

GÈNERE I TREBALL

AL POBLE SEC (BARCELONA), 1960 - 1975

Elisabet Velo i Fabregat
Dirigit per: Dra. Olga Paz Torres

Departament de Dret Públic i
Ciències Historicojurídiques
Facultat de Dret, UAB
Setembre 2014

Gènere i Treball al Poble Sec (Barcelona) 1960 – 1975

Elisabet Velo i Fabregat

Directora Dra. Olga Paz Torres

Tesi Doctoral

Departament de Dret Públic i Ciències Historicojurídiques.

Facultat de Dret.

Universitat Autònoma de Barcelona

Bellaterra (Barcelona), Setembre 2014.

Data de dipòsit: Setembre de 2014.

© Bernat Velo i Fabregat. Tots els drets reservats de la il·lustració de la portada.
@bernatvelo

Imprès a Barcelona.

A la meva àvia, Anna Garcia Llauredó.
(1928-2013)

I a Manuel Fabregat Ibáñez, l'avi.

*“Es entonces cuando se reencuentran consigo mismas,
al narrar lo que nunca les ha parecido importante,
porque nunca sus maridos, sus padres, sus hermanos, sus compañeros
les concedieron ninguna atención,
cuando vislumbramos su inmensa e irrenunciable trascendencia.”*

Carmen Alcalde a “Mujeres en el franquismo.”

*“Casi todo el machismo se debe a que los hombres
están acostumbrados a que seamos las perdedoras.
Ése es el problema. Sólo tenemos un mal estatus.
Los hombres están acostumbrados a que lleguemos
en segundo lugar, o seamos completamente descalificadas”.*

Caitlin Moran a “Cómo ser mujer.”

*“Lo fundamental es que se abrigue la ideología como es preciso y bueno amar y
respetar a la madre, porque como madre y mujer se merece respeto”.*

Lidia Falcón a “La razón feminista de mi vida.”

Resum.

En aquesta tesi doctoral s'ha analitzat la incidència de la política legislativa franquista entorn a la qüestió laboral de les dones entre els anys 1960 i 1975. Aquesta dissertació s'ha realitzat a partir de l'elaboració, transcripció i anàlisi de 30 entrevistes a dones que van néixer, viure o treballar al barri del Poble Sec de Barcelona entre els anys acotats anteriorment.

A través d'aquestes experiències s'ha traçat un recorregut per diferents qüestions molt vinculades amb la política de gènere del període d'estudi: la formació acadèmica de les dones i les seves peculiaritats, la incidència de l'Església catòlica en la vida social i la seva relació amb les dones, la política de gènere del règim franquista a través de la *Sección Femenina* i les diferents mobilitzacions polítiques que es van esdevenir en els últims temps de dictadura. L'eix central de la tesi són les reformes legislatives que es van succeir a partir de 1960, i que van implicar canvis per a les dones en matèria laboral. A partir dels testimonis de les dones de la mostra s'han analitzat les lleis aprovades, reglamentacions d'aplicació i els canvis introduïts en les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* i *Convenios Colectivos Sindicales* aplicables a les seves ocupacions.

S'ha analitzat de manera específica quines van ser les conseqüències dels canvis introduïts en l'excedència per raó de matrimoni, així com les seves conseqüències legals, socials i econòmiques. Aquesta recerca és un nou enfocament en la història del treball des d'una perspectiva de gènere, amb l'aplicació i el coneixement de les disposicions jurídiques de cada moment, en el si d'un escenari vital com el Poble Sec, barri obrer de Barcelona.

Resumen.

En ésta tesis doctoral se ha analizado la incidencia de la política legislativa franquista en la cuestión laboral de las mujeres entre los años 1960 y 1975. Ésta disertación se ha realizado a partir de la elaboración, transcripción y análisis de 30 entrevistas a mujeres que nacieron, vivieron o trabajador en el barrio del Poble Sec de Barcelona entre los años señalados anteriormente.

A través de éstas experiencias se ha trazado un recorrido por diferentes cuestiones que guardan una estrecha relación con la política de género del período estudiado: la formación académica de las mujeres y sus peculiaridades, la incidencia de la Iglesia católica en la vida social y su relación con las mujeres, la política de género del régimen franquista a través de la Sección Femenina y las diferentes movilizaciones políticas ocurridas en los últimos tiempos de dictadura. El eje central de la tesis son las reformas legislativas que se sucedieron a partir de 1960, y que implicaron cambios para las mujeres en materia laboral. A partir de los testigos de las mujeres de la muestra se han analizado las leyes aprobadas, reglamentos de aplicación y los cambios introducidos en las Reglamentaciones Nacionales de Trabajo y Convenios Colectivos Sindicales aplicables a sus ocupaciones.

Se ha analizado de manera específica cuáles fueron las consecuencias de los cambios introducidos en la excedencia por matrimonio, así como sus consecuencias legales, sociales y económicas. Ésta investigación es un nuevo enfoque en la historia del trabajo desde una perspectiva de género, con la aplicación y conocimiento de las disposiciones jurídicas de cada momento, en un espacio vital como el Poble Sec, barrio obrero de Barcelona.

Abstract.

This work analyzes the impact of the legislative policy on woman at work during Franco's regime between years 1960 and 1975. It is based on the analysis of transcriptions of 30 interviews realized to women that born, lived or worked at Poble Sec neighborhood in Barcelona during this period.

Given the experiences explained in these interviews, this work studies several questions very related to the gender policy during this period, which are: academic careers of women and their peculiarities, the influence of Catholic Church in social life and its relationship with women, the Franco's regime gender policy through the "*Sección Femenina*" organization, and the political mobilizations that emerged at the end of dictatorship.

The main object of this thesis is the analysis of legislative changes approved since 1960, which caused many changes to the women at work. The analysis is focused on the

approved laws, its regulations, and the changes introduced to “*Reglamentaciones Nacionales de Trabajo*” and “*Convenios Colectivos Sindicales*” laws of the occupations of the interviewed women. Furthermore, the legal, social and economics consequences of the changes introduced in the *extended leave due to marriage* has been studied.

This research is a new approach to labor history from a gender perspective, with the application and knowledge of the legal provisions of the moment, within a life stage as Poble Sec, working-class neighborhood of Barcelona.

Índex

Capítol I. Contextualització de la tesi doctoral.	19
I.1. Introducció.	19
I.2. Elecció del tema. Hipòtesis.	28
I.2.1. Elecció del tema, objectius i hipòtesis.	28
I.2.2. Necessitat d'una nova aportació.	29
I.2.3. Plantejament de les hipòtesis.	31
I.3. Metodologia.	35
I.3.1. En una metodologia feminista.	35
I.3.2. La investigadora.	37
I.3.3. Fonts d'investigació.	39
I.3.4. Objecte de la investigació.	50
I.3.5. La mostra analitzada. Perfils.	55
I.4. Estat de la qüestió.	64
I.4.1. Estudis de Gènere. Història i evolució.	64
I.4.2. Història social com a història de les dones amb un ampli espectre interdisciplinari.	71
I.4.3. Treball, dones i Dret en la dictadura franquista.	75
I.4.4. Bibliografia internacional.	84
I.4.5. Mètode de recerca: fonts orals.	84

I.5. Antecedents històrics: Guerra Civil i primera postguerra al Poble Sec.	88
I.5.1. El Poble Sec. Orígens, política i ciutadania.	88
I.5.2. Segona República i dones. Avançant en la història.	93
I.5.3. Guerra Civil al Poble Sec.	96
I.5.4. Dones i <i>Nuevo Estado</i> , el retorn a la llar. Normativa laboral abans de 1960.	105
Capítol II. El Poble Sec, un barri entre bohemi i obrer.	129
II.1. La <i>Sección Femenina</i> al Poble Sec.	129
II.1.1. La política de gènere del règim franquista.	129
II.1.2. Auxilio Social. Propaganda i adoctrinament.	144
II.1.3. Les dones del franquisme. Entre la política i la contradicció.	134
II.1.4. Les organitzacions del règim al Poble Sec.	157
II.1.5. El <i>Servicio Social</i> : característiques i índex de compliment entre les dones de la mostra.	159
II.2. Formació acadèmica de les dones del Poble Sec.	171
II.2.1. L'educació de les dones en l'època franquista. Una anàlisi legislativa.	171
II.2.2. La religió catòlica a les aules.	189
II.2.3. Nivell educatiu de les dones de la mostra.	192
II.2.4. Comparació del nivell acadèmic en relació al seu entorn familiar.	200

II.3. Dones i Església al Poble Sec.	208
II.3.1. L'Església en l'època franquista i la intervenció en la vida de les dones.	208
II.3.2. L'Església catòlica: una mirada de barri.	224
Capítol III. El treball professional de les dones del Poble Sec: una anàlisi social, legal i política.	237
III.1. Dones i treball al Poble Sec.	238
III.1.1. Entrada al mercat de treball. Edats, tipus d'ocupació i circumstàncies personals.	238
III.1.2. Trajectòria laboral de les dones de la mostra.	254
III.1.3. Tipus d'ocupacions i comparació amb les mares de les dones de la mostra.	259
III.1.4. Comparació entre el treball de les dones de la mostra i els seus cònjuges.	262
III.2. El treball a domicili.	277
III.2.1. Les modistes del Poble Sec.	280
III.2.2. Altres tipus de tasques.	288
III.3. Treballar de dependenta: l'experiència en comerç minorista.	294
III.3.1. Treball en comerç no familiar.	296
III.3.2. Treball en comerç familiar.	301
III.3.3. Propietàries d'establiment comercial.	305
III.3.4. El salari en l'activitat comercial.	307

III.3.5. Contracte de treball i adscripció al <i>Seguro Médico Obligatorio/Seguridad Social</i> .	308
III.4. Treball a oficines i despatxos.	310
III.5.El taller i la fàbrica.	322
III.5.1. L'experiència al taller/fàbrica tèxtil.	324
III.5.2. Altres sectors industrials.	332
III.5.3. Contracte de treball i adscripció al <i>Seguro Médico Obligatorio/Seguridad Social</i> .	339
III.5.4. Normes d'higiene i seguretat.	341
III.5.5. Reflexions entorn a l'evolució del treball en taller o fàbrica de les dones de la mostra.	346
III.6. Altres ocupacions al Poble Sec.	348
III.6.1. Assistentes socials, testimonis directes de la desigualtat per raó de sexe.	348
III.6.2. <i>Compañía Telefónica Nacional de España</i> .	359
III.6.3. La perruqueria del carrer Concòrdia, l'essència del barri.	365
III.6.4. Mestres d'escola: entre els centres públics i privats.	376
III.6.5. Cuineres en els últims anys de franquisme.	390
III.7. El canvi de paradigma: la <i>Ley 56/1961, de 22 de Julio, sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer</i> .	393
III.7.1. Context polític i internacional de la reforma.	393

III.7.2. El contingut de la llei i els canvis que es van introduir en <i>Reglamentaciones Nacionales de Trabajo i Convenios Colectivos Sindicales.</i>	398
III.7.3. La reforma de 1970: contingut i anàlisi.	412
III.7.4. L'excedència per raó de matrimoni entre les dones de la mostra.	415
III.7.5. Conseqüències econòmiques de l'excedència per raó de matrimoni entre les dones de la mostra.	428
III.8. El final del franquisme: lluita sindical i política al Poble Sec.	432
III.8.1. Els fets del Palau de 1960, l'Assemblea de Catalunya i Salvador Puig Antich.	432
III.8.2. El principi de la fi: la mort de Francisco Franco.	448
III.8.3. L'Any Internacional de les Dones de 1975 i les Jornades Catalanes de la Dona de 1976.	453
III.8.4. El feminisme entre les dones del Poble Sec.	468
Capítol IV. Conclusions.	475
V. Bibliografia.	489
VI. Agraïments.	527
VII. Annexos.	529

Capítol I. Contextualització de la tesi doctoral.

I.1. Introducció.

En aquesta tesi doctoral s'ha analitzat el treball professional de dones del barri del Poble Sec de Barcelona entre els anys 1960 i 1975 del segle XX. Per aquest estudi, s'han realitzat i transcrit 30 entrevistes a dones que van viure, nàixer i/o treballar a aquest barri. Aquestes entrevistes han ocupat un volum aproximat de 600 pàgines, analitzades per a la investigació que ocupa la matèria d'aquesta recerca. A més a més, es va entrevistar a la que va ser la Secretària de les Jornades Catalanes de la Dona de 1976, amb l'objectiu d'obtenir un testimoni directe d'aquell esdeveniment, que també s'ha analitzat en aquesta tesi.

L'acotació territorial en un barri concret, en aquest cas el Poble Sec de la ciutat de Barcelona, respon a la intenció d'estudiar quina va ser la situació d'una mostra de dones d'un barri obrer durant el franquisme. La peculiaritat que caracteritza els barris d'una ciutat tan diversa com Barcelona, fa preveure diferències notables de les realitats que es poden trobar a cada territori, motiu pel qual s'ha estimat convenient focalitzar l'atenció a un territori, sense descartar futures investigacions en altres barris de la capital catalana.

S'ha escollit aquesta cronologia per ser un període històric en el que es van esdevenir nombrosos canvis legislatius i polítics entorn a la igualtat de les dones, els quals s'analitzaran en el cos del treball. Els diferents actors polítics, socials i religiosos que van ser protagonistes d'una època concreta i que van incidir en les dones de la mostra analitzada, també seran analitzats.

Se centrarà l'atenció en la trajectòria laboral de les dones de la mostra, sense perdre de vista qüestions personals com les tasques domèstiques, el fet de contraure matrimoni i la diferència que implicava no fer-ho i la formació acadèmica, entre d'altres. S'estudiaran les circumstàncies de l'entrada al mercat de treball de les dones de la mostra i les característiques de cada tipus d'ocupació, així com es valorarà si es tracta de treballs

feminitzats o no. S'inclourà una valoració sobre la qüestió de l'economia submergida, molt present en el treball femení.

L'aportació que es fa en aquesta tesi doctoral és una aplicació de la legislació laboral franquista entorn a la seva política de gènere, a través de les entrevistes realitzades a 30 dones del barri del Poble Sec de Barcelona, les quals van començar a treballar abans de l'any 1975. Les diferents experiències recollides en les converses gravades i transcrites, han sigut la base per analitzar amb profunditat quins van ser els efectes reals dels canvis legislatius esdevinguts en el segon franquisme.¹ Els canvis legislatius van anar acompanyats d'un discurs oficial i van conviure amb les costums socials i econòmiques entorn a la trajectòria vital i laboral de les dones, molt influents en la vida de les dones, com les entrevistes per aquesta recerca.

En aquesta investigació es té en compte el concepte de gènere i d'obrerisme que proposava Joan W. Scott (1987). La paraula gènere (*gender* en l'original) s'ha utilitzat com un sinònim de les "*diferencias ente los sexos, ya sean atribuidas o 'naturales'*"². Sobre els significats del gènere, que tenen com a base les diferències corporals de dones i homes, Scott afirma que "*varían a través de las culturas, grupos sociales y épocas, porque no hay nada de lo que se refiere al cuerpo, incluyendo los órganos reproductivos de las mujeres, que determine unilateralmente cómo deben forjarse las divisiones sociales*".³ La construcció del gènere en l'època estudiada (franquisme) és una qüestió que s'explica en el capítol dedicat a la *Sección Femenina*, però bé que es s'avança que es tracta a una visió tradicionalista i binaria, enfocada a l'alteritat amb el gènere masculí, el que preval i és centre de la política econòmica del règim. Les dones resten en una subordinació pretesament silenciosa, el que s'estudiarà si la realitat corresponia amb aquesta voluntat política del franquisme.

---

¹ El segon franquisme és el període comprès entre els anys 1959 i 1975 (Townson, 2009). S'indica aquest any d'inici pels canvis econòmics esdevinguts a partir del *Plan de Estabilización de 1959*, que va implicar la fi de l'autarquia i l'inici del funcionament de l'economia capitalista a l'Estat espanyol.

² Traducció de Consol Vilà I. Boadas (2008) de la compilació de Scott, J.W., (1999), *Género e Historia*, Mèxic: Universidad Autónoma de la Ciudad de México. P.13.

³ Traducció de Consol Vilà I. Boadas (2008) de la compilació de Scott, J.W., (1999), *Género e Historia*, Mèxic: Universidad Autónoma de la Ciudad de México. P. 20.

Una altra de les qüestions que apunta Scott és la necessària reflexió que s'ha de realitzar entorn a la relació de les dones, de la construcció social i cultural del gènere "dona" en relació a les lleis. L'estrall de la Guerra Civil i la imposició del *Nuevo Estado* va implicar un canvi important en l'organització social, tornant a una desigualtat per raó de sexe que en el transcurs de la Segona República s'havia intentat superar. El *Nuevo Estado* es fonamentava en la família i en la construcció social, cultural i política dels gèneres dirigida a la divisió binària apuntada anteriorment. Aquesta era la inspiració de la producció legislativa franquista, basada en el sistema patriarcal,⁴ que centrava a l'home com a productor econòmic i dirigia a la dona en un rol de mestressa de casa que es tractarà àmpliament en el cos del treball.

A la perspectiva patriarcal se li ha d'afegir la racial, l'heteronormativa i la de classe. Pel que fa la qüestió racial, una de les qüestions que preocupaven més al règim era la puresa de la raça espanyola, caucàsica i ibèrica. Patriòtica i castissa. La profunda espanyolitat i el racisme del règim van impregnar la producció cultural de l'època, fomentada en l'exaltació del folklore regional. Alhora, la imposició de la llengua espanyola va entrar a escoles i espais públics, tot i que en les comunitats veïnals i familiars va resistir la llengua pròpia, en aquest cas la catalana. La qüestió cultural també es tractarà, per bé que ha sigut una matèria que ha sorgit a les entrevistes i que s'ha estimat interessant.

L'heteronormativitat, el control de les relacions sexuals i afectives de les dones va ser un altre dels punts importants del règim franquista. Com es comprovarà, l'índex de dones solteres en la mostra és molt reduït, ja que un dels estàndards de l'època era la necessitat de les dones es casessin i procreessin. La política franquista enfocada a la natalitat es va accentuar en temps posterior a la Guerra Civil espanyola, amb l'objectiu de corregir la gran pèrdua de població que hi va haver. Els conflictes bèl·lics són un altre dels factors que apunta Scott a la seva obra per l'ús polític dels gèneres, en especial el femení. En

---

⁴ El patriarcat es basa en la distribució que l'economia capitalista realitza basant-se en el sistema de gèneres: treball mercantil atribuït als homes, el domèstic a les dones (Borderías, Carrasco i Alemany 1994). Una altra aportació és la de Lagarde (1996): "*Un orden social genérico de poder, basado en un modo de dominación cuyo paradigma es el hombre. Este orden asegura la supremacía de los hombres y de lo masculino, frente a la inferiorización previa de las mujeres y de lo femenino. Es asimismo un orden de dominio de unos hombres sobre otros y de enajenación de las mujeres.*" (Bosch, et al., 2006:27).

aquest cas, la penalització de l'homosexualitat⁵ (a més a més del seu càstig moral per la ingerència de l'Església catòlica) i la pressió social que existia entorn al matrimoni, empenyien a les dones a casar-se i tenir fills, sense qüestionar la seva llibertat per triar una altra opció.

El concepte de classe és un altre dels pilars d'aquesta recerca. Per a Edward Thomson (1963), la classe és una relació històrica, sent la consciència de classe *“La expresión cultural de la experiencia de los hombres sobre las relaciones de producción y, aunque ésta pudiera variar de un lugar a otro, era un fenómeno identificable”*.⁶

On queden les dones en aquesta consciència de classe? Constitueixen una classe social pròpia? Aquesta ha sigut una de les discussions del feminisme, per bé que les relacions de poder i la relació amb la producció ha esdevingut diferent per a dones i homes al llarg de la història, promogut per l'ús polític tant del gènere com de la producció econòmica i la producció familiar a les llars, invisible a l'ull de la ciència androcèntrica⁷. Aquesta qüestió és tractada per Judith Astelarra (1978). Després d'apuntar diversos punts de vista, des de Nancy Firestone, qui sí defensa que les dones constitueixen una classe social, fins Judith Mitchel, qui ho nega, a més de fer un repàs històric de la qüestió feminista al llarg de la història, conclou el següent:

“Mientras que para la mujer burguesa el problema principal radicaba en lograr la igualdad de derechos con los hombres de su clase, el primer problema de la mujer trabajadora era superar la situación de explotación económica que sufría y que la afectaba en la misma forma que a sus compañeros. Las mujeres, en su conjunto, entonces, tienen tantos intereses comunes como intereses opuestos.”(Astelarra, 1978:290)

---

⁵ L'article 1, de la Ley de 15 de julio de 1954, por la que se modifican los artículos 2º y 6º de la Ley de Vagos Maleantes, de 4 de agosto de 1933, diu: *“Artículo segundo – número segundo: Los homosexuales, rufianes y proxenetas”*. BOE número 198, de 17 de julio de 1954.

⁶ Traducció de Consol Vilà I. Boadas (2008) de la compilació de Scott, J.W., (1999), Gènere e Historia, Mèxic: Universidad Autónoma de la Ciudad de México. P. 119.

⁷ En definició de Victoria Sau, l'androcentrisme consisteix en *“El hombre como medida de todas las cosas. Enfoque de un estudio, análisis o investigación desde la perspectiva masculina únicamente, y utilización posterior de los resultados como válidos para la generalidad de los individuos, hombres y mujeres”*. (Sau 1990:45).

No hi ha una resposta única a aquesta qüestió, per bé que canvia segons es planteja des del feminisme de la igualtat o de la diferència, des d'un feminisme radical o de caràcter conservador. Com apuntava Aste larra en el seu article, de la mateixa manera que no existeix un sol feminisme, no hi ha una resposta unitària a aquesta qüestió. Els problemes, les desigualtats i els prejudicis soferts per les dones al llarg de la història han sigut transversals, independentment de la classe social de les mateixes. Depèn, doncs, als elements socials i polítics als que posem l'accent per determinar si les dones són o no una classe social segons el criteri del sexe.⁸

Pel que fa les dones que conformen aquesta recerca, l'únic element que es pot assumir com a completament transversal és la categoria "dona", que Scott apunta a la seva obra que és volàtil. Amb l'objectiu de facilitar l'estudi i l'anàlisi de les matèries plantejades en aquesta recerca, no es posarà en dubte aquesta categoria.

Com es comprovarà, l'element econòmic que pot determinar la classe social és un dels factors que determinen les oportunitats laborals i acadèmiques de les dones de la mostra, per tant és un element que s'ha considerat important i que s'ha repetit en diverses qüestions estudiades.

L'ús polític i l'ús social dels gèneres cultural i socialment construïts no són neutres, com el seu estudi històric tampoc ho és. En l'època franquista va impregnar des de la producció legislativa fins el funcionament intern de la microcomunitat familiar, trobant elements de sexisme quotidià en algunes de les qüestions tractades en aquesta investigació.

També s'ha posat èmfasi en el treball productiu i reproductiu, la doble presència i la divisió sexual del treball. Aquesta qüestió, tractada àmpliament per autores com Lurdes Benería (1977, 1981), Pilar Carrasquer (2009, 2013), Teresa Torns (1995) i d'altres. Es defineix com "*El trabajo de la reproducción comprende las actividades destinadas a atender el cuidado del hogar y de la familia. Se le denomina «trabajo de la reproducción» para diferenciarlo del trabajo de la producción (de bienes y servicios),*

---

⁸ Autores que han tractat aquesta qüestió són Mitchell (1973), Firestone (1976), Rubio (1977), Nash (1994), Ramos (1995) i Martino (2003), entre d'altres.

puesto que éste es el único reconocido, económica y socialmente como trabajo, en las sociedades industrializadas.” (Carrasquer, Torns, Tejero i Romero, 1998:96). El fet que les dones estiguin tant en el treball reproductiu com en el productiu, constitueix una “doble presència” que implica una desigualtat manifesta en relació als homes, per bé que encara avui dia no s’ha reconegut la importància política, econòmica i social del treball reproductiu.

A través de les seves vivències en l’àmbit laboral i personal, es fa un repàs als canvis legals esdevinguts a partir de la *Ley 56/1961, de 22 de julio, sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer*. Per la matèria d’aquest treball, s’ha posat l’accent en les reformes relacionades amb les qüestions professionals i de treball. També s’ha inclòs l’anàlisi del reglament d’aplicació d’aquesta llei, el *Decreto 258/1962, de 1 de febrero, por el que se aplica a la esfera laboral la Ley 56/1961, de 22 de julio, que equipara a los trabajadores de uno y otro sexo en sus derechos de orden laboral* i de la reforma aprovada en el *Decreto 2310/1970, de 20 de agosto, por el que se regulan los derechos laborales de la mujer trabajadora en aplicación de la Ley de 22 de julio de 1961*. De la mateixa manera, es comprovarà si les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* i els *Convenios Colectivos* dels sectors de treball en els que van treballar les dones entrevistades, van incloure aquestes reformes i en quin sentit. S’aporta, doncs, un anàlisi exhaustiu d’aquestes normes sectorials, fent una selecció dels casos que s’han estimat més interessants o en els que hi ha hagut un major índex de coincidències entre les experiències de les dones de la mostra.

En un anàlisi transversal, que inclou la vessant jurídica, històrica, social i econòmica, s’ha comprovat si les reformes esdevingudes a partir de 1961 van tenir alguna repercussió real en la trajectòria laboral de les dones de la mostra. S’aporta un anàlisi que reflexiona, a partir de les dades obtingudes, sobre quin va ser l’impacte real de les reformes impulsades pel Govern franquista, després d’anys promovent una política de gènere i unes creences socials que fomentaven la desigualtat laboral i social de les dones. Aquest impacte es focalitza en un barri obrer de la ciutat de Barcelona, en el qual les necessitats econòmiques després de la Guerra Civil eren força urgents. Aquesta circumstància permet aportar un estudi de les estratègies que van desenvolupar les

dones en situació de necessitat, que tenien per objectiu esquivar les prohibicions legals entorn al treball de les dones casades. A través d'aquestes biografies, s'aporta un estudi de quines van ser les conseqüències pràctiques de la legislació franquista per a dones que es casaven, però que necessitaven sobre viure, analitzant com la prohibició de treballar les impulsava cap a l'economia submergida.

A través d'aquestes biografies s'ha analitzat com va ser la vida de les dones que es van veure obligades a treballar amb els seus cònjuges, aportant una visió personal del que va implicar la fi de la independència econòmica i personal de les que es casaven. De la mateixa manera, s'aporta una comparació entre les dones casades i les que restaven solteres, aportant una anàlisi específica de la desigualtat i les diferències en l'àmbit econòmic, laboral i personal que implicava el fet de casar-se o no fer-ho.

S'aporta una reflexió sobre l'aplicació pràctica de les reformes legals⁹ esdevingudes en el període estudiat a través de les biografies que conformen la mostra analitzada, però que s'han tingut en compte quines van ser les circumstàncies que es van viure. No només s'ha estudiat el contingut de les normes i el context polític en el que es van aprovar, sinó que s'ha incidit especialment en comprovar si aquestes reformes, més enllà de la qüestió política que va ocupar a l'elit franquista, van tenir alguna incidència en les dones d'un barri obrer com el Poble Sec. Més enllà de les lleis, també s'aporta la reflexió entorn a la pressió social existent contra el treball de les dones casades, que va tenir unes conseqüències concretes per a les persones a les que afectava directament. Es veurà com la societat i les empreses sovint incidien en una decisió que, segons la llei, era potestat de les mateixes dones. S'aporta una perspectiva sobre aquesta qüestió que transcendeix el contingut de les lleis i que té en compte quina era la situació real d'aquella època, en la que el patriarcat encara no permetia a les dones prendre una decisió lliure, salvant algunes excepcions que també s'han inclòs.

---

⁹ Per "aplicació pràctica" s'entendran les conseqüències de l'entrada en vigor de les lleis franquistes i la seva afectació en els supòsits pertinents. Per posar un exemple, quan una dona es casava en anterioritat a la reforma de l'any 1961, en aplicació de la llei en vigor havia d'abandonar obligatòriament el seu lloc de treball.

Pel que fa a la *Sección Fe menina* i altres qüestions polítiques, s'aporta la visió subjectiva donada per les dones entrevistades. Es comprovarà quina va ser la incidència de l'organització dedicada a les qüestions de dones del Govern franquista en un barri obrer de Barcelona, de la mateixa manera de la incidència que van tenir les mobilitzacions polítiques i sindicals que es van esdevenir a finals del franquisme.

El capítol I de la tesi doctoral consisteix en una contextualització del treball. En aquest s'hi inclouen aquesta mateixa introducció, l'elecció del tema i l'elaboració de les hipòtesis, la descripció de la metodologia emprada en la investigació i l'estat de la qüestió de la matèria estudiada. Finalitzant aquest capítol, s'han exposat els antecedents històrics, repassant breument la Segona República, la Guerra Civil al Poble Sec i la legislació aprovada entre 1938 i 1960 que afectaven a la política laboral de les dones.

En el capítol II s'han tractat les diferents qüestions relacionades amb les trajectòries vitals i laborals de les dones de la mostra. Aquestes són la *Sección Fe menina*, la formació acadèmica de les dones entrevistades i l'Església catòlica. La mirada que s'ha fet és global i local, el que es tradueix en un anàlisi legal, quan així ha sigut pertinent, a més d'històric i social. A través dels testimonis recollits s'ha explicat l'experiència d'aquestes qüestions al Poble Sec, barri de referència.

En el capítol III s'aprofundeix a la qüestió laboral. Es tracten diverses qüestions com l'entrada al mercat laboral, la seva trajectòria i la comparació amb l'experiència laborals de les seves mares i cònjuges, amb la finalitat d'interpretar quines van ser els canvis, evolucions i desigualtats presents entre aquests col·lectius. Tot seguit, s'han analitzat les característiques i regulacions de diferents tipus de treball professional que van ocupar a les dones de la mostra: el treball a domicili, el realitzat a comerç minorista, l'ocupació a taller o fàbrica, el treball a oficina i d'altres que s'han estimat com a interessants. El criteri seguit en aquesta classificació ha sigut el nombre de coincidències entre les dones de la mostra i les característiques de cada tipus de treball. Aquest capítol segueix amb l'anàlisi de la reforma de 1961 i les seves conseqüències, i conclou amb l'aportació d'un enfocament realitzat de s del Poble Sec –a més del seu tractament descriptiu- de qüestions polítiques com l'Any Internacional de les Dones de 1975, la mort de Franco i les Jornades Catalanes de 1976, entre d'altres.

Aquesta tesi doctoral conclou amb el capítol IV, dedicat a les conclusions. En el capítol V s'aporta la bibliografia analitzada i citada en el treball, el VI és el dedicat als agraïments i en el VII s'adjunten els annexos, com són el model d'entrevista realitzada a les 30 dones entrevistades i el model d'entrevista realitzada a la Dra. Maria Dolors Calvet, qui va ser la Secretària de les Jornades Catalanes de la Dona de 1976.

I.2. Elecció del tema. Hipòtesis.

I.2.1. Elecció del tema, objectius i hipòtesis.

Aquesta recerca doctoral se centra en el treball de les dones del barri del Poble Sec de Barcelona entre els anys 1960 i 1975, desenvolupat en el marc dels estudis de doctorat en Dret Públic Global de l'Escola de Postgrau de la Universitat Autònoma de Barcelona.

La realització d'aquest treball es fonamenta en els objectius següents:

- 1) Donar veu a dones que van néixer o treballar al barri del Poble Sec de Barcelona que van començar a treballar abans de l'any 1975. Conèixer les seves vides i experiències en l'àmbit del treball.
- 2) S'analitzarà quin tipus d'ocupacions realitzaven les dones de la mostra, tenint en compte el treball informal. Es mostraran experiències relacionades amb diferents ocupacions com per exemple de pendentes de botiga, modistes, treballadores de taller...
- 3) El 1961 es va aprovar la llei que implicava l'inici de l'obertura dels drets socials, polítics i laborals de les dones. Es farà un repàs del progrés que se segueix a aquesta obertura de drets a través de les normes aprovades fins al 1975. Fer un estudi sociojurídic de la situació laboral de les dones en aquell moment històric, analitzant la normativa laboral i les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* i els *Convenios Colectivos de Trabajo* dels sectors en els quals es van ocupar la mostra de dones d'aquest treball.
- 4) Es treballarà sobre aspectes legals com la contractació, l'assegurança mèdica obligatòria, la retribució salarial, els incentius familiars i l'excedència forçosa per matrimoni. S'analitzaran tipus de contractes, quin salari percebien en relació als homes que treballaven a les mateixes empreses o, en el seu cas, el salari que percebien els homes de les famílies respectives.
- 5) S'incidirà sobre la gestió de l'economia domèstica de les llars, on les dones tenien gran protagonisme. Alhora, es tractarà la fi del racionament alimentari de l'any 1952 i l'obertura econòmica que, a partir d'aquella dècada, el règim franquista

- realitza a partir dels pactes amb els Estats Units d'Amèrica.
- 6) En l'àmbit internacional, també caldrà tenir en compte l'entrada el 1953 a l'Organització de les Nacions Unides (ONU), cosa que va implicar una millora de la imatge del règim vers a l'exterior.
  - 7) En l'àmbit religiós, entre els anys 1962 i 1965 va tenir lloc el Concili Vaticà II, el que, entre altres, va conjeccionar una millora formal de les dones en el si de l'Església Catòlica. Es tractarà quina relació tenien les dones entrevistades amb la religió catòlica i les institucions eclesiàstiques, ja fos a l'escola o a les diferents parròquies del barri.
  - 8) Analitzar la implantació de la *Sección Femenina de la Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S.* entre les noies del barri i en quina mesura aquestes van complir l'obligació de realitzar el *Servicio Social*. A través del testimoni d'aquestes dones també comprovarem les actuacions de l'*Auxilio Social* al Poble Sec.
  - 9) Analitzar l'escenari polític català a partir de 1960. Ens preguntarem quina va ser la implicació de les dones entrevistades en les mobilitzacions polítiques i sindicals de l'època, com per exemple les manifestacions contra l'execució de Salvador Puig Antich, l'Assemblea de Catalunya, les Jornades Catalanes de la Dona de 1976, etc. Quin va ser el diàleg d'aquestes dones amb els canvis que es van impulsar al final de la dictadura franquista?
  - 10) Dones, gènere i feminisme. Conclourem amb la relació de les dones entrevistades amb el moviment feminista. Quin és el seu grau de coneixement i/o implicació? Quina relació té la seva perspectiva com a dones amb les pràctiques laborals que han dut a terme al llarg de la seva vida i en relació amb les prohibicions que han hagut de patir?

I.2.2. Necessitat d'una nova aportació.

Tot i existir nombrosa bibliografia sobre la matèria, fins al dia d'avui no s'havia centrat l'atenció sobre la història del treball de les dones del barri del Poble Sec de Barcelona en el segon franquisme, motiu pel qual aquesta recerca és inèdita.

Aquesta tesi doctoral és la continuació de l treball de recerca realitzat per la mateixa autora en el si del màster d'Estudis de Dones, Gènere i Ciutadania. En aquell primer treball, presentat amb el títol "El treball de les dones al Poble Sec. 1939-1955", es realitzava una anàlisi sobre la realitat quotidiana i laboral de les dones d'un barri obrer de la ciutat de Barcelona. El seu punt de partida és l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat i la instauració d'un règim totalitari, que es recolzava en fonaments patriarcals i de divisió sexual del treball, la família com a eix vertebrador de l'Estat i que ubicava a la dona a la llar per la cura de la família.

En aquell primer treball es va analitzar com va ser l'ocupació laboral de les dones del Poble Sec en aquells anys, els sectors de treball en els què es van introduir, com era la contractació laboral, el nivell d'estudis que van assolir abans de treballar, si van realitzar el *Servicio Social* i si les empreses complien les disposicions normatives vigents. A partir d'aquests plantejaments s'ha analitzat la situació i les pràctiques laborals de les dones en el Poble Sec en el període esmentat.

La tesi doctoral se centra en el període comprès entre el 1960 i el 1975. Aquesta última data és significativa per la mort del dictador Francisco Franco, la qual cosa implica l'inici de la transició política cap a la democràcia i una millora progressiva de la situació jurídica de les dones. La matèria principal se cenyeix en els canvis legislatius que es van portar a terme fins l'any de la mort del dictador. Es farà una referència a les Jornades Catalanes de la Dona de 1976, esdeveniment molt important per a la reivindicació dels drets de les dones.

S'ha aplicat el marc teòric existent i s'ha fet una anàlisi de camp en un espai - temps concret: el barri del Poble Sec de Barcelona des de l'any 1960 fins al 1975. Com es mostrarà a manera d'introducció històrica, aquest barri va ser durament castigat en el transcurs de la Guerra Civil espanyola amb els bombardejos efectuats contra la població civil, sobretot a partir de l'any 1938. És per aquest motiu que es fa interessant l'anàlisi plantejada, ja que va ser un barri que es va trobar en una situació socialment controvertida i econòmicament difícil, com va ser la situació altres barris de la Ciutat Comtal. En aquest estudi es dona, com ja s'ha especificat, un protagonisme especial a les dones d'aquest barri. Unes dones que, malgrat que els esforços invertits en el treball i

la cura de la família, e n c omptades ocasions se 'ls ha a to rgat el reconeixement que mereixen, i se les ha relegat al paper de mestresses de casa.

Per tot el que s'ha exposat, aquesta recerca és un nou enfocament en la història del treball des d'una perspectiva de gènere, analitzant uns casos concrets i entrevistant unes dones que fins avui no han se 'ls ha atorgat l'espai que es mereixen tant en la història com en el reconeixement del seu entorn més immediat.

1.2.3. Plantejament de les hipòtesis.

Per a una millor comprensió d'aquesta recerca, és necessari puntualitzar que en el concepte de "treball" s'hi ha inclòs tant el realitzat com a assalariades (por compte d'altre) com de forma autònoma. Coneixent les diferències jurídiques i conceptuals existents, s'ha considerat adequat incloure-les per fer una anàlisi més àmplia sobre les diverses situacions laborals de les dones del Poble Sec. Ens pe rmetrà c omprovar les similituds i diferències entre les dones assalariades i les que tre ballaven de forma autònoma en el si del mateix barri.

A manera d'enumeració, les hipòtesis a desenvolupar són les següents:

1) Incorporació al mercat de treball: Es veurà com començaven a treballar, els motius d'elecció d'un tipus d'ocupació i si la família influïa en aquest sentit.

1.1. Treball dins o fora de casa: Es c omprovaran les similituds i diferències entre treballar a casa o a fora, en matèries com la contractació i l'adscripció al *Seguro Médico Obligatorio* i el sistema de *Seguridad Social* a partir de la seva creació. També es veurà quantes dones treballaven amb la seva família.

1.2. Sectors d'ocupació: s'analitzarà si els tipus de treball que van realitzar aquestes dones es correspon al que s'entén com a "treball femení".

1.3. Sota la perspectiva de gènere de la història de l treball, ve urem si les *Reglamentaciones de Trabajo* sectorials i els *Convenios Colectivos Sindicales* dividien el tipus de treball segons el sexe dels treballadors i de les treballadores.

1.4. Es veurà la diversitat de tre balls que va n realitzar les dones del Poble Sec, a quina categoria professional s'enquadrava la feina que feien i la retribució que

rebien a canvi. S'analitzarà les diferències retributives amb els homes, tant en la categoria professional com en el salari.

2) Normativa laboral, canvis a partir de 1961:

2.1. Les empreses privades respectaven les lleis laborals que suposaven una obertura de drets per a les dones, independentment de la seva mida (microempresa, petita empresa, mitjana empresa i gran empresa).

2.2. Les 30 dones de la mostra, treballadores i relacionades amb el barri del Poble Sec, coneixien els canvis legislatius que suposaven una obertura de drets per a elles.

2.3. Les empreses, qualsevol quina fos la seva mida i activitat econòmica, complien les normes vigents. A partir d'algun testimoni es descobriran estratègies que s'utilitzaven per sortejar les prohibicions i restriccions que patien.

2.4. Un % elevat (més de la meitat) de les dones de la mostra treballaven sense contracte de treball ni assegurança mèdica. En comparació, els homes pertanyents als nuclis familiars de les dones de la mostra (pares, marits, germans, fills) sí que tenien contracte de treball –quan es tractava de treballadors assalariats- i gaudien d'assegurança mèdica.

2.5. Un % elevat (més de la meitat) de les dones de la mostra treballaven en ocupacions laborals feminitzades, relacionades amb la confecció de roba, la cura de les persones i l'administració. Per contra, els homes dels nuclis familiars de les dones de la mostra treballaven en professions atribuïdes tradicionalment als homes.

2.6. Els salaris de les dones van restar més baixos que els dels homes per a treballs d'igual valor. Els salaris de les dones eren complementaris als dels seus marits/pares/germans, que aportaven més diners a l'economia familiar.

2.7. El treball a domicili estava molt estès al Poble Sec. La majoria de dones que treballaven a casa es dedicaven a la confecció de peces de roba (modistes) o a altres feines relacionades amb la manufactura.

2.8. Les dones eren les encarregades de la cura de ls membres de la família i de les tasques de la llar. Aquestes dones tenien una “doble jornada laboral”, la qual cosa veurem què és i què suposa per a aquestes dones.

2.9. Es de mostrarà que les dones sempre han estat presents en el mercat de treball, perquè en el barri del Poble Sec no van deixar mai de treballar. A més a més, una mostra significativa ho feia en l'economia submergida.

3) Perfil sociocultural: Es comprovarà si el nivell d'estudis de les dones de la mostra ascendeix respecte a les de la seva família o, altrament, es manté en el mateix nivell. Comprovarem si les dones poden i/o volen accedir a estudis diferents que les dones de la generació anterior i si es poden dedicar professionalment a allò pel que han estudiat.

4) Dones, política i règim franquista:

4.1. Es valorarà el grau d'implantació del règim entre les noies del barri, especialment a través de la *Sección Femenina* i el compliment del *Servicio Social* obligatori.

4.2. L'elit femenina del règim franquista, en què es trobaven figures com la jurista Mercedes Fórmica, va contribuir a la millora dels drets de les dones. La implicació de la *Sección Femenina* va ser molt important perquè a aquest fet se succeís. Es tractarà l'anomenat “feminisme falangista”¹⁰ i quines repercussions va tenir en la política sobre les dones del règim franquista.

4.3. Pel que fa a la política, les dones del Poble Sec hi participaven i coneixien l'existència de l'Associació de Mestresses de Casa del barri. Alhora, coneixien la celebració de les Jornades Catalanes de la Dona de 1976.

---

¹⁰ Opció política construïda a partir del feminisme catòlic, burgès i conservador d'organitzacions pre-republicanes com ANME o Lyceum Club, adoptat per *Sección Femenina*. (Rodríguez, 2009: 486).

5) Perfil personal:

5.1. En l'època franquista, les dones van passar a un pla secundari tant legalment com en la política, la societat i la religió. Aquest fet va afectar en la definició del "jo" de les dones de la mostra, les quals mai no van considerar important el que feien a casa ni l'exercici de la seva professió. En molts casos, l'ego de les dones se supeditava al del respectiu marit.

5.2. Malgrat que la situació de supeditació social, legal i política de les dones, aquestes eren els motors que empenyien les famílies endavant, constituïen el suport bàsic per a la supervivència de les famílies en temps difícils. Així, encara que la gran majoria d'elles percebia un salari inferior al del marit, eren les que administraven els diners de la llar.

6) Entorn i el fet religiós: Veurem quina repercussió va tenir el Concili Vaticà II entre les dones del Poble Sec que formaven part d'alguna de les comunitats religioses existents al barri.

I.3. Metodologia.

“A las mujeres se les ha negado su papel como sujetos de la historia: por su inscripción en la familia, considerando como lugar esencialmente privado y conservador, y por las posiciones que han ocupado en la producción, consideradas secundarias y marginales.”

Cristina Borderías, 1991.

En a quest capítol s'exposa quina metodologia s'ha emprat per a la realització de la investigació d'aquesta tesi doctoral. S'exposen els motius de l'ús de la metodologia feminista, així com s'empra una explicació de les fonts orals, documentació que s'ha usat per recollir les 30 biografies analitzades en aquesta recerca.

S'exposaran les diferents qüestions tècniques emprades per a la investigació, així com quines tècniques de referència bibliogràfica i de citació d'entrevistes s'han utilitzat.

I.3.1. En una metodologia feminista.

En primer lloc, cal plantejar-nos quin tipus de recerca es realitza en aquest treball de doctorat.

Per obtenir una perspectiva satisfactòria es planteja “com és” la investigadora que el realitza. Partint de la premissa que el coneixement és sempre situat (Haraway, 1991), ja que està condicionat pel subjecte i la seva situació particular (Guzmán i Pérez, 2005), es tracta d'un coneixement amb un enfocament ideològic concret, és a dir, d'una connexió entre coneixement i les relacions de poder, el que en les epistemologies feministes rau en un compromís polític de l'objecte que realitza la investigació. Es distingeix d'altres categories de coneixement pel fet que, de partida, es reconeix aquesta “subjectivitat”. No és si no la voluntat de fer justícia vers un col·lectiu social, les dones, que la investigadora adquireix el compromís de produir aquesta tesi doctoral des d'un coneixement que parteix d'una ideologia concreta: el feminisme.

Amb la voluntat de defugir del coneixement tradicional, marcat pels valors de la societat androcèntrica, en què l'ésser de gènere masculí ha estat la vara de mesura,¹¹ s'ha optat per realitzar un treball des de l'epistemologia feminista. Això vol dir que aquesta recerca s'ha realitzat partint d'una ideologia i d'una trajectòria personal concretes, el que es coneix com la producció de coneixement ideològicament situada.

El reconeixement del caràcter socialment situat de les creences s'emmarca en la teoria feminista del punt de vista, proposat per Sandra Harding (1991, 1998) i desenvolupat per autores com Nancy Hartsock (1983), Hilary Rose (1983) i Dorothy Smith (1974). S'ubica en una objectivitat forta, que proporciona el punt de vista feminista per ser una perspectiva en la qual es reconeix el punt de vista ideològic, a diferència de la ciència tradicional androcèntrica, que es presenta com a objectiva, que no reconeix la seva parcialitat a l'hora d'enfocar els seus estudis. Es considera la metodologia feminista com a particular i específica, necessària a l'hora de realitzar un estudi com el d'aquesta recerca doctoral.

Una de les qüestions que es debaten en el si de l'epistemologia feminista és si només cal "sumar o agregar a les dones" als estudis socials (Harding, 1998). Entre les característiques del mètode d'investigació feminista, és que, com cita Harding, "*las investigadoras feministas escuchan muy atentamente lo que las mujeres informantes piensan acerca de sus propias vidas y las de los hombres, y mantiene n posiciones críticas frente a las concepciones de los científicos sociales tradicionales sobre las vidas de hombres y mujeres*" (Harding, 1998: 2). En aquest cas, sobre el que diu Harding, existeixen tres eixos que s'han tingut en compte en aquesta investigació: escoltar a les informants, observar el seu comportament i examinar –sobretot– els registres històrics, en aquest cas del moment de la successió dels fets explicats per les informants.

Una altra de les qüestions interessants que exposa Harding (1998) en el seu text, és el reconeixement de la no existència de la dona única, però que en la investigació feminista es tenen en compte els factors econòmics, ètnics, sexuals i socials, etc. de les

---

¹¹ Sobre aquesta qüestió, Moreno (1986).

dones informants. Aquesta és la teoria de les identitats fragmentades, que es tindrà en compte per enfocar certes matèries tractades en aquesta tesi per considerar els factors personals de les informants com a condicionants de les biografies recollides i dels resultats de la recerca.

Des d'aquesta perspectiva feminista, es té la voluntat de posar al centre de la investigació la vida de les dones entrevistades, en representació de les dones que van viure i/o treballar al Poble Sec de Barcelona en el període històric estudiat. Es tracta, doncs, de posar al centre de la investigació el que havia sigut ignorat: les dones i l'espai privat, fenomen que es va començar a revertir a partir del treball segons la metodologia feminista i la recerca basada en l'entrevista personal.¹²

I.3.2. La investigadora.

Harding (1998) exposa la necessitat d'explicitar les característiques de la persona investigadora per a presentar-se al lector/lectora no com una veu invisible, en una posició semblant a l'autoritat, sinó com una persona real, històrica, amb desitjos i interessos particulars i específics.

És així com en aquest cas la investigadora explicita les seves característiques, amb l'objectiu de desdir-se d'una posició de presumpta autoritat, defugint l'objectivitat que es pot atorgar a la seva posició. La investigadora és dona, nascuda en la primera meitat de la dècada dels 80, és blanca, de classe mitjana i cinquena generació de dones de la meua família nascudes al barri del Poble Sec de Barcelona. Ideològicament d'esquerres i feminista, des de sempre interessada pels esdeveniments històrics que han afectat la ciutat.

Per la interconnexió d'aquestes circumstàncies, estretament vinculades a les característiques de la investigadora com a persona, que a aquesta recerca té un interès molt específic: descobrir la història de les dones del seu barri en el període històric específic, el que emmarca aquesta recerca. Les seves característiques han influït

---

¹² Una obra que realitza una reflexió internacional dels estudis realitzats en la qüestió de les dones és Nash (1988).

decisivament en l'elecció de la temàtica d'aquesta tesi doctoral. És per aquest motiu que, se gura ment, si les se ves circumstàncies haguessin sig ut diferents, e l projecte d'aquesta recerca n'hagués sig ut un altre. L'adscripció al feminisme i el fet d'haver nascut al mateix barri que l'àvia i la mare de la investigadora han sig ut elements decisius perquè aquest projecte sigui una realitat.

En aquesta recerca s'ha buscat reconstruir la genealogia femenina pròpia. El concepte de "genealogia femenina" va ser formulat per Luce Irigaray (1985) i ha sig ut un referent en la teoria feminista de la diferència. Es pren la idea de la restauració de l'amor de la mare amb la filla.¹³ S'afirma que el patriarcat es funda a partir del matricidi originari per introduir a les dones a la llei del pare. D'aquí, doncs, la presa de consciència sobre l'orientació cap a la cultura fal·locèntrica a la que condueixen a les dones en el moment del naixement, per la qüestió de submissió a la llei patriarcal. En aquesta recerca es pren la idea de reconstruir l'amor primari amb la mare, tornant a prendre aquesta relació per reconstruir-ne la història.

De la mateixa manera, partint de la genealogia pròpia s'ha procurat la reconstrucció de les genealogies femenines de les diferents dones entrevistades a partir de l'exercici de la memòria, el que es tractarà més endavant. Com s'esmentarà més endavant, s'ha donat importància a les genealogies femenines, tot i que no s'ha volgut excloure l'experiència masculina. Aquesta última es tracta de forma secundària, però no s'omet per criteris de rigor històric, perquè fo rmava part de la vida de les dones entrevistades –no e s pot obviar el que va existir- i per la importància que, sovi nt, va tenir en les respectives biografies.

---

¹³ Una lectura entorn a la teoria d'Irigaray és Hernández (2006).

I.3.3. Fonts d'investigació.

Les investigacions feministes tenen com a denominador comú l'ús de l'escolta a dones informadores. Per donar veu a qui fins ara no ha tingut participació en la producció científica, s'ha usat l'entrevista personal. En aquest cas s'han realitzat entrevistes dirigides, doncs s'han aportat preguntes prèviament escrites i realitzades per la direcció de la recerca, model dels quals s'inclourà als annexos.

Existeixen aspectes de les històries recollides per aquesta investigació que no s'analitzen com a veritats absolutes, sinó com experiències individuals necessàriament subjectives. Per "experiència" s'entén "*Un saber que té a veure amb haver traçat un cert lligament entre el passat i el futur, entre el vell i el nou, entre el record i l'expectativa*". (Birulés, 2004:442). Una experiència que en aquesta tesi s'atorga a partir de l'autoritat o saviesa pràctica (Birulés, 2004), pels fets viscuts que expliquen les informants en les seves entrevistes.

Com explica Harding (1998), el fet de recollir exclusivament experiències femenines, com és el recurs empíric i teòric utilitzat en el feminisme, adhereix aquest tipus de recerca a un cert relativisme. Manca l'experiència masculina directa, però no és l'objecte principal d'aquesta recerca. Sí que s'ha demanat a les entrevistades que expliquin certes qüestions de la vida dels seus pares, germans, fills i cònjuges per a realitzar comparacions en alguns punts, com són la contractació en el lloc de treball o la realització de les tasques domèstiques. La importància en aquesta recerca radica en la memòria històrica de les dones entrevistades.

Aquest treball es basa en "relats de vida" (*life stories*), que defineix Bertaux (1981). L'autor fa referència a la distinció del sociòleg Norman K. Denzin (1970, 1981), segons el qual el "relat de vida" (*life story*) és la història d'una vida tal com la va viure la persona que l'explica, és a dir, exposa la seva biografia. En canvi, la "història de vida" (*life history*), és l'estudi sobre una vida d'un individu en concret a partir de múltiples fonts, ja sigui entrevistes o documentació escrita, i posa per exemple la història clínica, l'expedient judicial, tests psicològics, etc. En aquest treball, es fa referència a trenta vides explicades tal i com les van viure les seves protagonistes, motiu pels quals

estarem parlant de “relats de vida” o “mètode biogràfic”, com també s’ha anomenat a aquest tipus d’investigació qualitativa.

Aquests relats de vida s’han construït a partir de la realització d’entrevistes personals és el que acadèmicament s’anomena recull de fonts orals. Aquesta metodologia s’ha utilitzat, sobretot, en les investigacions centrades en l’estudi de la història de les dones, per la seva no inclusió a la història escrita (Vande i Voldman, 1988). Per tractar què és la història oral es pren com a referència a Vilanova (1995, 1998). Per a l’autora, aquest mètode –ja instaurat avui en dia en les investigacions sociològiques– és un instrument útil per a l’ampliació de la perspectiva de l’explicació de la història, a més de ser útil per a introduir al lector/lectora en l’escenari del moment històric estudiat. Una de les consideracions en la que es coincideix amb Vilanova (1998) és la utilitat de l’entrevista personal quan es conversa amb persones que no estan acostumades a l’estudi històric ni en el fet que se les entrevisti. És molt interessant entreveure els silencis i els relats no explicats que, de manera inconscient, exposen les dones entrevistades. Silencis que s’han de saber detectar, com assenyala Vilanova. El fet que les dones entrevistades no tinguessin experiència en l’entrevista personal ha aportat un grau d’espontaneïtat molt important, ja que les afirmacions i reflexions transmeses no han sigut prèviament tractades per les dones informants, sinó que, al ser la primera vegada que se les preguntava per qüestions personals, han respost de manera irreflexiva i sincera, sense que intercedissin mètodes de manipulació per part d’aquestes. L’avantatge d’entrevistar dones poc acostumades a què es fixi l’atenció en les seves vides ha aportat frescor i espontaneïtat en uns relats de vida que han construït aquesta tesi doctoral.

L’entrevista personal, instrument imprescindible de la història oral, ha permès fer parlar a aquelles dones que han viscut de manera silenciosa. En alguna ocasió, l’ego de la dona entrevistada ha tornat a tenir importància a través de les preguntes, ja que per primera vegada s’ha enfocat el punt d’interès en les seves vivències. L’ús de l’entrevista personal ha esdevingut una eina imprescindible d’aquesta investigació, perquè alhora que s’han descobert biografies que han sigut l’eix principal de la investigació, s’han “desmitificat” algunes qüestions històriques estudiades, el que també exposa Vilanova en la seva reflexió. Les vivències obtingudes han permès posar en dubte algunes de les

qüestions històriques referides a les dones. Com exemple, s'ha aconseguit desmitificar que la reforma de 1961 sobre els drets laborals de les dones, fos una eina d'alliberació d'aquestes en l'àmbit laboral. Algunes de les experiències explicades en primera persona per aquesta tesi doctoral ha permès comprovar que no sempre va ser d'aquesta manera. El qüestionament a aquesta afirmació només es pot fer a través d'experiències particulars i explicades en primera persona, usant l'entrevista personal com a mètode. Les experiències privades s'estimen com el millor mètode per defugir grans veritats històriques, per centrar l'atenció en les realitats quotidianes de la població a la que no s'ha prestat atenció per a escriure la seva història, com és el cas de dones d'un barri obrer. La diversitat de biografies recollides, així com les seves característiques, radica en l'essència "democràtica" que en defensa Vilanova, per bé que cada experiència és diferent, ja que alberga diferents condicionants socials i econòmics, entre d'altres. De la mateixa manera, les circumstàncies personals també influeixen en la manera d'explicar la pròpia biografia, motiu pel qual les experiències recollides són diverses.

La història oral es fonamenta en la memòria i la "rememoració" (Vilanova, 2004). L'explicació de la vida viscuda a través dels records i les anècdotes. Com apunta Vilanova, les fonts orals es construeixen poc a poc, amb recursos com les imatges de moments viscuts, anècdotes, fets més o menys traumàtics... així mateix, s'està d'acord en el fet que per aconseguir interpretar una entrevista, cal crear empatia. En aquest sentit, és el que s'ha fet des del primer moment que s'ha iniciat l'entrevista. S'ha entès la creació del vincle d'empatia de l'entrevistada i l'entrevistadora com l'element imprescindible perquè la memòria fluís i els records fossin transmesos amb la major sinceritat possible. De la mateixa manera, també s'han interpretat els silencis i les frases inacabades com a elements que també han aportat informació important i objecte d'anàlisi. Tot i que la memòria a vegades és incompleta –intercedeixen un mínim de 30 anys entre el present i el moment històric estudiat en aquesta tesi- es defensa la seva validesa històrica a partir de la reflexió de Vilanova (2004) sobre el fet que la història escrita la produeix qui la percep. Com es diu habitualment, la història l'escriuen els vencedors; de la mateixa manera, la història oral l'escriuen les persones fins a vui silenciades, com les que han sigut objecte d'aquesta investigació. Les possibilitats que ens brinda la història oral són molt riques, per bé que també permet captar les emocions

de la persona informant, el que manca a la història escrita. Les emocions i els silencis també formen part de la història, sobretot en situacions en les que es relaten opressions o èpoques silenciades, com la que s'ha estudiat en aquesta recerca.

En l'ús dels relats de vida s'ha tingut en compte l'observació de Bertaux (1981) de la segmentació dels relats de vida, per bé que la trajectòria d'una persona recull diferents experiències: domèstiques, laborals, socials... *“se trata del proceso por el cual, tras la separación domicilio/trabajo posterior al desarrollo de l asalariado, cada vez más personas han sido llevadas a vivir vidas paralelas: una en el trabajo, la otra en familia y a veces una tercera en un actividad correspondiente a un compromiso personal”* (Bertaux, 1981:11). De la mateixa manera, reconeix que els fets externs, els socials, a la persona entrevistada, no els pot controlar. *“(...) esta ‘totalidad’ –de l'existència de l'entrevistat- sino que está fragmentada y dividida por el juego de circunstancias, de fuerzas sociales incontrolables, de acontecimientos colectivos que invaden la vida sin que se pueda hacer nada al respecto (guerra o paz, desarrollo o crisis).* (Bertaux, 1981: 12)

La segmentació dels relats de vida ha permès que a través de les entrevistes realitzades es fes un retrat de com era el Poble Sec en el període històric estudiat. A través de l'experiència de les dones que van treballar al barri i en van ser veïnes, s'han recollit experiències que plasmen l'essència d'aquest territori. Aquesta qüestió ens remet a la reflexió de Díaz i Gago (2006) sobre la utilitat de la història oral, que permet fer una *“inmersión en las relaciones sociales primarias, tales como la familia o el grupo de amistad. Además añade una gran variedad de matices que facilitan la explicación de la relación social del individuo y la estructura social a la que pertenece, y resulta especialmente eficaz en relación a los estudios de cambio social, presentando un material muy rico para determinar las variables”* (Díaz i Gago, 2006: 2).

Les fonts orals, a través de la realització d'entrevistes personals i reculls de biografies particulars, ha sigut un mètode que ha permès estudiar amb profunditat les experiències de dones en els camps del sindicalisme i el municipalisme. Tot i que la qüestió sindical s'ha tractat de manera secundària, per la seva importància en el recull de fonts orals de dones obreres i d'experiències sindicals que, en el moment històric estudiat en aquests

treballs residien en la clandestinitat, cal esmentar especialment les obres de Villar (2000, 2001), Tébar i Borderías (1998 i 1999) i Vega (1991, 1995, 1998b, 2009 a i b, 2011, entre d'altres). Aquestes recerques són models que s'han tingut en compte en el moment de transmetre les experiències recollides en aquesta tesi.

Pel que fa el municipalisme, un exemple d'ús de recull de fonts orals és la investigació que el Centre de Recerca Històrica del Poble Sec (CERHISEC) va realitzar per publicar monogràfics sobre l'experiència de la Guerra Civil de diferents veïns i veïnes del barri i per explicar la història de la Parròquia de Lurdes, un dels centres religiosos del Poble Sec (2007, 2008). Pel que fa a la ciutat de Barcelona, una altra experiència en el mètode de fonts orals és la de Gómez (1989), en el seu projecte d'estudi sobre la incidència dels Jocs Olímpics que es van celebrar el 1992 sobre la ciutadania. En un àmbit més general, en una reflexió metodològica trobem l'obra de Molina (1996).

A través d'aquestes entrevistes les dones s'han percebut com a subjectes actius de les transformacions familiars (Borderías, 1991), ja sigui per les seves manifestacions directes o per la interpretació que s'ha fet en l'anàlisi de les converses. Malgrat les situacions controvertides que van haver de patir, sobretot les més grans, el discurs emès per les entrevistades entreveu senyals d'impuls familiar, encara que aquesta no fos la intenció de la informadora. Tot i que no s'ha donat en el 100% dels casos, les biografies presentades per les informants han permès percebre aquesta circumstància, que allunya a les dones entrevistades del discurs de víctimes. Tot i això, com reflexiona Borderías (1991), les trajectòries de les entrevistades no es poden percebre sense la relació de subordinació i domini des de les que es perceben la que foren les pràctiques socials femenines. D'aquí rau el mèrit de les informadores, per bé que més enllà de les circumstàncies que van haver de viure, i la gravetat d'algunes de les qüestions tractades –sobretot a partir de silencis–, els seus discursos no desprenen auto compassió, sinó superació i impuls per fer avançar a la seva família.¹⁴

---

¹⁴Altres autors i autores que, en la recerca històrica i social, han tractat l'ús de les fonts orals en diferents produccions acadèmiques són González i Naranjo (1986), García-Nieto (1988), Bertaux i Borderías (1988), Wouters (1990), Borderías (1995, 1997, 1999, 2003a), de Garay (1995), García-Rodeja (1996), Molinero i Ysàs (1998), Padilla (1999) Yusta (2002), Ribas (2004), Mallimaci, F. i Giménez, V. (2006),

En l'explicació dels relats de vida, es considera important tenir en compte que, en el moment de realitzar l'entrevista, i a mesura que s'ha tingut una primera conversa o s'han realitzat algunes preguntes, les mateixes dones ens han explicat més aspectes de la seva vida dels que no es tenia informació prèvia o que fins aquell moment havien passat desapercebuts fins i tot per a elles. Aquest fet ha permès saber que moltes d'aquestes dones van canviar d'ocupació al menys en una ocasió o que van començar a treballar molt abans del que s'havia informat, doncs ni elles mateixes consideraven aquella activitat com a "treball". Aquest és només un exemple del món simbòlic de les dones d'aquell temps, en el que el seu paper en la societat era secundari i que es va assumir amb total normalitat, i potser de manera inconscient. S'ha tingut cura d'aquesta percepció simbòlica i cultural a l'hora d'entrevistar-les, intentant treure la màxima informació possible. També s'ha tingut en compte a l'hora d'analitzar les entrevistes, ja que és possible que algunes de les informants hagin exposat fets de la seva vida amb algunes reserves.

Amb l'objectiu de focalitzar els punts d'interès d'aquest treball i marcar una sèrie de pautes per aconseguir un ordre en les respostes per la seva posterior anàlisi, s'ha escollit el tipus d'entrevista directiva. A l'hora de realitzar-les s'han enregistrat amb una gravadora digital, per facilitar la seva transcripció. En ocasions també s'han realitzat anotacions complementàries per aclarir algun aspecte de l'entrevista que no hagués quedat enregistrat. Perquè això fos possible, s'han escrit una sèrie de preguntes i s'han formulat de la mateixa manera a totes les entrevistades. El model d'entrevista s'inclou a l'Annex d'aquest treball.

Malgrat el plantejament inicial, en ocasions les converses han pres un rumb lleugerament diferent a l'estipulat, motiu pel que s'han realitzat més preguntes de les plantejades, el que ha permès aprofundir en algun aspecte que s'ha considerat interessant. En sentit contrari, en algunes entrevistes s'han suprimit algunes preguntes

---

Llona (2007), Díaz (2007), Cáceres i Mayo (2007), Romera (2009), entre altres. Aquesta matèria ha estat àmpliament estudiada per estudiosos/es d'Història Contemporània, per bé que esdevé un instrument qualitatiu que aporta una nova manera d'aprofundir en aquesta disciplina més enllà de la documentació escrita, a través de la veu de les seves protagonistes.

per evitar la seva repetició en el cas que aquell punt ja s'hagués explicat, o perquè s'hagi considerat inoportuna quan s'ha mantingut la conversa prèvia amb la persona amb la que s'ha conversat. De la mateixa manera, si en el moment de contestar alguna pregunta, la informant hi afegia alguna explicació addicional que podria ser una aportació interessant, s'ha admès tot tipus d'explicacions i detalls fins on el fil conductor de la conversa fos coherent, doncs tota informació ha sigut benvinguda. En el moment que aquest relat finalitzava, es tornava al fil de l'entrevista i si es donava el cas, s'evitava repetir alguna pregunta que ja s'hagués tractat.

Tot i la preparació inicial d'un qüestionari exhaustiu, a mesura que s'han anat realitzant diferents entrevistes, s'han suprimit aquelles sobre les quals no s'ha obtingut una resposta satisfactòria o s'ha considerat que no eren pertinents per la matèria principal de la tesi. Partint de l'objecte de la recerca, s'ha evitat prescindir d'aquelles preguntes que sí eren importants per analitzar les hipòtesis plantejades inicialment. En l'entrevista preparada per la secretària de les Jornades Catalanes de la Dona de 1976, es van realitzar totes les preguntes preparades, diferents a les de les dones de la mostra estudiada, per constituir un punt de vista particular per una qüestió concreta treballada a la tesi.

L'elaboració de les entrevistes ha seguit un patró general, per bé que existeixen algunes excepcions per tractar-se de dones de la família de la investigadora. S'ha contactat amb aquestes dones via telefònica o amb una primera visita, moment en el que se'ls ha explicat el tema d'aquest treball, l'objectiu de l'entrevista i la manera en la que aquesta es realitzaria. En el moment que aquestes dones han acceptat col·laborar en el treball, s'ha concertat una data per a la realització de l'entrevista.

En aquesta segona trobada, se les ha entrevistat en l'emplaçament on s'han sentit còmodes: el seu domicili o la residència geriàtrica. Abans de començar, se'ls hi ha fet una sèrie de preguntes rutinàries per a enfocar l'entrevista d'una manera més precisa, com per exemple sobre el seu estat civil, tenint en compte les diferències entre dones casades i solteres, i quin tipus d'ocupació van tenir al llarg de la seva carrera professional. Descartades algunes preguntes, se'ls ha realitzat les adequades a la trajectòria laboral corresponent, a més de les comunes per a totes (situació familiar,

entrada al mercat de treball, educació, qüestió religiosa, política, etc.). En el cas de la mestra, es van elaborar preguntes diferents per les peculiaritats que presenta aquest ofici respecte la resta de treballs. Amb el qüestionari previ i una breu conversa amb la persona entrevistada, que en ocasions ha servit per adquirir proximitat, s'han estalviat algunes preguntes que es podrien considerar inoportunes, improcedents o reiteratives. El total de temps recollit en totes les entrevistes realitzades és de 30,26, sent la mitjana de duració de les entrevistes d'una hora, aproximadament 60 minuts.

Per a la documentació dels relats de vida, s'ha demanat el préstec d'algun document escrit o fotogràfic que permetés contrastar el que ha vien explicat. És oportú deixar constància que en la majoria d'ocasions aquesta petició no ha tingut l'èxit esperat, doncs moltes dones no disposen de fotografies del seu lloc de treball ni de documentació que hagués sigut de gran interès, que amb el temps ha desaparegut o, en el seu cas, les propietàries no saben on es troba. A l'Annex s'han relacionat alguns documents interessants com el contracte de lloguer d'una botiga o imatges que sí s'havien conservat.

Una vegada s'ha realitzat cada entrevista, s'ha transcrit en la màxima immediatesa possible per evitar l'acumulació de gravacions pendents. Per aquest motiu, en el moment de transcriure les converses s'ha recordat amb més facilitat les peculiaritats que no es van enregistrar, com gestos i expressions que s'han anotat posteriorment, per dotar l'entrevista de totes les dimensions que va adquirir en el seu moment. La transcripció s'ha fet sobre la plantilla usada en l'entrevista, usant el programa SoundScriber, de la University of Michigan (EUA).

En la transcripció del discurs de les informadores, s'ha respectat el seu llenguatge i idiomes originals, procurant mantenir la seva essència i les característiques que aporta el discurs oral de cadascuna d'elles. En la manera de parlar de les informants es poden entreveure diverses qüestions, com són la llengua materna, nivell acadèmic i edat. Si s'ha cregut convenient, s'han anotat les aportacions realitzades per persones familiars presents en el moment de l'entrevista, ja que en algunes ocasions ha sigut convenient la seva col·laboració. És per això que en el cos de les cites de les entrevistes s'hi poden trobar barbarismes, ja que s'ha respectat la integritat dels discursos emesos durant les

entrevistes. Per consell de l Servei de Llengües de la UAB, el qual ha realitzat la correcció lingüística d'aquest treball, no s'han posat cometes en cada barbarisme, ja que aquests formen part d'un discurs ampli i dificultaria la lectura dels mateixos, perquè en alguns fragments se'n troben un nombre força elevat.

En la transcripció de les entrevistes s'han conservat els barbarismes i castellanismes, amb l'objectiu de transmetre de la manera més fidel possible l'esperit discursiu emès per les dones entrevistades i per a reflectir la seva manera d'expressar-se, el que esdevé un instrument fonamental en la transcripció i anàlisi de discursos de vida, per bé que són element imprescindible de la forma com la subjecte entrevistada i met els seus records. No alterar el "continent" lingüístic s'estima com un actor de participació més en l'anàlisi del discurs, per corroborar el nivell formatiu de la persona entrevistada i les seves circumstàncies personals.

En la transcripció també s'han intentat conservar les emocions de les persones comunicants, per bé que en alguns moments s'ha indicat entre parèntesis si l'emissora reia o plorava. El respecte a les emocions també forma part del respecte del discurs emès en el transcurs de les entrevistes. Tot i que s'ha volgut respectar al màxim el discurs emès per les entrevistades, es reconeix el que Shannon Page (2002). En el moment de la transcripció, es presenta la persona transscriptora com aquella que realitza una realització construïda, ja que decideix sobre la puntuació del text, la divisió en paràgraf... no és una "transcripció objectiva", sinó que exerceix d'"editor/a, traductor/a i intèrpret" de les paraules que formen el discurs de l'entrevista. Per tant, tot i tenir la voluntat de traslladar el text oral fidelment, el trasllat de la font oral a l'escrita perd algunes característiques i es transforma en un cos diferent a l'original, en el que les regles són diferents. No és el mateix un text oral que un text escrit, malgrat es vulgui emetre el mateix missatge. En aquest treball, el fet d'haver realitzat les entrevistes la mateixa persona que les ha transcrit –la investigadora– atorguen la qualitat de diligència que Page estima que hauria de tenir l'historiador/a oral. A més de realitzar personalment les entrevistes, s'han escoltat totes les gravacions per garantir la fidelitat dels discursos i que aquests són complets.

Els discursos de les informants constitueixen l'anàlisi qualitativa de la recerca. Per a plasmar-lo en el treball, s'han escollit diversos fragments de les entrevistes amb l'objectiu d'il·lustrar els aspectes analitzats en el mateix, doncs la base són aquests relats de vida. S'ha optat per publicar només alguns dels fragments més interessants, sent un suport imprescindible del discurs principal d'aquesta tesi. Per a citar els fragments usats en aquesta tesi, s'ha emprat el mètode de De Dios (2013), amb l'objectiu de conservar la intimitat de les informants i, alhora, prendre com a referència l'any de naixement de les mateixes en el cas que es repeteixin inicials dels noms i primer cognom. D'aquesta manera, la cita es constitueix segons els elements següents:

- a) Inicials de la informant: nom i primer cognom. Exemple: Maria Garcia = MG
En el cas de noms compostos, hi ha tres lletres. Exemple: Maria Rosa Garcia = MRG.
- b) Any de naixement: any de naixement de la informant. Exemple = 1950.

D'aquesta manera, si la informant és Maria Garcia, nascuda el 1950, la cita és "MG (1950)".

En el peu de pàgina s'ha citat la data de l'entrevista, amb l'objectiu de tenir constància del moment de l'elaboració de l'entrevista. Seguint amb l'exemple anterior, si a la senyora Maria Garcia va ser entrevistada el 15 de juny de 2011, la cita serà "Entrevista realitzada a MG el 15 de juny de 2011".

Pel que fa l'anàlisi quantitativa, a través dels discursos emesos i les afirmacions recollides sobre certes qüestions, s'han elaborat estadístiques que de mostressin o neguessin les hipòtesis plantejades al principi de la recerca. A través dels indicadors escollits (per exemple: edat d'entrada al mercat de treball), s'han descobert resultats objectius que han permès confirmar o refusar hipòtesis, permetent una anàlisi objectiva dels resultats obtinguts. Tant l'anàlisi quantitativa com qualitativa constitueixen un suport analític mutu, ja que s'han compaginat de la manera més equilibrada possible quan així ha sigut procedent.

En l'anàlisi dels diferents discursos recollits, es diferencia entre les opinions – percepcions- de les dones entrevistades (exemple, “quina és la seva opinió sobre la *Sección Femenina*”) i els fets que van succeir a la seva vida (exemple, “va abandonar el seu lloc de treball quan es va casar, obligada per la seva empresa”). El primer tipus d'afirmacions es recullen per a construir un “corpus” teòric, per aportar percepcions sobre les pròpies experiències, que és la recerca que caracteritza el feminisme. En algun punt sí que es pot recollir una sèrie d'indicadors per a realitzar comprovacions empíriques, però no en tots els aspectes per causa de la varietat de respostes i la multiplicitat de percepcions subjectives.

El segon tipus de fets (el que va succeir/o no va succeir a la vida de les entrevistades) s'han usat per a la realització d'indicadors específics, comprovant i contrastant les hipòtesis d'aquest treball. Amb els indicadors s'han realitzat estadístiques per a recolzar les hipòtesis del treball, que s'han analitzat a fons, comparant-ho amb les normes vigents en aquell moment històric i l'estat de l'art existent en la matèria d'aquesta recerca.

Com a novetat, s'aporta les experiències d'un barri concret, el Poble Sec de Barcelona, que fins avui no s'ha analitzat com a unitat singular d'estudi. En aquest cas, s'aporten les experiències laborals i vitals d'una mostra de dones que hi ha viscut i/o treballat entre 1960 i 1975.

Aquestes entrevistes han sigut objecte d'una anàlisi històrica, social i jurídica. S'ha estudiat el context històric dels relats de vida obtinguts, partint de la base que s'estudia un període amb unes característiques molt particulars, sobretot per a les dones, s'han considerat les línies bàsiques del primer franquisme i les normes que es van aprovar en l'àmbit del treball.

L'anàlisi dels relats de vida recollits en l'entrevista s'ha compaginat amb l'estudi de les normes aprovades sobre els drets laborals de les dones en el període estudiat, així com les més importants de la primera època franquista (1936-1958) per contextualitzar la situació legal i social d'aquestes. Quan s'ha estimat pertinent, s'han analitzat les reformes aprovades en l'àmbit civil, per la seva afectació en la política de gènere del

règim. La font consultada és la base de dades digital <http://www.boe.es>. A cada referència legal se li ha afegit la nota a peu de pàgina amb la indicació del BOE en el que es pot trobar la norma, segons l'esquema següent: BOE / número / data de publicació.

S'ha compaginat l'anàlisi jurídica amb la bibliogràfica, tenint en compte articles i documentació diversa, actual o de l'època, entorn a la situació laboral de les dones en el franquisme, en relació a les reformes tractades en aquest treball, així com les diverses qüestions tractades, com *Sección Femenina*, l'educació de les dones, el Concili Vaticà II, etc. A més de les fonts bibliogràfiques físiques, s'han consultat, principalment, les bases digitals següents: <http://scholar.google.es> <http://www.raco.cat> <http://dialnet.unirioja.es> i <http://www.scopus.com>

El fet de citar un nombre determinat de bibliografia no implica que no existeixin més documents acadèmics que tractin els temes exposats en aquesta tesi, per bé que s'ha estimat convenient reduir la seva selecció als que es consideren clàssics de cada disciplina, o que la investigadora ha estimat més aclaridors o interessants sobre la matèria tractada a cada capítol.

El mètode de cita emprat és el de American Psychological Association (APA), per ser una tècnica emprada en les ciències socials, branca de coneixement en la qual pertany el Dret, estudis cursats per la investigadora i que han permès l'accés a aquests estudis de doctorat.

I.3.4. Objecte de la investigació.

El perfil de l'objecte d'investigació en aquesta recerca és una mostra de dones del barri del Poble Sec de Barcelona, que van començar a exercir una professió abans de l'any 1975. Es realitzen 30 entrevistes personals, tenint en compte l'experiència laboral de la família –tant la de naixement com la que formen quan contrauen matrimoni, si aquest esdevé abans de 1975- per tenir una visió més àmplia de la seva vida personal i laboral.

Es realitza especial atenció sobre l'experiència laboral de les mares –i de les germanes, si n'hi ha- per obtenir una visió de la genealogia femenina¹⁵ de cada família.

El tractament que es fa d'aquestes vides es realitza des de dos vessants: com a persones individuals i com a membres d'un col·lectiu determinat. Aquest col·lectiu es defineix per una sèrie de característiques: persones pertanyents a un gènere, el femení, que van nàixer o van començar a treballar al barri del Poble Sec de Barcelona abans de l'any 1975.

En aquesta recerca es defineix el treball segons l'articulat en el Fuero del Trabajo de 1939, en el punt I.I de la seva Declaració: *“El trabajo es la participación del hombre en la producción mediante el ejercicio voluntariamente prestado de sus facultades intelectuales y manuales, según la personal vocación, en orden al decoro y holgura de su vida y al mejor desarrollo de la economía nacional.”*¹⁶ Tot i fer una referència terminològica exclusiva a l'home, en aquesta tesi s'ha centrat l'atenció sobre dones que van exercir la seva professió tant a casa com a fàbrica, passant per establiments comercials, com a dependents o propietàries. Per evitar les controvèrsies jurídiques i conceptuals entre el treball per compta aliena o per compta pròpia, s'ha considerat a tot aquest grup com a persones “treballadores”, ja que malgrat que les diferències existents entre les dues institucions jurídiques, es veurà com el fet de tenir botiga o treballar a casa també es traduïa en dur treball, a vegades més penós que el de les que treballaven per compta aliena a una gran empresa. El que es pretén indicar és que en aquella època, en un barri com el Poble Sec no hi tenien cabuda les famílies de renda alta, doncs malgrat que tenir negoci (del qual no sempre eren propietàries directes), aquestes dones pertanyien a una classe baixa – mitjana essencialment obrera. Tanmateix, en la recerca s'ha detectat una diversitat de rendes familiars, que assoleixen un nivell mitjà.

Són dones que van nàixer entre els anys 1905 i 1959, i que més enllà de les característiques que les identifiquen en el si del col·lectiu “dones”, tenen unes

---

¹⁵ El concepte “genealogia femenina” el formula Luce Irigaray (1985) amb l'objectiu de recuperar la relació amb la mare i rescatar a les dones de la “lleï del pare”. S'utilitza, sobretot, per en focar les relacions mare-filla, que en aquesta recerca prenen especial importància pel fil conductor que segueixen les vides de mares i filles, essent –a vegades- les segones fortament condicionades per les primeres.

¹⁶ BOE número 505, de 10 de marzo de 1938.

peculiaritats que les agrupen i altres que les diferencien, com és, per exemple i com es veurà més endavant, el nivell d'estudis i la diversitat de professions exercides. No es tracta d'un col·lectiu homogeni, sinó que té uns matisos que s'han estudiat amb cura.

Com a col·lectiu, i a diferència del qual afirmen Guzmán i Pérez (2005), aquesta investigadora no reconeix *“la posición marginal desde la que las mujeres participan en el mundo y en particular en la producción científica”* (Guzmán i Pérez, 2005, paràgraf 39). És cert que calen veus feministes per observar la realitat d'una manera més global i més propera a la “veritat” –en tant reconèixer que la veritat és relativa-, però es planteja aquesta posició marginal no des d'una posició voluntària, és a dir, no és que les dones no hagin participat de la producció científica perquè estiguin en una posició marginal, sinó que se les ha marginat des de la tradició científica patriarcal.

No se les ha deixat participar com a productores en tots els sentits. És a dir, no se les ha deixat investigar ni se investigades, tenir veu en la producció de la realitat científica en les ciències socials, que és el que ocupa aquesta recerca. Des de fa uns anys les dones estem en el centre de les investigacions sociològiques, històriques i jurídiques a través d'acadèmiques com Simone de Beauvoire, Kate Millett, Judith Butler, Cristina Borderías, Carme Molinero, Mary Nash, Marcela Lagarde, Encarna Bodelón, Martha Nussbaum, Donna Haraway, Monique Wittig, Teresa de Lauretis, Eli Bartra, Rocío Ruiz i, entre moltes altres. Són moltes les autores que han trencat aquesta marginalitat provocada per la ciència tradicional, com a productores de coneixement i per posar a les dones en el centre del mateix.

Aquesta recerca vol ser una contribució a la voluntat de trencar aquesta marginalitat, tant com a investigadora com per posar al centre del debat a persones que reuneixen dues condicions per a patir la marginalitat de la ciència tradicional, com a dones i com a pertanyents, en la seva majoria, a una classe mitjana-baixa. Aquesta investigació es planteja amb l'objectiu de reescriure la història des d'un punt de vista que fins als anys seixanta no va ser considerat, gràcies a l'inici de la formulació de les diferents teories feministes. Les veus de les dones entrevistades es consideren la font de coneixement principal, a banda de la producció acadèmica teòrica.

En aquesta recerca les dones són el centre del debat i de l'anàlisi. L'objectiu d'aquesta investigadora és ignorar qualsevol posició que percebi aquestes dones com a víctimes, doncs se les estudia com a persones que, malgrat que patir unes circumstàncies i viure en un temps i un país contraris als seus drets en tots els àmbits de la vida, van seguir endavant amb pocs recursos i esquivant o adaptant-se, van seguir endavant, essent, sovint, la base en la qual es recolzava la seva família.

La realitat es reinterpreta en positiu, mirant més enllà de la tradició que ha situat les dones que van viure en aquell moment com a víctimes: “(...) *per canviar les nostres pròpies interpretacions de la realitat, cal mirar més enllà del simple fet de recuperar la història de les dones com a víctimes d'una injustícia cultural i històrica profundament androcèntrica, i cal analitzar les resistències al paper que els havia estat atorgat es van materialitzar, quins conflictes van crear, com s'abordaven i es resolien, quines estratègies utilitzaven, quines formes d'organització tenien i com es movien pels espais propis... I fer sortir d'aquí les aportacions en tots els àmbits en què han participat, contrastant o comparant a altres llocs amb el qual feien els homes i com han incidit en els canvis socials*” (Cervera, 2004: 19). Encara que en un principi no semblava possible, les dones treballadores del Poble Sec també van construir les seves pròpies resistències, a vegades fins i tot sense ser-ne conscients. Sovint la resistència a l'estructura de l'Estat i les conviccions socials androcèntriques tradicionalistes es teixeix a partir de la necessitat, sobretot econòmica, i és així com les dones entrevistades ho manifesten i s'interpreta per part de la investigadora.

Tanmateix, en la formació de la seva pròpia identitat s'han vist afectades pel tractament que les dones van rebre durant la dictadura franquista, període històric que ha format part de les seves biografies, motiu pel qual “*Nadie es capaz de construirse una identidad en solitario, asociadamente, desde fuera de los grupos establecidos. En efecto, todos los desfavorecidos que en el mundo han sido, y las mujeres entre ellos, han tenido que organizarse como grupo para construirse la identidad que no tenían o para corregir la identidad que les había sido adjudicada sin preguntarles previamente si les parecía satisfactoria o se reconocían en ella.*” (Camps, 2004:33). En una societat que les dones no eren una gent socialment important, moltes de les dones entrevistades

assumien aquest rol i es donaven poca importància. D'aquesta manera, no assumien la rellevància de la seva pròpia biografia fins el moment que una tercera persona els hi ha atorgat autoritat, saviesa i importància. L'autoestima col·lectiva s'aferrava en l'adoctrinament del paper en les dones en la societat, el que s'entén que és tasca de les investigadores canviar aquesta perspectiva que a algunes informants han adoptat com a pròpia. Fixant el context històric de les biografies recollides, la tasca principal ha de ser retornar l'autoestima als col·lectius que Camps anomena "desafavorits", sense caure en la perspectiva victimitzadora de les dones entrevistades.

L'objectiu ha sigut entrevistar directament les protagonistes d'aquella època, tot i que a vegades no ha sigut possible per causa de la desaparició d'algunes d'elles. Davant d'aquesta situació, s'ha optat per entrevistar a les filles d'aquestes dones, en el cas recordessin les qüestions plantejades a l'entrevista, de manera que ho poguessin explicar sense desvirtuar la realitat dels fets viscuts. Són dues entrevistes que s'han realitzat a les filles. També s'ha valorat que, en aquests dos casos, les filles entrevistades han seguit amb la mateixa ocupació que les seves mares, motiu pel que van compartir temps de treball. A totes les entrevistades també se les ha preguntat pel treball de les seves mares, doncs en alguns casos l'ocupació d'aquestes ha sigut determinant pel seu futur. Aquesta situació planteja un relleu interessant de dones de diferents generacions que van viure la mateixa època i van patir les conseqüències de la Guerra Civil espanyola i dels anys de la postguerra. La fi de l'autarquia econòmica i l'obertura incipient de l'Estat espanyol a l'escena internacional va implicar canvis socials, que es tindran en compte en l'anàlisi de les entrevistes.

Una altra de les distincions que s'ha de fer entre les entrevistades és que s'ha inclòs tant a solteres com casades (algunes d'elles ja vídues), doncs la trajectòria laboral també varia segons la vida personal de la treballadora. S'ha comprovat com en algunes ocasions contraure matrimoni no comportava cap canvi, sobretot per a les que treballaven a casa o les que treballaven a un establiment comercial, sobretot si aquest era propietat de la família, però en alguns casos sí que va suposar la fi de la vida laboral de les dones que es casaven.

I.3.5. La mostra analitzada. Perfils.

Per les característiques d'aquest treball s'han realitzat un total de 30 entrevistes, en les quals s'ha preguntat pel treball de les pròpies entrevistades i el de les dones de la mateixa família, ja visquessin al Poble Sec o hi treballessin. Una d'elles s'ha realitzat de forma doble, per bé que es pren com a mostra tant la referència del treball de la mare desapareguda, com la de la pròpia dona informant. Aquesta mesura de caràcter excepcional s'ha pres per la singularitat de l'experiència de la dona desapareguda, qui a més de dona treballadora, era una dona molt carismàtica en el si del barri i el seu tipus de treball era reconegut per un segment ampli del veïnat.

Les dues entrevistes que s'han realitzat a través de les filles –la que s'ha explicat anteriorment i una altra-, per la desaparició de les dones a les quals es volia obtenir el seu testimoni per la importància i carisma en el si del Poble Sec, s'han considerat pertinents perquè les vides analitzades pertanyen a dues dones que van morir abans d'iniciar aquesta recerca, però les filles a les que s'ha entrevistat coneixien perfectament la vida de les seves mares, per haver treballat colze a colze amb elles fins el moment de la seva jubilació. És per aquest motiu que s'han pogut extraure les dades bàsiques per realitzar l'estudi quantitatiu plantejat, com són edat d'entrada al mercat laboral, sector o sectors en els que van treballar, nivell d'estudis i oficis que van exercir, concurrència de matrimoni, circumstàncies que van comportar el fet de casar-se, circumstàncies laborals dels cònjuges, concurrència o no de cotització al sistema públic de salut... entre d'altres qüestions que es troben en aquesta investigació

Sota el criteri d'haver obtingut la màxima informació possible entorn a les preguntes realitzades –històries de vida complertes-, s'ha optat per una mostra de 30 dones. Pel que fa als relats de la vida laboral i personal de les dones de la família de cada entrevistada, amb l'objectiu de desenvolupar algunes hipòtesis, s'han tingut en compte per fer algunes comparacions.

Per la varietat d'ocupacions de la mostra, el que s'ha buscat expressament per dotar aquest treball de múltiples perspectives, entre les experiències s'han trobat matèries en les quals hi ha semblances i altres en les quals hi ha algunes divergències, el que

enriqueix la mostra i les conclusions. Per aquest motiu la recerca plasma un ventall d'estratègies de treball i de vida que a vegades es diferencien, però que en el fons també es troben condicionades per la mateixa circumstància: la Guerra Civil espanyola, l'entrada en vigor de les lleis franquistes i les dues condicions de la postguerra.

En una altra de les entrevistes, la dificultat afegida ha sigut que la dona entrevistada pateix Alzheimer. Tot i aquesta circumstància, la dona entrevistada ha pogut seguir el fil de l'entrevista i s'ha comptat amb el recolzament de les seves dues filles, presents en l'entrevista. En aquesta ocasió, una de les filles també ha sigut subjecte d'entrevista en una conversa separada a la de la seva mare.

El coneixement de la vida materna és un dels valors que s'ha tingut en compte en aquest treball, però bé que a més a més de completar els buits de memòria en l'entrevistada malalta d'Alzheimer, ha permès que al total de les informants se les pogués preguntar sobre la trajectòria de la mare –i, fins i tot, la de l'àvia-. La construcció de la genealogia femenina de les dones entrevistades ha permès analitzar quins han sigut els canvis en diferents matèries entre dones de diferents generacions en l'època analitzada. Es considera a les mares com a “mostra indirecta o secundària”.

L'explicació de la vida per part de les dones entrevistades ha permès realitzar una tasca similar a la següent: “*A través del estudio de la memoria y del recuerdo exploraré la subjetividad de las mujeres del servicio doméstico*” (De Dios, 2013: 98). En aquest cas, s'analitza la subjectivitat de dones que van viure, nàixer o treballar a un barri obrer de Barcelona, el Poble Sec, a través de les quals s'han conegut “*testimonios reveladores sobre acontecimientos pasados*” (De Dios, 2013: 98), que De Dios esmenta en el seu article i que en aquesta recerca esdevenen fonamentals perquè són el fil conductor de les matèries explicades i analitzades. A través dels testimonis es coneixen qüestions que sovint no s'expliquen en la història oficial i corroboren o desmenteixen algunes de les hipòtesis plantejades en aquesta investigació. Els records d'aquestes dones permeten conèixer qüestions que interessin en aquesta recerca, per tant l'explicació de la seva vida esdevé fonamental per a la construcció de les anàlisis i les conclusions que es realitzaran.

La “subjectivitat del que recorda” és “*Aquello que los protagonistas creen que pasó es, en sí mismo, un hecho histórico, tanto como lo que realmente sucedió.*” (Benadiba, 2011:75). Per tant, s’entendran els relats obtinguts en les entrevistes com a “fets històrics” que “van passar” en el moment explicat per cada entrevistada.

Els perfils d’aquestes dones són diversos en les característiques corresponents: edat, nivell d’estudis, ocupacions, estat civil... per bé que s’ha estimat convenient incloure una varietat prou enriquidora per poder estudiar el mateix fet des de diferents perspectives. Un exemple és com dones de diferents edats van assolir un nivell educatiu o altre, depenent de les circumstàncies personals, familiars i econòmiques.

Seguint amb l’article de De Dios, a través dels discursos obtinguts en les entrevistes es trobaran el que anomena “claus interpretatives de l’experiència individual i col·lectiva d’un període històric”. A través de 30 experiències es construeix, en primer lloc, la identitat individual i, en conjunt, una identitat col·lectiva femenina en un barri concret.

S’ha considerat pertinent exposar l’existència de diverses generacions, que han tingut les seves pròpies circumstàncies. Segons la generació a la qual pertanyia la dona entrevistada, el discurs segueix una lògica i el relat de vida es construeix en un entorn social que, tot i compartir espai físic en una localització tan concreta com és un barri, alberga diferents matisos. Com exemple, les diferències en l’accés a l’educació entre les dones nascudes als anys 20 són molt diferents a les que van nàixer a la dècada dels 50, tenint més possibilitats aquestes últimes. Aquesta qüestió també permet analitzar les possibilitats de cada generació (Borderías, 1997), que es diferencien, sobretot, per l’obertura econòmica iniciada a l’any 1959.

En aquesta recerca s’ha elaborat una divisió generacional¹⁷ seguint els següents criteris: dècada de naixement, coherència discursiva en les entrevistes realitzades i coincidència en algunes de les qüestions analitzades considerades bàsiques, com són nivell educatiu, l’accés al mercat de treball i les circumstàncies personals en el canvi d’estat civil. La coincidència entre els discursos no és en el 100%, doncs cada vivència té les seves

---

¹⁷ Entendrem per generació “*Conjunt de població determinada per uns marges d’edat*”. Font: <http://www.encyclopedia.cat>

peculiaritats i s'ha considerat que per coincidir en una mateixa generació, les circumstàncies vivencials no han de ser exactament les mateixes. La coincidència entre els factors rellevants exposats és força important entre les dones coincidents en una mateixa generació. En els diferents capítols s'analitzaran algunes de les coincidències i diferències entre diferents generacions de les dones entrevistades, així com les diferències entre les pròpies mares.

En aquest punt, s'ha de considerar que existeix relació maternofilial entre dones entrevistades. Són quatre casos de mares i filles. En les anàlisis de les diferències entre mares i filles, s'ha comptat a les dones entrevistades que són mares d'algunes entrevistades com a membres de la mostra "indirecta o secundària", independentment de la seva condició de dones que pertanyen a la "mostra directa o principal" de 30 dones. El nombre de mares comptabilitzat és de 28 mares, considerant a cada entrevistada a la seva pròpia mare, encara que també se l'entrevistés, i tenint en compte que entre les dones de la mostra hi ha dues parelles de germanes. En un dels casos, les germanes tenen una distància d'edat de 2 anys, mentre en l'altre cas és de 14 anys. És per aquest motiu que s'ha considerat que pertanyen en diferents generacions, essent les seves circumstàncies personals i laborals diferents.

En els discursos generats en les entrevistes s'han apreciat diferències entre les dones de diferents edats. Ja sigui en l'explicació de les vivències, els records de diferents moments històrics concrets i la manera de parlar i expressar-se, la coherència discursiva és diferent entre dones de diferents edats.

En l'anàlisi de les entrevistes s'ha pogut comprovar que existeix una línia discursiva molt semblant entre les dones de la mateixa generació, motiu pel qual la divisió s'ha establert de forma desigual. A més del criteri de la dècada de naixement, també s'ha tingut en compte la coherència del discurs entre entrevistes, per bé que els resultats han esdevingut desiguals en la divisió generacional, existint un major nombre de dones entrevistades en la considerada "segona generació". Aquesta divisió coincideix amb els canvis socials i econòmics que es van dur a terme al llarg del franquisme, que van implicar canvis en diferents qüestions, com l'educació i l'accés al mercat de treball. D'aquesta manera, l'edat compresa entre els 10 i 20 anys –edats aproximades entre

l'accés del mercat de treball i el matrimoni- de les dones de la primera generació es troba abans del Pla d'Estabilització de 1959.

Els canvis socials i econòmics que es van anar desenvolupant posteriorment, –de manera més o menys notòria-, així com els canvis legislatius analitzats en els diferents capítols, denoten diferències en l'accés al mercat de treball. Entre la segona i la tercera generació, el grup de dones més joves, la principal diferència és que aquestes últimes encara eren adolescents en l'any de finalització de la cronologia d'aquest treball, tot i que ja havien accedit al mercat de treball. La finalització del franquisme quan es trobaven en aquesta edat ha implicat que la seva trajectòria en els àmbits de la formació i el treball hagin sigut ben diferents a les de les seves predecessores.

L'estudi de diverses generacions de dones que han viscut una experiència similar no és inèdit (Borderías, 1991), tot i que és la primera vegada que se centra l'atenció en dones del Poble Sec de Barcelona. Prenent aquestes referències, també s'han tingut en compte les circumstàncies socials i econòmiques de cada generació, amb l'objectiu d'assenyalar similituds i diferències entre aquests grups. Les peculiaritats generacionals són les que s'indiquen a continuació:

- a) Primera generació: Es correspon a les nascudes entre 1905 i 1929. Són les dones de la mostra de més edat, algunes de les quals ja han traspassat, tot i que a dues d'elles se les va poder entrevistar abans del final de la seva vida. En general, tenen un nivell d'estudis més baix i han treballat amb la família (pares, mares o cònjuges) o en l'economia submergida. El número de dones d'aquesta generació és de 9.
- b) Segona generació: Dones nascudes entre 1930 i 1949. En aquest grup de dones l'accés a l'educació va ser, generalment, més ampli i de major recorregut. Igualment, l'estada al mercat de treball també és més ampli i hi ha presència d'ocupacions que requereixen un treball de caràcter més intel·lectual, com és l'administració i el secretariat. El nombre de dones que pertanyen a aquest grup és de 15.
- c) Tercera generació. Dones nascudes entre 1950 i 1959. Són les més joves de la mostra, i fins i tot algunes de les que en formen part encara es troben en actiu en el

mercat de treball. Aquesta generació es caracteritza per haver tingut més oportunitats formatives i laborals, doncs en el moment que van contraure matrimoni la situació legislativa i social era diferent a la que hi havia quan ho van fer les dones de la primera generació. Les dones que formen part d'aquest grup és de 6.

Per a l'elaboració del treball i la transcripció de les entrevistes, s'ha observat és la llengua vehicular de les converses enregistrades. S'ha de tenir en compte que són dones que quasi no van tenir accés a l'educació i, les que sí van poder estudiar en un major recorregut, ho van fer –com a mínim fins a l'educació secundària- en castellà. La qualitat i correcció lingüístiques corresponen a persones que no han adquirit un nivell lingüístic elevat. S'ha de tenir en compte que la situació de moltes d'aquestes dones era similar a la que explica Mendiola (2010) en relació al silenci imposat en els espais públics i en els espais privats, degut al clima social i polític que esmenta l'autor. Aquest silenci, afegit al poc interès que les vivències femenines han tingut tant a nivell quotidià com acadèmic fins l'aflorament de la metodologia feminista i els estudis de dones, han implicat el silenci d'aquestes dones fins el moment que se les ha entrevistat per aquesta recerca. Algunes de les qüestions tractades en les entrevistes, era la primera vegada que les dones que formen part de la mostra principal en parlaven amb una tercera persona aliena a les vides transcorregudes en aquell moment històric, motiu pel qual l'exercici de memòria ha sigut considerable i s'ha respectat escrupolosament la forma d'expressar-se, tot i les observacions realitzades anteriorment.

Entre les dones entrevistades, en el 89,65% dels casos la llengua materna és el català, essent el castellà la llengua materna del 10,35% restant. El nombre d'entrevistes realitzades en català és de 27, 1 en castellà i una altra en la que el català i el castellà s'han barrejat indistintament.

Pel que fa l'origen geogràfic de les entrevistades, el 3% va nàixer a un país estranger (Argentina), el 13% a la restat de l'Estat espanyol (Maó, província de les Illes Balears, Tejeda de Tiétar, província de Càceres i Los Dalmases, província de Burgos) i el 83% a Catalunya. Entre aquestes últimes, el 4% va nàixer a una altra població (Cala, Alta Segarra), el 12% a altres barris de Barcelona (Sagrada Família, La Font de la Guatlla –barri veí del Poble Sec- i La Rivera). El 84% restant va nàixer al Poble Sec. Pel que fa a

les dones que van nàixer fora del Poble Sec, 9 sobre el total, 6 van arribar en el transcurs de la seva infància o adolescència per motius familiars, 2 quan es van casar amb dos homes veïns del barri i 1 per compartir pis amb una companya de feina.

A continuació s'aporten alguns dels testimonis recollits en l'arribada al barri, per bé que algunes de les històries són el reflex de l'època. NN (1930), qui va arribar al Poble Sec als 11 anys des de Tejada de Tietar (Càceres, Extremadura), explicava com i per què la seva família es va instal·lar al Poble Sec.

“Vam venir a aquest barri perquè nos vam trobar sinó que ens van oferir una porteria i el meu pare volia no estar més amb la meva tia i haguéssim anat a sota un pont, això ho deia el meu pare. –Els hi va oferir la porteria- Un senyor que era molt bo molt bo que es deia Planes, que em sembla que era... no estic molt segura... algo d'aquí de Catalunya, com una espècie de... com se diu... era un jefe de... procurador i ens ho va oferir perquè estava, bueno perquè els que hi havien, perquè també hi va caure una bomba allà al 17 i no hi havia ningú... i llavors el meu pare degut, penso, a l'asuntu dels mutilats es deuria (...) Sí, és que jo era tan jove, i tampoc eren persones que ens expliquessin... (...) Era molt bon pastisser però mira la guerra ens ho van cremar tot i ens vam quedar al carrer, al carrer... saps lo que és al carrer? I mira degut a això vam venir cap aquí. A una família tres o quatre mesos, a l'altra família tres o quatre mesos i clar, el meu pare va dir pues ‘Vaig a la guerra i al menos hi haurà algú amb quartos’ i degut a això va ser quan ja vam venir cap aquí.”¹⁸

Les obligacions paternals després de la Guerra Civil també va ser el motiu pel qual CA (1940) va arribar al Poble Sec de ben jove, als 16 anys. El seu testimoni és el següent:

“Perquè el meu pare, quan va venir va decidir venir a viure aquí a Barcelona per poguer muntar aquest taller que ell volia muntar que era per vendre inclús camions i coses aixís, va trobar un soci; i aquest soci vivia al carrer Blasco de Garay i llavors és clar, com que es tenia de buscar pis i aquella gent, com que en aquella època

---

¹⁸ Entrevista realitzada a NN el 3 de novembre de 2010.

buscar pis, i de lloguer a més a més li van dir 'Mira, a davant de casa hi ha un pis que es lloga' i vam anar a viure aquí com podíem haver anat a viure a Gràcia, vull dir i aleshores com que ja hi estàvem bé, perquè a més a més sobretot la meva mare a Calaf en aquells moments no hi havia aigua corrent, a l'hivern feia uns freds terribles, es feien unes nevades sempre per norma cada any d'un metro, per rentar l'aigua al safreig tenia que trencar primer el gel... bueno, i és clar, venir a Barcelona, i obrir una aixeta i que li ragés aigua, perquè l'aigua es tenia d'anar a buscar tota a una s hores que obrien els pous públics, o bé que fos una cosa que tingués cisterna i amb galledes tot, tot absolutament! Amb tres criatures, i rentant la roba a mà...''¹⁹

En el cas de la seva família, el canvi de poble a ciutat va implicar una millora en el nivell de vida familiar, sobretot per a la mare, qui s'encarregava de les tasques domèstiques. Un altre testimoni ben diferent és el de JM (1922). Nascuda a S alta (Argentina) i filla de catalans, quan era petita la família es va traslladar a Reus (Baix Camp), on van comprar una masia i la seva família va treballar amb els mossos que contractaven. En el seu cas, es va traslladar al Poble Sec una mica abans de contraure matrimoni, quan tenia 25 anys. El seu marit era veí del barri, i en el seu cas van fundar la seva llar a un pis de nova construcció, en una zona que es va reformar a meitat de la dècada dels 40.

"Llavons vam vindre a viure al Poble Sec perquè no es trobaven pisos i llavons l'any que ens vam casar nosaltres no hi havia manera de trobar pisos i un amic de la meva sogra era constructor i va dir 'Tu no tindries pas un pis perquè hem de casar el noi...' 'Mira, en faig uns al carrer de l'Exposició'. Va ser el 47 que va passar això, jo em vaig casar el 49 que vam festejar dos anys i encara estava fent-se aquest pis. Em vaig traslladar a Barcelona poder un any abans de casar-me... dos anys abans de casar-me perquè vam festejar dos anys i feia quatre dies que era aquí. La meva

---

¹⁹ Entrevista realitzada a CA el 8 de febrer de 2013.

mare va sortir per algo de la botiga o a comprar, no sé, i va ser quan va trobar la germana. Dos anys clavats: em vaig casar el 49 doncs el 47."²⁰

Les que van venir a viure al Poble Sec va ser per circumstàncies casuals o perquè ja hi tenien família o els hi van oferir una feina. Fos com fos, aquestes dones es van integrar en la vida del barri, formant part del seu teixit veïnal encara avui dia. La diversitat de perfils i circumstàncies personals que han viscut les dones entrevistades, algunes de les quals s'aniran descobrint al llarg del text d'aquesta recerca, conformen un ventall enriquidor de vides que aporten dades molt interessants pel seu estudi i anàlisi.

---

²⁰ Entrevista realitzada a JM el 13 de novembre de 2010.

I.4. Estat de la qüestió.

Per a la investigació relativa a la matèria d'aquesta tesi doctoral, s'ha realitzat un estudi previ de l'estat de la qüestió en els àmbits que afecten a aquesta recerca:

- a) Estudis de gènere.
- b) Història social com a història de les dones amb un ampli aspecte interdisciplinari.
- c) Treball, dones i Dret en la dictadura franquista.
- d) Bibliografia internacional.
- e) Mètode de recerca: fonts orals.

En els epígrafs següents es relacionaran les principals obres de cada disciplina acadèmica. Quan es consideri pertinent, la bibliografia anirà acompanyada de la seva conceptualització, conformant-ne el marc teòric.

1.4.1. Els Estudis de Gènere. Història i evolució.

Els Estudis de Gènere són l'evolució dels Estudis de la Dona o *Women's Studies*, que en el seu naixement tenia com a objectiu la democratització intel·lectual de l'acadèmia incloent-hi a les dones, les quals fins aleshores havien estat excloses com a subjectes i objectes d'estudi (Bellucci, 1992).

L'evolució cap aquest gènere acadèmic ha recorregut un llarg camí en la història, ja que les publicacions entorn a les qüestions que afectaven, i que afecten, actualment a les dones, no és fenomen nou. Han sigut moltes les autores que han produït obres reflexionant sobre la situació de la comunitat femenina, sovint per donar una alternativa a la societat patriarcal o per donar resposta als atacs que el gènere femení rebia per part d'intel·lectuals de l'època. A continuació es recull una síntesi de les obres més destacades fins arribar als temps actuals, en els que els estudis de gènere han transcendit al qüestionament de la identitat sexual i la construcció dels gèneres socials.

La relació entre la producció acadèmica i les dones té la primera notícia a la Baixa Edat Mitjana, amb l'obra de Christine de Pizan (1363-1430). De família culte, va rebre una

intensa formació intel·lectual i va defensar els drets de les dones, essent considerada la precursora del feminisme.

El 1405 escriu "*Le Livre de la Cité des Dames*" o "*La Ciutat de les Dames*", la seva obra més reconeguda. En aquesta, imagina un món en el qual les dones són independents i autosuficients, tenen el rang de ciutadanes i governen, desenvolupen les seves pròpies tasques i, alhora, prenen les seves decisions. A través d'aquesta idealització, critica la societat misògina de l'època i reclama els drets de les dones (Agós, 2012).

En el segle XVIII, és Olympe de Gouges (1748 – 1793) qui torna a col·locar a les dones en el centre de la seva obra, reivindicant-ne els drets. En resposta a la "*La Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*" (Declaració dels Drets de l'Home i del Ciutadà) de 1789, text sorgit de la Revolució Francesa (1789 – 1799), el 1791 Gouges escriu "*La Déclaration des droits de la femme et de la citoyenne*" (Declaració dels drets de la dona i les ciutadanes).

En aquest text, Olympe de Gouges canvia el text original de l'Assemblea Nacional Constituent francesa i l'adapta col·locant a les dones com a subjectes dels drets que s'hi relacionen. Per la seva defensa dels Girondinos, grup polític de caràcter moderat, va ser executada a la guillotina el 1793. (Magnolia, 2012).

En aquella mateixa època, a Londres (Gran Bretanya) Mary Wollstonecraft (1759-1797) publica "*A Vindication for Rights of Woman*" (Vindicació pels drets de les dones) l'any 1792. Intel·lectual, escriptora i filòsofa, formava part del cercle liberal radical britànic i estava present en el nucli dur dels debats polítics, espai reservat només per a homes.

En la seva obra més important, Vindicació, formula una resposta a l'obra de Jean Jaques Rousseau, "*Emile, Or, On Education*" (Emili o de l'Educació), publicat el 1762. En aquest llibre, Rousseau esgrimia els detalls de com havia de ser l'educació pels homes, dedicant un capítol, anomenat "Sofia", a l'educació de les dones.

Segons el filòsof francès, i el que criticaria Wollstonecraft en la seva vindicació, el fet que els homes tinguessin una capacitat racional superior justifica que la seva educació

fos més elevada que la de les dones. Per a Wollstonecraft, la “inferioritat intel·lectual” femenina no tenia, en cap cas, origen natural sinó social, doncs històricament l’home les ha tractat com a inferiors. L’anglesa negarà la inferioritat intel·lectual defensada per Rosseau, per considerar-la irracional i antinatural.

Wollstonecraft, com també fa ran altres autores feministes posteriorment, ne garà e l binomi proposat per Rosseau, assignant als homes l’espai públic i a les dones l’espai privat. La negació de l’acceptació de la “dona domèstica” és una de les línies de pensament més presents en el feminisme, encara actualment. Amb tot, Wollstonecraft proposa una educació que faci a les dones lliures –en especial a les de la classe mitjana, a qui principalment dirigia la seva obra-, sense condemnar-les a la dependència vers els homes. Aquesta idea de la llibertat en l’educació que s’ha destinat a les dones és un assumpte també tractat abastament en la literatura feminista, i que en aquesta recerca hi té rellevància (Fuster 2007).

Els canvis socials també van tenir lloc als Estats Units d’Amèrica. En el segle XIX la liberalització de la titularitat de la propietat privada i les diferents transformacions socials que s’esdevenien, van comportar que, en els anys 30, s’iniciés el moviment social antiesclavista, en la qual les dones hi van participar activament, entre elles les germanes Grimké.

Per motiu dels enfrontaments que les militants antiesclavistes mantenien amb l’església, que afirmava que les dones no s’havien d’ocupar dels assumptes públics, va sorgir la defensa dels drets de les dones. Després de molts debats i publicacions, el 1848 es reuneixen a Séneca Falls les dones que havien liderat aquell moviment, com Elizabeth Cady Stanton i Lucretia Mott, juntament amb altres dones i homes. Finalment, redacten la qual anomenarien “Declaració dels sentiments”, inspirada en la Declaració d’Independència de 1776. De nou, aquest text vindica la necessitat de canviar la moral i els costums de l’època vers les dones, a més del seu dret a obtenir la consideració legal de ciutadanes, superant la inferioritat vers els homes estipulada a la llei. (Miyares 1999)

En aquest moment el moviment feminista ja es comença a organitzar, per bé que la reivindicació del dret de les dones a exercir el dret a vot canalitza les accions feministes,

sobretot a Anglaterra. En aquest país, Emeline i Christinable Pankhurst van liderar el moviment sufragista, fundant la “*Women’s Social and Political Union*” (WSPU). De caràcter radical, escriuen diversos articles reivindicant el dret al sufragi actiu i passiu per part de les dones, a més de justificar la seva estratègia radical i violenta, arribant fins i tot a la vaga de fam. No seria fins a la Primera Guerra Mundial que el Govern concedí el dret a les dones a exercir el vot.

En la mateixa línia, autors com John Stuart Mill i Harriet Taylor van reivindicar la fi de l’esclavitud femenina, doncs era necessari el seu reconeixement com a ciutadanes de ple dret, doncs era l’assumpte que més urgia en el món occidental. La lluita pel sufragi femení va seguir present a bona part d’Europa, com va ser el cas espanyol de la mà de l’advocada feminista Clara Campoamor. Com a resultat d’aquella experiència, el 1935 va publicar “*El voto femenino y yo: mi pecado mortal*”.

La producció literària en favor dels drets de les dones va donar pas, ja al segle XX, a tractar assumptes més transcendents, com el plantejament de “Què és ser dona?”, “Quina és la seva essència?”. És en aquest escenari en el qual Simone de Beauvoir, filòsofa i novel·lista francesa, publica “*Le Deuxième Sexe*” (El Segon Sexe) el 1949 i, anys més tard, la psicòloga i columnista nord-americana Betty Friedan, concretament el 1963, publica “*The Feminine Mystique*” (La mística de la feminitat).

Tan una obra com l’altra s’endinsen en estudiar l’essència del gènere femení i la seva construcció social i cultural, en continu diàleg amb la construcció social i cultural del gènere masculí, sobre tot en el cas de Beauvoir. En aquest punt, els tractats sobre les dones no només tenien presència en els moviments socials, sinó que van entrar amb força en l’àmbit acadèmic.

El naixement formal dels Estudis de Gènere s’assenyala en la Segona Onada del feminisme o *Women’s Lib*,²¹ quan les dones van començar a ser el centre d’estudis acadèmics, a més de ser-ne productores actives. Els Estudis de la Dona (*Women’s Studies*), comencen en els anys 60 en països industrialitzats –sobretot en els Estats

---

²¹ Moviment que va concebre l’alliberació femenina com un objectiu col·lectiu. (Anderson, 1981)

Units-, on existia un conflicte en les qüestions de gènere. En aquest context geogràfic i històric, i inspirant-se en els *Black Studies*, les dones –i sobretot el moviment feminista– comencen a pressionar per democratitzar la producció acadèmica. Aquesta irrupció va aportar estudis en els quals les dones i les persones afroamericanes també eren objectes i subjectes de coneixement.

La visibilitat i el protagonisme de les dones van ser els principals actors de canvi del moviment social de les dones als Estats Units, així com el revulsiu en la seva entrada a l'acadèmia. Els primers assumptes que es van plantejar en aquest àmbit van ser els següents:

1. La diferència sexual: orígens, fonaments, evolució, manifestacions específiques, transformacions i implicacions.
2. Validesa, o no, de les teories vigents en aquell moment històric per explicar la diferència sexual.
3. La visió parcial de la ciència a partir de la seva producció, realitzada –en aquell moment– en la seva majoria per homes. Percepció d'aquesta producció masculina com a “ciència universal”.
4. Supòsits, criteris científics, lògiques i metodologies d'una possible producció científica realitzada per dones.

Els estudis de gènere es conceben com a multidisciplinaris, esdevenint un fenomen “*gender mainstreaming*”, transversal (Bellucci, 1992). Es constitueixen en un enfocament acadèmic amb un compromís polític feminista²² gens dissimulat, que busca re significar el coneixement científic lluny de l'enfocament masculí tradicional, com a realment universal, des de diversos punts de vista i produït per subjectes de diferent sexe, raça i condició socioeconòmica.

---

²² Feminisme: “*Movimiento social y político que se inicia formalmente a finales del siglo XVIII –aunque sin adoptar aún esta denominación– y que supone la toma de conciencia de las mujeres como grupo o colectivo humano, de la opresión, dominación y explotación de que han sido y son objeto por parte del colectivo de varones en el seno del patriarcado bajo sus distintas fases históricas de modelo de producción, lo cual mueve a la acción para la liberación de su sexo con todas las transformaciones de la sociedad que aquella requiera*”. (Sau, 1990:121-122).

L'enfocament polític dels Estudis de Gènere es tradueix en l'elaboració d'una literatura acadèmica que busca expressament trencar amb l'enfocament de la ciència tradicional, conceptualitzada com a sexista, patriarcal i androcèntrica. El debat entorn a les qüestions que afecten a les dones, així com la seva significació com agents socials i sexuals, racials, socials i productors, que intervenen en l'economia productiva i reproductiva, ha sigut una de les fonts de la producció des de la perspectiva feminista.

La resignificació de l'elaboració de la ciència i la introducció d'una perspectiva crítica de la qual s'havia elaborat fins aleshores en diferents disciplines, ha comportat que, en l'elaboració d'aquesta literatura acadèmica s'hagin apuntat diversos objectius. Aquests s'estipulen en la base de la ciència i les creences socials del lloc que ocupen les dones al món. S'ha volgut desmuntar la presumpta "naturalitat" de la divisió sexual i social del treball, s'ha revisat l'exclusió de les dones de l'esfera pública i la seva subjecció a la privada.

Un moment històric important en l'àmbit acadèmic, és la lectura (1969) i posterior publicació (1970) de la tesi doctoral de Kate Millett, la primera que es va realitzar sobre gènere (Varela, 2013). De caràcter radical, amb la voluntat de combatre el patriarcat en totes les esferes de la vida pública i privada, critica fins i tot a l'esquerra. Representa un punt d'inflexió en el feminisme i el món acadèmic, on comencen a emergir postulats radicals, més enllà de l conservadorisme habitual. Aquest fenomen es va multiplicar, sobretot, en les universitats franceses, nord-americanes i mexicanes (Rivera, 2013).

Els estudis de gènere van esdevenir una realitat consolidada en l'acadèmia, però no va ser fins a l'any 1985 que es va reconèixer la producció científica de les dones (García 2013). Pel moviment acadèmic que estava realitzant el feminisme, en aquell any es va organitzar a Ciutat de Mèxic, amb la col·laboració de la UNESCO i el Col·legi de la ciutat, el Seminari "*Programas de Estudio sobre la mujer en América Latina y el Caribe*". En aquest seminari es va proposar que en els Estudis de Dones que s'estaven realitzant es tinguessin en compte les relacions entre societat civil i Estat, e l desenvolupament de les Ciències Socials i l'evolució del moviment de dones. D'aquesta manera, la producció acadèmica sobre i feta per dones va esdevenir un moviment social que va arribar a estudiants, acadèmiques i militants feministes, entre altres.

És a partir d'aquest moment en el qual els Estudis de Dones, o de Gènere, terme usat per donar a aquesta disciplina un caràcter més científic i "neutre" (Rivera, 2013), s'amplien i entren en diferents disciplines per quedar-se. Actualment, els Estudis de Gènere han passat d'estudiar la naturalesa del coneixement de les dones a incloure l'estudi de les masculinitats, ampliant l'àmbit d'estudi als homes. (García 2013). Alguns autors i autores que han escrit sobre aquesta matèria són Otegui (1999), Segarra i Carabí (2000) i Fuller (2001), entre d'altres.

En els anys 90, el debat entorn a l'essència i la construcció del gènere femení transcendeix al qüestionament de la construcció social dels gèneres a partir del sexe biològic. Algunes de les autores més importants que discuteixen la construcció social dels gèneres i la sexualitat, així com el seu enfocament acadèmic, són Moreno (1986), Butler (1990), Izquierdo (1991), Haraway (1991), Wittig (1993), de Lauretis (1996), de Barbieri (1996) i Talero (2007), entre d'altres. Són múltiples les autores que han democratitzat l'acadèmia, doncs han introduït la qüestió del gènere femení (o la disputa del mateix) en diversos àmbits, essent les dones objecte del seu estudi, i elles subjectes-dona (en el sentit de la construcció de gènere) estudioses de diverses matèries.

A més de les citades anteriorment, altres autores que han tractat la qüestió del gènere són Bock (1991), Conway et. al. (1996), Campmany (1966), Firestone (1976), Astelarra, (1978), Scott (1987), Palau (1994), Nash (1995), Nielfa (1999), León (2001), Nussbaum (2002), Rivera (2005) Bosch, et. al (2006), Cantero (2007) i Bodelón (2008) entre d'altres.

Altres autores que han tractat el feminisme, opció política vinculada als Estudis de Gènere, són Lovibond (1989), Sau (1990), Moore (1991), Falcón (1993), Otero (1994), Richard (1996), Lagarde (1996), Amorós (1994, 1997), Hierro (1998), Díaz (2005), Larumbre (2005), Varela (2005), Grau (2007), Moreno (2008), Valcárcel (2008), Francés (2010) i García (2013), entre moltes d'altres. La producció acadèmica entorn el feminisme, com en els estudis de gènere, és una matèria que desperta molt interès degut als estudis de màster i postgrau que es cursen a diferents universitats, com per exemple les catalanes.

1.4.2. Història social com a història de les dones amb un aspecte interdisciplinari.

Des de la introducció dels Estudis de Gènere a les universitats de l'estat espanyol, les disciplines d'Història, i en concret la Història del Treball, han investigat el treball professional de les dones. En aquest epígraf se centrarà l'atenció en les obres més rellevants publicades a l'estat espanyol sobre la història del treball de les dones, amb l'objectiu de centrar l'atenció en aquesta matèria.

En els darrers anys, la varietat d'estudis que han abordat aquest assumpte s'han realitzat des d'una perspectiva historicista i legalista, doncs el treball professional no es pot entendre sense l'anàlisi de la normativa vigent en el moment històric i el territori estudiat.

A continuació se citen alguns títols que han estudiat l'evolució del treball de les dones, en especial a l'estat espanyol, sobretot entre els segles XIX i XX. Per ordre alfabètic:

- Bertaux-Wiame, I., Borderías, C., & Pesce, A. (1988). Trabajo e identidad femenina: una comparación internacional sobre la producción de las trayectorias sociales de las mujeres en España, Francia e Italia. *Sociología del Trabajo: Revista Cuatrimestral*. 71-90.
- Borderías, C. (1993). *Entre líneas: trabajo e identidad femenina en la España contemporánea: la Compañía Telefónica, 1924-1980*. Barcelona: Icària.
- Borderías, C., Carrasco, C., i Alemany, C. (1994). Las mujeres y el trabajo: Rupturas conceptuales. Barcelona: Icària.
- Borderías, C. (1996). Identidad femenina y recomposición de l trabajo. Dins Rodríguez, A., et. al. (eds.) *El futuro del trabajo. Reorganizar y repartir desde la perspectiva de las mujeres* (47-65). Bilbao: Editorial Bakeaz.
- Borderías, C. (2002). El trabajo de las mujeres en la Cataluña contemporánea desde la perspectiva de los hogares: balance y perspectivas. *Arenal: Revista de historia de mujeres, Vol. 9, 2*, 269-300.
- Borderías, C. (2003 b). La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema

- estadístico moderno. Dins Gálvez, L. i Sarasúa, C. *¿Privilegios o eficiencia?: mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (241-276). Alicante: Publicaciones de la Universidad.
- Borderías, C. (2007). Introducción: Instituciones y género en la formación de los mercados de trabajo. Dins C. Borderías (ed.) *Género y políticas del trabajo en la España Contemporánea, 1836-1936*, (p.9-37). Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions. Icària.
  - Borderías, C. (2008). El papel de las instituciones en la segmentación sexual del mercado de trabajo en España (1836-1936). *Equidad en el Trabajo*, 4(6). 15-35.
  - Borderías, C., i Hernández, P. P. F. (2009). Mujeres, trabajos y economías familiares en España (siglos XIX y XX). a *La historia de las mujeres: perspectivas actuales* (pp. 269-308). Barcelona: Icària.
  - Borderías, C. B., González-Bagaria, R., i Villar, C. (2011). El trabajo femenino en la Cataluña industrial (1919 -1930): una propuesta de reconstrucción. *Revista de Demografía Histórica*, 29(1). 55-88.
  - Capel, R.M. (1982), *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, Madrid: Ministerio de Educación.
  - Chacartegui, C. (2010a), Retirement pensions and gender: the Spanish case from the European perspective, *US-China Law Review*, David Publishing Company, Vol.7, nº6.
  - Chacartegui, C. (2010b), Gender and sexual orientation in women: the double discrimination, a *US-China Lay Review*, David Publishing Company, Vol.7, nº11.
  - Gálvez, L. (2000). *Compañía Arrendataria de Tabacos, 1887-1945. Cambio tecnológico y empleo femenino*. Madrid: LID Editorial Empresarial.
  - Gálvez, L. i Sarasúa, C. (2003). *¿Privilegios o eficiencia?: mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Servicio de Publicaciones.
  - Martínez, U. (2003). *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*. Barcelona: Icària.
  - Maruani, M. (2002), *Trabajo y empleo de las mujeres*, Madrid: Editorial Fundamentos.
  - Nash, M. (1983), *Mujer, familia y trabajo en España. 1875 -1936*, Barcelona: Anthropos.

- Nash, M. (2010). *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Nielfa, G. (2001). Trabajo, legislación y género en la España contemporánea: los orígenes de la legislación laboral. Dins L. Gálvez i C.Sarasúa *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (p.39-53). Alicante: Universidad de Alicante. Servicio de Publicaciones.
- Rodríguez, R ., Bravo, M.J. (comp) (2011) *Experiencias jurídicas e identidades femeninas*. Madrid: Editorial Dykinson.
- Sullerot, E., (1970). *Historia y sociología del trabajo femenino*. Madrid: Península.
- Palacio, I. (1992), *Mujer, trabajo y educación*, València: Universitat de València.
- Vilanova, M. (1995), *Les majories invisibles. Explotació fabril, revolució i repressió*. Barcelona: Icària Editorial.
- Torns, T. (2003), El trabajo de las mujeres: balance y perspectivas desde la sociología del trabajo. *Seminario "Balance y perspectivas de los estudios de las mujeres y del género"*, 210-220.

La historiografia sobre el treball professional de les dones és molt extensa, però també ho és en relació al treball domèstic. En l'època estudiada en aquesta tesi doctoral es considerava la tasca "pròpia" de les dones, motiu pel qual tenien l'obligació d'ocupar-se de les tasques de cura i manteniment de la llar. Nombrosos debats en el si dels estudis de gènere i el feminisme, han considerat reconèixer aquest treball de forma econòmica mitjançant un salari, com també la inscripció a la Seguretat Social de les persones que s'encarreguin d'aquests tipus de feines.

L'obligació de les dones a fer-se càrrec de la família, de les tasques anomenades "reproductives" (en front de les anomenades "productives", les reconegudes com a professionals) o "de cura", és una reminiscència històrica. Aquestes investigacions han aportat coneixements sobre una realitat que afecta a les dones: l'ocupació del treball reproductiu. Les publicacions de diverses autores han introduït en el món acadèmic una exposició d'aquesta realitat, així com la necessitat de reconèixer socialment el treball reproductiu i el treball domèstic, aquell realitzat per dones que realitzen aquest tipus de treball a canvi d'una contraprestació econòmica.

A continuació s'exposaran algunes obres que tracten la qüestió de la doble presència femenina, que també s'ha tractat en aquesta tesi doctoral. Per ordre alfabètic:

- Borderías, C., Carrasco, C. i Torns, T. (eds.) (2011), *El trabajo de cuidados: historia, teoría y políticas*, Madrid: Libros de la Catarata.
- Carrasco, C. (1988). *El trabajo doméstico: un análisis económico*. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Carrasco, C. (1991). *El trabajo doméstico y la reproducción social*. Madrid: Instituto de la Mujer.
- Carrasco, C. (1992). El trabajo de las mujeres: producción y reproducción (algunas notas para su reconceptualización). *Cuadernos de economía: Spanish Journal of Economics and Finance*, Vol.20, n°57-58, 95-109.
- Carrasco, C. (2006). La paradoja del cuidado: necesario pero invisible. *Revista de economía crítica*, 5, 39-64.
- Carrasco, C. (2013). El cuidado como eje vertebrador de una nueva economía, a *Cuadernos de relaciones laborales*, Vol.31, n°1, 39-56.
- Carrasquer, P. i Torns, T. (2002). La doble presència femenina i les necessitats de conciliació. *Diàlegs: revista d'estudis polítics i socials*, Vol. 5, n°15, 23-32.
- Carrasquer, P. (2005), El temps en masculí i plural: a punts sobre la temporalitat sexuada de la vida quotidiana i la problemàtica de la conciliació. *Àmbits de política i societat*, 32, Número dedicat a usos socials del temps, 22-26.
- Larrañaga, I., Arregi, B., i Arpal, J. (2004). El trabajo reproductivo o doméstico. *Gac Sanit*, 18(Supl 1), 31-37.
- Martín, M.T. (2008), Los cuidados y las mujeres en las familias, a *Política y sociedad*, v. 45, n. 2, 29-47.
- Martín, M.T. (2008), Domesticar el trabajo: una reflexión a partir de los cuidados, a *Cuadernos de relaciones laborales*, V.26, n°2, 13-44.
- Martínez, A. M., i Román, M. (2005). Las cadenas globales de cuidados: un análisis sociodemográfico. *Sociedad y Utopía: Revista de Ciencias Sociales*, 26, 261-278.
- Torns, T. (2006), La conciliació de la vida laboral familiar, una solució possible?, a *Escola catalana*, Vol.41, n°434.
- Torns, T. (2008). El trabajo y el cuidado: cuestiones teóricometodológicas desde la

perspectiva de género. *EMPIRIA. Revista de Metodología de las Ciencias Sociales*, 15, 53-73.

En aquesta tesi doctoral, la doble presència de les dones és una qüestió que es tracta tant en l'estudi de la dona domèstica en l'època franquista, així com en la percepció d'aquesta qüestió per part de les dones entrevistades. Encara que l'eix d'investigació principal és el treball productiu, és una qüestió que, quan s'estudien itineraris vitals en els que les dones són les protagonistes, el treball reproductiu s'ha de tenir present.

I.4.3. Treball, dones i Dret en la dictadura franquista.

La historiografia social i legal entorn a la qüestió del treball de les dones en l'època franquista ha sigut una matèria àmpliament estudiada des de diverses disciplines.

A continuació s'aporten algunes obres i articles sobre aquesta qüestió. En primer lloc, es fa referència a la bibliografia més rellevant produïda des de la perspectiva del Dret, ja sigui publicada en l'època actual o en el mateix moment històric de la norma analitzada, el que és necessari per entendre el context i intencionalitat de la seva aprovació. Aquesta és la bibliografia sobre la qual s'ha basat aquesta tesi doctoral, per bé que es tracta de la matèria principal de la recerca. S'inclouen alguns articles que tracten la situació jurídica de les dones en altres àrees o des d'una perspectiva més general, amb l'objectiu d'obtenir una perspectiva més àmplia sobre aquesta qüestió. Per ordre alfabètic:

- Alonso, M. (1957), Problemas de capacidad en el contrato de trabajo (los menores, la mujer casada ante el contrato laboral), a *Revista de Derecho Privado, Tomo XLI*, 163-179.
- Amich, C. (2008). El trabajo de los menores de edad en la dictadura franquista. *Historia Contemporánea*, 36, 163-192.
- Babiano, J. (ed.) (2007) *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Fundación 1º de Mayo.
- Domínguez, R. i Sánchez, N. (2007). Las diferencias salariales por género en España durante el desarrollismo franquista". *REIS, Revista Española de Investigaciones*

- Sociológicas*, 117, 43-160.
- Espuny, M. J. (2006). Los antecedentes históricos al permiso de lactancia. *Iuslabor*, (2). Recuperat de <http://www.raco.cat/index.php/IUSLabor/article/view/58043/68111>
  - Espuny, M.J. (2006). Aproximación histórica al principio de igualdad de género: Propósitos y realidades en la II República española (I). *Iuslabor*, (3), 17. Recuperat de <http://www.upf.edu/iuslabor/032006/Historia.pdf>
  - Espuny Tomás, M.J. (2007). Aproximación histórica al principio de igualdad de género: el femenino después de la guerra (II). *Iuslabor*, (1), 27-7. Recuperat de <http://www.upf.edu/iuslabor/012007/Historia2.pdf>
  - Espuny, M.J. (2007). Aproximación histórica al principio de igualdad de género (y III): las Reglamentaciones de Trabajo, observatorios de la desigualdad. *Iuslabor*, (2), 12. Recuperat de <http://www.upf.edu/iuslabor/022007/Historia.pdf>
  - Espuny, M. J. (2008). Aproximación histórica al principio de igualdad de género (IV): de la Ley de Contrato de Trabajo de 1944 a las últimas disposiciones franquistas. *Iuslabor*. Recuperat a <http://www.upf.edu/iuslabor/012008/historiaMariaJesus.pdf>
  - Espuny, M. J., Cañabate, J., García, G., Paz, O. (2009). Mujeres, transición democrática y movimientos sociales: Las Jornadas Catalanas de la Mujer (1976). *IV Congreso Internacional Historia de la Transición en España, Sociedad y Movimientos Sociales*.
  - Espuny, M.J. i García, G. (2010). ¿Protección o discriminación? A propósito de la Ley de la Silla a *Universitas. Revista de Filosofía, Derecho y Política*, 11, 43-57.
  - Espuny, M.J., Cañabate, J., García, G., Paz, O. (2010). Subiendo al estrado: Mujeres y Administración de Justicia (1961-1966). Dins Rodríguez, R., Bravo, M.J. (comp) *Experiencias jurídicas e identidades femeninas* (p.217-224). Madrid: Dykinson.
  - Fórmica, M. (1954). Situación jurídica de la mujer española. *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 18, 165-172.
  - Moraga, M^aA. (2008). Notas sobre la situación jurídica de la mujer en el franquismo. *Feminismo/s*, 12, 229-252.
  - Ruiz, R. (1995), Nuevos horizontes para las mujeres de los años 60: la Ley de 22 de julio de 1961. *Arenal, Vol.2, n^o2*, 247-268.
  - Ruiz, R. (2003). La situación legal: discriminación y reforma. Dins Nielfa, G. (edit).

- Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura* (p.117-143). Madrid: Editorial Complutense.
- Ruiz, R. (2007). *¿Eternas menores? Mujeres en el franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva.
  - Molinero, C., i Sarasúa, C. (2008). Trabajo y niveles de vida en el Franquismo. Un estado de la cuestión desde una perspectiva de género. Dins Borderías, C. (ed.) *La Historia de las Mujeres; perspectivas actuales*. Barcelona: Editorial Icària.
<http://hdl.handle.net/2072/41530>
  - Pons, J. P. (2009). Los inicios del seguro social de salud en España, 1923-1949: del seguro de maternidad al Seguro Obligatorio de Enfermedad. *XVI Encuentro de Economía Pública: 5 y 6 de febrero de 2009: Palacio de Congresos de Granada*, 1-30.
  - Valiente, C. (1998). La liberalización del régimen franquista: la Ley de 22 de julio de 1961 sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer. *Historia Social*, 31, 44-65.
  - Valiente, C. (2003), Las políticas para las mujeres trabajadoras durante el franquismo. Dins Nielfa, G. (Edit.), *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura* (p.145-178). Madrid, Instituto de Estudios Feministas.
  - Varo, N. (2005). *La conflictividad laboral femenina durante el franquismo en la Provincia de Barcelona*. Documentos de Trabajo de la Fundación 1º de Mayo, nº3. Madrid: Fundación 1º de Mayo.
  - Zubiaur, L. I. (2008). La superación de la incapacidad de gestionar el propio patrimonio por parte de la mujer casada. Dins *Mujeres y Derecho, pasado y presente: I Congreso multidisciplinar de Centro-Sección de Bizkaia de la Facultad de Derecho* (p. 69-82). Universidad del País Vasco.

La selecció d'obres i articles exposats a continuació exposen la vessant històrica viscuda per les dones i altres col·lectius en l'època franquista. Per ordre alfabètic:

- Abad, I. (2009). Las dimensiones de la “represión sexual” durante la dictadura franquista a Rodrigo, J. i Ruiz, M.A. (coords.) *Dossier: Guerra Civil, las*

- representaciones de la violencia*. Jerónimo Zurita, 84.65-86.
- Aguilar, P. (2002). Justicia, política y memoria: los legados del franquismo en la transición española. Dins A. Barabrona de Brito, et.al. (eds.) *Las políticas hacia el pasado: Juicios, depuraciones, perdón y olvido en las nuevas democracias* (pp. 135-194). Madrid: Ediciones Istmo.
  - Alcalde, C. (1996). *Mujeres en el franquismo: exiliadas, nacionalistas y opositoras*. Barcelona: Flor del Viento.
  - Bernabéu, J. (2002). Madres y enfermeras: Demografía y salud en la política poblacionista del primer franquismo, 1939-1950. *Revista de Demografía Histórica*. Vol. 20, n. 1, 123-143.
  - Carasa, P. (1997). La revolución nacional-asistencial durante el primer franquismo (1936-1940). *Historia Contemporánea*, 16, 89-140.
  - Carbayo, M. (2000). Configurando a las mujeres: identidad femenina y el uso de la lengua en la España franquista. In *Actas del XI II Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas: Madrid, 6-11 de julio de 1998. Historia y sociedad comparada y otros estudios* (Vol. 4, p. 59). Editorial Castalia.
  - Cayuela, S. (2009). El nacimiento de la biopolítica franquista. La invención del 'homo patiens'. *ISEGORÍA, Revista de Filosofía, Moral y Política*, 40, 273-288.
  - Cerdeira, I. (1987). Los servicios sociales del franquismo a la Constitución. *Cuadernos de trabajo social*, 135-158.
  - Clara, J. (2002). Militarismo político y gobiernos civiles durante el franquismo. *Anales de Historia Contemporánea*, 18, 451-468..
  - Di Febo, G. (2006). Resistencias femeninas al franquismo. Para un estado de la cuestión. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28, 153-168.
  - Díez, J.M. (1995). República y primer franquismo: la mujer española entre el esplendor y la miseria, 1930-1950. *Cuadernos de Trabajo Social*, 3, 23-40.
  - Erice, F. M. (2006). Combates por el pasado y apologías de la memoria, a propósito de la represión franquista. *Hispania Nova: Revista de historia contemporánea*, 6, s/n.
  - González, J. R. (2008). Represión, esclavitud y exclusión: un análisis a escala de la violencia franquista. *Entelequia: revista interdisciplinar*, 7, 153-171.
  - Molinero, C. i Ysàs, P. (1998), La Historia Social de la época franquista. Una aproximación, a *Historia Social*, 30, 133-154.

- Molinero, C . (2003). La política social del régimen franquista. Una asignatura pendiente de la historiografía. *Ayer*, 50, 319-331.
- Montero, F. (1987). Juventudes y política: los movimientos juveniles de inspiración católica en España: 1920- 1970. *Studia Historica. Historia Contemporánea*, Vol. 5, 105-121. Recuperat a <http://hdl.handle.net/10366/79992>
- Muñoz, M. J. (2009). Único destino: perfecta mujer casada. Dins Alejandro, J . (coord). *Estudios jurídicos sobre el franquismo. La familia ideal y otras cuestiones* (p.17-64). Ed. Dykinson, Madrid,
- Ortiz, M. (2006). Mujer y dictadura franquista. *Aposta, Revista de Ciencias Sociales*, 28, 1-26.
- Rebollo, M. J. i Núñez, M. (2007). Tradicionales, rebeldes, precursoras: instrucción y educación de las mujeres españolas a través de la prensa femenina (1900-1975). *Historia de la Educación*, 26, 181-219.
- Molinero, C., i Sarasúa, C. (2008). Trabajo y niveles de vida en el Franquismo. Un estado de la cuestión desde una perspectiva de género. Dins Borderías, C. (ed.) *La Historia de las Mujeres; perspectivas actuales*. Barcelona: Editorial Icària. <http://hdl.handle.net/2072/41530>
- Molinero, C . i Ysà s, P. (coords.) (2010). *Construint la ciutat de democràtica. El moviment veïnal contra el franquisme*. Barcelona: Icària editorial.
- Morcillo, A. (2012). Españolas con, contra, bajo, (d)el franquismo. *Desacuerdos*, 7, 42-67.
- Ramblado, M. C. (2008). Madres de España/Madres de la Antiespaña: la mujer republicana y la transmisión de la memoria republicana. *Entelequia, Revista Interdisciplinar, Monográfico*, 7, pp.129-137.

A continuació s'exposaran els títols relatius a *Sección Femenina*, política franquista i lluita sindical, feminista i política contra el règim. Per ordre alfabètic:

- Alfonso, J. M. i Sánchez, L. (2009). Las mujeres del nacional-sindicalismo. Poder y rivalidad entre Pilar Primo de Rivera y Mercedes Sanz Bachiller. *Historia de la Educación*, 27, pp.433-455.
- Amador, P. (2003). La mujer es el mensaje. Los coros y danzas de Sección Femenina

- en Hispanoamérica. *Feminismo/s*, 2, 101-120.
- Arce, R. (2005). De la mujer social a la mujer azul: la reconstrucción de la feminidad por las derechas españolas durante el primer tercio del S. XX. *Ayer*, 57, 247-272.
  - Borderías, C., Borrell, M., Ibarz, J., i Villar, C. (2012). Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático: la militancia femenina en las CCOO de Catalunya durante el Franquismo. *Historia Contemporánea*, 26, 161-206.
  - Borr s, M. R. Sobre los orígenes del Moviment Democràtic de Dones. Recuperat el 2012, de <http://fcim.cat/historiapsuc/pdfs/maria%20rosa%20borras.pdf>
  - Chueca, R. ., (1987), Las juventudes falangistas a *Studia hist orica. Hist oria contemporánea*, 5, 87-104.
  - Crexell, J. (1987). *La Caputxinada*. Barcelona: Edicions 62.
  - Crexell, J. (1992). *La "manifestación" de capellans de 1966* (Vol. 117). L'Abadia de Montserrat.
  - DDAA (1977). *Jornades Catalanes de la Dona. Barc elona.maig.1976*. Barcelona: Col·lecció Alternativas.
  - Del Rincón, M F (2010). Mujeres azules de la Sección Femenina: formación, libros y bibliotecas para e l adoctrinamiento político en Espa  a (1939 -1945). *Métodos de información, II  poca, Vol. I*, 59-81.
  - Díaz, P. (2005) La lucha de las mujeres en e l tardofranquismo: los barrios y las fábricas. *Gerónimo de Uztaritz*, 21, 39-54.
  - Díaz, E. (2009). El A  o Internacional de la Mujer en Espa  a: 1975. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 31, 319-339.
  - García, M. (2012). «Nuestro puesto está en el hogar». Los campamentos femeninos en Asturias durante el primer franquismo (1938-1945). *El Futuro del Pasado*, 3, 137-159.
  - G mez, C . (2009). Entre la flecha y el altar: e l adoctrinamiento femenino de l franquismo. Va lladolid c omo modelo, 1939 -1959. *Cuadernos de Hist oria Contemporánea*, 31, 297-317.
  - Grup de Redactors. (2010). *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX*. <http://elfeminismealpsuc.adpc.cat/proleg.html>

- Jiménez, E. (1981). La mujer en el franquismo. Doctrina y acción de la Sección Femenina. *Tiempo de historia*. Año VI I, 83, 4-15. Enllaç at a <http://hdl.handle.net/10366/24790>
- Labanyi, J. (2009). La apropiación estratégica de la entrega femenina: identificaciones transgenéricas en la obra de algunas militantes falangistas femeninas. *Revista Científica de Información y Comunicación*, 6, 489-426.
- Molinero, C. (2005). *La captación de las masas. Política social y propagnada en el Régimen franquista*. Madrid: Cátedra.
- Muñoz, E. (2004). La Sección Femenina en la Transición española. historia de una organización “invisible”. Dins *La transición a la democracia en España: actas de las VI Jornadas de Castilla-La Mancha sobre Investigación en Archivos: Guadalajara, 4-7 de noviembre 2003*. Asociación de Amigos del Archivo Histórico Provincial.
- Primo de Rivera, P. (1942). *Escritos. Discursos, circulares, e escritos*. Madrid: Gráficas Afrodisio Aguado.
- Primo de Rivera, P. (1983). *Recuerdos de una vida*. Madrid: Dyrsa.
- Richmond, K. (2004). *Las mujeres en el fascismo español. La Sección Femenina de la Falange, 1934-1959*. Madrid, Alianza Editorial.
- Romanos, E. (2011). Emociones, identidad y represión: el activismo anarquista durante el franquismo. *Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 134 (1), 87-106.
- Ruiz, R. (1997). *Mercedes Fórmica (1916-)*, Madrid: Ediciones del Orto.
- Ruiz, R. (2006). María Telo y la participación de mujeres juristas en la Comisión General de Codificación. *Asparkia*, 17, 165-180.
- Sánchez, R. (1990), *Mujer española, una sombra en el destino de lo universal. Trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934 – 1977)*, Murcia: Universidad de Murcia.
- Sánchez, L. (2008). Auxilio Social y la educación de los pobres: del franquismo a la democracia. *Foro de Educación*, 10, 133-166.
- Simón, A. I. (2005). Discurso de género en la doctrina de la Falange y su vigencia en los primeros años de la transición. *Actes del Congrés la transició de la dictadura franquista a la democràcia : Barcelona, 20, 21 i 22 d'octubre de 2005*, 233-241.

- Ysàs, P. (2005). Una nota sobre la crisi del franquisme i la transició a la democràcia. *Revista HMiC: història moderna i contemporània*, 3, 101-109.
- Yusta, M. (2004). Rebeldía individual, compromiso familiar, acción colectiva. Las mujeres en la resistencia a l franquismo durante los años cuarenta. *Historia de l presente*, 4, 36-93.

Una altra de les qüestions estudiades àmpliament estudiada és l'educació de les dones en l'època franquista. A continuació es detalla una selecció de la bibliografia consultada entorn a l'educació femenina i la qüestió de la depuració del professorat d'escoles i universitats, qüestió sobre la qual també es fa referència en aquesta tesi.

- Claret, J. (2006). Cuando las cátedras eran trincheras. La depuración política e ideológica de la Universidad española durante el primer franquismo, a *Hispania Nova: Revista de historia contemporánea*, 6, s/n.
- Manrique, J.C. (2003). La Educación Física femenina y el ideal de mujer en la etapa franquista, a *Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física y el Deporte*, 3 (10), 83-100.
- Morente, F. (2001). La depuración franquista del magisterio público. Un estado de la cuestión, a *Hispania*, 61(208), 661-688.
- Paz, M. A. i Coronado, C. (2005). Mujer y formación profesional durante el franquismo: NO-DO, 1943-1975. *Pandora: revue d'etudes hispaniques*, 5, 133-145.
- Rabazas, T. (2000). La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo. *Revista complutense de educación*, 11(2), 167-198.
- Rabazas, T. i Ramos, S. (2006). La construcción del género en el franquismo y los discursos educativos de la Sección Femenina. *Encounters on Education*, 7, 43-70.
- Sánchez, J. i Ramón, A., (2007). La educación durante el franquismo. Conferència col·loqui celebrat el 20 de juny de 2007 a Madrid, a *Cuadernos Caum*, número temàtic "La Educación, víctima del franquismo".
- Sánchez, L. i Hernández, J.L. (2012). La educación femenina en el sistema educativo español (1857-2007), a *El futuro del pasado*, 3, 255-281.

- Serrano, A. (2007). La Educación. Víctima del franquismo. Conferència col·loqui celebrat el 20 de juny de 2007 a Madrid, a *Cuadernos Caum*, número temàtic "La Educación, víctima del franquismo".

En aquesta tesi doctoral també s'ha tractat la religió i la història del Poble Sec en la Guerra Civil i el franquisme, matèries sobre les quals s'ha consultat la bibliografia existent.

La història del Poble Sec ha sigut revisada i compilada a partir de la creació del Centre de Recerca Històrica del Poble Sec (CERHISEC) el 1998. Aquesta és una entitat sense ànim de lucre que ha comptat amb la col·laboració desinteressada d'alguns veïns i veïnes, els quals investiguen sobre alguns dels aspectes de la història més recent del barri. A partir d'aquí s'han publicat regularment els llibrets "*El Poble Sec - Retalls d'Història*", on es poden trobar breus ressenyes sobre diversos aspectes del passat del barri, com per exemple la mateixa Guerra Civil, el moviment obrer i sindicalisme i els drapaires i escombriaires que hi havia al barri.

A continuació s'exposa la bibliografia sobre l'Església Catòlica i el Poble Sec que s'ha consultat en aquesta tesi:

- DDAA (2000). *El Poble Sec, retalls d'història*, 1. Barcelona: CERHISEC.
- DDAA (2001). *El Poble Sec, retalls d'història*, 2. Barcelona: CERHISEC.
- DDAA (2003). La mujer en la Iglesia, a *Documentos de trabajo*. Conferencia de Religiosas y Religiosos de Chile. Recuperat a http://www.conferre.cl/archivos/otros-dptos/Doctrina_magisterial.pdf
- DDAA (2005). *El Poble Sec, retalls d'història*, 4, Barcelona: CERHISEC.
- DDAA (2006). *El Poble Sec, retalls d'història*, 6, Barcelona: CERHISEC.
- DDAA (2008). *El Poble Sec (1936-1939) Un barri en guerra*. Barcelona: CERHISEC.
- DDAA (2009). *La Bíblia de Montserrat, en la versió dels textos originals compilats pels Monjos de Montserrat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- Fabra, J. (2007). Lurdes, la Parròquia de la França Xica 1867-1991. Barcelona:

CERHISEC.

I.4.4. Bibliografia internacional

En aquesta tesi doctoral es fa referència al paral·lelisme entre el moviment de dones franquista i els del nazisme alemany i feixisme italià. A més a més, s'ha fixat l'atenció en bibliografia existent a nivell internacional que guarda relació amb alguns dels aspectes tractats en aquesta tesi doctoral.

Alguns dels títols consultats són els següents:

- Duby, G., i Perrot, M. (1991). *Historia de las mujeres en Occidente*. Taurus Ediciones.
- Marías, S. (2011). Defensa de la domesticidad y políticas de empleo en los regímenes nazi y fascista. Relaciones y similitudes en el primer franquismo (1936-1957). Dins Frías, C., Ledesma, J.L. i Rodrigo, J. (eds.). *Reevaluaciones. Historias locales y miradas globales. Actas del VII Congreso de Historia local de Aragón* (p.433-443). Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- Yunus, M. (2006). *El banquero de los pobres: los microcréditos y la batalla de la pobreza en el mundo*. Barcelona: Editorial Paidós.

I.4.5. Mètode de recerca: fonts orals.

Aquesta tesi s'ha fonamentat en la memòria oral mitjançant entrevistes personals, matèria que ha rebut un ampli tractament tant a escala nacional com internacional. La comunitat acadèmica ha acceptat aquesta metodologia a l'hora de recuperar el passat més recent. És d'aquesta manera com l'existència de l'Associació Internacional d'Història Oral, fundada el 1996 en el si de la IX Conferència Internacional d'Història Oral celebrada a Göteborg (Suècia), avala la normalització del recull de testimonis orals per a escriure la història, ja que a través d'aquest organisme es constitueix un punt d'intercanvi d'experiències i punts de vista en l'ús d'aquesta tècnica, ja sigui a través de conferències o de les seves publicacions, que consisteixen en un butlletí i una revista; "*Palabras y Silencios*".

Sobre el tractament acadèmic que s'ha fet al llarg d'aquests anys sobre la recollida de fonts orals, amb l'objectiu d'usar-los en l'estudi de la història, s'han pres com a referència, entre altres, les produccions que es relacionen en la taula següent. Tot i que algunes de les obres no tracten sobre història oral directament, s'han pres com a referència com a mètode de cita, entre d'altres qüestions tècniques.

- Benadiba, L. (2010), Reflexiones acerca de la historia oral, en Benadiba, Laura (comp.), *Historia Oral: Fundamentos Metodológicos para reconstruir el pasado desde la diversidad*, Rosario, Suramérica Ediciones.
- Bertaux, D. (1981). El enfoque biográfico: su validez metodológica, sus potencialidades. *Proposiciones, Vol.29*, Santiago de Chile: Ediciones Sur. Recuperat a l'any 2013, de: <http://www.sitiosur.cl/r.php?id=436>
- Borderías, C. (1991). Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares: a través del servicio doméstico. *Historia y fuente oral*, 6, 105-121.
- Borderías, C. (1997). Subjectividad y cambio social en las historias de la vida de las mujeres: notas sobre el método biográfico. *Arenal: Revista de Historia de las Mujeres*, vol. 4, num. 2., 117-195.
- Borderías, C. (1999), La feminización de los estudios sobre el trabajo de las mujeres (1969-1999). *Afers: fulls de recerca i pensaments, Vol.14*, 33-34, 459-491.
- Borderías, C. (2003 a). La feminización de los estudios sobre el trabajo de las mujeres: España en el contexto internacional (1969-2002). *Sociología del Trabajo: Revista Cuatrimestral de Empleo, Trabajo y Sociedad*, 48, 57-124.
- Cervera, M. (2004). Fent història. Materials guia per a la investigació de la història local de les dones. *Col·lecció guies metodològiques*, 6. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- De Dios, E. (2013). Las que tienen que servir y las servidas. La evolución de l servicio doméstico en el franquismo y la construcción de la subjetividad femenina. *Revista Historia Autónoma*, 3, 97-110.
- De Garay, G. (1995), Las fuentes orales. Dins *Reflexiones sobre el oficio de historiador* (145-158). México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- Díaz, P. i Gago, J. (2006), La construcción y utilización de las fuentes orales para el estudio de la represión franquista. Dossier *Generaciones y memoria de la represión*

- franquista: un balance de los movimientos por la memoria. 7. La construcción de las fuentes orales para el estudio de la represión franquista, Hispania Nova, Revista de Historia Contemporánea, 6, 793-818.*
- Díaz, P. (2007). Las fuentes orales y su contribución a la renovación de la historia de España. Dins Leoné, S. i Mendiola, F. (coords.) *Voces e imágenes en la historia: fuentes orales y visuales: investigación histórica y renovación pedagógica: Actas del Congreso Internacional de Historia “Fuentes Orales y Visuales”* (p.37-52). Iruñea-Pamplona.
  - García-Nieto, M.C. (1988), Fuentes orales e historia. *Studia historica. Historia contemporánea, 6-7, 105-111.*
  - García-Rodeja, C. (1996), Los testimonios orales. Cómo trabajar con las fuentes, a Trujillano. Dins J.M. i Díaz, P. (coord.) *Testimonios orales y escritos. España 1936-1996: actas V Jornadas Historia y Fuentes Orales* (p.427-430). Ávila.
  - González, E. E. i Naranjo, C. (1986). La historia oral, instrumento de análisis social. Algunas aportaciones recientes. *Revista de Indias, 66 (177), 290-309.*
  - Llona, M. (2007), “La historia oral, una puerta abierta al pasado de las mujeres”, a *Centro de documentación digital* <http://cdd.emakumeak.org/recursos/1264>
  - Mallimaci, F., i Béliveau, V. G. (2006). Historias de vida y método biográfico. *Estrategias de investigación cualitativa, 175-212.*
  - Page, S. (2002). El participante invisible. El papel del transcriptor, a *Historia, Antropología y Ciencias Sociales, 28, 153-164.*
  - Vilanova, M. (1995), *Les majories invisibles. Explotació fabril, revolució i repressió.* Barcelona: Icària Editorial.
  - Vilanova, M. (1998). La historia presente y la historia oral. Relaciones, balance y perspectivas. *Cuadernos de historia contemporánea, 20, 61-70.*
  - Vilanova, M. (2003), Rememoración en la historia. *Memoria Rerum, 30, 23-40.*
  - Villar, C. (2000), *Dones, treball i sindicalisme a Catalunya 1939 -1978: perfil biogràfic del projecte “Fonts orals i militància sindical”.* Barcelona: Fundació Cipriano García, Vol. III, p.61.
  - Villar, C. (2001), Mujeres y militancia sindical. El fondo oral del Archivo Histórico de las CCOO de Cataluña, a *Arenal, Revista de Historia de las mujeres, Vol.8, N.1, 155-175.*

En aquesta tesi s'ha pres la referència de la memòria segons les consideracions de Mercedes Vilanova. Per a aquesta autora, la memòria és una recopilació de records del qual hem viscut de forma individual en el si d'una societat, en la qual s'han pres decisions de forma col·lectiva tan social com familiarment que d'una manera o altra han condicionat la nostra existència.

Les dones entrevistades van viure un temps en els quals hi va haver una Guerra Civil a causa d'una sèrie de factors polítics, i una se vera post guerra, factors que els hi van condicionar la vida. També es veurà com en algunes famílies es van prendre decisions que van marcar la seva trajectòria vital i, com a conseqüència, la seva memòria.

L'exercici de memòria exercida per cada dona entrevistada en aquesta tesi doctoral té tant la vessant personal com social, del context històric de les que se les ha demanat que rememorin certes qüestions de la biografia personal i col·lectiva. La selecció complerta de bibliografia es troba al final d'aquesta tesi, on es relacionen tots els títols consultats.

1.5. Antecedents històrics: Guerra Civil i primera postguerra al Poble Sec.

1.5.1. El Poble Sec. Orígens, política i ciutadania.

El barri del Poble Sec de Barcelona es troba entre la muntanya de Montjuïc i l'avinguda Paral·lel, amb el carrer Lleida com a límit al cantó oest i l'avinguda Josep Carner a l'est (Garcia i Fabra, S/F). Per la seva situació en el si d'una ciutat com aquesta, es tracta d'un espai urbà.

El naixement del barri es va veure afectat per la seva consideració de "tercera zona d'influència" en el Decret de Nova Planta de 1714 per la seva proximitat amb el Castell de Montjuïc, ja que es definia com a terreny d'estratègia militar. És per aquest motiu que es va impedir l'edificació d'aquest territori fins a la promulgació de *l'Órden aprobando nuevas zonas militares para el castillo de Monjuich, á instancia de varios vecinos de Barcelona, de 28 de junio de 1869*,²³ que va aixecar aquesta consideració.

Com a conseqüència de la primera prohibició, el Poble Sec no va ser inclòs en el projecte de remodelació urbanística d'Ildefons Cerdà de l'any 1859, que va donar lloc al naixement de l'Eixample. És per aquest motiu que quan el barri va començar a cobrar vida, va tenir la consideració d'"Eixample Menor". A finals del segle XIX ja es distingien quatre nuclis urbans, que amb el pas dels anys han dibuixat l'essència del barri. Aquests són Les Hortes de Sant Bertran, l'Eixample de Santa Madrona, La França Xica i la Satàlia, que emmarca la zona de la muntanya de Montjuïc que pertany al barri.

A l'any 1882 es construeix la Central Tèrmica del Paral·lel, el que va ser un important revulsiu econòmic i, amb les seves tres xemeneies, és el símbol de l'barri per excel·lència. Van ser les reformes urbanístiques que es van dur a terme en ocasió de l'Exposició Universal de 1929, les que donarien forma al Poble Sec, i més concretament a la zona de Montjuïc. Es va aprovar l'enjardinament de la muntanya, a més de la

---

²³ BOE número 183, de 2 de julio de 1869. L'ordre del "Ministerio de la Guerra" començava de la següent manera: "En vista de una instancia promovida por varios vecinos de Barcelona en solicitud de que se anulen zonas militares de Montjuich de dicha plaza, y caso de no ser esto posible se les permita la construcción a toda altura en los terrenos comprendidos en la tercera zona del mismo...". En els punts primer i segon s'encarregava la Comandància d'Enginyers delimitar les zones militars 1 i 2, deixant en dos els territoris d'afectació militar, doncs el punt tercer assenyalava "A partir del límite de esta segunda zona, se declara libre la edificación".

construcció d'una gran quantitat d'edificis públics, com per exemple la seu de la Guàrdia Urbana de Barcelona, el Palau de la Metal·lúrgia, el parvulari Forestier (nom que va rebre en honor a Jean Claude Forestier, arquitecte responsable de l'enjardinament de la muntanya) i l'escola pública Mossèn Cinto Verdaguer, on moltes de les dones entrevistades per aquesta tesi doctoral van rebre l'educació bàsica. A més d'aquests edificis, es van construir les Fonts Màgiques i el Palau Nacional de Catalunya, obres de gran envergadura que, per la seva singularitat, són símbol de Barcelona i cada any atrauen un gran nombre de turistes.

Aquesta operació urbanística va implicar l'arribada massiva de força de treball. Les famílies nouvingudes van construir nuclis d'edificacions precàries a la mateixa muntanya, el que va donar lloc al "barraquisme". Aquest fenomen no va començar a ser eradicat fins als anys setanta, arran de la insistència de l'alcalde franquista Josep Maria Porcioles. Tanmateix, la seva desaparició no la podem datar fins al 1990, a les portes dels Jocs Olímpics de l'any 92²⁴, que es van celebrar a l'Anella Olímpica de Montjuïc. La construcció de barraques ha sigut un fet que amb els anys no ha finalitzat, el que ha comportat desallotjaments periòdics.

Pel que fa al culte catòlic, en el barri es van construir l'Església de Santa Madrona i les parròquies de Lurdes, Sant Salvador d'Horta i Sant Pere Claver, les quals han conviscut amb la forta presència de la CNT i les conseqüències que aquest "xoc" va comportar per a les dues primeres durant la Setmana Tràgica de 1909.

L'essència obrera del Poble Sec ha marcat la seva història i la manera de fer dels seus veïns tan en la lluita pels seus drets com en l'oci, perquè era una tradició molt arrelada la celebració de l'enterrament de la sardina en la zona de la Fuixarda i les excursions als berenadors habilitats als voltants de les fonts de la muntanya. Un altre costum va ser la propietat de petits horts per part dels veïns, els que conreaven horta lisses per a l'autoconsum.

---

²⁴ Per a més informació www.bdebarna.net.

El Poble Sec ha viscut agermanat amb el Paral·lel, la zona més important de teatres i *music-hall* de la ciutat entre els anys vint i el final del franquisme. La proximitat entre els dos territoris va implicar que en el barri hi visquessin molts ballarins i ballarines i actors i actrius de locals com *El Molino* o el *Teatro Español*, el que va donar més vida al barri. En un aspecte més pràctic, algunes treballadores d'*El Molino* van ser clientes d'alguns establiments i professionals del barri.

A causa de la gran afluència de públic que s'aplegava als locals del Paral·lel, aquests emplaçaments van tenir molta importància en les mobilitzacions obreres de principis del segle XX, perquè en aquesta zona van tenir lloc un bon nombre de *mítings* de dirigents anarquistes com Alejandro Lerroux de l Partit Radical, qui va rebre el sobre nom de "l'Emperador del Paral·lel", o Salvador Seguí de la CNT, més conegut com "El Noi del Sucre". En el cas de Lerroux (La Rambla, Andalusia 1864 – Madrid 1949), la seva activitat política en el món obrer es va concentrar entre els anys 1901 i 1905, quan es va presentar a les eleccions per Barcelona en una candidatura republicana conjunta. L'èxit del seu discurs va raure en una forta demagogia obrerista i anticatalanista, obtenint el suport dels sectors més populars i l'oposició del moviment "Solidaritat Catalana", motiu pel qual va incentivar una reacció espanyolista en el si de Catalunya (Colàs, 1995).

Expulsat el 1907 de l'assemblea de la Unió Republicana, el gener de l'any següent va fundar el Partit Radical, pel qual va ser escollit diputat a les Corts Generals el mateix any, tot i que no va tornar de l'exili en el qual es trobava per un delicte de premsa. Així mateix, el 1909 es va desmarcar dels fets de la "Setmana Tràgica", en els quals el seu partit va estar implicat. Amb el pas de ls anys, va moderar progressivament el seu discurs fins optar el 1931 per posicions de dretes, arribant a formar govern amb la CEDA (Confederación Española de Derechas Autónomas) el 1933, el que va donar lloc al Bienni Negre. En aquest període, es va de tenir la reforma agrària iniciada en el govern progressista, a més d'entrar en continu conflicte amb la Generalitat de Catalunya, suspent-la l'octubre de 1934, alhora que reprimia la Revolució d'Astúries. La implicació de Lerroux en els escàndols de Strauss i Perlo va comportar la seva retirada a les eleccions del febrer de 1936, que va guanyar el Front Popular.

Salvador Seguí (Tornabous, Lleida 1886 – Barcelona 1923), pintor d'ofici, va ser un destacat dirigent anarquista que el 1907 va impulsar la creació del moviment de la “Solidaritat Obrera”, la unió local de societats obreres de Barcelona, que l'any següent en assemblea es constituí com a “Confederació Regional de Societats de Resistència Solidaritat Obrera”, que amb l'acord entre socialistes i anarquistes va aconseguir foragitar la influència dels “*terrouxistes*” en el si de la “Solidaritat Obrera”. En el congrés de Sants de 1918, Seguí va ser escollit secretari general de la CNT i va acordar la creació d'alguns sindicats gremials, com el de la indústria o el ram, que es van conèixer com a “sindicats únics”.

El “Noi del Sucre” va intervenir decisivament en la vaga de “La Canadenca” dels mesos de febrer i març de 1919, perquè va pactar la reincorporació dels obrers acomiadats en el conflicte, que en va traspasar la centena. Per la gravetat en la qual els fets s'anaven succeint, perquè els vaguistes van ser empresonats al Castell de Montjuïc, la CNT va convocar la vaga general a tot Catalunya i com a resposta el Govern va decretar l'estat de guerra, a l'hora que el subsecretari de Presidència era enviat a Barcelona per a negociar amb el Comitè de Vaga. Arran de les converses que es van portar a terme, el dia 17 de març es van assolir els acords següents:

- Alliberament dels treballadors empresonats al Castell de Montjuïc.
- Readmissió dels vaguistes sense que els empresaris emprenguessin represàlies.
- Pagament del salari corresponent a la meitat dels dies de vaga (44 en total).
- S'estableix la jornada laboral en vuit hores, que es va aprovar definitivament en el Real Decret de 3 d'abril de 1919.
- Aixecament de l'estat de guerra.

Per tal d'aprovar-los, la CNT es va reunir en assemblea el 19 de març a la plaça de toros de les *Las Arenas* (ubicada a la Plaça Espanya), en la qual va intervenir Seguí en favor

de subscriure'ls²⁵, com finalment va succeir. Per la seva part, el Govern va alliberar els obrers empresonats.

A principis dels anys 30 l'organització sindical majoritària al Poble Sec va ser el Sindicat de la Fusta, que va arribar als 12.000 afiliats i va participar en la creació del Consell de la Fusta Socialitzada del carrer Tapioles. La primera seu d'aquest Sindicat es trobava al carrer Sant Pau, després es va traslladar al carrer Roser i finalment es va quedar al carrer Blai número 34, on anteriorment hi havia hagut una escola de capellans (DDAA, 2006). El destí d'aquell local va canviar radicalment amb l'entrada dels nacionals, perquè va ser confiscat i mentre va durar la Dictadura va ser la seu de la *Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S.* al barri.

El fet que la CNT gaudís d'una forta implantació (DDAA, 2006) va permetre que a la seu del Sindicat de la Fusta s'hi reunissin líders sindicals com Garcia Oliver, Ascaso i Durruti, a més dels sindicalistes fills del barri com Cervera, Vallejo, Gascón, Hernández i Ros, els quals freqüentaven la cafeteria *La Tranquilidad* del Paral·lel (DDAA, 2001). Aquesta cafeteria també va ser el lloc de reunió de *maquis* com Quico Sabaté, un dels principals objectius de la Guàrdia Civil (DDAA, 2005).

Amb l'arribada la democràcia, l'edifici del carrer Blai ocupat per la *Falange* va ser el Centre Cívic de l barri i actualment és la Biblioteca Municipal Francesc Boix, en homenatge al reconegut fotògraf fill del Poble Sec. Boix va estar present a la Guerra Civil espanyola en el bàndol republicà i posteriorment a la Segona Guerra Mundial. Per les fotografies que va fer durant la seva estança al camp de concentració de Mathausen

---

²⁵ Fragment del discurs de Salvador Seguí: "Penseu en la transcendència del moment present, penseu que ara es ventila no s'ols la llibertat dels presos, sinó la responsabilitat de les organitzacions obreres i l'efectivitat dels compromisos que d'aquí endavant puguin contreure. Que hi hagi manifestacions de disconformitat isolades o unànimes, és el de menys, però penseu que aquesta disconformitat, és una injúria al Comitè. (...) És per aquesta obra gegantina que volem que l'organització obrera de Catalunya s'enforteixi, és per aquesta obra gegantina que se us demana unió i confiança." (Document digital de la web <http://www.estelnegre.org>)

entre els anys 1941 i 1945, va intervenir com a testimoni en els Judicis de Nuremberg celebrats contra membres de l'exèrcit nazi.²⁶

I.5.2. Segona República i dones. Avançant en la història.

La Segona República (1931-1936/1939) va implicar un avançament en els drets per a les dones, sobre tot en els períodes progressistes. La *Constitución de la República Española de 1931*²⁷ anunciava els principis pels quals s'abolia, en la majoria de les seves expressions, la subordinació de les dones vers els homes. Aquesta norma va ser l'origen de diversos avanços legislatius, sorgits a partir de diferents moviments polítics d'esquerres i obreristes, en els que les dones també tenien presència. La voluntat de secularitzar l'Estat va comportar l'avenç de les dones en l'espai públic i es va possibilitar la creació i fonament d'una cultura i pensament femenins, així com una identitat de gènere estesa en la cultura republicana. Aquest rumb ideològic era una herència del discurs igualitari de la Revolució Francesa i de la Il·lustració (Aguado, 2008).

Va ser el primer cop a la història de l'estat espanyol i l'Europa occidental que una dona va ser ministra, quan la històrica militant de la CNT-FAI Frederica Montseny (1905 - 1994), va ocupar la cartera de "Sanidad y Asistencia Social" (1936-1937). Montseny va ser una destacada dirigent anarquista i feminista (va formar part de *Mujeres Libres*), que va dirigir el ministeri amb les dificultats pròpies del transcurs de la Guerra Civil. Va abandonar el seu càrrec després dels fets de Maig de 1937 (Tavera, 2005).

Una altra dona que va passar a la història en el terreny polític va ser l'advocada feminista Clara Campoamor. Va ser escollida membre de l'Assemblea Constituent el 1931, període en el qual les dones tenien dret al sufragi passiu, formant part de la *Comisión Jurídica Asesora* de la Constitució republicana. Sota l'aixopluc del Partit Radical, i amb el suport personal d'Alejandro Lerroux, el primer dels seus èxits va ser

---

²⁶ Per a més informació: <http://www.es.mhcat.cat/content/view/full/597> i <http://www.324.cat/noticia/2154269/catalunya/El-misterios-fotograf-de-la-Guerra-Civil-era-Francesc-Boix>

²⁷ BOE número 344, de 10 de diciembre de 1931.

aconseguir que el sexe de les persones no fos condició de privilegi jurídic. L'article 25 assenyalava que *“No podrán ser fundamento de privilegio jurídico: la naturaleza, la filiación, e l se xo, la c lase social, la riqueza, las ideas políticas ni las creencias religiosas.”*

La seva lluita com a diputada va seguir encaminada cap a l'objectiu que les dones tinguessin dret al sufragi actiu. Aquesta qüestió va comportar un gran debat a la Cambra, on Campoamor va trobar nombrosos opositors, fins i tot amb el vot en contra, a última hora, de la diputada Victoria Kent, qui va cedir als interessos del seu partit. Malgrat la gran oposició perquè aquesta iniciativa s'aprovés, les dones van poder votar a les eleccions de 1933.

Un altre dels avançaments significatius va ser l'aprovació de la Llei del Divorci l'any 1932.²⁸ El dret al divorci es recollia a l'article 43 de la Constitució, on s'establia que el matrimoni es podia dissoldre de mutu acord o a petició dels cònjuges. A pesar de l'oposició manifestada pels diputats conservadors, inspirats en el dogma catòlic, aquesta norma es va aprovar amb la voluntat de *“Romper con todo el sistema de perjuicios sociales e imposiciones confesionales y, por otro lado, posibilitar una moral familiar diferente, más acorde con la mentalidad moderna y laica que inspirava todo el sistema republicano”* (Daza, 1992:165). Aquesta norma refusava el repudi, el trencament matrimonial per decisió arbitrària d'un dels cònjuges, perquè qui decidís trencar el vincle matrimonial havia d'exposar les seves raons. D'aquesta manera s'evitava un sistema de trencament que tradicionalment ha perjudicat les dones.

Pel que fa a l'educació, també se secularitza (Benedí 2011). A pesar de l'oposició de l'Església i els sectors més conservadors, el *Decreto de 28 de agosto de 1931* estableix l'educació mixta, o dita coeducativa, per la qual nens i nenes es formaran conjuntament, rebent una mateixa instrucció. Malgrat els esforços pedagògics i polítics esgrimits per l'esquerra perquè les noies fossin lliures a partir de l'ensenyament, l'escola mixta va ser una de les primeres mesures que va suprimir la CEDA quan va arribar al poder el 1933. Per últim, a pesar de la voluntat de les esquerres perquè l'escola mixta fos restituïda pel

---

²⁸ *Ley relativa al Divorcio*. BOE número 71, de 11 de marzo de 1932.

Front Popular arran de la seva victòria electoral el 1936, la Guerra Civil i la posterior victòria franquista van impossibilitar-ho. D'altra banda, a partir de 1939 l'Església va tornar a tenir potestat sobre l'educació.

Pel que fa al treball professional, l'article 40 de la Constitució assegurava el dret de les persones, sens distinció de sexe, a exercir una professió (Ruiz, 2003). L'entrada en escena de les dones a l'espai públic i la legislació republicana van obrir oportunitats a les dones, permetent el seu accés a professions que tradicionalment ocupaven homes: notaria, registradores de la propietat, exèrcit, procuradores...

Es van aprovar diverses normes que ho posaven a la pràctica, com la *Ley de Contratos de Trabajo de 1931*²⁹ i el *Decreto declarando nulas y sin ningún valor las cláusulas que en bases, contratos o Reglamentos de trabajo establezcan la prohibición de contraer matrimonio a obreras, dependientes o empleadas de cualquier clase que sean*,³⁰ de 9 de desembre de l mateix any (Espuny, 2006b). També es va reformar l'assegurança per maternitat per *Decreto implantando el seguro obligatorio de maternidad*,³¹ de 26 de maig de 1931. Tot i aquests avenços, algunes carreres professionals seguien restringides per a les dones, tals com les Forces Armades, i les carreres fiscal, judicial i de secretariat judicial, per posar alguns exemples.

La legislació protectora vers el treball de les dones va implicar el suport del treball de les dones casades i la creació de l'assegurança per maternitat. Tanmateix, i com també passaria en l'època franquista, el marit era el representant legal de la dona a l'hora de contractar laboralment i, si s'oposava al fet que la dona percebes directament el seu salari, tenia la possibilitat de rebre'l ell. Encara que implicava un avenç històric molt important, la desigualtat entre dones i homes no es va superar del tot, perquè en alguns aspectes encara estaven subordinades a la voluntat dels homes de l'entorn.³²

---

²⁹ BOE número 326, de 22 de noviembre de 1931.

³⁰ BOE número 344, de 10 de diciembre de 1931.

³¹ BOE número 147, de 27 de mayo de 1931.

³² Un recull d'obres entorn a les dones a la Segona República: Aguado (2008)

I.5.3. Guerra Civil al Poble Sec.

El 17 de juliol de 1936, part de l'exèrcit espanyol ubicat al nord de l'Àfrica es va aixecar contra el legítim Govern de la República. No va ser fins l'endemà, dia 18, que l'alçament va arribar a l'estat espanyol. La part de l'exèrcit rebel, històricament anomenat nacional, va ser dirigit pels generals Franco, Mola (Mallorca) i Queipo de Llano (Sevilla). El fracàs de la voluntat d'immediatesa del cop d'estat per la resistència del Govern, va derivar en la Guerra Civil espanyola entre els anys 1936 i 1939.

Des del principi de l' conflicte, la majoria dels veïns i veïnes del Poble Sec es van posicionar a favor del Govern de la República. Segons els testimonis recollits en aquesta recerca, malgrat ser un posicionament majoritari no va ser uniforme, perquè alguns veïns es van allistar al bàndol franquista.

L'avís de la gravetat de la situació va ser donada al barri a través de les sirenes dels vaixells propers al port i de les instal·lades a les tres xemeneies de la Central Tèrmica de l'avinguda Paral·lel, confirmant els rumors que ja circulaven des del dia anterior arran de la notícia de l'aixecament militar al Marroc (DDAA, 2008). Coneixent el caràcter obrer de la zona, el 19 de juliol les tropes franquistes van incidir en la repressió de la defensa republicana a l'avinguda Paral·lel, motiu pel que la primera batalla sagnant d'aquella guerra a la ciutat de Barcelona va tenir lloc al carrer Sant Pau i davant d'*El Molino*.³³ Els militars republicans i els milicians anarcosindicalistes van entrar al barri per tal de buscar refugi i, a més, van construir una barricada entre els carrers Nou de la Rambla i Blesa amb l'objectiu d'evitar que els militars del Castell de Montjuïc no s'unissin als sollevats, tot i que aquest fet no va succeir. D'aquells esdeveniments en van tenir notícia els dirigents de la FAI Oliver, Ascaso i Durruti, els quals estaven intervenint en l'assalt de les Drassanes i que posteriorment, van participar en la rendició de l'exèrcit franquista al Paral·lel. Els militars franquistes derrotats van ser retinguts al

---

³³Segons va deixar escrit el mateix Santos Villarón, en aquest emplaçament es van posicionar "Tres ametralladoras instaladas, respectivamente, frente al Teatro Victoria, junto al cabaret "Moulin Rouge" y en la Brecha de San Pablo, tuvieron que ser empleadas a fondo para mantener a ralla al populacho". (DDAA, 2008:36)

local del Sindicat de la Fusta del carrer Rosal (actual carrer Roser) i posteriorment van ser empresonats, fet pel que van poder esquivar l'execució inicialment acordada.

Aquest primer enfrontament van deixar molts morts i ferits, però tot i que els militars sollevats van perdre aquest primer assalt, el pitjor encara havia d'arribar, sobretot per a la població civil i algunes de les protagonistes d'aquest treball, les quals eren molt petites quan va començar la guerra.

Les milícies, de diversa inclinació ideològica en el si de l'esquerra, entre les que es comptaven nombroses dones com Neus Català i Elis a Garcia –morta a l'edat de 20 anys al front d'Aragó-, van començar la revolució i, de pas, van reprendre els atacs contra la jerarquia clerical, sobretot en els sectors anarquistes. En el cas del Poble Sec, l'Església de Santa Madrona i la Parròquia de Lurdes van tornar a patir els atacs que ja havien tingut lloc durant la Setmana Tràgica de 1909. Tot i que no consta que cap capellà de les esmentades ni cap monja de l'Escola del Sortidor fossin executats, els capellans ja estaven avisats del qual passaria, així que ja tenien preparats els vestits de paisà per poder sortir del barri o tenien emparaulat algun refugi entre els feligresos.

A mesura que passava el temps, la situació es va agreujar i van començar les represàlies polítiques contra veïns pel fet de simpatitzar amb les dretes o per ser gent de missa, alhora que cada cop més persones marxaven voluntàries al front. És d'aquesta manera com el dolor per les víctimes d'aquell conflicte, es compaginava amb les execucions nocturnes a la carretera de l Morrot, les col·lectivititzacions de les empreses, com la Central Tèrmica, i el desenvolupament de la indústria de la guerra, que també va afectar el Poble Sec, perquè fàbriques com Can Vilella es van habilitar per la fàbrica de bombes (DDAA, 2008).

La situació va empitjorar amb els bombardejos practicats contra la població civil, que va afectar el conjunt de Barcelona, a banda d'altres ciutats com Guernika, on va operar l'aviació alemanya. En el cas de la capital catalana, va ser atacada a partir de novembre de 1936 p el vaixell cuirassat *Canarias* i pel grup Falcons de les Balears de l'aviació italiana (Poblet, 2005), que va instaurar la seva base d'operacions a Mallorca a partir de la primavera de 1937. Després d'alguns intents realitzats des del *Canarias*, el primer

atac que va impactar sobre la ciutat van ser les vint-i-quatre canonades llençades des del creuer italià *Eugenio di Savoia* el 13 de febrer de 1937, que tot i tenir com a objectiu la fàbrica d'artilleria militar *Elizalde* del passeig García Hernández (avui de Sant Joan) les bombes van impactar sobre edificis dels barris de Gràcia i l'Eixample, una de les quals sobre el Col·legi d'Advocats de Barcelona. Aquest primer impacte va causar morts i ferits, al qual van seguir una gran quantitat de víctimes en els successius atacs contra la Ciutat Comtal realitzats per mar i aire, aquests últims començant el 16 de març de 1937 amb els avions de l'aviació italiana *Savoia Marchetti S-81* i *Savoia Marchetti S-79*.

Alguns dels emplaçaments de Barcelona que van rebre els efectes dels bombardejos van ser els voltants del Palau de la Generalitat (que no van tocar), els de la Catedral, el Call, la Plaça Santa Felip Neri, la Gran Via de les Corts Catalanes a l'alçada de Balmes, l'Eixample, el barri de Gràcia, la Barceloneta i el Parc de la Ciutadella, on es van registrar un gran nombre de destrosses materials a més d'un total aproximat de 2.800 morts i 7.000 ferits a tota la ciutat.

Pel que fa al Poble Sec, l'impacte dels bombardejos va començar a partir del mes de març de 1938. El barri va ser un dels territoris més castigats per diversos factors: la seva proximitat amb el Port, la resistència antifeixista que s'hi albergava i la nombrosa indústria de guerra que hi havia, a més de ser la localització de la Central Tèrmica, que mai van arribar a tocar. Les *paves*, nom amb el qual es coneixien els avions *Savoia Marchetti S-81* i *Savoia Marchetti S-79*, van arasar el barri insistentment entre els mesos de març i desembre de 1938, essent l'últim bombardeig el 22 de gener de 1939.

A banda de les víctimes mortals que deixaven al seu pas, que en van ser un nombre molt elevat, el rastre de les bombes va deixar a moltes famílies sense llar, com ens explica AG (1928), qui vivia al carrer Olivera (aleshores Olivo) número 8. Tal com recordava a la primera entrevista que se li va realitzar, la bomba va caure a casa seva el 22 de gener de 1939 a les 21.50 hores de la nit:

“El menjador va anar tot en laire i la meva habitació també tota en laire, em vaig quedar sense joguets i la roba meva. L'únic que va quedar penjat i no es va trencar va ser l'armari de la meva mare, perquè el tocador i tot això també, que és el

tocador on la meva mare tenia a sobre 'El més petit de tots', aquell ninotet que era així... una cosa així (petit), que la gent que era d'esquerreres o republicana el van comprar”³⁴

Es dona la circumstància que aquesta mateixa bomba va afectar la família de NA (1926), veïna d'escala d'AG. A causa de la caiguda d'aquesta bomba, va anar a dormir vuit dies al refugi que s'havia construït al davant del seu domicili.

Una altra de les dones que ens ha deixat el seu testimoni sobre els bombardejos que van caure sobre el Poble Sec és la MR (1922), qui aleshores vivia al carrer Elcano, just darrere del carrer Olivera. Com recorda:

“Allà van caure moltes bombes, però només en va explotar una, les altres no van explotar, i una de les nostres va ser una de les que no va explotar. Hi havia cinc pisos a sobre i de tots van caure les galeries i com si diguéssim, al pis de sota, la bomba va quedar clavada al pis de sota però no va explotar. Va obrir les portes, els vidres tots sobre meu, no em va fer res, mon pare de seguida ens va agafar a tots tres -els germans- i ens va posar el primer que va trobar a la boca i va sortir corrents corrents fins arribar allà al refugi de la Plaça de les Navas.”³⁵

La construcció de refugis antiaeris va ser una pràctica molt habitual a Barcelona a causa dels atacs continus contra la població civil. En el cas del Poble Sec, es van arribar a construir i/o projectar un total de 72 (DDAA, 2008), que van donar alberg a un gran nombre de veïns i veïnes. Tot i la seguretat que comportava estar amagat en un refugi antiaeri, les condicions per viure-hi no eren les més òptimes. És d'aquesta manera com AG (1928) explica que, després de caure la bomba a casa se va, van anar a un dels refugis que hi havia a prop. Per la humitat tant a ella com a la seva mare se'ls hi van començar a inflar les cames, així que finalment:

---

³⁴ Entrevista realitzada a AG el 3 d'agost de 2010.

³⁵ Entrevista realitzada a MR l'1 de setembre de 2010.

*“La meva mare, un dia abans que entressin els nacionals va dir que no podia estar més allà a baix amb les cames inflades i vam pujar a casa la tieta, tot i que ells es van quedar a baix”.*³⁶

D'aquest bombardeig se'n van fer ressò els diaris de l'època, com per exemple el *“Solidaridad Obrera”* (òrgan de comunicació de la CNT) del dia 24 de gener. En aquest, el titular era ben clar: *“Nuestros soldados resisten heroicamente los ataques del enemigo, causándole graves pérdidas. La aviación extranjera prosigue su obra cimial en Barcelona y Valencia”*. En una línia similar, La Vanguardia, rotatiu que en aquelles dates es definia com *“Diario al servicio de la democracia”*, explicava els bombardejos del 22 de gener dos dies més tard, perquè sembla que en la jornada del 23 no van sortir diaris. La versió d'aquest era la següent: *“Nuevas agresiones a la población civil de retaguardia. AVIACIÓN, día 22: Los aparatos italogermanos prosiguieron en sus habituales agresiones contra las poblaciones civiles de la retaguardia, bombardeando hoy nueve veces Barcelona, causando víctimas cuyo número no puede precisarse a la hora de redactar este parte.”*

Per últim, l'ABC de Madrid donava la mateixa informació dels bombardejos que La Vanguardia de Barcelona, definint aquests atacs com a “agressions”. Com podem comprovar, la premsa republicana no estalviava qualificatius a l'hora de definir els horrors que la població civil estava patint en aquells moments, el que no es pot dir el mateix de la premsa de caràcter franquista, com l'ABC de Sevilla. En l'edició del mateix dia 24, el *“Parte de Guerra”* referent a l'aviació, en relació a Barcelona només s'explica que *“Durante la noche pasada y en el día de hoy, han sido bombardeados con gran éxito los objetivos militares del puerto de Barcelona”*. Ni una sola paraula sobre els edificis civils enderrocats, així com de les víctimes ni l'horror que van suportar els ciutadans i ciutadanes per aquests fets.

El bombardeig del dia 22 de gener va ser el darrer abans de l'ocupació militar de Barcelona, ciutat que des de la tarda del dia 25 de gener restava en una situació de

---

³⁶ Entrevista realitzada a AG el 3 d'agost de 2010.

desgovern (DDAA, 2000). La fam feia temps que estava a l'ordre del dia, perquè com recorda TT (1924), en aquells dies la seva família ho va passar

*“Molt malament... vam passar molta gana”.*³⁷

És per això que van començar els saquejos als magatzems d'aliments que tenia el govern de la República, entre els que es trobaven els del carrer Marqués de Campo Sagrado i en un de ls Palaus de Montjuïc, que van ser assaltats per veïns i veïnes del Poble Sec (DDAA, 2008). Aquests saquejos van durar fins uns dies després de l'ocupació de Barcelona, perquè com recorden algunes de les informants, veïns i veïnes van aprofitar la confusió que hi havia mentre els sollevats prenien els carrers del barri per emportar-se tot el que podien dels magatzems de queviures i roba. NA (1926) ho va viure de ben a prop, i ho explicava de la següent manera:

*“La meva mare va anar a buscar roba per tots i també vam poder anar a buscar oli, perquè el Pati de les Flors, allà on hi ha ara el teatre de les flors. Allà hi havia tot d'oli, aquells bidons grossos d'oli i la gent arribava i els tirava, però clar, l'oli rajava, però quan arribava allà al mig ningú l'aixecava i clar mentre rajava anava però allò semblava un riu d'oli. Tothom anava amb galledes i coses, tots a buscar oli... si...”*³⁸

Arribat el 26 de gener, les tropes sollevades van ocupar Barcelona. Aquella operació es va portar a terme per l'oest i pel sud de la ciutat i l'exèrcit es va dividir en tres cossos (DDAA, 2008). El Cos de Tropes Voluntàries es va dividir en dos: una part va anar direcció el Besòs per darrere el Tibidabo i l'altra va baixar per Collserola i va ocupar el centre de la capital. En segon terme, el Cos de l'Exèrcit de Navarra també es va dividir i van baixar per Vallvidrera i l'Avinguda Diagonal, i la resta pel pla del Llobregat, desplegant-se a Collblanc, baixant per la Bordeta i arribant a Plaça Espanya.

El comandament encarregat d'ocupar Montjuïc va ser el Cos de l'Exèrcit del Marroc, comandat pel general Yagüe. Estava format majoritàriament pels militars marroquins

---

³⁷ Entrevista realitzada a TT el 6 de setembre de 2010.

³⁸ Entrevista realitzada a NA el 25 d'agost de 2010.

que s'havien sumat a la revolta, els quals rebien el malnom dels moros. Per la seva situació eestratègica i per la necessitat de controlar eemplaçaments com la Central Tèrmica, el Castell de Montjuïc i els Palaus que albergaven un gran nombre de reserves (els construïts per a l'Exposició Universal de 1929), el Poble Sec va ser ocupat abans que el centre de la capital. La presa del Castell de Montjuïc era necessària per alliberar els presos polítics favorables als franquistes, el que va caure a les tres de la tarda d'aquell dia (DDAA, 2000). AG (1928) recorda com les tropes franquistes van arribar al Poble Sec, sent una mostra de l'escenificació de l'ocupació de la capital catalana.

“Jo estava en front el balcó, estava a la taula i com que teníem el balcó amb les persianes obertes perquè era hivern però la porta tancada jo vaig veure una senyora que expulsava un llençol i em va cridar l'atenció i vaig dir ‘Mira mama què fa aquesta senyora, expulsa un llençol!’ I aleshores la meua mare s'ho va mirar i el tiet també, aleshores en va sortir una altra i van dir ‘Ui, això deu ser que entren les tropes’ perquè havien estat dos dies sense bombardejar, era un senyal que la gent volia pau. (...) Aleshores vam veure que baixaven de Montjuïc pel carrer Grases, les tropes formades... tots formats, no anaven a matar a ningú, i per baix hi havia gent que encara baixava amb menjar de l'Exposició (...). Al cap de... potser 50 metres uns baixaven una bandera comunista arrossegant-la per terra i al darrere anaven altres tropes. Aleshores van a cabar de passar el carrer i en van venir molts, van estar molta estona passant. Van baixar per Grases i van sortir al Paral·lel, aleshores van tirar carrer Parlament o Manso, no ho sé.”³⁹

Els saquejos als Palaus de Montjuïc van seguir tot i l'ocupació militar, perquè a aquelles alçades la població estava afamada i hi havia una important manca d'ordre públic. De la mateixa manera, les tropes franquistes no es van estar de demostrar la derrota del bàndol vençut, perquè el fet que arrossegessin una bandera comunista era un acte carregat de simbolisme.

Des d'un altre carrer, MR (1922) va presenciar l'altra operació que va arribar al barri i que segons fonts històriques van pujar pel carrer Blai, fent pinça amb les tropes que

³⁹ Entrevista realitzada a AG el 3 d'agost de 2010.

venien de la Zona Franca en arribar al peu de la muntanya (DDAA, 2000). MR (1922) també deixa el seu testimoni sobre els saquejos d'aliments:

“Ho recordo perfectament, perquè estàvem a casa i van començar a baixar els veïns i deien ‘Que entren els nacionals, que entren els nacionals! Aviam si ja s’acaba la guerra!’ I tots ens en vam anar corrents cap el Paral·lel i efectivament, com si ho veiés, baixant de la Plaça Espanya a ana ven els moros aque lls a cavall, anav en baixant i ens en vam anar corrents cap el Palau Nacional, no sé si era el Palau de la Indústria, que estava ple de menjar i no sé si vam anar a buscar allà no sé si lleties, mongetes... vam anar allà amb gent, amb cabassos i coses per anar a buscar menjar. Això ho tinc ben gravat als ulls, com si els veiés ara! El de davant amb la bandera espanyola i tots baixant amb cavalls, els moros aquests, els moros del Franco.”⁴⁰

Com va passar arreu del territori, l'entrada de les tropes franquistes al Poble Sec es va traduir en una nova etapa de repressió, ja que alguns veïns i veïnes que havien lluitat al bàndol republicà en algun moment van patir les conseqüències de ser coherents amb les seves conviccions o, en alguns casos, per voler ser testimonis del qual passava durant aquest conflicte.

Dels fets més rellevants que van ocórrer en aquest sentit, TT (1924) explica el cas d'una de les famílies del barri. Els pares eren falangistes i van denunciar el seu fill, qui havia fet doble espionatge i va ser afusellat pels franquistes. El mateix final li va esperar a una veïna del barri per un fet molt diferent, ja que va ser executada per presenciar els afusellaments que es practicaven a la muntanya de Montjuïc.

AG (1928) explica el que va passar amb una parella que vivia davant de casa seva i que tothom sabia que eren comunistes. Al principi de la guerra, la dona va participar en la crema de la Parròquia de Lurdes, ja que hi va anar amb un camió de les milícies. Al cap d'uns mesos, aquesta mateixa noia va marxar al front per casar-se amb el seu company, qui hi havia anat voluntari i que, tal com recorda AG (1928), era un fet que passava sovint. Acabada la guerra, les franquistes van anar a buscar el noi a casa, on van trobar

---

⁴⁰ Entrevista realitzada a MR l'1 de setembre de 2010.

molt material del partit, així que se'l van emportar al penal de Burgos, però no el van executar, tot i que no el van deixar anar fins al cap de vint anys. El més curiós és que la seva companya va explicar públicament que li havia escrit una carta a la dona de Franco, Carmen Polo, i que a ell l'havien tractat molt bé, fins al punt que el dentista de la presó li va arreglar les dents, que les tenia feta malbé. AG (1928) ho recorda com un fet sonat i explica que tampoc va ser l'únic, perquè van empresonar un altre veí del mateix carrer tot i que no ho recorda amb exactitud, ja que constata que en aquella època es coneixien els fets que passaven a prop del lloc en el que es vivia.

Però tot i ocórrer històries amb un final menys tràgic del qual s'esperava, la por es va apoderar dels veïns i veïnes del Poble Sec, perquè a pesar de ser un barri contrari al nou règim, no gosaven parlar massa alt per por a les represàlies. NA (1926) ho exposava així:

*“En aquella època estàvem callats i ben cagats.”*⁴¹

Com exposaven les germanes AR (1932) i MR (1934), la gent del barri era de pensament anarquista i estava en contra el règim. Tot i això, ningú deia res perquè el pes de la por va imposar el silenci fins i tot a les llars, on algunes de les dones entrevistades confirmen que, de política, ja no se'n va tornar a parlar.

Havia començat un període molt difícil en el Poble Sec, on la pobresa va fer acte de presència a moltes llars. És per aquest motiu que moltes famílies van haver de recórrer a l'*Auxilio Social*, al menjador que es va instal·lar al final de l'avinguda Paral·lel, tocant a la Central Tèrmica.⁴² Van ser un temps molt difícils sobretot per a les dones, les que van veure com les seves llibertats retrocedien en molts àmbits.

---

⁴¹ Entrevista realitzada a NA el 25 d'agost de 2010.

⁴² Com recorden algunes de les entrevistades, al menjador de l'*Auxilio Social* servien racions de sopa i escudella, que anaven a buscar amb les lleters d'alumini que tenien a casa. En aquell punt es vivien escenes de pobresa extrema i de desesperació arran de la pèrdua de familiars a la guerra, record que encara avui perdura en la memòria de les dones que ho van viure. A l'Annex s'inclou la partida de naixement de MG (1941), on es poden veure els segells de l'*Auxilio Social* de quan a casa seva anaven a buscar-hi la llet en pols per donar-li quan encara era un nadó.

La Guerra Civil espanyola finalitza l'1 d'abril de 1939, després de l'ocupació de les últimes capitals per part de les tropes sòl·levades. Tot i que el conflicte armat va finalitzar, la repressió política va continuar amb les nombroses detencions i afusellaments que es van esdevenir, com per exemple, a nomenant alguns, el dels anomenades *13 Rosas* (5 d'agost de 1939) o el del President de la Generalitat de Catalunya, Lluís Companys (15 d'octubre de 1940).

Aquestes víctimes del bàndol franquista, entre les que també hi havia civils, se sumaven als milicians i milicianes que van caure a diferents punts de la geografia espanyola, enterrats i enterrades a les fosses comuns. Altres soldats, com també va passar a les ciutats, van restar ferits i/o mutilats. Pel que fa a les dones, el nou règim les retornaria a la llar, eliminant els drets que havien assolit durant la Segona República.⁴³

1.5.4. Dones i *Nuevo Estado*, el retorn a la llar. Normativa laboral abans de 1960.

Finalitzada la Guerra Civil, a l'estat espanyol es va implantar el que van anomenar *Nuevo Estado*, fonamentat en els *26 puntos de Falange*, document programàtic del mateix partit, *Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S.*. La instauració del règim franquista es va anar aplicant paulatinament, a mesura que l'exèrcit sol·levat va ocupar territori, introduint nombrosos canvis jurídics, socials i polítics que van restringir un gran nombre de llibertats pel conjunt de la societat i especialment per a les dones, perquè es van derogar molts drets assolits durant la Segona República, com per exemple el dret al divorci.

Les normes a provades en el si del *Nuevo Estado*, presentaven l'organització de la família patriarcal tradicional, subratllant l'autoritat del pare de família (el *pater familias* romà), qui representava la jerarquia i l'autoritat en l'àmbit privat. Al seu torn, la dona havia de complir amb submissió i abnegació les ordres del pare o el marit, segons l'estat civil, resultant així una política paternalista que anul·lava la presència i voluntat d'aquestes als àmbits públic i privat (Ruiz, 2003).

---

⁴³ Algunes obres entorn a la Guerra Civil i el franquisme: Viver Pi-Sunyer (1980), Jornadas de Estudios Monográficos (1989), Molinero i Ysàs (1994, 1999), Molinero (1998), Fontana (2000), Pérez-Sánchez (2004), Navarro (2009) i Hernández i del Arco (2011), entre d'altres.

L'ideal de dona del *Nuevo Estado* corresponia al prototip tradicional, segons el qual tenia unes “qualitats naturals” que construïen el seu caràcter “femení”, tals com la dolçor, l'amabilitat, la modèstia i la bondat, entre altres (Muñoz, 2009). Per aquestes característiques se li encarregava el deure de servir i obeir el pare o el marit, complint les seves demandes i suportant situacions de violència masclista. El règim silenciava i legitimava aquestes pràctiques, fins que a l'any 1953 l'advocada falangista Mercedes Fórmica va publicar l'article *El domicilio conyugal*.⁴⁴

El zel amb el qual es volia imposar una política que respectés l'ideal franquista per a les dones, va implicar un intervencionisme intensiu en les polítiques de gènere. En l'àmbit laboral, el control sobre les dones casades es feia imprescindible perquè restessin a casa, subrogades al salari a portat pel cònjuge i complissin el deure de cuidar a la família (Sarasúa i Molinero, 2008). El control de la programació sobre les dones es va estendre més enllà de la política laboral: l'educació, el Dret Civil i el servei a la comunitat. L'Estat va procurar educar a les dones segons els seus ideals des de la infantesa i la joventut. Una altra cosa va ser que, a nivell particular, aquest objectiu s'assolís.

La política franquista entorn a la natalitat i el treball professional de les dones no va ser un cas aïllat a Europa, ja que s'inspirava en els règims nazi (Alemanya, *III Reich* 1933-1945)⁴⁵ i feixista (Itàlia, govern de Benito Mussolini, el *Duce*, entre 1922 i 1945). El paper que havien d'ocupar les dones es relacionava en la seva funció d'esposa i mare, per tant les polítiques socials, laborals i educatives dels governs dictatorials alemany, italià i espanyol s'enfocaven en aquest punt de vista (Marías, 2011). La relació de *Sección Femenina* amb les organitzacions de dones del *III Reich* (*Bund Deutscher Mädel, BDM*) i la Itàlia feixista (*Fasci Femminili*) va ser força estreta, per bé que es van

---

⁴⁴ En aquest article, publicat al diari ABC de Sevilla el 7 de novembre de 1953, Formica denunciava un cas en el qual una dona va morir apunyalada pel seu marit. Aquest article, i la insistència de Formica des de la seva posició influent, van comportar algunes reformes legislatives en el Codi Civil. Font de l'article: <http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1953/11/07/009.html>

⁴⁵ En el cas alemany no era la primera vegada que les dones eren “retornades a casa”, doncs durant la Primera Guerra Mundial les que es van incorporar a la indústria de la guerra eren obligades a firmar la seva futura dimissió, entenent que aquella situació era excepcional degut a l'ampli reclutament d'homes a l'exèrcit. En aquest sentit, s'estima la Gran Guerra com un període de provisionalitat també a Anglaterra i França, països en els quals les dones van sortir a treballar a la indústria substituint els homes, que es trobaven al camp de batalla. A més, també ocupaven l'espai propi femení en el sector serveis –cafeteries, restaurants...- i feien voluntariat com a infermeres i auxiliars a la Creu Roja. (Thébaud, 1991).

reunir en algunes ocasions, com el Congrés de les Joventuts Europees de 1942. En aquesta reunió, van tractar com havia de ser l'educació de les noies per orientar-les en les seves obligacions domèstiques (Sclanlon, 1986).

Tot i que des dels governs alemany i italià es van assenyalar diferents causes que provocaven l'atur masculí, tals com l'ascens de l'ocupació de les dones casades –que percebien un salari més baix que els homes–, i la depressió econòmica de principis dels anys 30 després del crack econòmic de 1929, es pot percebre un important pes ideològic en la política laboral femenina. En aquest sentit, els dos països interpretaven com una “perversió” el fet que a països capitalistes haguessin permès el treball de les dones en substitució del “*pater familias*”.

Pel que fa al *III Reich*, el Decret de 30 de juny de 1933 preveia la prohibició al treball de les dones casades, el que es traduïa en acomiadaments de funcionàries i treballadores de l'Administració Pública (Marías, 2011). A Itàlia la situació laboral de les dones era diferent, puix a diferència d'Alemanya no hi havia un nivell d'ocupació femení massa alt i el que hi havia no arribava a nivells professionals de prestigi. Es van establir límits d'ocupació femenina al sector públic, en concret a l'ensenyament i els serveis financers, i al sector privat, el que va comportar l'expulsió de les dones de la indústria, que funcionava essencialment amb mà d'obra femenina (Marías, 2011).

Seguint la línia ideològica imposada per Hitler, el franquisme també va adoptar la seva “trinitat” bàsica: nens, llar i Església (*Kinder, Küche, Kirche*) (Ortiz 2006). El *III Reich* va impulsar una intensa política natalista i racista, el projecte *Lebensborn*. La campanya natalista de l'Alemanya nazi va ser tant intensa que es va prohibir l'avortament i l'ús d'anticonceptius per part de les dones àries, amb l'objectiu de preservar i impulsar l'existència d'aquesta raça per sobre de les altres (Beteta, 2012). Un fragment de Joseph Goebbels, ministre de propaganda nazi, deixa ben clar quina era la posició del *III Reich* entorn a la política natalista i l'educació de les dones:

“Virulento debate sobre la mujer y sus tareas. En esto, soy enteramente reaccionario. Tener niños y educarlos es una gran tarea. Mi madre es la mujer a la que tengo mayor respeto, y está alejadísima del intelecto, y tanto más próxima a la vida. Hoy las mujeres

opinan de todo, lo único que y a no quiere n es tene r hijos. Y a eso le llaman emancipación". (Beteta, 2012: 111).

Aquest és un altre dels paral·lelismes d'aquest règim amb el franquista; el control de la natalitat mitjançant prohibicions i restriccions en la sexualitat de les dones, a més del control de la seva educació, enfocada a la seva reclusió a la llar. De la mateixa manera, com en el règim franquista, a la Itàlia del *Duce*:

"El fascismo femenino dará a la mujer lo que necesita: custodia de la casa y de los afectos, incitadora de las obras nobles, consoladora en el dolor, madre de nuestros hijos" (Molinero, 1998:100).

La similitud dels discursos entorn a les qüestions referides al sexe femení és un dels punts de trobada entre els tres règims, per bé que l'espanyol va ser l'únic que va sobreviure a la Segona Guerra Mundial.⁴⁶

Una altra de les qüestions va ser la inferioritat salarial de les dones vers els homes, el que va implicar la discriminació regulada per llei (Marías, 2011). La subordinació econòmica de les dones va ser una constant en els règims feixistes, eliminant la independència econòmica de les dones i, en el cas de l'estat espanyol, la supressió pública de la incipient –i imperfecta- emancipació de la qual van gaudir les dones en l'etapa republicana.⁴⁷ La qüestió econòmica va ser un dels instruments més importants per relegar-les a un paper secundari, tant en l'àmbit privat com en el públic.⁴⁸

Un altre capítol internacional entorn a la discriminació de les dones en l'àmbit laboral, va ser la sentència Müller vs. Oregon, 208 U.S. 412. Aquesta controvertida sentència va implicar l'escurçament de la jornada laboral de les dones, justificant aquesta discriminació per protegir la seva salut. Alguna de les crítiques que va rebre va ser prioritat de la família sobre els drets laborals de les dones, el que guarda certa similitud

---

⁴⁶ Entorn a la política natalista del règim de Franco: Nash (1996) i Carasa (1997), entre d'altres.

⁴⁷ La Constitució de 1931 mantenia la necessitat de la llicència marital per a les dones casades (Nielfa, 1999).

⁴⁸ Altres obres sobre la política de gènere i de joventut del règim feixista italià són Sánchez (1995), Fincardi (2007), Ortega (2008) i Coronado (2010), entre d'altres.

en la legislació franquista perquè prioritza el “deure de les dones a exercir el seu deure de mares” per sobre dels seus drets laborals. La capacitat maternal de les dones també va ser argument per legislar separatament els drets laborals de dones i homes, el que també va ser criticat a aquesta sentència perquè assenta el precedent sobre aquesta qüestió.⁴⁹

Les dones del Poble Sec són un exemple de l'aplicació de la doctrina política franquista entorn el gènere, ja que un gran nombre de les entrevistades van ser expulsades del mercat de treball en el moment de contraure matrimoni. Això no vol dir que no realitzessin cap tipus d'activitat econòmica, tot i que s'estableixen diferències entre les que van contraure matrimoni i aquella època i les que no ho van fer, de gut a la regulació franquista del mercat de treball i la seva aplicació.

Contradient l'afirmació de segons els quals “*Un primer rasgo diferencial del colectivo femenino en estos años fue su escasa incorporación al mundo del trabajo*”, (Gómez i Pérez, 2011:146), moltes dones van treballar de manera clandestina i il·legal per combatre la situació de misèria de la primera postguerra, que en el cas del Poble Sec va ser generalitzada. Sovint, les condicions laborals eren ínfimes, i els salaris molt baixos, però eren necessaris per poder alimentar a la família. Més endavant, algunes de les dones de la mostra també van treballar per realitzar-se personalment, no només per una qüestió econòmica.

La primera norma aprovada en matèria laboral abans de finalitzar la Guerra Civil va ser el *Decreto, de 9 de marzo de 1938, aprobando el Fuero del Trabajo*.⁵⁰ Aquesta norma va ser declarada *Ley Fundamental de la Nación*, per l'article 10 del *Decreto 779/1967, de 20 de abril, por el que se aprueban los textos refundidos de las Leyes Fundamentales del Reino*.⁵¹ La norma laboral franquista té una estreta relació amb la *Carta del Lavoro* de l'estat feixista italià (Pagès, 2004).

---

⁴⁹ Per a més informació sobre aquesta sentència, Woloch (1996) i Cushman (2001), entre d'altres.

⁵⁰ BOE número 505, de 10 de marzo de 1938.

⁵¹ BOE número 95, de 21 de abril de 1967.

Aquesta llei recull el programa ideològic del règim (Espuny, 2007), sent un text amb contingut polític que estableix les directrius sobre les quals es fonamentarà la política laboral de l'època. En relació a les dones casades, l'eix vertebrador de la política laboral del règim era la domesticitat, tornar les dones a la llar i potenciant el treball masculí com a vertebrador de l'economia familiar. Es retorna als conceptes de mestressa de casa, en el cas de les dones i *man breadwinner*, en el cas dels homes (Babiano, 2007).⁵² En el text s'exalta el treball, així com els principis del catolicisme, establint l'intervencionisme de l'Estat en la qüestió laboral (Soto, 2003). Aquest intervencionisme s'estendria en tots els àmbits, sobretot en els primers 15 anys de dictadura.

És un text dividit en el qual es presenta el que seria l'organització social de l'època: treball i sacrifici en un sistema d'autarquia econòmica i expulsió de les dones casades del mercat de treball. Seria el col·lectiu femení el que més patiria les conseqüències de la victòria franquista, sobretot entre les classes populars. L'Estat reservava per a les dones una de les funcions que creia bàsiques: la preservació de la unitat de la família – un dels pilars de la ideologia franquista – i la criança i adoctrinament en la ideologia nacionalsindicalista dels fills i filles. És per a aquest motiu que es va articular una legislació que va comportar la progressiva desvinculació de les dones de l'activitat fabril (Gómez i Pérez, 2011). Es desvinculava a les dones casades de les fàbriques i els tallers, però no altres àmbits.⁵³

El *Fuero del Trabajo* es divideix en XVI *Declaraciones*, en les que es presenten els punts programàtics de la política laboral franquista, que es van desenvolupar a través de les successives normes laborals. Els anunciats i exposats entorn al treball, fan una referència explícita a "l'home" com a subjecte del treball: "*El trabajo es la participación del hombre en la producción*". No es tracta d'una qüestió merament

---

⁵² *Man breadwinner* es defineix de l'anglès com a "home guanyador del pa", concepte usat en estudis sociològics i legals per tractar la divisió sexual del treball i referir-se al fet que, en els nuclis familiars, eren els homes els que guanyaven el salari important. Aquesta situació s'ha estudiat en diferents contextos històrics i legals que han comportat aquesta divisió social del treball, com és el cas d'aquesta recerca. (N. de l'A.)

⁵³ Altres obres que tracten aquesta matèria són Prieto (2007), Rodríguez i Bravo (2010) i Ortiz (2003), entre d'altres.

gramatical, ja que la retòrica franquista no deixava marge d'interpretació al paper de dones i homes en el si de la societat, com es pot comprovar a nombroses lleis i la mateixa literatura propagandística.

En coherència amb el catolicisme que s'anunciava en els *26 puntos de Falange*, el treball s'anuncia com un deure imposat per Déu, pel que es compleixen les finalitats individuals i es contribueix a la prosperitat de la Pàtria. Segons la religió catòlica, l'expulsió d'Adam i Eva del Paradís per part de Déu (Jahvé) va ser a causa que Adam mengés una poma de l'arbre prohibit induït per Eva. En el moment de l'expulsió, Déu va condemnar a Adam –per tant, a l'home- a treballar, usant les paraules següents:

“Menjaràs el pa amb la suor de l teu front, fins que tornis a la terra, que és d'on has estat tret: perquè ets pols, i a la pols tornaràs”. (Gènesi 3:9-19).

Existeix una imposició inequívoca cap a l'home, qui ha de treballar per guanyar-se el pa que, amb la pàtria i la justícia, eren els tres eixos propagandístics principals *de Falange Tradicionalista y de las J.O.N.S.* El pa es guanyava amb el treball, del qual els homes eren subjectes actius i obligats. Obligats per Déu, com Adam ho va estar en el seu dia.

L'exaltació del treball masculí és una constant en les primeres *Declaraciones* de la norma, per bé que la quarta en descriu el seu esperit creador, que l'Estat es comprometia a protegir amb la llei. Aquesta disposició remet a una de les frases més cèlebres de Pilar Primo de Rivera –Delegada Nacional de *Sección Femenina*–, citant al seu germà José Antonio –fundador de *Falange Española*:

*"Las mujeres nunca descubren nada; les falta el talento creador reservado por Dios para inteligencias varoniles".*⁵⁴

La idea de l'aparell de l'Estat era que la creativitat era cosa d'homes, motiu pel que també el treball, sobretot el que requeria un exercici d'intel·lectualitat. És per aquest

---

⁵⁴ Extret de l'article "Con un pequeño gemido, basta" de Tereixa Constenla, publicat a l'edició digital d'El País el 10 de maig de 2009.

motiu que algunes branques laborals estaven vetades a les dones, com per exemple les carreres de fiscalia i judicial, a més de l'exèrcit.

La segona *Declaración* implica l'expulsió de les dones casades del *taller y de la fábrica*, tot i que a la pràctica es va practicar en tots els sectors de treball. En el seu text també s'anuncia la prohibició del treball nocturn als nens i les dones i la regulació del treball a domicili, una ocupació molt feminitzada. Es crea la institució jurídica de l'excedència per matrimoni i la corresponent compensació indemnitzatòria, anomenada "dot". En l'ús del verb "alliberar", el llenguatge franquista feia palès el seu paternalisme característic, perquè, si es constata la perversió del llenguatge usat, s'entreveu que es volia fer entendre l'avantatge que aquest alliberament suposava per a les dones, a les que no imposava l'obligació de treballar. Tot al contrari dels homes, els que si havien de complir inexcusablement aquest deure, segons l'enunciat de la *Declaración* número I.5.

Aquesta *Declaración* anuncia l'eix de les polítiques laborals sobre les dones que es durien a terme durant tot el franquisme en diferents nivells. Serà el punt de partida del "retorn de la dona casada a la llar", projectant la imatge que les dones no es van incorporar al mercat de treball fins a la dècada dels 70, el que s'ha repetit tant a l'estat espanyol, afirmació que no era del tot certa.

Aquest anunciament va implicar una desigualtat entre les mateixes dones: les que van contraure matrimoni i les que van restar solteres –fos perquè no es van casar mai o perquè en aquells anys eren massa joves per fer-ho-. El fet de contraure matrimoni es traduïa en un trencament en la carrera professional de les dones que, si restaven solteres, no esdevenia. Aquesta circumstància tenia una altra conseqüència: la manca de salari propi, motiu pel qual la dona casada passava a dependre econòmicament del seu cònjuge. La manca d'independència econòmica es traduïa en pèrdua de la llibertat, essent un dels mecanismes perquè la submissió fos més efectiva. Per a moltes famílies va implicar la pèrdua de poder adquisitiu, el qual era un problema greu per a les classes populars. A nivell formal, la reforma de 1961 havia d'eradicar aquesta discriminació, perquè l'excedència per raó de matrimoni passava de ser forçosa a voluntària.

Es posava en pràctica el que ja esmentava José Antonio Primo de Rivera en un discurs de 1935, segons el qual:

*“(…) El verdadero feminismo no debería consistir en querer para las mujeres las funciones que hoy se estiman superiores, sino en rodear cada vez de mayor dignidad humana y social a las funciones femeninas”.*⁵⁵ (Moraga, 2008:234)

Pel règim franquista, les funcions femenines eren ser mestressa de casa i servir el marit. El destí de les dones casades restava supeditat al del cònjuge, al que s'havia de complaure segons la *“Guía de la buena esposa. 11 reglas para mantener a tu marido feliz”*, publicat per *Sección Femenina* a l'any 1953, una mostra de la literatura franquista.

Pel que fa al treball a domicili, aquest article n'anuncia la seva regulació, que es farà a través del *Decreto de 31 de marzo de 1944 por el que se aprueban los textos refundidos de las Leyes de Contrato de Embarque, aprendizaje y trabajo de mujeres y niños y trabajo a domicilio.*⁵⁶

En la qüestió salarial, l'Estat es comprometia a protegir el treball masculí i és per això que, perquè complís les seves “finalitats familiars” l'hi atorgava un complement econòmic per mantenir a la família. D'aquesta manera, el *“pater familias”* era qui aportava els diners a la família i, amb el complement que percebia, representava que la dona no tenia l'obligació de treballar per guanyar diners, encarregant-se de la seva obligació de cuidar la família, realitzant el treball reproductiu que l'Estat li assignava en interès de la família.

Una alta de les lleis programàtiques de la política laboral de gènere va ser l'*Orden de 27 de diciembre de 1938. Trabajo de la mujer y el niño. Obreras en paro.*⁵⁷ Aquesta norma regulava exhaustivament l'atur de les dones, especialment en la seva inscripció a les oficines encarregades d'aquesta qüestió. L'Exposició de Motius de la llei presentava el

---

⁵⁵ Fragment d'un discurs pronunciat per José Antonio de Rivera el 1935 a Don Benito. (Moraga, 2008:234)

⁵⁶ BOE número 102, de 11 de abril de 1944.

⁵⁷ BOE número 183, de 31 de diciembre de 1938.

treball de les dones com un “problema”, entenent com a necessària la seva entrada al mercat de treball quan *“por consecuencia de la misma guerra, son numerosas las que, quedando como cabeza de familia, tendran que trabajar para sostener a sus hijos”*.

En el dramatisme de la pèrdua del cònjuge, no és que les vídues adquireixin el dret a treballar per sí mateixes, sinó que substitueixen al cap de família mort al camp de batalla. És una qüestió substitutiva, no de dret propi. A partir d'aquesta Ordre, que s'aplicaria segons la veu autoritzada de les Organitzacions Sindicals oficials –per tant, adeptes al règim- es controlaria el treball femení i les circumstàncies personals de les dones que ho feien o que, en el seu cas, s'inscrivien a les llistes de l'atur.

La inscripció de les dones aturades s'havia de realitzar en llista separada a la dels homes. En aquest cas, s'havia de fer constar l'ofici de l'aturada, així com la identitat del cònjuge, ofici i retribució. A més a més, s'havia de facilitar el nombre i edat dels fills i filles. Aquesta norma plantejava mesures informatives, preventives i mitigadores, enfocades al control del treball femení. Tenien dret a una ocupació, per aquest ordre, les vídues sense altres ingressos, les dones casades separades per sentència ferma o que el seu marit es trobés a la presó, i les solteres sense altre mitjà de subsistència. Aquestes situacions s'havien de demostrar davant els informadors estatals.

Es podien inscriure a les oficines d'atur les que acreditessin que ja treballaven anteriorment i les que provessin que era absolutament necessari que obtingués ingressos per no tenir cap altre mitjà de subsistència. Aquesta discriminació implicava una violència institucionalitzada contra les dones de les classes populars, les que havien de provar, de manera humiliant, la seva pobresa (extrema, sovint) per tenir dret a què l'Estat els hi proporcionés un lloc de treball. En el cas de les dones de la mostra, sovint van subsistir en treball informal, lluny de l'Administració de l'estat, motiu pel qual mai van tenir dret a inscriure's a l'atur. D'aquesta manera, l'Administració decidia la procedència o no de concedir llocs de treball a les dones inscrites, així com la concessió de drets que se'n derivessin. Aquesta potestat discrecional podia donar lloc a favoritismes, segons el color polític de les dones inscrites, doncs no s'exigia transparència i motivació en les propostes.

Com a última mesura informativa relllevant, cal destacar la proposta que es podia presentar sobre oficis i indústries artesanes que s'havien de fomentar per donar feina a les dones al seu domicili. Aquesta era, de nou, una altra mesura perquè les dones “guardessin la llar” tot complint la tasca de cuidar a la família, atorgada per l'Estat.

Per últim, s'instava al control de l'atur femení per aquelles dones que fossin caps de família o tinguessin una situació equivalent, com podia ser l'aportació econòmica més gran de la família.

Segons estudis realitzats sobre aquesta qüestió, *“Todas estas medidas tenían el objetivo común de reafirmar la autoridad masculina en el seno del matrimonio siguiendo aquel organigrama organicista según el cual el marido/padre era la cabeza/representante de la unidad familiar. La legislación respecto al trabajo de la mujer respondía también a un objetivo: evitar la independencia económica de la mujer que permitiese cualquier tipo de contestaciones”* (Molinero, 1999, citat a Espuny, 2007a:5). En el cas de les dones del Poble Sec, serien moltes les que percebrien un salari inferior al del cònjuge, el que va comportar la seva subordinació econòmica.

La *Ley de 16 de octubre de 1942, por la que se establecen normas para regular la elaboración de las reglamentaciones de trabajo*,⁵⁸ indicava els paràmetres per l'aprovació de les normes reguladores de les relacions laborals de cada sector de treball. La norma de 1942 atorgava la competència privativa de l'Estat per a regular *“las condiciones mínimas a que han de ajustarse las relaciones laborales concertadas entre los empresarios y su personal en las distintas ramas y actividades”*. Aquesta competència seria exercida pel *Departamento Ministerial de Trabajo*, o en el seu cas, per la *Dirección General de Trabajo*. Segons anunciava l'article segon, aquestes reglamentacions s'aprovarien per cada indústria o activitat i es classificarien en diferents criteris territorials, des de nacionals fins a provincials, tot i que s'anunciava la conveniència que *“la reglamentación sea de tipo nacional, a fin de evitar el confusionismo”*.

---

⁵⁸ BOE número 296, de 23 de octubre de 1942.

Serà en les successives *Reglamentaciones de Trabajo* aprovades on s'establirà de forma més clara la discriminació bàsica entre el treball de les dones respecte a la dels homes (Espuny, 2007b). Aquí esta discriminació es plasmava en diversos àmbits, com l'adjudicació d'algunes categories professionals de caràcter inferior per a les dones (encara que es tractés de feines més dures, però amb una valoració social inferior). També es determinaven uns salaris inferiors per a les treballadores, i es regulava la figura de l'excedència forçosa per matrimoni, amb la "dot per raó de matrimoni" a la que tenien dret en aquests casos. Les *Reglamentaciones de Trabajo* passaran a ser *Convenios Colectivos Sindicales* a partir de la *Ley de 24 de abril de 1958 sobre los convenios colectivos sindicales*.⁵⁹

Una altra de les normes aprovades a l'any 1942 va ser la *Ley de Seguro Obligatorio de Enfermedad*.⁶⁰ Aquesta regulava les previsions entorn a les assegurances de vellesa, invalidesa, maternitat, accidents de treball, malalties professionals, tuberculosi i atur forçós. La seva aprovació es va trobar amb la forta oposició mostrada per metges, patrons, assegurances i mútues que donaven suport a l règim franquista (Pons, 2009). Una vegada més, la legislació institucionalitzava el seu paper paternalista a l'obligar la inscripció a l'assegurança dels "productors econòmicament dèbils" majors de 14 anys, aquells que percebessin una renda de treball no superior a 9.000 pessetes anuals (articles 8 i 10 del *Decreto por el que se aprueba el Reglamento para la aplicación de la Ley del Seguro de Enfermedad*⁶¹).

Pel que fa a l'assegurança per maternitat, era una de les poques a les que l'Estat realitzava una aportació econòmica (75 pessetes per part assistit, 50 pessetes per mare i fill lactant, a banda dels serveis que s'hi oferien). A partir de 1943, s'amplia la cobertura d'aquesta assegurança a les cònjuges dels obrers inscrits al règim de subsidis familiars, a les esposes de funcionaris i treballadors de l'Administració Pública, a les esposes dels obrers assegurats en el règim de subsidis familiars que, durant els 9 mesos anteriors al part haguessin contribuït per temps inferior a 120 dies i a aquelles dones que, malgrat

---

⁵⁹ BOE número 99, de 25 de abril de 1958.

⁶⁰ BOE número 361, de 27 de diciembre de 1942.

⁶¹ BOE número 332, de 28 de noviembre de 1943.

estar assegurades al règim de subsidis familiars, no ho podien estar al de maternitat per superar el límit de la retribució establerta (Pons, 2009 i Otero, 2012).

L'ampliació de la cobertura de l'assegurança a les cònjuges dels treballadors inscrits i a funcionaris de l'Administració Pública pot ser entesa com una conseqüència lògica de la prohibició de treballar que tenien les dones casades, perquè si no treballaven, no podien estar inscrites a l'assegurança mèdica obligatòria, tot i que això no descartava que s'inscrivissin en alguna assegurança privada.⁶²

Dos anys més tard s'aproven el *Decreto de 26 de enero de 1944 por el que se aprueba el texto refundido del Libro I de la Ley de Contrato de Trabajo*⁶³ i el *Decreto por el que se aprueban los textos refundidos de las Leyes de contrato de embarque, aprendizaje y trabajo de mujeres y niños y trabajo a domicilio*⁶⁴. Les dues normes conformen la *Ley de Contrato de Trabajo de 1944*. L'article 1 estipula el concepte de contracte de treball:

“Se entenderá por contrato de trabajo cualquiera que sea su denominación, aquél por virtud del cual una o varias personas participan en la producción mediante el ejercicio voluntariamente prestado de sus facultades intelectuales y manuales, obligándose a ejecutar una obra o a prestar un servicio a uno o varios patronos o empresarios o a una persona jurídica de tal carácter bajo la dependencia de éstos, mediante una remuneración, sea la que fuere la clase o forma de ella.”

Pel que fa a l'exclusió del que es considera contracte de treball, regulat a l'article 12, s'observa el treball de caràcter familiar, en els quals s'ocupessin només persones de la família, entre altres.

D'acord amb la consideració de menors d'edat que tenien les dones per la derogació de les normes civils republicanes i l'entrada en vigor, de nou, del Codi Civil de 1889,⁶⁵ la

---

⁶² Altres obres entorn a la previsió social del règim: Molero (1994).

⁶³ BOE número 55, de 24 de febrero de 1944.

⁶⁴ BOE número 102, de 11 de abril de 1944.

⁶⁵ *Ley derogando la Ley de matrimonio civil de 28 de junio de 1932 y las disposiciones dictadas para su aplicación* (BOE número 516, de 21 de marzo de 1938) i *Ley relativa al divorcio* (BOE número 278, de 5 de octubre de 1939). Segons els articles 57, 60, i 61 del Codi Civil de 1889, les dones havien d'obeir llurs marits, qui les representaven i sense llur permís o llicència no es podien obligar. Els demés articles

Ley de Contrato de Trabajo de 1944 imposava una sèrie de controls, uns adreçats a la limitació de la capacitat d'obrar jurídicament en el cas de les casades i altres de caràcter mèdic, que no es requerien als homes.

En matèria contractual, l'article 11 assenyala els subjectes amb capacitat per a contractar laboralment:

- a) Majors de 18 anys, visquin o no amb els pares.
- b) Els que s'haguessin casat, els majors de 14 anys i menors de 18 anys solters que, amb el coneixement de pares o avis, visquin independentment d'aquests.
- c) Els a l'tres menors de 18 anys, amb a utorització de ls familiars següents, per or dre d'enumeració: pare, mare, avi patern o matern, tutor, de les persones o institucions que estiguin a càrrec d'aquesta persona o l'autoritat local corresponent.

L'autorització per a dones casades i homes menors és la mateixa, tot i que crida l'atenció l'ordre de preferència a donar l'autorització i que, en cap cas, l'àvia materna o paterna podien autoritzar a la persona menor perquè s'obligués laboralment. Era una manera de relegar-les a un segon pla i sense autoritat legal sobre néts i nétes, com tenien els avis en el cas de necessitat.

La llei limitava la capacitat de contractar laboralment a les dones casades,⁶⁶ encara que fossin majors d'edat, motiu pel qual havien de disposar de l'autorització del marit, en excepció de se paració de fe t o de dret. Segons la lletra de l'article, l'autorització s'entenia realitzada per a tots els efectes derivats del contracte, el que es limita a l'article 12. Segons aquest, el representant legal que hagi autoritzat a una persona a contractar, podria condicionar aquest permís, així com limitar-lo o revocar-lo. Aquest condicionament implica una altra mesura que accentua la minoria d'edat legal a la qual es va relegar a les dones casades, ja que en qualsevol moment el marit podia limitar l'autorització o, fins i tot, revocant-la, tenint la potestat de concloure la carrera laboral de la seva c ònjuge. La ll ei no e xigeix c ap ti pus de just ificació per la li mitació o

---

radiquen sobre les condicions d'inferioritat en les quals les dones es trobaven en el sí de la institució matrimonial (Zibaur, 2008).

⁶⁶ Sobre aquesta qüestió: Alonso (1957) i Ruiz (2007).

revocació del permís atorgat en el seu moment, pel que el seu exercici restava a la lliure discrecionalitat del representant legal atorgant.

Tornant a l'article 11 d), l'autorització per a contractar encabia la percepció del salari, doncs si ho desitjava, el marit podia rebre'l ell mateix.

L'abast de la política salarial que afectava les dones casades, constituïa un altre indicador de la privació de la independència econòmica d'aquestes. Implicava que les dones casades es podien veure privades de percebre el salari al qual tenien dret per la consecució del seu treball professional, si el cònjuge així ho desitjava. És una expressió més del masclisme del règim franquista, que tractava a les dones casades com menors d'edat, incapacitades legals.

El Títol II d'aquesta norma regulava el "*Contrato de trabajo a domicilio*". Aquesta ocupació va esdevenir essencialment femenina, i es materialitzava en diferents tipus d'activitat, com per exemple la confecció de vestits (modistes) o embolicar caramels, entre d'altres. En aquest sentit, "*En definitiva, tanto en España como en Italia la política gubernamental fue muy negativa para las mujeres que no pudieron permanecer en sus empleos asalariados. Pero como sus necesidades no disminuyeron —ocurrió lo contrario— tuvieron que realizar un trabajo, muchas veces a domicilio, que debían armonizar con sus deberes de madre; se podría decir que el ama de casa obrera estuvo así gravemente sobreocupada y subocupada. Sobreocupada porque debía hacer frente a mil responsabilidades pero subocupada porque su situación laboral era miserable.*" (Molinero i Sarasúa, 2008:6).

Pel que fa als subjectes del contracte a treball a domicili, l'article 116 estipula que estaran protegits per llei les dones i nens a collits per la família titular del taller i els pares del cap de s del tercer grau de consanguinitat, encara que visqu in habitualment amb aquesta. En aquest supòsit se'ls aplicava la normativa relativa als contractes de treball ordinaris, sense tenir en compte l'especialitat de les característiques del treball a domicili. Crida l'atenció la no inclusió d'homes, si bé es pot interpretar de diverses maneres: el reconeixement de la feminització d'aquest sector de treball i, d'altra banda, la reserva de la categoria de caps pels homes. Pel que fa l'organització dels tallers de

família, els homes eren els únics cridats a ser caps d'un centre de treball, en aquest cas els tallers de família. No endebades esmenta el "Jefe", mentre si hi havia una dona al comandament era *la mujer del Jefe*, remarcant una altra vegada el seu paper secundari.

Pel que fa a la matèria salarial, l'article 117.2 b) deia el següent: "*En el caso que los obreros protegidos trabajen a jornal, se asimilará al que perciban los de las industrias iguales o semejantes de la localidad o región en jornadas permitidas, según sexos y edades. Dadas las especiales características del trabajo a domicilio, se establecerán para las mujeres iguales retribuciones que para los hombres*".

Com s'entreveu en el fragment de Molinero i Sarasúa (2008), la retribució que percebien les dones pel treball a domicili no era massa elevada. És especialment rellevant que en aquest cas la norma equipari el salari de les dones al dels homes, quan en les *Reglamentaciones de Trabajo* el salari femení s'assenyalava, com a mínim, en un 80% o un 70% respecte del percebut pels homes per la mateixa zona, feina i/o categoria professional.⁶⁷ Crida l'atenció aquesta "igualtat salarial", per bé que en el treball a domicili, segons els testimonis de les dones de la mostra que el van exercir, la retribució que percebien no era gaire elevada i sovint depenia de les peces fabricades o arreglades per les que realitzaven aquest tipus d'ocupació laboral.

El Títol III de la norma regula el contracte d'aprenentatge. Segons l'article 122, per contracte d'aprenentatge s'entenia "*(...) es aquel en que el empresario o patro no se obliga a enseñar prácticamente por sí o por otro un oficio o industria, a la vez que utiliza el trabajo del que aprende por tiempo determinado, mediando o no retribución*".

Per a contractar el seu aprenentatge, l'article 135 assenyalava que els menors d'edat, amb la condició d'haver passat l'època escolar obligatòria i tant nois com noies (no hi ha distinció) necessitaven el permís del pare (en primer lloc), mare o tutor en el cas que no estiguessin emancipats.

---

⁶⁷ L'article 32 de la *Reglamentación Nacional de Trabajo de la Industria Siderometalúrgica*, aprovat per Ordre el 16 de juliol de 1942 (BOE número 199, de 18 de julio de 1942) deia el següent: "*El personal femenino obrero percibirá un salario equivalente al setenta por ciento del fijado para el masculino en las respectivas zonas para trabajos iguales o análogos.*"

Pel que fa a les dones casades, la Llei indicava un règim especial:

- a) L'article 132 deia que, per a contractar un/a aprenent, la dona casada necessitava el consentiment del marit, en excepció d'estar autoritzada per a l'exercici del comerç o indústria que requereixi aprenents. L'autorització s'entenia pel sol exercici i en el cas que el cònjuge fos absent, incapaç o es trobés en interdicció.
- b) L'article 133 assenyalava que la dona casada, per ser contractada com aprenent, necessitava el permís del marit, que havia de constar al contracte. S'exceptuava aquesta necessitat en cas de separació de fet o de dret.

Aquest contracte implicava una relació paternofilial, ja que l'article 139 legitimava el patró –qui necessitava una bona reputació per a poder exercir aquest càrrec- a vigilar l'aprenent dins i fora del taller, corregint-ne les faltes que observés per a la seva correcta ensenyança i moralitat. L'article 137, fins i tot, descrivia la relació entre aprenent i patró com la d'un pare i un fill, en termes d'obediència i correcció.

El Títol IV regula el treball de les dones. L'article 163 remet la seva capacitat jurídica per a contractar als articles 15 i 51 de la mateixa norma i l'article 164 prohibeix l'admissió de les dones a cap treball industrial o mercantil que no presentessin un certificat de vacunació i no patissin cap malaltia contagiosa.

Aquesta és una de les altres diferències de gènere que regien la política laboral del règim franquista. Les vacunes requerides eren l'antivariolosa i a partir de 1943 es va afegir la diftèrica (Espuny, 2008).

L'article 166 reconeixia el permís de maternitat a partir del vuitè mes d'embaràs, presentant un certificat mèdic en el que constés el part en les properes sis setmanes. Una vegada la dona hagués parit, el permís s'allargava sis setmanes més. L'article 167 disposava que, en aquest període de temps, el patró estava obligat a reservar el lloc de la treballadora, fins a un màxim de vint setmanes.

A més a més del permís de maternitat, l'article 168 regulava el de lactància. El seu contingut era com el de la norma de 1900 i s'ha vingut aplicant fins a l'actualitat, amb les seves variacions (Espuny, 2006). Per aquesta disposició, les dones tenien dret a un

temps de lactància, dins de la jornada de treball, a una hora de descans al dia, que es podia dividir en dos períodes de mitja hora cadascun. En les disposicions subsegüents s'indicava la pràctica d'aquest permís.

El Títol V regulava el contracte de treball dels menors. L'article 171 estableix l'edat mínima per a treballar als 14 anys pels treballadors d'ambdós sexes, en excepció del treball agrícola i el de família. Els menors d'edat havien d'acreditar permís del pare, mare, tutor o director de l'establiment en el que estigués intern, si fos el cas.

Tot i que la llei no considerava "treball infantil" el realitzat en el treball agrícola o en taller de família, la utilització de mà d'obra menor de 14 anys (l'edat mínima per a treballar segons l'article 171 de la mateixa norma) era força habitual en els primers anys de franquisme. El *Fuero del Trabajo de 1938* ja prohibia el treball nocturn dels nens i les nenes, el que s'amplia l'any 1944 a "*Cualquier clase de trabajo*", ni diürn ni nocturn.

La política econòmica autàrquica del règim i la situació de pobresa extrema en la qual es van trobar nombroses famílies després del conflicte bèl·lic, va comportar que molts pares i mares obliguessin als seus fills i filles a treballar, encara que no haguessin acabat l'etapa educativa bàsica. L'economia infantil era un suport pels escassos ingressos que ingressaven els pares i mares –sobretot a aquestes– en economia domèstica familiar, ja que no podien sostenir les necessitats de tots els seus membres. (Amich, 2008). Una de les observacions que fa Amich (2008), és la dificultat en la qual es trobava la Inspecció de Treball a l'hora de detectar l'ús de mà d'obra infantil.⁶⁸

A banda de les dades aportades per l'autora i l'observació sobre l'escassetat de mitjans dels quals disposava la Inspecció de Treball –rellevants a l'hora de considerar la importància que atorgava l'Estat al control de les relacions laborals– la mà d'obra infantil entre les dones de la mostra no va ser mai controlada per cap Inspecció de Treball, perquè ni va ser denunciada i ni tan sols es percebia com una anomalia. Ni tan sols a aquesta legislació va poder impedir quelcom que, per les circumstàncies

---

⁶⁸ Per a més informació sobre el treball de dones i menors, consultar Suárez (1967).

econòmiques que travessava el país, es va convertir en una necessitat de primer ordre entre les classes populars.

L'ordenament jurídic va ser l'eina principal del règim franquista per a bastir les estructures que considerava adequades pel seu correcte funcionament, en concordança amb la seva ideologia conservadora i autoritària.

El *Fuero de los Españoles*⁶⁹ es promulga el 17 de juliol de 1945, dos mesos abans de la conclusió de la Segona Guerra Mundial, el que, en finalitzar, va comportar el canvi d'orientació de la política internacional del règim cap al bloc capitalista encapçalat pels Estats Units. Es tracta d'una norma programàtica que té com a objectiu servir de constitució, agrupant els drets i deures dels espanyols. En el seu redactat i contingut esguarda el seu tarannà autoritari, tradicionalista i paternalista, el que és un continu en la legislació d'aquest període.

L'articulat d'aquesta norma s'orienta, en un pla teòric, cap a la llibertat de l'home, a més de la dignitat i la integritat del mateix. Aquesta llibertat, tanmateix, cau en una contradicció semàntica respecte a l'article segon, en el qual s'usen mots com "servei" a la Pàtria, "lleialtat" al cap d'Estat i "obediència" a les lleis. Per tant, la presència de "llibertat" en el text es pot considerar una formalitat buida de contingut.

Aquesta norma descobreix la perspectiva androcèntrica del règim, enfocant a l'home, entès home biològic "mascle", com a objecte i subjecte de drets i deures, no així a la dona. Aquest fet no implica, en interès del contingut d'aquesta recerca, que el Capítol Segon focalitzi la seva atenció a la família, institució en la qual les dones eren les principals protagonistes.

L'article 22 del *Fuero* estipulava que la família és la institució natural i fonament de la societat, amb drets i deures anteriors a les normes jurídiques, s'anuncia la unitat i la indivisibilitat del matrimoni. A més a més, s'anuncia la protecció de les famílies nombroses. El paper de les dones en el règim franquista implicava una renúncia de la

---

⁶⁹ BOE número 199, de 18 de julio de 1945.

seva individualitat amb l'objectiu de servir al bé comú, una institució subjecte de protecció oficial com va ser la família.

L'abnegació i el sacrifici de les dones era una de les "virtuts" que es valoraven més per part de *Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S* i *Sección Femenina*, contraposada a l'egoisme masculí que vetllava només pels seus interessos. En el si de l'Estat, la funció de les dones no era altra que generar fills (Simón 2005), cuidar el pare de la família, que n'era el cap de la mateixa, i estar en un s'egon pla discret i domèstic que mai es podia separar de les obligacions que l'Estat li encomanava en aquest *Fuero*.

La família s'exaltava com una institució natural, un fonament de la societat i un subjecte de drets i deures. La posició dels homes implica que l'Estat els atorga l'obligació de treballar per a alimentar el nucli familiar –article 23-, el que no és més que un dret –article 24- que deriva en independència econòmica –encara que també depenia del nivell adquisitiu i el salari percebut per cada subjecte- i una porta d'entrada a ocupar l'espai públic. En canvi, per a les dones involucrava la seva reclusió a l'espai privat per a la preservació de la família, ens superior protegit per l'ordenament jurídic.

La norma torna va a restar al servei de la tradició. L'engranatge legislatiu franquista anterior a aquest *Fuero*, com també el posterior, no perdia de vista aquest principi en el qual la família era subjecte de drets i deures i en el qual les dones havien de servir. La política de gènere franquista es traduïa en una normativa civil, laboral i penal enfocada a la funcionalitat i destí de les dones com a mares i esposes, sense alternativa que fos aprovada moralment. Les que restaven solteres no complien el seu destí de gènere, essent un motiu de reprovació en el discurs oficial.

És rellevant la inclusió de l'organització familiar en una llei fonamental, puix que l'intervencionisme arriba fins i tot en un espai tan privat com és la vida personal, on se suposa que la llibertat individual és un valor important i té preeminència a qualsevol ingerència exterior. La tradició s'imposa en la decisió de formar una família i en com s'han de tractar els fills en l'ordenació d'una sèrie d'obligacions pels pares, però sobretot per a les mares –les que tenien l'obligació de formar el seu esperit.

Els articles 22 i 23 impliquen l'abstracció del bé privat més apreciat –la família– com a institució jurídica preeminent –fins i tot per sobre dels interessos i desitjos individuals– i indissoluble. A partir d'aquesta regulació es justifica i articula la política familiar, com per exemple l'eliminació de la llei del divorci republicana i el sistema de punts en la retribució salarial dels caps de família.

Les normes laborals i de subsidis familiars van ser instruments per a fonamentar l'estructura imposada en aquesta institució. L'aprovació de les normes relatives a les ajudes familiars i els incentius a les famílies nombroses, constituïen l'estructura familiar patriarcal. L'Exposició de Motius de la *Ley de Bases creando el régimen obligatorio de subsidios familiares, de 18 de julio de 1938*,⁷⁰ que implantava el sistema de subsidis i punts que es mantindrien al llarg del règim franquista. Aquesta norma ja anunciava, anys abans de l'aprovació del *Fuero de los Españoles*, la voluntat d'enfortir la institució familiar, per raons de tradició cristiana, societat natural perfecte, essent un dels ciments de la Nació. En el sentit econòmic de la norma, estableix que el treballador (entès "home") ha de percebre el salari just per a la feina que necessiti, per mantenir en solitari la família, encara que sigui nombrosa. L'objectiu d'aquesta remuneració és no trencar l'equilibri econòmic de la llar, evitant que la mare es trobés amb l'obligació de "*buscar en la fábrica o el taller un salario con que cubrir la insuficiencia del conseguido por el padre, apartándola de su función suprema e insustituible que es la de preparar a sus hijos, arma y base de la Nación, en su doble aspecto espiritual y material.*" El llenguatge mitjà i la descripció del que podria implicar que la mare de família treballés, anuncien el que seria la política familiar del règim, per bé que la intervenció econòmica a través dels plusos rebuts pel cònjuge conformaven un altre instrument per retornar les dones a la seva missió de mares, descrita anteriorment. Aquesta norma es va desenvolupar a través del *Decreto y Reglamento de la Ley de Subsidios familiares, de 20 de octubre de 1938*.⁷¹ L'article 13 de la norma exclou el dret a percebre el subsidi a més d'un membre de la família, encara que en tingués dret. Cada família només percebia un salari, preferentment el del cap de família, el que indicava l'article 21 de la

---

⁷⁰ BOE número 19, de 19 de julio de 1938.

⁷¹ BOE número 118, de 26 de octubre de 1938.

mateixa normal. Només s'exceptuava aquesta situació, abonant-se a la mare, quan el pare no tingués dret a aquesta remuneració.

La primera reforma dels subsidis familiars va ser pel *Decreto por el que se mejora el régimen de subsidios familiares, y se crea el régimen de préstamos de nupcialidad y premio a las familias numerosa, de 22 de febrero de 1941*.⁷² L'Exposició de Motius de la norma assenyala que l'objectiu dels subsidis i els préstecs de nupcialitat han de poder facilitar la formació de noves famílies i han de protegir la natalitat. Aquesta mesura pròpia de la política natalista del règim va ser objecte de propaganda, com també ho eren els subsidis familiars i els plans per a construcció de vivendes (Molinero, 2005). L'article 7 d'aquesta norma demostra una altra vegada el masclisme del règim, ja que les dones solteres que demanessin el préstec s'havien de comprometre a abandonar el lloc de treball, i a no tornar a treballar si el cònjuge no es trobava en atur forçós o en incapacitat per a treballar. L'article 8 anunciava un concurs anual en el que es premiava amb 5.000 pessetes al matrimoni que tingués més fills en tot el territori de l'Estat espanyol, per bé que els premis també es donaven als matrimonis espanyols que tinguessin un major nombre de fills vius. La distinció de la nacionalitat del matrimoni, que havia de ser espanyola, era el senyal racista del règim i el requeriment de "major nombre de fills vius" fa referència a la dificultat implicava mantenir un fill en vida en aquells temps d'economia escassa, degut a la postguerra i el sistema autàrquic. Un premi d'aquestes característiques era un incentiu per tenir fills i fomentar la reclusió de les dones a la llar.

El préstec de nupcialitat s'amplia per l'*Orden sobre concesión de préstamos de nupcialidad, de 7 de marzo de 1941*.⁷³ En aquesta norma també s'exigeix que els sol·licitants del préstec siguin solters (se n'exclou a les persones separades per sentència ferma i les vídues) i se subratlla, altra vegada, el compromís al que es veuen obligades a adquirir les dones que el demanin per abandonar el seu lloc de treball, en els mateixos paràmetres que l'article 7 de la norma aprovada anteriorment. En aquest cas, tindran preferència per obtenir el préstec si en el grup professional de les que renunciïn al lloc

---

⁷² BOE número 66, de 7 de marzo de 1941.

⁷³ BOE número 70, de 11 de marzo de 1941.

de treball, el seu lloc de treball el pogués ocupar un home, fomentant l'ocupació laboral masculina. Els requisits que han de reunir els contraents es diferenciaven per raó de sexe, ja que a més de comprometre's a abandonar el lloc de treball, la dona havia de ser menor de 25 anys, i l'home podia ser menor de 30 anys. Una altra diferència en la sol·licitud segons es desprèn de la lletra de la norma, era que per part de l'home era que els seus ingressos no podien superar les 6.000 pessetes anuals, mentre si ho demanava la dona, aquesta xifra s'havia de comptar sumant el salari de la parella. Una altra de les diferències era la quantia: 2.500 pessetes si el sol·licitant era home i 5.000 si era dona. Aquesta diferència s'entén perquè les dones deixaven de percebre qualsevol tipus de retribució econòmica, mentre els homes seguien treballant quan es casaven. Les parelles que rebien aquests préstecs estan obligats a destinar-los "*a la constitución del hogar familiar*" (article 8 de la norma), prohibint l'ús d'aquests diners per a altres "*atenciones*". L'article 15 assenyala els supòsits en els que es podia anul·lar el préstec i, fins i tot, obligar a la restitució d'aquest, entre els que destaca la separació del matrimoni.

Pel que fa les ajudes a les famílies, s'aprova l'*Orden por el que se dictan normas para la distribución de premios para familias numerosas, de 19 de marzo de 1941*.⁷⁴ En aquesta norma es desenvolupen els premis del concurs anual per fills vius anunciat al Decret de 22 de febrer del mateix any. L'article 4 de la norma estipulava que la inscripció al concurs l'havia de realitzar el pare, i en el seu defecte, per la mare, subratllant de nou la importància del pare per sobre de la mare, ja que el primer era el cap de la família. Simbòlicament s'estableix la data de la celebració solemne de la concessió dels premis el dia de Sant Josep, dia del pare.

La política natalista del règim es fonamentava en incentivar la cria i cura dels fills i filles, ja que en els anys en d'atarquia econòmica i racionament alimentari, es feia més difícil la supervivència dels infants.

La normativa aprovada en aquella etapa del règim franquista va articular la reclusió de les dones casades a l'àmbit privat, tant en l'ordre de prohibicions com incentius

---

⁷⁴ BOE número 81, de 22 de marzo de 1941.

econòmics, tan necessaris per algunes famílies. El masculisme estatal prenia diverses formes, que es van anar acomodant en les pràctiques socials i empresarials.⁷⁵

---

⁷⁵ Altres referències sobre les dones en el primer franquisme: Molinero (1999), Núñez (2003)

Capítol II. El Poble Sec, un barri entre bohemi i obrer.

En aquest capítol es tractaran les qüestions que afectaven a les trajectòries personals de les dones de la mostra i que no s'enfoquen de manera estricta en el treball professional, tot i que en guarden una estreta relació.

Aquestes matèries es tractaran a través de l'estudi de les lleis corresponents, així com els testimonis de les informants.

II.1. La Sección Femenina al Poble Sec.

“El verdadero feminismo no debería consistir en querer para las mujeres las funciones que hoy se estiman superiores, sino en rodear cada vez de mayor dignidad humana y social a las funciones femeninas.”

José Antonio Primo de Rivera, discurs a Don Benito, 1935.

“Todos los días deberíamos dar gracias a Dios por habernos privado a la mayoría de las mujeres del don de la palabra, porque si lo tuviéramos, quién sabe si caeríamos en la vanidad de exhibirlo en las plazas.”

Pilar Primo de Rivera, “Escritos, discursos y circulares”, 1942.

Sección Femenina va ser l'organització encarregada de la política de gènere del règim. Una política que va tenir diferents etapes i que és d'obligat estudi en una recerca sobre dones i època franquista, per la seva dedicació exclusiva a l'educació, entre altres qüestions, de les dones de l'època.

II.1.1. La política de gènere del règim franquista.

La política de gènere del règim franquista va tenir la seva cara visible en la *Sección Femenina* de la *Falange Tradicionalista y de las JONS (SF de la FET y de las JONS)*.

Fundada el 1934, durant la seva primera etapa tenia un nombre d'inscrites molt reduït, dedicat a la propaganda del partit i l'assistència als militants del partit empresonats

degut a les seves accions violentes. Aquesta organització marcaria el discurs de gènere de *Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S.*, concebut com anticapitalista, antibolxevic, tradicionalista, catòlic, conservador i inspirat en el feixisme de Benito Mussolini, el qual ja comptava amb el recolzament d'un sector de dones italianes (Del Rincón, 2010). En el cas espanyol, els principis de la *Sección Femenina* també suposaven la lluita contra la política de gènere de la Segona República, que havia assolit grans avenços per a les dones, com van ser el divorci, la representativitat política, el dret a l'avortament, etc.

L'embrió de l'organització de dones de *Falange* és l'*Asociación Femenina de Acción Popular* (AFAP), que sota els principis de pàtria i religió, durant la Segona República reivindicava el paper de la dona com a reina de la llar, el que més endavant serà el principi fonamental de la *Sección Femenina*. En els seus discursos renegaven d'alguns dels avançaments assolits durant el primer període dels anys 30, fites aconseguïdes gràcies a l'acció del feminisme i les seves militants, com el publicat al diari *Arriba*: "(...) porque con vosotros hemos de luchar contra ese feminismo imbécil, majadero y ridículo de la mujer diputada y directora de prisiones" (Del Rincón, 2010:69). Indubtablement, es referien a Clara Campoamor, Margarita Nelken i Victoria Kent, tres diputades i feministes, i, en el cas de Kent, directora de presons en el període republicà. Segons *Sección Femenina*, els càrrecs polítics i l'espai públic era assumpte dels homes. En aquest sentit, les dones que exercien un càrrec en el si d'aquesta organització, ho feien en una profunda contradicció, qüestió que s'ha criticat àmpliament.

La política de gènere de la dictadura franquista es va construir a partir del pensament i els discursos dels càrrecs més destacats de *Falange*, malgrat també comptaven amb les aportacions de les mateixes dirigents de *Sección Femenina*. En el cas de Pilar Primo de Rivera, era el recordatori del que anys abans havia dit el seu germà José Antonio, fundador del partit únic del règim franquista i afusellat el 20 de novembre de 1936. El record de l'heroi caigut en combat seria una constant en els discursos de la seva germana Pilar.

Per a *Sección Femenina*, l'ideal de dona domèstica es construïa a partir dels seus discursos i lleis que tornaven la dona, en especial la casada, a l'espai privat. És a dir,

exercint d' "àngel de la llar".⁷⁶ Prenent com a models Isabel la Catòlica i Santa Teresa de Jesús, construeixen aquesta idea entorn el catolicisme i reunint, en el seu entendre, les qualitats pròpies del gènere femení. La qualitat principal era l'abnegació,⁷⁷ ja fos en relació a la vida que estaven destinades com a dones (sacrifici en servir a la família i criar els fills que l'Estat promocionava a través de la seva política natalista) i en relació als homes; en la seva joventut i solteria al pare, en el seu matrimoni respecte el marit (Simón, 2005). Altres virtuts o qualitats morals que construïen l'ideal de feminitat, de dona domèstica, van ser el sacrifici, la modèstia, el pudor, l'obediència, la pietat religiosa (l'Església catòlica sempre present), la submissió, la compassió, la docilitat, etc. (Arce, 2005). Aquest model de dona no va sorgir de forma casual ni innovadora, sinó que responia a una descripció femenina que bevia de la influència catòlica i conservadora de la societat. Aquestes normes de comportament es van compilar en la publicació "*Guía de la buena esposa*", distribuïda l'any 1953 pels franquistes (McCann, 2013). Aquesta guia consistia en 11 il·lustracions en les que es descrivien els comportaments que s'entenen adequats per ser bones esposes i mestresses de casa.⁷⁸

---

⁷⁶ El concepte d' "àngel de la llar" es comença a construir entre els segles XVII i XVIII, a cavall entre la Contrarreforma i la Revolució Francesa de 1798, quan les dones resten excloses de ser subjectes dels drets civils reconeguts als homes. Entre els segles XVIII i XIX un gran nombre de publicacions dediquen pàgines a descriure "com ha de ser el comportament adequat de les dones", marginant-les a l'espai privat. En aquest sentit, textos com *Emili* de Jean-Jaques Rousseau, *La perfecta casada* de Fray Luis de León, *La familia regulada* d'Antonio Arbiol i *El ama de casa* de Federico Climent Terrer, entre altres, construeixen el concepte d' "àngel de la llar", vigent durant el segle XIX (Cantero, 2007). Aquest model que implicava un tancament de les dones a casa, a més de privar-les de qualsevol dret, i que en l'època franquista torna amb força per imposar la tradició.

⁷⁷ Fragment d'un discurs de José Antonio Primo de Rivera pronunciat el 1935 a Badajoz, on l'escoltaven dones falangistes. "*Ved, mujeres, cómo hemos hecho virtud capital una virtud, la abnegación, que es, sobre todo, vuestra. Ojalá lleguemos en ella a tanta altura, ojalá lleguemos a ser en esto tan femeninos, que algún día podáis de veras considerarnos ¡Hombres!*" (Labanyi 2009:412) Però l'abnegació va seguir sent cosa del sexe femení, el que valorada com a positiva ajudava a l'Estat, profundament patriarcal, a dirigir el destí de les dones.

⁷⁸ A mode enunciatiu, aquests "manaments" eren: 1.Ten lista la cena, 2.Luce hermosa, 3.Se dulce e interesante, 4.Arregla tu casa, 5.Hazlo sentir en el paraíso, 6.Prepara a los niños, 7.Minimiza el ruido, 8.Procura verte feliz, 9.Escúchalo, 10.Ponte en sus zapatos, 11.¡No te quejes!. La guia completa es pot trobar a <http://www.maalla.es/Libros/Guia%20de%20la%20buena%20esposa.pdf> A més, existien altres publicacions que "educaven" a les dones a adquirir hàbits que s'ajustaven a aquestes regles, com va ser la *Moderna Enciclopedia Femenina*. D'origen italià, es va traduir al castellà i publicar per primera vegada a l'estat espanyol l'any 1958. Aquesta *Enciclopedia* constituïa en un compendi de coneixements adreçats a les dones i les matèries principals eren higiene, puericultura, cuina i cultura general. Les dones no es podien permetre ser completament ignorants, però tampoc tenir coneixements que sobrepassessin als dels seus cònjuges i, a més, havien de ser útils per complir correctament la seva missió de mestresses de casa.

Com no podia ser d'altra manera, aquestes regles contenien les “virtuts femenines” enumerades anteriorment.

Per a *Sección Femenina* les dones es construeixen a partir de l'alteritat amb el sexe masculí, amb el marit. Responen a una contraposició de caràcter binari: abnegació femenina/egoisme masculí, virilitat violenta/feminitat dolça, espai públic masculí/espai privat femení, intel·lecte masculí/alegria femenina, etc. Un seguit de característiques de gènere que suposaven la *complementació* respecte l'home. Les dones mai constituïen un ser complet per sí sol, sinó que sempre se subrogaven a un home, el qual les complementava. En el cas invers, només suposava que l'home necessitava una dona pel seu descans, per servir les seves necessitats quotidianes, per criar els seus fills i filles i perquè el cuidés i curés, en temps de guerra, després de la lluita ferotge. El paper de les dones en el matrimoni es reduïa a la reproducció i a les tasques de cura, essent un ser amb un destí i una utilitat secundàries. Mai serien, en l'entendre de *Sección Femenina*, protagonistes de les seves vides ni dels seus destins més enllà de l'estipulat per les seves característiques biològiques i la construcció socioculturals dels gèneres masculí i femení.⁷⁹

Més enllà de l'espai privat, les dones de *Falange* tenien el seu propi paper en el partit. Una de les activitats més valorades pel seu caràcter propagandístic van ser els *Coros y Danzas*. La recuperació del *folklore* espanyol per part de *Sección Femenina* s'anuncia el 1942 a través d'un suplement a la revista *Consigna*. Amb l'objectiu d'incorporar un missatge patriòtic amable, un grup de noies de *Sección Femenina* van recuperar el *folklore* regional, sense perdre de vista la unitat d'Espanya –la Pàtria–, aprenent diferents balls i cançons de cada territori. D'aquesta manera, aportaven alegria a les celebracions realitzades en honor al *Caudillo* a Medina del Campo (indret on es trobava la central de *Sección Femenina*) i servien com a mitjà de propaganda de l règim en l'escena internacional.

---

⁷⁹El gènere, la feminitat i la seva construcció sociocultural constitueixen, segons les reflexions de Joan W. Scott “elemento constitutivo de las relaciones sociales basadas en las diferencias que distinguen los sexos, y como forma primaria de relaciones significantes de poder”. (Scott, 1989). En aquest cas, l'exercici del poder se li atorga de forma inequívoca als homes.

Com a mitjà d'internacionalització del règim, *Coros y Danzas* va tenir la seva primera exhibició el 1948. En aquesta ocasió, el viatge va tenir com a destí l'Argentina, per agrair la visita d'Eva Duarte de Perón a l'estat espanyol, en la que s'havien firmat acords de venda de blat. A partir d'aquest viatge, havent comprovat l'èxit de les actuacions de les noies, van ampliar la seva missió a viatges arreu del món, amb l'objectiu de ser la cara amable de la propaganda franquista, a més d'intentar reanimar l'esperit patriòtic dels emigrats espanyols, sobretot dels exiliats a causa de la Guerra Civil. Aquesta missió patriòtica va tenir la seva pròpia pel·lícula, *Ronda Española* (1952). Mostrant la missió voluntària (és a dir, gratuïta) de les noies de *Sección Femenina*, s'explica una història amb forta presència de missatge patriòtic espanyol, fins i tot racial. Pel que fa la construcció del prototip de gènere de les noies de *Coros y Danzas*, es mostra un tipus de noies joves, belles, polides –el film mostra com renten, planxen i arreglen els seus uniformes–, responsables, disciplinades, obedients, patriòtiques, catòliques, sacrificades i alegres. En definitiva, el tipus de noies que el règim estimava com a perfectes joves militants de *Sección Femenina*, l'exemple a seguir per part de les noies espanyoles solteres que es trobessin en plena joventut. Noies que, en definitiva, es preparaven per ser perfectes mestresses de casa, amb les tasques de la llar perfectament apreses abans de contraure matrimoni (Amador, 2003).

La pedagogia entorn al prototip de dona dissenyat pel règim tenia una altra forma d'expressió: l'Educació Física. Partint de la concepció que el sexe femení era més dèbil, l'activitat gimnàstica no seria la mateixa que la realitzada pel sexe masculí, entès com el dominant i fort. Debilitat no es traduïa en que les dones no haguessin de realitzar activitat física, doncs una de les qualitats que es valoraven més en les dones és que fossin sanes de cos i ment. Sanes per afrontar les tasques de maternitat, d'esposa i mestressa de casa amb les majors garanties de salubritat i energia, per no caure en l'exercici dels seus deures.

Sección Femenina pren el comandament de la realització d'aquesta assignatura en la seva realització per part de les nenes. Imposen el vestuari d'acord amb les normes catòliques i el pudor femení, els exercicis i la realització d'una disciplina que serviria a les noies com entrenament de submissió vers els futurs cònjuges. De la mateixa manera,

també es fomentava el valor de la competitivitat entre les noies que realitzaven esport. Les activitats físiques s'enfoquen en el cos de les noies i la seva trajectòria vital-sexual, centrada en la maternitat, i es creuen en la concepció social i cultural del gènere, privant a les noies de realitzar certes activitats “masculines” i fomentant altres més “femenines”, com la dansa clàssica o folklòrica (Manrique, 2003), com s'ha vist anteriorment. Com passava amb la dansa, l'Educació Física també era objecte d'exhibicions públiques, com per exemple en el transcurs de campaments organitzats per *Sección Femenina*, dirigits a noies joves (García, 2012).

Com va ocórrer en nombrosos aspectes relacionats amb la política de gènere del règim, l'Educació Física també va patir transformacions. Des d'una primera etapa utilitarista-biologista, a més d'estar fortament vinculada amb el folklore i l'exaltació patriòtica, la dècada de ls seixanta deixa pas a una incipient modernització, d'acord amb els nous temps que corrien en el règim (Rabazas, 2000).

La gimnàstica va esdevenir un altre mitjà per construir la identitat femenina d'acord amb els principis del règim a través de diversos factors: im posició de discipl ina, preparant físicament a les noies per les tasques que havien d'exercir, sobretot en relació a la maternitat, preparant-les mentalment en l'obediència i la competitivitat i exaltant la importància d'un vestuari i higiene correctes, d'acord amb el pudor que havien de tenir com a futures mestresses de casa. L'esport femení es nodreix de la construcció d'un gènere secundari i femení, allunyat de l'esport més agressiu i actiu permès als homes. Les noies, una ve gada més, no podien sobrepassar els límits de la seva urèola femenina.

El llenguatge utilitzat per *Sección Femenina* en els seus discursos era un altre dels instruments adoctrinadors preferits per l'organització. D'una banda, fomentaven els aspectes positius que per elles havia de tenir una noia correcta. Els textos assenyalaven que les noies havien de ser mares orgulloses, que no havien de renunciar a la seva feminitat i que les característiques més valorades en elles eren la legria, nobles a, honestat i religiositat. Un exemple és el discurs que Pilar Primo de Rivera realitza en el *II Consejo Nacional de la Sección Femenina de F.E.T. y de las J.O.N.S* de 1938:

“El verdadero deber de las mujeres para con la Patria consiste en formar familias con una base exacta de austeridad y de alegría, en donde se fomente todo lo tradicional, en donde se canten villancicos el día de Navidad alrededor de un Nacimiento y en donde, al mismo tiempo, haya una alegre sencillez de las acciones: en donde hay a comprensión absoluta para las malas cualidades de los demás, y haya, sobre todo, una ausencia completa del chisme, de la pequeñez de espíritu, de las frases a medias palabras, de todas estas cosas que enturbian la vida y la hacen desahuciable. Así, pues, junto con la educación deportiva y universitaria, irá esta otra, que las prepare para que sean el verdadero complemento del hombre. Lo que no haremos nunca es ponerlas en competencia con ellos, porque jamás llegarán a igualarlos, y, en cambio, pierden toda la elegancia y toda la gracia indispensable para la convivencia. Y ya veréis cómo estas mujeres, formadas así con la Doctrina cristiana y al estilo nacionalsindicalista, son útiles en la Familia, en el Municipio y en el Sindicato.”(Primo de Rivera, 1942:6)

En el cas contrari, existien textos que feien servir el llenguatge per “castigar” els comportaments que desaproven, en una retòrica fatalista que, en el seu entendre, podia dissuadir a les noies a l’hora de realitzar certs comportaments que quedaven fora de la conducta que havien de seguir. Un exemple és aquest fragment de l’obra *La muchacha en el noviazgo*:

“Si no fuiste pura en el noviazgo, ¿Podrán tus ojos sostener la mirada de tus hijos? ¿Una forzada firmeza de palabras dificultará el temblor del alma? –La inocencia de aquellos ojos tan queridos no se erguirá en tu conciencia, lanzándote el grito siniestro: hipócrita. Muchacha, no te expongas a tan cruel fortuna. Sé pura en tu noviazgo. No te incapacites para la maternidad (...) Díselo a él cuando en un momento de ceguera pasional quiera salpicarte de barro.” (Enciso, 1967)

El discurs de la por era fonamental per a mantenir a les noies en els comportaments desitjats. En aquest aspecte, cal destacar que la conducta descrita anteriorment no s’exigia als nois, doncs arribar purs al matrimoni no era un requisit perquè poguessin ser bons marits o bons pares. La doble moralitat sexual es feia present, diferenciant dones i homes i espantant a les noies sobre l’èxit o fracàs seva “bona maternitat”, sota condició de la seva puresa sexual. Així mateix, cal assenyalar que aquesta circumstància podia

implicar conflictes en el si de la parella –violacions, per exemple-, el que el règim no considerava com a tals, desemparant a les noies de possibles agressions rebudes per part de parelles o cònjuges.

El discurs emès per *Sección Femenina* s'estenia per totes les vies possibles: discursos, publicacions com les revistes *Medina*, *Y*, *Consigna* i *Teresa*. Els mitjans de comunicació eren molt importants, doncs *Medina*, mitjà de comunicació oficial de *Sección Femenina*, constituïa una eina d'adoctrinament adreçat a les seves lectores. Entre les seves pàgines s'aportaven exemples del que havia de ser, en el seu entendre, el comportament correcte d'una noia. Un exemple seria el testimoni d'una universitària, Blanca, inclòs al número de 1 de novembre de 1942. En el seu testimoni explica per què estudia a la Universitat:

“Para ganar dinero... Aunque le aseguro que si encuentro en mi camino un muchacho inteligente y que no esté “mal del todo”, me casaré con él, ya que al fin ésta es, a mi juicio, la verdadera carrera de la mujer” (Martín Gaité, 1987).

El fet que les noies obtinguessin un nivell formatiu elevat no era important, sinó que el més important contraure matrimoni i exercir de mestressa de casa. Ser universitària o exercir una professió eren excepcions que només es podien permetre les noies de classe benestant i, en qualsevol cas, en la mentalitat d'algunes noies –com la mostrada en l'exemple anterior- era una circumstància temporal.

Les publicacions de *Sección Femenina* no eren les úniques destinades a l'adoctrinament de les dones, sinó que *Acción Católica* també comptava amb les seves pròpies: *Senda*, *Cumbres*, *Para Nosotras* i *La Mujer en Acción Católica*. Altres revistes que comptaven amb una línia editorial semblant van ser *El Hogar y la Moda*, *Luna y Sol*, *La Ilustración Femenina*, *Chicas* i *Marisol*, que il·lustraven el model femení ideal pel règim, que constituïa la seva identitat en les seves funcions d'esposa i mare en el si de la llar familiar, l'espai privat (Rebollo i Núñez, 2007). Entre les seves pàgines es podien llegir consells de com mantenir la llar i com evitar que el marit “cridés a una altra porta” (fos infidel). Els missatges adoctrinadors, seguint el de nominador comú dels principis franquistes de “llar”, “família”, “religió” i “Pàtria”, proporcionaven els missatges necessaris per a una construcció de la identitat femenina servicial i secundària respecte

els homes. La reclusió a l'espai privat es constituïa com a idea de comportament perfecte per a les dones casades.

Amb l'arribada del desenvolupament econòmic, el discurs de les revistes femenines també s'adapta, passant de la "*mujer doméstica*" a la "*mujer moderna*". El contingut del discurs adquireix una nova direcció, enfocant a les dones que llegeixen a aquestes publicacions cap a la *permissió* de comportaments extradomèstics, com per exemple treballar, i consumir productes anteriorment mal vistos, com el vi (Rebollo i Núñez, 2007). Tot plegat sense oblidar les tasques pròpies d'esposa i mare, però suposant que aquestes revistes, en nom del règim i els "nous temps", permetien un cert grau de llibertat femenina, d'acord amb l'arribada del consum i el progrés social.

Un altre mitjà de comunicació en el que l'adoctrinament sobre quin havia de ser el comportament femení adequat segons les costums socials i el pensament del règim va ser la ràdio. El programa de Ràdio Barcelona "*El Consultorio de Elena Francis*" (1947-1984) contribuïa, a través del seu llenguatge proper alhora de ferm (propri d'una persona que aconsella), afegint-hi un punt dramàtic, a l'adoctrinament massiu de les dones que l'escoltaven, les mestresses de casa. En principi, els seus consells s'adreçaven a assumptes de bellesa (es va impulsar a través de l'*Instituto Franc is* de Barcelona, dedicat a la bellesa femenina), cuina o moda, però amb el temps es van abordar altres temes, en resposta a les cartes rebudes per part de les oients, sobre quin havia de ser el comportament de les dones en el territori sentimental, ja fos en relació als marits, parelles o pretendents i qualsevol quina fos la seva situació personal, fins i tot en el cas de maltractaments.⁸⁰

El règim no escatimava els esforços per reforçar les relacions de poder, també a través d'altra propaganda i de la retòrica de les mestres que impartien l'assignatura de *Labores del Hogar* a les escoles, insistint en el rol que les dones tenien assignat en el *Nuevo Estado*. Si les lleis eren la força executora, la doctrina i la funció social i educativa de *Sección Femenina* esdevenia la força de la paraula i la voluntat d'adoctrinar i convèncer

---

⁸⁰ Per a més informació: <http://blogs.cadenaser.com/premios-ondas/mi-querida-dona-elena/> i Piñilla (1992).

a les dones que la postura oficial falangista era la correcta. Havien de seguir els seus principis i ensenyances per ser bones mares, bones filles, bones dones, etc. Es convenien que el camí marcat per *Sección Femenina* era el correcte o el discurs de la por, el càstig cauria sobre elles. Seguint el raonament falangista, quin pitjor càstig podia tenir una dona que el de ser una mala esposa i una mala mare?

El discurs del règim, en especial de *Sección Femenina*, evoluciona al llarg del temps. El missatge d'aquesta organització en relació a les dones es va adaptar a les tendències del règim i la realitat social. Superada la primera etapa pròpia al feixisme italià i el nazisme alemany, i al finalitzar la Segona Guerra Mundial, el nou model de dona responia a cànons catòlics i una mica més allunyat de la primera *Falange*, de tendència feixista (Rodríguez, 2009). El model de dona se guia essent la mestressa de casa, femenina i allunyada del mercat de treball. Amb la firma del Pacte d'Estabilització de 1959 i la consegüent arribada del desenvolupament econòmic, l'imaginari de la dona torna a canviar.

La nova situació va implicar la "permissió" de l'entrada de les dones al mercat de treball. Segons el parer de l'autora, aquesta tolerància va ser possible per múltiples motius, com l'emigració de treballadors homes i l'obertura de llocs de treball indicats per a les dones, com l'administració. L'última etapa enumerada per l'autora és la transició, a partir de 1977 i de la mà d'Arias-Farga i Adolfo Suárez. En aquest període històric, el repte va ser "*El tardío y esperado retorno de la ciudadanía política a la mayoría de mujeres de este país*" (Rodríguez, 2009:499). Si bé és veritat que la presència de les dones en el mercat de treball reconegut oficialment (sense comptar l'economia submergida ni el treball domèstic) es va anar normalitzant fins arribar als nostres dies. Però tot i existir una certa evolució, el retorn de les dones casades a la llar a partir de 1938 a partir de l'aprovació del *Fuero del Trabajo*, va fer retrocedir la situació de les dones en el mercat de treball, fet que es va enfortir amb el discurs de *Sección Femenina*, enfocat a la construcció de la dona domèstica.

Es planteja si el discurs de gènere de *Sección Femenina* va arribar a les dones, les que eren les destinatàries de la propaganda i el discurs oficial. L'acostament ideològic de les dones entrevistades en aquesta tesi cap a posicionaments propers a la *Falange* i la

doctrina política de gènere del règim era, i és actualment, escassa, doncs ens hem de preguntar si el discurs de *Sección Femenina* va calar entre les dones del Poble Sec. La següent reflexió va inspirar aquest qüestionament: “*Nos deberíamos preguntar hasta dónde llegó ese aparente control que Sección Femenina ejerció sobre las mujeres, o si por el contrario, esa manipulación adolecía de muchas fisuras y si fueron, en realidad, muchas las mujeres que vivieron su vida alejadas al modelo que se le quería imponer por parte del Estado franquista*” (Muñoz, 2004: 1). És aquesta la posició de les dones entrevistades per aquesta recerca? El discurs de *Sección Femenina* els hi va arribar o les va convèncer que era la vida correcta que havien de seguir com a dones que eren? Les dones entrevistades per aquest doctorat han mostrat un evident distanciament en relació a l’organització femenina del règim.

Una dada força rellevant és que, entre les dones entrevistades per la recerca, només el 8,33% manifesta haver tingut coneixement de l’existència de Pilar Primo de Rivera, Delegada Nacional de *Sección Femenina*. Pel que fa l’organització, el 76,66% de les entrevistades manifesta conèixer-la. Cap d’elles hi va participar activament i, fins i tot, algunes manifesten cert rebuig vers els seus principis. Algunes afirmacions que s’han recollit en el transcurs de les entrevistes, rebel·len el poc arrelament de *Sección Femenina* a la societat en general i el barri en particular. JC (1948) reflexionava el següent sobre Pilar Primo de Rivera:

“*No, jo crec que la gent ni s’adonava, no sabia ni qui era i li sonava el nom perquè era Primo de Rivera, pel germà bàsicament, però jo crec que no... ni les de la Sección Femenina la majoria jo crec que tampoc la tinguessin en una gran consideració.*”⁸¹

En relació al discurs de *Sección Femenina* entorn a la dona domèstica, les dones entrevistades no mostren conformitat, per bé que assumeixen l’educació sexista i els rols de gènere de l’època com quelcom que “era el que hi havia”. No atorguen un protagonisme a *Sección Femenina* sobre el devenir de les seves vides ni els rols socials de dones i homes en la família i la societat. Perceben aquesta realitat com una manera de funcionar de les famílies que anava més enllà del règim i de la política, sent una

---

⁸¹ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

qüestió tradicional que passava de generació en generació independentment dels discursos de *Sección Femenina*, ja que l'organització no tenia masses seguidores entre les entrevistades ni entre el barri en general. VE (1951) ho recorda d'aquesta manera:

“Pues bueno, no està bé però en aquella època era el que hi havia, i els que ens va tocar no no vam viure malament perquè ja estàvem acostumats. Anàvem visquent i anàvem, ho trobàvem dintre de tot, normal. Encara que no ens agradés clar!”⁸²

A vegades, fins i tot, el funcionament de les famílies també depenia de com s'implicava el marit en les tasques domèstiques. Tanmateix, el rol de la mestressa de casa estava molt marcat. EM (1956) recorda com la seva mare feia les feines de casa i com la situació de les dones en aquest àmbit no li acabava d'agradar.

“Bueno, l'educació general que heretaves, tot i que la meva mare era molt liberal i tenia botiga, però a casa el paper de la dona eh, sí que era diferent al de l'home. Hi havia unes feines més marcades; això no vol dir que l'home no hagués de fer, però feia altres tasques més com de reparació, més eh... la cosa de la cuina, tot això, sempre... i vulguis o no, això... el meu pare no, que entrava més a la cuina; però és que la meva mare després es va tornar a casar i allavorens, sí que, jo era més gran també i ho veia més marcat allò que, o sigui la funció de l'home diguéssim i la funció de la dona, eh. O les tasques, diguéssim. I a mi això me revelava, que era més gran aquí sí que... (riu) jo... me revelava més.”⁸³

L'aspecte físic, concretament el vestuari, també era una dels símbols de feminitat que seguia uns patrons concrets. En el cas d'AG (1928) va trencar les normes de vestuari que *Sección Femenina* entenia que havia de seguir una bona mestressa de casa. Malgrat no va ser una subversió motivada per una qüestió política, sinó més aviat pràctica, per trencar una de les normes socials més importants sobre la feminitat de la dona domèstica com era el vestuari, va haver de suportar alguns comentaris. Així ho explicava en la seva entrevista:

---

⁸² Entrevista realitzada a VE el 1 de febrer de 2012.

⁸³ Entrevista realitzada a EM el 13 de desembre de 2012.

*“Ah, les veïnes em van criticar però... La Ramona... Sí... i com se deia aquella... la Malo... ‘Ay, con pantalones, oi... con pantalones...’ És igual, jo m’hi sentia molt bé...”*⁸⁴

En l'àmbit familiar, el vestuari també havia implicat algun conflicte domèstic. MTI (1947) recorda que ella no va tenir problemes amb el seu marit per vestir com volia, però la seva mare sí, doncs alguns colors “no eren adequats per a una senyora”.

*“El Jordi –el seu marit- mai, el meu pare no me’n recordo, però el Jordi sobretot mai m’havia dit ‘No et posis això, no et posis allò’. Aviam, el meu pare jo sí que ho sé que no li agradava que la meva mare anés de vermell. No sé per què perquè a la meva mare l’havia vist vestida de vermell, Déu n’hi do aquella també, però el Jordi mai m’havia dit ‘No et posis això, allò et queda malament...’”*⁸⁵

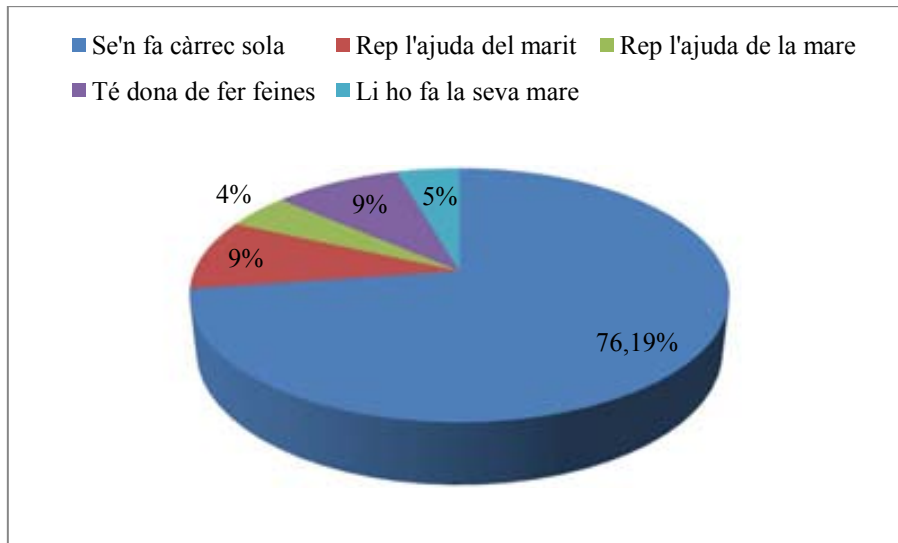
Pel que fa les feines de la llar, s’ha observat un seguiment de l’estàndard inculcat pel règim, doncs les realitzaven les dones. En el cas de les que en aquella època eren joves, en aquell moment filles de la casa, eren les que normalment ajudaven en la realització de les tasques domèstiques, dedicant-hi més temps que els seus germans homes.

Com es pot constatar a la *Figura II.1.*, les dones que fins el 1975 van contraure matrimoni, 22 sobre 30, el 76,19% es van fer càrrec de les feines de la llar en solitari, independentment d’alguna ajuda puntual de les filles. El 9,52% (2 sobre 22) tenien una persona que feia la feina de la llar (totes eren dones) i, en el mateix percentatge, rebien l’ajuda del seu marit, tot i que el pes de les feines de la llar requeia sobre elles. Per últim, en el 4,76% (1 sobre 22) la feina de la casa els hi feia la seva pròpia mare, en el mateix percentatge que en reben l’ajuda de forma complementària.

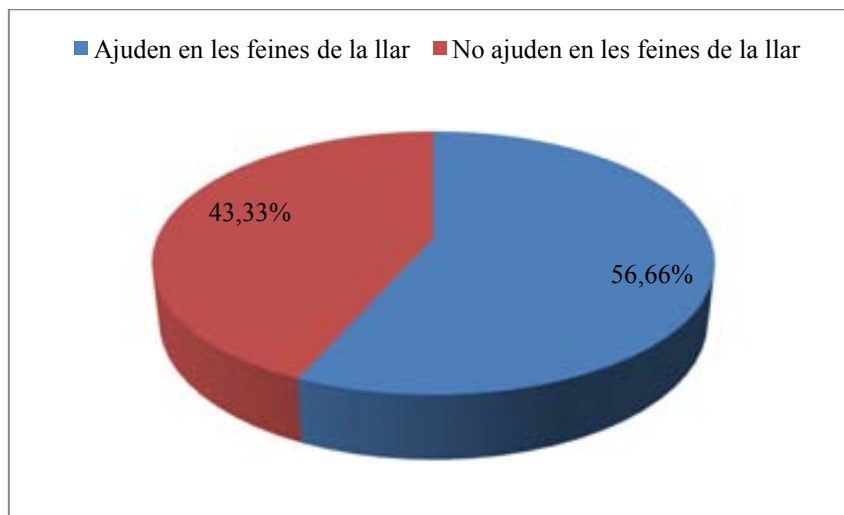
⁸⁴ Entrevista realitzada a AG el 10 d’octubre de 2013.

⁸⁵ Entrevista realitzada a MTI el 4 de febrer de 2014.

Figura II.1. Realització de les tasques domèstiques.

Pel que fa el moment anterior d'abandonar la llar familiar, normalment abans de casar-se o independitzar-se pel seu propi compte, a la *Figura II.2.* mostra que el 56,66% de dones entrevistades havien d'ajudar a les seves mares en la realització de tasques de la llar. El 43,33% restant no ajudava o no ho feia gaire sovint, doncs la seva mare no treballava i es dedicava a les feines de casa, o tenien una persona (dona) que els hi feia la feina.

Figura II.2. Implicació de les filles en les tasques de la llar.

Veure a la mare ser mestressa de casa, es va traduir en l'assimilació del seu rol en el si de la família com un fet normal. El qüestionament de la vinculació de la mestressa de casa amb el gènere femení va ser inexistent. MF (1958) explicava la seva experiència i el raonament que va fer per seguir els passos de la seva mare, el que havia assimilat que era la seva funció com a dona. Tanmateix, el fet de pertànyer a una altra generació va implicar que també volgués arribar una mica més lluny que la seva predecessora.

“Mira, és que no m’ho havia plantejat mai això, perquè sí que jo sempre havia vist a la meva mare que era la mestressa de casa, però que també treballava i jo el que tenia molt clar és que sí que seria mestressa de casa però que jo els meus estudis o treballar també ho faria, vull dir que no em suposava el fet que m’havia de lligar a casa amb la ‘pata quebrada’ com deien: jo això ho tenia molt clar.”⁸⁶

Malgrat l'arrelament de la figura de la mestressa de casa per una qüestió tradicional, algunes de les dones entrevistades manifesten que en l'actualitat no estan d'acord amb aquell tipus d'educació per la que les dones havien de ser les mestresses de casa, ni en el fet que els homes fossin la vara de mesura de la societat. MTI (1947) en donava la seva opinió.

“Perquè això passa com la política no, que ells mateixos es creuen que el seu partit, els homes es creuen que són millors. És que si hi hagués una revolució de veritat de les dones i se’n donguessin compte que no són ni la meitat que nosaltres, aleshores pues, el clàssic que es diu al carrer ‘Els homes no saben fer dues coses a la vegada’ a mi per això existeix! (riu) Això és un exemple que el primer dia que el vaig sentir vaig pensar “Ostres és veritat!” Perquè tots els homes dues coses juntes no les poden fer, i les dones podem fer quatre coses a la vegada i encara estem pensant que hem d’anar a buscar al nen, que hem de fer... els homes no.”⁸⁷

MF (1958) pensa que els homes també han de ser educats per dur les regnes de les feines de la llar, no només les dones.

---

⁸⁶ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

⁸⁷ Entrevista realitzada a MTI el 4 de febrer de 2014.

“Uf... aviam, el que em mereix és que s’haurien d’educar tant els homes com les dones per ser mestresses o “mestressos” de casa. Per què? Perquè s’ha de saber tirar la casa endavant a partir de certa edat i si no aprens de petit, no aprens de gran.”⁸⁸

Si la percepció de les feines de la llar, així com de les tasques de la cura de persones dependents, canviés en una direcció ben diferent a la tradicional, reforçada per *Falange* i la *Sección Femenina* en el seu moment, de ben segur que la cooperació en l’espai privat familiar canviaria i es deixaria enrere la càrrega de la responsabilitat de les dones en les tasques domèstiques.⁸⁹

II.1.2. *Auxilio Social*. Propaganda i adoctrinament.

En el transcurs de la Guerra Civil, el nombre de dones que inscrites a *Sección Femenina* va augmentar progressivament fins arribar a les 580.000, les quals es van destinar a les tasques pròpies de l’*Auxilio Social*⁹⁰ (Jiménez, 1981). Aquestes tasques es comprenien en l’assistència i cura de nens i nenes orfes, de ferits i les persones sense recursos, empobrides per l’acció devastadora del conflicte bèl·lic. La realització de les tasques necessàries de l’*Auxilio*, com per exemple assistir a les persones que hi anaven, així com donar-los menjar, cuinar, etc. constituïa la funció principal de les militants de la *Sección Femenina*,⁹¹ preparades per desenvolupar aquestes tasques, que en el seu pensament

⁸⁸ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

⁸⁹ Altres obres entorn a la construcció del gènere femení en el franquisme: Roca (1996).

⁹⁰ L’*Auxilio Social* va ser l’obra social que va derivar de l’*Auxilio d’Invierno*, fundat a Valladolid per Mercedes Sanz-Bachiller i Javier Martínez de Bedoya ja començada la Guerra Civil. (Molinero 2005). El 28 d’octubre de 1936 el General Mola va autoritzar la realització d’aquesta obra, que va obrir el seu primer menjador dos dies després, a la mateixa ciutat de Valladolid. Posteriorment, els menjadors que portarien el nom d’aquesta obra es van expandir a mesura que les tropes franquistes ocupaven les capitals de província (Orduña 1996).

⁹¹ *Auxilio Social* passa a formar part de la realització del *Servicio Social* de la *Sección Femenina* per *Decreto número 378* (BOE número 356, de 11 de octubre de 1937). L’Exposició de Motius anuncia el següent: “Señala el Estado al ‘Auxilio Social’ de Falange Española de las J.O.N.S. como sector propicio donde realizar el ‘Servicio Social’”. L’article 5 de la mateixa norma atorgava la potestat d’emissió dels certificats de compliment del *Servicio Social* a les Delegacions Provincials de l’*Auxilio Social de F.E.T. y de las J.O.N.S.* El mateix òrgan tenia la potestat d’exercir com a comitè disciplinari en relació a les noies que complien el *Servicio Social*, tenint la competència per expulsar-les si s’estimava convenient. El *Decreto número 418, Reglamento para la aplicación del Servicio Social de la mujer española* (BOE número 466, de 30 de noviembre de 1937), estipula les altres competències d’*Auxilio Social* en aquest àmbit.

polític i social esdevenien pròpies del gènere femení. Es tractava de portar a terme les tasques de cura de la llar en l'obra social de *Falange*.

En una percepció d'obra caritativa i de solidaritat, l'*Auxilio* era un instrument de propaganda de *Falange*, per bé que usaven aquesta campanya per donar una bona imatge de l'exèrcit sollevant. La tasca propagandística era molt important, per bé que presentaven aquesta obra caritativa com a “instrument de justícia” per administrar el país a qui l'havia perdut, vanagloriant-se de no preguntar a les persones receptors de la seva ajuda pel seu color polític, pels seus orígens: “*Por eso nuestros hogares recogen a los hijos de los rojos y los que no lo son. Por eso hace pasar por Auxilio Social a las mujeres españolas, para educarlas en la idea de solidaridad nacional*”. Aquestes paraules de Raimundo Fernández Cuesta (1938), esdevenen l'explicació més clara de la idea de “solidaritat” falangista, malgrat es pot interpretar com una obra de caràcter més proper a la caritat (Molinero, 2005). La caritat i la propaganda eren els principals motors de la *Delegación Nacional de Auxilio Social*, la qual va esdevenir en entitat del règim per Decret de 17 de maig de 1940⁹² (Sánchez, 2008).

Malgrat usar l'*Auxilio Social* i les noies falangistes que en formaven part com la cara amable del règim, de l'exèrcit sollevant que implantava per la força de les armes un *Nuevo Estado* de caràcter autoritari, “*El recuerdo transmitido por muchas personas - sobre todo niños- que se vieron precisadas de acudir al Auxilio Social no es el de hermandad, sino el de humillación*” (Molinero, 2005:29). Aquest va ser el cas d'algunes de les dones més grans entrevistades, les quals es van veure obligades a anar a l'*Auxilio Social* de l'Avinguda Paral·lel o d'altres indrets de Barcelona, essent aquest el seu primer contacte amb la *Sección Femenina*. AG (1928) ho explicava en un posat seriós, mentre recordaven aquells moments tan tristos de la seva vida.

“*No ho sé... jo hi vaig veure gent que eren grans, no vells, com ara de seixanta anys o una cosa així. Homes i dones hi havia, feien ranxo: lleties i arròs. Cada dia havia el mateix, agafaven un colleró gros i te'l posaven al pot que portaves o la lletera o el que fos, jo portava una lletera i me'l posaven allà a dintre. Vam estar una bona*

---

⁹² BOE número 150, de 29 de mayo de 1940.

temporada anant-hi eh... Sí sí, i hi havia cua eh, no et pensis... hi havia molta gent que no tenia res tot i no tirant-los-hi la casa."⁹³

NN (1930) també posava èmfasi en la vergonya que sentien les famílies que havien de recórrer a l'*Auxilio Social* per poder menjar. La misèria era una constant.

*"Doncs d'allà a la Monumental plegava a les dotze perquè la meva família no volien que digués que anava a l'Auxili Social... perquè en fi, llavorens pues què passava? Que quan arri bava allà s'estaven acabant. Allavorens hi havia una de la cuina que perquè no em quedés sense menjar em donava un 'xusco' d'aquells de soldat partit i em posava el que fos: si eren lleties, allà, si eren fideus, que a saber de que estaven fets, allà, si era verdura en el "xusco", lo que fos, cigrons, lo que fos. M'ho donava d'amagades perquè allà sí que hi havia els de la Falange.(...) I llavorens pues bueno, i tu imagina 't per arribar allà com tenia d'anar, aixís (fa com ofegada) si plovia, si no plovia... lo que no teníem ni paraigües!"*⁹⁴

Sección Femenina neix amb l'objectiu de cuidar la infància i les mares, com les hi recordava Serrano Suñer el 1940, amb les paraules següents: *"Franco os ha encomendado un trabajo importante en relación a la política sanitaria y moral: cuidar de las madres y de los niños de España; en definitiva, la palanca más importante de un pueblo que es su política demográfica"*⁹⁵ Les noies falangistes es convertien en "missioneres", expandint l'obra social del partit i exercint de "mares" a les persones desvalgudes que ho necessitessin, sobretot els sectors més debilitats com la infància i les dones, en especial les vídues.

Els discursos paternalistes es confonien amb l'expansió ideològica del règim, amb la clara voluntat d'imposar la bona imatge que suposava aquesta caritat i fer oblidar –o intentar-ho– que justament havia sigut la *Falange* la que havia començat aquella guerra tan devastadora i que havia deixat en la misèria milions de famílies. Les falangistes

---

⁹³ Entrevista realizada a AG el 3 d'agost de 2010. El comentari sobre la casa esdevé perquè casa seva sí va caure per l'impacte d'una bomba, motiu pel que seva mare i ella ho van perdre tot.

⁹⁴ Entrevista realitzada a NN el 3 de novembre de 2010.

⁹⁵ Molinero (2005), reproduint un fragment d'un discurs de Ramón Serrano Suñer (1941), *"De la victoria y la posguerra (discursos)"*, Madrid, Ediciones Fe, p.103.

penetraven en tots els racons dels territoris “alliberats” per dur aliments i higiene a les mares, les que havien de passar pel local de *Sección Femenina* per recollir el material que els fos necessari (Molinero, 2005)⁹⁶. En l’entendre d’aquesta investigadora i segons la bibliografia recollida, aquella funció servia per donar una bona imatge del règim, de la mà de noies joves que sempre s’havien de mostrar cànides i alegres, reproduint l’ambient d’una “llar com cal”. Aquelles llars ideals per un correcte naixement i creixement de la infància, el que no tenien les mares que s’havien quedat en la misèria degut a la guerra, i que el mateix règim els hi proporcionava en forma d’aliments i productes higiènics, en un exercici de cinisme. L’adoctrinament, per mitjà de la prestació d’aquesta caritat, intentava arribar al màxim nombre de població necessitada.

Més enllà de l’*Auxilio Social* i la funció caritativa d’aquesta obra, les noies de *Sección Femenina* també eren les encarregades de les *Escuelas Hogar* itinerants, en les que ensenyaven oficis a la població rural i instruïen a les noies en les tasques pròpies com a mestresses de casa. Es va implementar l’*Obra de Protección a la Madre y al Niño*, que comptava amb els *Hogares de Embrazadas*, *Hogares de Madres*, *Policlínicas*, *Consultorios de maternología*, *Colonias de Recuperación* i *Colonias de Descanso para Madres Trabajadoras*. Per educar a la infància, els *Hogares Escolares* conformaven les escoles dels nens i nenes a partir de set anys i, posteriorment, els *Hogares Profesionales* femenins eren on les noies aprenien oficis propis del seu sexe. Crida l’atenció que, per rebre l’assistència programada a l’*Auxilio de Invierno*, i després a l’*Auxilio Social*, les persones a les que tenien dret a accedir-hi per la seva situació de pobresa extrema, havien de suportar l’adoctrinament a les que les sotmetia la *Sección Femenina*. Aquest adoctrinament es basava en cantar els himnes franquistes, a més de rebre formació política. Les persones que concorrien aquests serveis també rebien assistència religiosa i moral (Sánchez, 2008). A més a més de la humiliació que suposava haver de recórrer a qui havia provocat aquella situació de misèria per poder menjar, la població contrària al règim havia de suportar rebre, obligatòriament, l’adoctrinament polític i religiós programat. Tot i que es presentava com un benefici per a les persones que havien

---

⁹⁶ Per aquesta recerca s’ha pogut recollir una partida de naixement amb segells de la Falange, de les ocasions en les que la mare de la dona entrevistada (MG, nascuda el 1941) recollia la llet en pots per poder-la alimentar. S’inclou en els annexos.

esdevingut pobres, aquell taticisme polític pràctic per a eliminar qualsevol oposició al *Nuevo Estado*, vinculant l'administració de menjar i l'educació higienista amb la "bona obra que feia el règim" de la mà de les noies joves que realitzaven el *Servicio Social*.

L'*Auxilio Social* va travessar diverses etapes. Va adquirir el rang d'entitat a través del *Decreto de la Jefatura de Estado de 17 de mayo de 1940*⁹⁷ i a partir d'aquell moment va passar a dependre de la *Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S.* i del *Ministerio de Gobernación*, tot i que el 1958 els *Gobiernos Civiles* en tindran el control (Cerdeira, 1987). Els canvis més significatius s'esdevenen més endavant, en plena evolució econòmica de l'estat espanyol. Per *Decreto 246/1968, de 15 de febrero, sobre reorganización del Ministerio de la Gobernación*,⁹⁸ l'*Obra Nacional de Auxilio Social* resta adscrita a la *Subdirección General de Asistencia Social*, que depèn de la *Dirección General de Política Interior y Asistencia Social*. Més endavant, per *Decreto 986/1974, de 5 de abril, por el que se reorganiza el Ministerio de Gobernación*,⁹⁹ el *Instituto Nacional de Auxilio Social* es passa a anomenar *Instituto Nacional de Asistencia Social*, que depèn de la *Dirección General de Asistencia Social*, òrgan dependent del *Ministerio de Gobernación*. Tot i que el caràcter assistencial primari d'aquesta obra no es va perdre, sí que amb el pas del temps es va anar transformant fins a allunyar-se de la primogènita concepció propagandística que en va fer *Falange*.

Altres obres socials que va dur a terme el règim, no necessàriament de la mà de *Sección Femenina* sinó que la majoria les desenvolupava el *Ministerio de Trabajo*, també van venir acompanyades d'un fort desplegament propagandístic. Alguns exemples van ser *Obra Social 18 de Julio*, *Asistencia Pública*, els subsidis familiars, préstecs de nupcialitat i l'*Obra Sindical del Hogar*, (Moliner o, 2005) de la qual encara es pot presenciar el seu rastre en les plaques presents a nombroses finques d'arreu del territori de l'Estat espanyol. El llenguatge utilitzat en la propaganda que acompanyava les diverses obres socials, així com el recull d'estadístiques i resultats que es publicaven, dimensiona la tasca realitzada pel règim. El caràcter assistencial del règim va tenir la

---

⁹⁷ BOE número 150, de 29 de mayo de 1940.

⁹⁸ BOE número 42, de 17 de febrero de 1968.

⁹⁹ BOE número 91, de 16 de abril de 1974.

seva vesant més femenina en la tasca de *Sección Femenina* i l'obligació d'implicar-s'hi per part de les noies que realitzaven el *Servicio Social*. Les seves obligacions s'enfocaven, sobretot, en les dones, les persones necessitades i les criatures. Cobrir les seves necessitats i fer-los arribar una educació específica d'acord amb els paràmetres del règim, les convertia en les mares salvadores de la Pàtria. Mares al servei del règim, portadores del discurs de gènere que el règim entenia adequat. Aprofitar qualsevol acció benèfica com a imatge política i portadora d'una gran càrrega de missatge entorn a les dones va ser una constant en el transcurs de la dictadura.

II.1.3. Les dones del franquisme. Entre la política i la contradicció.

Sección Femenina va ser una organització per a dones comandada per dones. Un espai en el que el la feminitat prenia forma en obra social i adoctrinament adreçat a les futures mestresses de casa. Una instrucció política i religiosa que no escatimava els esforços a l'hora d'intentar arribar a totes les noies de l'Estat espanyol.

Tot i predicar que el lloc idoni de les dones era la llar, les militants falangistes que van dedicar més anys de la seva vida a la *Falange* i van ocupar càrrecs rellevants, radicaven en profundes contradiccions respecte el seu discurs de gènere. Aquesta contradicció la justificaven per la seva dedicació al servei públic, i no a la família tradicional, com un "sacrifici cap a la Pàtria". La vocació de servei es focalitza a l'espai públic, obviant que el seu propi discurs dirigia el destí de les dones a l'espai privat. Els matisos discursius de les dones que s'esmenten en aquesta recerca, sota criteris d'importància i idoneïtat amb la matèria estudiada, mostren una varietat en el si de la mateixa *Sección Femenina* en relació al paper de les dones en la societat.

Seguint el següent principi, "*Mi premisa será que su afiliación política fue libremente elegida por ellas*" (Labanyi, 2009:410), es pren com a punt de partida que la proximitat d'aquestes dones amb la ideologia feixista, que beu de les dretes de la *Confederación Española de Derechas Autónomas* (CEDA) i altres sectors ultraconservadors espanyols, és lliure. Més enllà d'una presumpta influència familiar i de l'entorn social, que també es dona i es pot considerar amb més o menys importància entre totes les persones que adopten qualsevol quina sigui la postura política escollida, si reduïm l'aproximació de

les dones de *Falange* (dirigents o no) a la ideologia feixista només “per influència”, neguem la seva capacitat de decisió i reproduïm el supòsit que les dones “no poden pensar per sí mateixes”, com sí feien des dels postulats falangistes. Per coherència política i científica, s’estimarà a les falangistes com a persones plenament capaces de decidir la seva ideologia política amb total autonomia, allunyant-nos del paternalisme que suposaria qualsevol altra consideració al respecte.

La dona que va tenir més rellevància en el si de *Sección Femenina* va ser Pilar Primo de Rivera, Comtessa del Castillo de la Mota (1907 -1991). Filla del General i dictador Miguel Primo de Rivera (1870 -1930), va encarnar la memòria del seu germà José Antonio (1903 -1936), fundador de *Falange Española* i figura destacada del feixisme espanyol.

Pilar va esdevenir *Delegada Nacional de Sección Femenina* (la branca de dones de *Falange*) des de la seva fundació el 1934, fins la seva dissolució el 1977. Aquell any també va ser Procuradora de les Corts Generals, essent l’única dona que va accedir a aquell càrrec (Labanyi, 2009). Esdevenint una figura que contradia els postulats franquistes sobre el paper de la dona en la societat, segons els quals havia de residir a la llar cuidant la família i educant als fills perquè fossin *bons espanyols i bons catòlics*, tota la seva trajectòria va transcórrer en la vida pública. En el contingut dels seus discursos realitza contínues referències al seu germà José Antonio, afusellat pels *rojos*. Si bé és cert que no es tractava d’un marit –algunes de les dirigents de *Sección Femenina* eren vídues de dirigents de *Falange*- durant tota la seva vida política va implorar la figura del seu germà, fent seu el discurs *joseantonià* sobre les dones. En aquest cas, la figura del germà va ser útil en la carrera política de Pilar, per bé que la seva vocació de servei públic, d’entrega al partit, es justificava per aquesta pèrdua tan valuosa pels franquistes. La contradicció se salvava, tal vegada, en la voluntat de substituir el germà absent. Un José Antonio que usava el seu aspecte de seductor per atraure a l’auditori femení (Labanyi, 2009).

Pilar era el paradigma de l’antifeminisme falangista, doncs en tota la seva carrera política va mantenir la convicció que la dona era inferior a l’home, tan física com intel·lectualment, doncs la intel·ligència era cosa d’homes. Primo de Rivera sempre va

subratllar la força masculina com un valor positiu, que salvaguardava a les dones de *Falange* a fer servir la força bruta. En les seves memòries explicava el següent:

“Era mentira, y muy gorda, porque la Sección Femenina jamás intervino en las luchas callejeras; eran de masiado hombre s los hombres de la Falange para me ternos a nosotras en estos menesteres.” (Primo de Rivera, 1983:22)

Els records de Primo de Rivera també passen per commemorar l’homenatge que *Sección Femenina* va preparar a Francisco Franco al Castillo de la Mota (central de l’organització) al finalitzar la Guerra Civil. Aquest passatge de les seves memòries revela quin va ser el paper que Franco havia reservat per a les dones en l’organització de l’estat espanyol, aquell *Nuevo Estado* que va suposar una regressió en els drets de les dones. En paraules del dictador, el paper de les dones del partit a partir d’aquell moment seria el següent:

“Camaradas de la Falange Femenina, delegada nacional de las Secciones Femeninas y españoles todos que me escucháis: Yo re cibo orgulloso el homenaje de la mujer española, por cuanto representa en cariño a nue stros soldados y en honor a nuestros combatientes... Vosotras, mujeres españolas, sois las que habéis dado el ejemplo, (...) Todavía os queda más, os queda la reconquista del hogar. Os queda formar al niño y a la mujer española. Os queda hac er a las mujeres sanas, fuertes e ind ependientes... Tengo fe en vuestra obra. Yo os ayudaré. Yo haré que a todos los hogares españoles pueda llegar la comida y la alegría. Yo haré que en este vetusto nido se forje la primera escuela de la Sección Femenina, donde se prepa ren las mujeres al conjuro y al recuerdo de aqu ella re ina ejemplar, de aque lla e spañola suprem a que marc ó de un modo indeleble los caracteres de España.” (Primo de Rivera, 1983:41)

El règim franquista va anar canviant amb el temps i, amb ell, *Sección Femenina* va anar transformant e l seu dis curs entorn el gènere, tot i que de mane ra força disc reta. Tanmateix, Pilar Primo de Rivera reivindica la tasca realitzada per ella i per *Sección Femenina* a l’hora d’assolir canvis legislatius per a les dones. Tot i que la missió principal d’aquesta or ganització va ser adoctrinar a les dones en els paràmetres que

s'han explicat en aquest capítol, Pilar sentència en les seves memòries la següent afirmació:

“Sólo el haber conseguido estas leyes debiera ser suficiente para reconocer los esfuerzos de la Sección Femenina para apoyar en toda su integridad los derechos de la mujer.” (Primo de Rivera, 1983:54).

Una de les altres dones importants en la primera etapa de *Sección Femenina* va ser Mercedes Sanz-Bachiller (1911 -2007). Vídua d'Onesimo Redondo, va fundar el *Auxilio de Invierno* amb Javier Martínez de Bedoya, amb qui va contraure segones nupcies i motiu pel que va ser durament criticada.¹⁰⁰ En el seu cas, el fet de ser l'esposa d'un destacat dirigent i fundador de *Falange* la va posicionar per tenir un càrrec important i obtenir suports suficients per dur a terme l'*Auxilio d'Invierno*.

Si Pilar Primo de Rivera havia desenvolupat un paper de comandament militar, imitant el que *Falange* reservava als homes, Sanz-Bachiller va encarnar l'obra “maternal” i caritativa de l'organització. Maternal en sentit d'ocupar-se de ls nens i nenes que passaven gana a causa de la guerra. Sanz-Bachiller reflexiona pel diari *El Mundo* sobre l'origen dels nens i nenes als que donaven menjar a l'*Auxilio de Invierno*:

“Para mí, entre los niños no hay rojos, ni blancos, ni azules, ni morados. Para mí, el niño es el niño, sea de la clase que sea, y lo mismo me da que proceda de una familia anarquista, que su padre esté en la cárcel o que haya muerto en el frente. Más motivo para darle de comer.”

L'ocupació de l'espai assistencial de *Falange*, ocupant el càrrec de delegada nacional de l'*Auxilio Social*, la va enfrontar amb Pilar Primo de Rivera (Alfonso i Sánchez 2008). El poder que tenien ambdues per mèrits propis, malgrat recordar contínuament els seus morts (Onésimo Redondo i José Antonio Primo de Rivera, respectivament), se

---

¹⁰⁰ Fet explicat en primera persona a la biografia que li va dedicar el diari *El Mundo* l'any 2006, en ocasió del 70è aniversari de l'inici de la Guerra Civil.

http://www.elmundo.es/especiales/2006/07/espana/guerracivil/hist_sanzbachiller.html

supeditava a l' comandament de Francisco Franco, tot i que va n mantenir diverses disputes polítiques i estratègiques. Sanz-Bachiller recordava així la seva relació:

“Mi única enemiga, porque fuimos un poco enemigas, fue Pilar Primo de Rivera. Son pequeñas cosas que hay en la vida. Nos queríamos mucho, pero tuvimos problemas porque ella era muy absorbente y yo era mujer y tenía el Auxilio Social y ella quería que todo lo que hiciese una mujer le perteneciera y eso no era así. Yo siempre digo que era más inteligente de lo que parecía. No era tonta y estaba preparada. Era la hija de un dictador y en su casa no se respiraba precisamente un ambiente analfabeto, sino todo lo contrario. Pero era mucho menos humilde de lo que la gente creía porque la veían vestida, no mal, descuidada. Yo consideraba que la mujer debía ser siempre femenina, pero ella no. Tenía un poco de calva la pobrecilla, pero no era tan fea. No era ni tan tonta ni tan humilde. Era descuidada. Es una cuestión de coquetería.

Entonces, estas mujeres venían a mí, y Pilar se indignaba. Yo le decía: «Piensa que tú eres soltera y que no has pasado por la experiencia de tener hijos. ¡Que yo he tenido cuatro, hija mía! Y entonces, una chica de este tipo, cuando se acerca a mí, me habla, o yo le puedo hablar, de una manera que tú no puedes: primero, porque algunas cosas las desconoces y, segundo, porque hasta te da cierto pudor. En mí confían de una manera más amplia, así que tenemos que poner esa maternidad». Yo creo que llegó a comprenderlo. (...) Yo era una mujer muy moderna para mi época, quizás porque mi formación era francesa y Francia siempre ha ido un paso por delante.”

La trajectòria rellevant de Sanz-Bachiller en el sí de l'organització falangista es va anar reduint al cap dels anys de finalitzar la guerra, malgrat encara va tenir l'encàrrec d'atendre Eva Perón en la seva visita a l'estat espanyol. El poder en el sí de Sección Femenina es va concentrar en Pilar Primo de Rivera, l'eterna soltera entregada a la Pàtria. Sanz-Bachiller havia de complir el seu deure d'esposa i mare, el que per la lògica falangista es contraposava a tenir un poder important en el partit o en alguna institució governamental.

Una de les dones que va tenir més importància en l'àmbit jurídic va ser Mercedes Fòrmica (1916-2002). Advocada de formació, era una de les poques dones que exercia

en la circumscripció de Madrid. A més a més, escrivia novel·les. Malgrat no ocupar cap càrrec orgànic en el si de *Sección Femenina* (sí va ser Delegada del *Sindicato Español Unificado* –SEU- a la Facultat de Dret en la que va estudiar), la importància de les seves aportacions en l'àmbit jurídic i en els drets de les dones, justifiquen la seva inclusió en aquesta recerca.

Propera al pensament *josentonià*, Fórmica va representar la lluita en el si de l'entorn falangista perquè les dones tinguessin més drets. Drets que el mateix règim que ella recolzava els hi havia retirat. Això no la va impedir de publicar l'article "*El domicilio conyugal*", en el que denunciava la posició injusta de les dones en el Codi Civil. L'edició del diari ABC del 7 de novembre de 1953¹⁰¹ es feia ressò de l'opinió de l'advocada gaditana, la qual denunciava l'assassinat d'una dona a mans del seu marit. En el seu parer, el fet que el domicili familiar fos reconegut legalment com el domicili del marit, impedia a les dones a exercir el seu dret a separar-se legalment, reconegut a l'article 105 del Codi Civil. I encara que ho fessin, les traves i obstacles implicaven una càrrega massa dura. Les paraules de Fórmica eren contundents:

"(...) pocas mujeres se arriesgarán a dejar su casa para lanzarse a la aventura de vivir debajo de un puente, o en un cuarto de renta nueva e inaccesible. La mujer que se encuentra en esta situación se resigna y aguanta hasta el límite, que, como en el supuesto que nos ocupa, es la propia vida."

És per això que reclama la modificació de l'article perquè el domicili passi a ser considerat com a "familiar" per protegir a la dona d'una possible separació legal. En el seu text, Fórmica defensa la família cristiana i el fet que "*cada cónyuge lleve su carga y cumpla con su deber*", que en el cas de les dones es traduïa en el seu paper de perfecta mare i esposa. Tot i ser una reivindicació que en el seu moment va suposar una gran polèmica, no deixa de cridar l'atenció que l'advocada es limités a demanar canvis en el Codi Civil i no en el Penal, per reforçar les penes en casos de violència masculina,

---

¹⁰¹ Versió extreta de l'edició digital de l'Hemeroteca del diari ABC:
<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1953/11/07/009.html>

malgrat s'ha de reconèixer el mèrit per fer sortir a la llum un assumpte d'aquestes característiques en una societat tan marcadament masculista.

Malgrat les respostes que va rebre el seu article i la polèmica que va despertar entre companys de professió,¹⁰² el 1958 es van a provar les primeres reformes en el Codi Civil. El 1954 va tractar sobre la situació de les dones en l'ordenament jurídic espanyol a través de l'article "*La situación jurídica de la mujer española*" i a l'any 1955 va intervenir en el debat de la penalització de l'adulteri, denunciant-ne la desigualtat de tracte en la novel·la "*A instancia de parte*".

El 1951, a petició de Pilar Primo de Rivera, va escriure una ponència per participar en el *I Congreso Femenino Hispanoamericano Filipino*. Aprofitant a aquesta oportunitat, va presentar una ponència entorn a la sortida professional de les dones universitàries, les quals, en el seu entendre i al contrari del que estipulava la normativa laboral, s'havien de poder incorporar al mercat de treball sense restriccions.¹⁰³ Finalment, no va poder participar en el simposi perquè li van retirar el text, al·legant que era *feminista* (Ruiz, 2004). Seguint a questa línia, Fórmica va seguir treballant pels drets laborals de les dones. Fins i tot, fragments de la ponència requisada el 1950 per *feminista*, van ser inclosos en la *Ley 56/1961, de 22 de julio, sobre derechos políticos profesionales y de trabajo de la mujer*, sense que se'n reconegués l'origen dels mateixos (Labanyi, 2009).

La tasca de Fórmica es recorda, fins i tot, com a *feminista*. Tot i això, traint els seus principis i la lluita que va dur a terme durant la seva trajectòria professional, en el seu segon matrimoni es va retirar a la segona línia de l'activitat jurídica, a petició del seu marit (Ruiz, 2004). Malgrat aquesta circumstància, és important reconèixer la tasca de Fórmica. Sense intenció d'atorgar-li el mèrit exclusiu en els canvis legislatius esdevinguts a favor de les dones (qualsevol quina en sigui la seva valoració), la literatura existent entorn a la seva persona, així com els textos que ella mateixa va

---

¹⁰² El director del diari ABC, Luis Calvo, va realitzar una enquesta entre 22 juristes homes per saber la seva opinió sobre una possible reforma de la normativa civil. (Ruiz 2004) L'enquesta, i la participació entre el públic del diari va resultar en opinions a favor i en contra de la reforma. El resultat que va suposar aquest article va suposar que la reforma revés el nom de "*Reformica*".

¹⁰³ Ella mateixa havia patit una restricció professional pel fet de ser dona, doncs malgrat voler ingressar en el cos diplomàtic, no ho va poder fer perquè, per accedir-hi, un dels requisits era ser home (Soler, 2011).

firmar, fan just un reconeixement de la seva tasca. Cal assenyalar que la seva lluita li va valdre enemistats en el si de *Falange*, així com la incomoditat que va suposar per a Pilar Primo de Rivera i Francisco Franco que una dona professional amb les seves idees les reivindicqués públicament.

Una altra dona d'especial importància en l'àmbit jurídic va ser María Telo Núñez (1915). Advocada de professió, el 1969 va presentar la ponència *La mujer en el derecho civil* al consell anual del *Consejo General de la Abogacía Española*, tenint força repercussió entre els companys i companyes de professió. Seguint la seva reivindicació entorn els drets de les dones i la seva implicació entre les dones advocades, el 1971 funda i presideix l'*Asociación Española de Mujeres Juristas* (AEMJ).

Va ser una de les quatre primeres dones que a l'any 1972, es van incorporar a la *Comisión General de Codificación* (CGC), en el si de la *Sección Especial* de la *Sección de Derecho Civil*, degut a les llargues reivindicacions per part de l'AEMJ. Les altres dones que s'hi van incorporar van ser Carmen Salinas, assessora jurídica de *Sección Femenina*, Concepción Sierra, especialista en dret de família, i Belén Landáburu, procuradora de les *Cortes Generales* (Ruiz, 2006). El resultat més rellevant del procés d'incorporació de dones al CGC va ser la reivindicació, sobretot per part de María Tello, de la necessitat de reformar el Codi Civil a favor dels drets de les dones en l'àmbit privat. La *Ley 14/1975, de 2 de mayo, sobre reforma de determinados artículos del Código Civil y del Código de Comercio sobre la situación jurídica de la mujer casada y los derechos y deberes de los cónyuges*¹⁰⁴ incorporava canvis en la legislació civil i del Codi de Comerç per a les dones, recuperant així la plena capacitat jurídica, en excepció de la pàtria potestat conjunta i l'administració dels béns en règim econòmic matrimonial de guanys.

Malgrat el tarannà conservador de les dones que es van dedicar a la judicatura, doncs eren més o menys properes a *Falange* i *Sección Femenina* i provenien d'entorns benestants, en el cas de Fórmica i Telo van fer de la lluita pels drets de les dones la seva tasca professional i vital. Tot i no canviar la política de gènere del règim de forma

---

¹⁰⁴ BOE número 107, de 5 de mayo de 1975.

revolucionària, ni potser se les pot considerar *feministes* des d'un punt de vista polític (tot i que es podria obrir un debat sobre aquesta qüestió), s'ha de considerar que des de la seva posició social i professional van poder accedir als cercles de poder adequats per aportar canvis en la legislació franquista.

II.1.4. Les organitzacions del règim al Poble Sec.

Finalitzada la Guerra Civil, la *Falange Tradicionalista y de las J.O.N.S.* es va instaurar al barri, ocupant un local del carrer Blai que anteriorment havia sigut una escola de capellans i, durant el conflicte bèl·lic, la seu del Sindicat de la Fusta.

La presència del que va esdevenir el partit únic oficial no va passar desapercebuda entre el veïnat del Poble Sec, tot i que no gaudien d'un recolzament ideològic ampli. Això no vol dir que en les dependències del carrer Blai no hi hagués activitat, de la que les veïnes del barri en tenien coneixement. Així ho explica AG (1928) en la seva entrevista:

“(...) A veure, aquí al carrer Blai on hi havia el Sindicat de la Fusta allà hi havia la Falange, torturaven molta gent en allà, ho he sabut després que torturaven a molta gent als sotans que tenien allà que torturaven molta gent... ara, no sé si eren del barri o no. Ara, en aquest barri hi havia molt de comunisme, comunistes i d'això com es diu... anarquistes. En aquí aquesta casa que es veu des d'aquí -a la Plaça les Navas- hi havia una bandera del POUM grossa grossa, tota la guerra va ser-hi fins que les coses van anar... i van cremar les esglésies... bueno, era un barri així, és que era un barri molt obrer i com que els obrers estaven molt explotats no podien ser de dretes ni d'allò...”¹⁰⁵

El contrast ideològic entre el règim i el que tradicionalment hi havia hagut al barri era força important. És per aquest motiu que, fins i tot la generació que no havia viscut la Guerra Civil, havia tingut enfrontaments espontanis amb joves falangistes, alguns dels quals també eren veïns del Poble Sec. Aquest fet es devia a que, en la dècada dels seixanta el moviment *boy scout* va tenir força implantació entre la joventut del barri,

---

¹⁰⁵ Entrevista realitzada a A.G. el 14 de novembre de 2010.

organitzant agrupacions en algunes de les parròquies del Poble Sec. El perfil dels joves que es reunien en aquests grups era majoritàriament fills de famílies treballadores del barri, a vegades fins i tot de caràcter catalanista i/o republicà. Un d'aquests grups va ser l'Agrupament Escolta Rabinath Tagore, de la Parròquia de Sant Salvador d'Horta. Després d'una sèrie de desavinences amb el rector d'aquesta parròquia –de caràcter conservador-, i independitzant-se a un espai fora del control eclesial, va ser el primer agrupament escolta del barri que va esdevenir mixta, essent un espai de lleure en el que nois i noies podien conviure amb normalitat, plantejament allunyat de la divisió sexual obligatòria a les escoles.

Les trobades entre els *boy scouts* del barri i els que s'organitzaven amb l'*Organización Juvenil Española* (OJE)¹⁰⁶ –les joventuts de *Falange Española Tradicionalista de las J.O.N.S.*-, tot i que la imatge s'inspirava en el moviment *scout* (Fernández, 2002), no tenien res a veure, doncs els respectius posicionaments socials i ideològics eren contraposats.

Però no tot eren conflictes entre el veïnatge i els membres de la Falange ubicats al carrer Blai, doncs algunes dones entrevistades assistien a activitats que organitzaven en el seu local, com per exemple sessions de ball. Així ho recordava MG (1941) –germana d'AG (1928)- parlant de la seva joventut:

*“Home, hi havia la Falange llavorens. Jo vaig estar anant-hi perquè no hi havia res més, a l'avinguda Mistral hi havia com un centre i després aquí al carrer Blai, saps això, doncs aquí anava a ballar jo. Tenia 14... 15 anys devia tenir 15 anys o 16, feien coses de ball a la tarda però era de la Falange això. Eren coses per joves i així, no hi havia res més. (...) Sabíem que era de la Falange però no... ti pus falangista no.”*¹⁰⁷

---

¹⁰⁶ El que anteriorment havia sigut el *Frente de Juventudes*, la branca masculina de les joventuts falangistes. L'organització femenina rebia el nom de *Margaritas* o *Flechas femeninas*. (Chueca, 1987 i Fernández 2002).

¹⁰⁷ Entrevista realitzada a MG el 1 d'octubre de 2010.

Dels diversos testimonis recollits en aquesta recerca, es dedueix que la convivència entre el veïnat i els membres de *Falange* instaurats al barri prenia diverses formes, des del rebuig a l'enfrontament, passant per la tolerància i la indiferència. Mentre els i les joves *scouts* –segurament més obertament polititzats i amb menys por a la representació política de l règim per no haver viscut la Guerra Civil- s'enfrontaven amb els joves falangistes, com és el cas de MF (1958) –filla d'AG (1928)-, les persones més grans evitaven acostar-s'hi i mostraven un rebuig total, com AG (1928). En el seu cas, el record de la Guerra Civil va estar molt present al llarg de la seva vida i fins i tot casa seva va caure per una bomba llençada des d'un *Savoia Marchiotti*.¹⁰⁸

Un tercer grup de dones, nascudes tot just finalitzar el conflicte, a l'hora de ser preguntades per la presència de Falange al barri no expressen tan de rebuig, i en alguns casos fins i tot manifesten acostar-se a les seves dependències sense que aquest fet comportés una aproximació ideològica, sinó més aviat d'un tipus de lleure molt concret, com els que explicava MG (1941).

En la mateixa línia, moltes de les dones –en aquell moment noies- que van realitzar el *Servicio Social* va ser per una qüestió pràctica, doncs era una imposició del règim perquè les noies obtinguessin certs drets.

II.1.5. El *Servicio Social*: característiques i índex de compliment entre les dones de la mostra.

Una de les competències més importants de *Sección Femenina* va ser el *Servicio Social*, l'instrument amb el que el règim es va servir de mà d'obra gratuïta assistencial fins la seva supressió.

Creat a través del *Decreto número 378, de 7 d'octubre de 1937*,¹⁰⁹ s'estableix com el paral·lelisme al servei militar masculí seguint l'estipulat en els *26 puntos de Falange*,

---

¹⁰⁸ Els *Savoia Marchiotti S-79 i S-81* van ser els avions enviats per Benito Mussolini a Francisco Franco per ajudar-lo en el transcurs de la Guerra Civil (Moradiellos 2003). L'aviació italiana va ser l'encarregada de bombardejar Barcelona, mentre l'aviació alemanya va bombardejar el País Basc, amb el resultat destructiu que van deixar a poblacions com Gernika.

¹⁰⁹ BOE número 356, de 11 de octubre de 1937.

sent el servei de les dones a la Pàtria i l'Estat. L'Exposició de Motius de la norma deia el següent:

“La imposición del ‘Servicio Social’ a la mujer española ha de servir para aplicar las aptitudes femeninas en alivio de los dolores producidos en la presente lucha y de las angustias sociales de la post-guerra, a la vez que valerse de la capacidad de la mujer para afirmar e l nuevo clima de hermandad de propugnan los veintiséis puntos programáticos”.

Com s'ha assenyalat anteriorment, les noies que havien de realitzar el *Servicio Social* havien de realitzar les seves tasques a l'*Auxilio Social*, en els menjadors disposats per a nens i nenes en situació de pobresa. El *deber nacional* que imposava la realització d'aquest “servei a la Pàtria” garantia a l'Estat la disposició de mà d'obra gratuïta per a cobrir les places necessàries a l'hora de prestar els serveis que es donaven a l'*Auxilio Social. Sección Femenina* es feia acostar a les noies joves per adoctrinar-les segons els seus principis.

L'article 1 de la norma establia els requisits que havien de complir les dones obligades a realitzar el *Servicio Social* i les seves característiques, que eren les següents:

- a) Tenir entre 17 i 35 anys.
- b) El *Servicio Social* consistia en realització de tasques mecàniques, administratives o tècniques a institucions dependents de la *Delegación Nacional de ‘Auxilio Social’ de F.E.T. de las J.O.N.S.*
- c) El desenvolupament del *Servicio* s'adequava segons els coneixements i les circumstàncies personals de la persona obligada.

Les excepcions que lliuraven a les dones de l'obligació de realitzar el *Servicio Social* s'enumeraven a l'article 2:

- a) Defecte físic o malaltia greu que impedeixin realitzar el servei.
- b) Matrimoni. Les dones que realitzaven el *Servicio Social* havien de ser solteres.
- c) Haver prestat serveis en hospitals, al front o institucions similars en el transcurs de la Guerra Civil.

d) Estar prestant serveis, en el moment de promulgació del Decret, a institucions públiques o particulars, sempre el temps que l'hi ocupin sigui incompatible amb el compliment del *Servicio Social*.

La realització del *Servicio Social* era imprescindible per poder accedir laboralment a l'Administració Pública i a qualsevol carrera. Es regulava a l'article 3:

- a) Expedició de títols per accedir a qualsevol carrera o professió.
- b) La possibilitat de poder concórrer a oposicions i concursos per a places de funcionariat o de lliure designació en el si de l'Administració Pública.
- c) La possibilitat d'un lloc de treball a empreses concessionàries de serveis públics o que actuïn per a l'Estat.
- d) L'accés a càrrecs públics o de responsabilitat política.

Empreses com la *Compañía Telefónica Nacional de España*, fundada a Madrid el 24 d'abril de 1924 sota la forma jurídica de societat anònima, tenia la concessió pública del servei de comunicació en virtut del contracte entre l'Estat i l'empresa, aprovat per Real Decret de 25 d'agost del mateix any (Borderías, 1993). En tant que empresa que prestava un servei públic, s'havia d'assegurar la formació "nacional" dels treballadors i treballadores. D'aquesta manera, l'article 47 de la *Reglamentación Nacional de Trabajo en la Compañía Telefónica Nacional de España de 20 de junio de 1947*¹¹⁰ anunciava:

"La formación en el orden patriótico del personal menor de veintiún años corresponderá al Frente de Juventudes, al cual se darán las facilidades previstas en las disposiciones vigentes para que dentro de las exigencias impuestas por el carácter público del servicio pueda desarrollar el cometido que le está asignado."

CG (1936) va treballar a la *Compañía Nacional Telefónica de España* durant tota la carrera professional. En el seu cas, com que va realitzar el *Servicio Social* per poder estudiar Magisteri, encara que hi va accedir amb 18 anys no va haver de realitzar el curs

---

¹¹⁰ BOE número 191, de 10 de julio de 1947.

previst en aquesta norma, doncs ja havia complert l'obligació de rebre la formació nacional segons el seu sexe.

En el mateix sentit, JB (1944) reflexionava sobre la necessitat de realitzar el *Servicio Social* per accedir a un lloc de treball:

*“O sigui jo vaig fer, quan treballava al despatx, vaig fer la... el com es deia això, el Servei Social, perquè hi havia empreses que t’ho demanaven, si et volies treure el carnet de passaport te’l tenies que tindre, i si volies sortir a l’estranger també el tenies que tindre el Servei Social. I això ho vaig fer.”*¹¹¹

En l'àmbit educatiu, el compliment del *Servicio Social* i l'obtenció del certificat corresponent va ser exigít, en el cas de ser dona, per l'obtenció de les *Becas de Reciprocidad Hispano-Italiana*, per *Orden de 25 de abril de 1938*.¹¹² Aquestes beques es concedien a post-graduats universitaris per perfeccionar els seus estudis a Itàlia, en aquell moment aliat polític.

La regulació del *Servicio Social* seguia establint-ne la duració, expedició de certificats de realització i la potestat sobre la disciplina de les noies que realitzaven el *Servicio Social*. El desenvolupament d'aquesta norma es va dur a terme en el *Reglamento para la aplicación del ‘Servicio Social’ de la mujer española*, de 28 de novembre de 1937.¹¹³ Altres normes relacionades van ser l'*Orden de 27 de agosto de 1938* i l'*Orden de 24 de marzo de 1939 relativa al Servicio Social de la Mujer*.¹¹⁴

En els anys 40, es van esdevenir algunes reformes, com les contingudes en el *Decreto de 21 de mayo de 1940 por el que se dictan nuevas normas para el cumplimiento del ‘Servicio Social de la Mujer’*,¹¹⁵ el *Decreto de 8 de diciembre de 1941 sobre el Servicio Social de la Mujer*¹¹⁶ i el *Decreto de 9 de febrero de 1944, por el que se reforma el*

---

¹¹¹ Entrevista realitzada a JB el 11 de desembre de 2013.

¹¹² BOE número 554, de 28 de abril de 1938

¹¹³ BOE número 406, de 30 de noviembre de 1937.

¹¹⁴ BOE número 86, de 27 de marzo de 1939.

¹¹⁵ BOE número 158, de 6 de junio de 1940.

¹¹⁶ BOE número 350, de 16 de diciembre de 1941

'*Servicio Social de la Mujer*'.¹¹⁷ En aquesta última norma es limiten les circumstàncies justificatives d'excepció del seu compliment, per bé que s'amplien els supòsits d'obligatorietat per totes aquelles dones que, fins aquell moment, en restaven excloses. S'elimina el *privilegi* de no realitzar el *Servicio Social*. La voluntat del Govern és ampliar el nombre de complidores d'aquesta obligació social, perquè aquelles dones rebessin la "*formación religiosa-social, doméstica y nacional sindicalista que ha de acentuarse en el 'Servicio Social'*" (últim paràgraf de l'Exposició de Motius).

Per assolir aquest objectiu, l'article 2 d'aquesta última reforma establí que el justificant de compliment del *Servicio Social* seria exigít a les dones entre 17 i 35 anys, solteres i que no patissin malaltia o impediment físic, pel següent:

- a) Obtenció de passaport.
- b) Per continuar formant part a centres o associacions artístiques, esportives, culturals de lleure i altres anàlogues. Aquesta obligació entrava en vigor el 1 de gener de 1945.
- c) Per l'obtenció de carnet de conduir i llicències de caça i pesca.

L'obtenció de passaport i el carnet de conduir, així com d'estudis universitaris i l'accés a certes empreses, eren els principals motius pels quals les dones entrevistades per aquesta investigació van realitzar el *Servicio Social*. Les poques que el van realitzar. El fet d'intervenir l'obligació de realitzar aquest servei per obtenir documentació oficial que a vegades era necessària, va ser el revulsiu perquè més dones hi accedissin, malgrat la seva poca aproximació a la *Sección Femenina*.

El *Servicio Social* va ser suprimit per *Real Decreto 1914/1978, de 19 de mayo, por el que se suprime el Servicio Social de la Mujer*.¹¹⁸ Degut als canvis esdevinguts en el sí de la societat espanyola, era necessari suprimir una institució política franquista que suposava l'adoctrinament de les dones en un model de gènere i de societat ja superada. D'aquesta manera, aquest decret deroga les normes reguladores del *Servicio Social de la Mujer*, deixant enrere una obligació ja anacrònica.

---

¹¹⁷ BOE número 54, de 23 de febrero de 1944.

¹¹⁸ BOE número 192, de 12 de agosto de 1978.

Pel que fa les dones entrevistades per aquesta recerca, el compliment del *Servicio Social de la Mujer* va ser molt baix. Entre les dones que, entre 1937 i 1978 van tenir entre 17 i 35 anys, les dades són les següents:

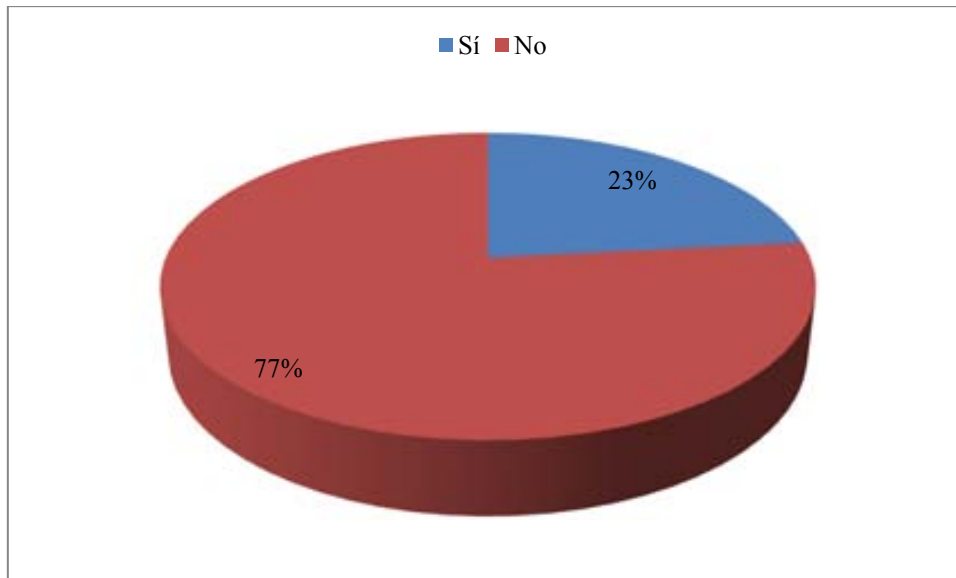

Figura II.3. Índex de compliment del Servei Social entre les dones de la mostra.

Entre les que sí van realitzar el *Servicio Social de la Mujer*, els motius van ser els següents:

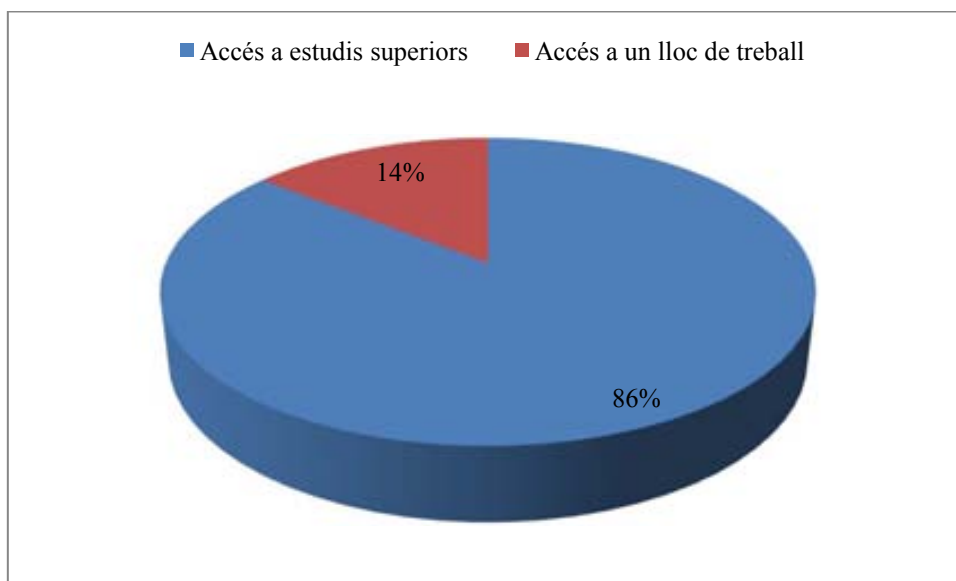

Figura II.4. Motius de compliment del Servicio Social de les dones de la mostra.

El baix compliment d'aquesta obligació esgrimia diferents motius, entre els que es trobaven l'accés al mercat de treball de ben joves (qüestió que es tracta en el capítol corresponent), el fet de contraure matrimoni i la no necessitat imprescindible d'obtenir carnet de conduir o passaport.

Entre les dones entrevistades, s'han recollit testimonis que contrasten diversos aspectes d'aquesta obligació. Cada dona ho enfocava de manera diferent, i fins i tot alguna va fer alguna maniobra per sortejar-la. Aquest va ser el cas de CA (1940). En la seva entrevista explicava com i per què va voler escapolir-se de realitzar el *Servicio Social*:

“No. Vaig procurar... el vaig jurar i després em vaig casar (riu). (...) es podia jurar que el faries quan tornaries i pues quan tornaves bueno... (riu). Llavors jo el vaig jurar de que necessitava, ja ara els detalls no els recordo, però el vaig jurar i com que em vaig casar doncs ja no el tenia per què fer-lo perquè estava casada i per això me'n vaig escapolir. (...) Em devien fer firmar un pa per conforme jo em comprometia quan tornés de l que, perquè la meva germana el va tenir de fer i allò era! La canastreta de nens petits, una cosa... (ho diu amb pesadesa) Jo vaig pensar 'Ui això?' (riu) Bueno, no ho sé, és que tampoc no recordo ara els detalls, però devia pensar com ho podríem fer perquè no devia venir de mi sola, que hi havia altra gent que devia dir "Escolta, he fet això!" i ho vaig fer aixís, i com que després em vaig casar i de casada ja no... mai, mai em va venir ningú a dir 'Escolta, que vas jurar'... (...) No el volia fer perquè era una tocada de nassos allò! Era una cosa absurda, a part de la canastreta i tot això doncs, allavorens per lo que sé tenia, hi havia tota la qüestió tot el... les lleis del 'Movimiento' i tota la 'Formación del Espiritu Nacional' i escolta això, a casa meva érem republicans! (riu) i a mi això em semblava que no i més en aquella època que encara es portava molt a dintre tot el trauma de la guerra. (...) En general la gent estàvem molt en contra de la 'Falange' i de tota aquesta cosa i és clar, això t'ajudava a que en aquest cas la gent busqués maneres d'escapolir-se d'aquestes coses.”¹¹⁹

---

¹¹⁹ Entrevista realitzada a CA el 8 de febrer de 2013.

En un altre sentit, VC (1944) va renunciar a obtenir el carnet de conduir per no fer el *Servicio Social*. Així ho explicava en la seva entrevista:

*“No porque me iba a sacar el carné de conducir y como me obligaban a hacer el Servicio Social para sacármelo no lo hice hasta que se quitó. Es verdad eh... No, porque a mí no me apetecía hacerlo y dije que yo no lo hacía, por qué tenía que hacer yo aquello que no me apetecía. Y cuando se quitó, me saqué el carné. Si... Allí entonces la política a ver, pf, no oíamos nada; la radio que igual... mira lo que te voy a decir... yo cuando era pequeña, en mi pueblo, en mi casa venía una señora a escuchar a la Dolores Ibárruri, aquella la Pasionaria y yo también la escuchaba.”*¹²⁰

Un dels testimonis de les dones que sí el van fer és el de LV (1959). Ella es va presentar de voluntària a l'ONCE i no en té un mal record, tot i que no té res a veure amb l'adoctrinament polític i moral previst a les normes.

“Aleshores em vaig presentar voluntària a l'ONCE, vaig aprendre braile a una escola de braile que estava aquí al carrer Comerç i va ser una de las mejores cosas que he hecho en mi vida, perquè al principi van demanar voluntàries para... clar, ara tot això va d'una altra manera, jo tenia 18 anys. Para leer libros a los invidentes y los grababan para que se los pudieran leer, y me presenté para esto. Y cuando estábamos en esto dijeron que había personas suficientes que si querían entrar alguien en la escuela... pues yo también. Doncs vaig aprendre braile i allavontes mmm... no és que me lo pasara bien, es que fue gratificante: me tenía que estar tres meses y me estube cinco. Hi anava per les nits, després de treballar, perquè lo que no t'he dit que quan vaig entrar a la companyia d'assegurances va ser genial perquè el meu horari va ser de vuit a tres todo el año. Sábados incluidos pero bueno, todo el año, con lo cual yo tenia tot a la tarda per poder estudiar però ja no era l'horari comprimit. Aleshores amb lo del braili va ser genial: jo vaig conèixer, sobretot anava perquè era personalizado. (...) Érem dos o tres i, ara ho he perdut, ho he olvidat, tindria que repassar l'alfabet, però lo que aprendí allí, al final... me deia

---

¹²⁰ Entrevista realitzada a VC el 31 de maig de 2013.

verdichu aquella tia, me deia trasto. I vaig fer així e l graduat, el Servei Social. I a gust eh, molt a gust.”¹²¹

Entre els testimonis recollits de les dones que sí van realitzar el *Servicio Social*, CG (1936) explicava quin era el temps de compliment, que variava segons les circumstàncies personals de cada noia.

“Els que tenien uns estudis bàsics feien coses de treballs manuals i els que teníem estudis superiors, en aquest cas jo ho era, e stava estudiant llavors per mestra, allavons sí que teníem que fer Serveis Socials però de l que nosaltres e stàvem estudiant. El vaig fer precisament en una oficina d'aquí al carrer Blai, que abans era de la Falange i després em van enviar a un col·legi de nit a donar classes a adults, a gent immigrant, en aquest cas era gent immigrant espanyola. Allavons allà vaig estar fent de mestra en el col·legi, que em sembla que és el col·legi del carrer Lleida... el Verdaguer. Els que teníem estudis hi estàvem tres mesos i em sembla que els que no tenien més estudis em sembla que sis mesos, però exactament no ho sé.”

122

La que no en guarda un bon record és MRM (1923), una de les poques universitàries de la mostra. Degut a la seva ideologia personal, no estava d'acord amb el que explicaven a les classes que havia de fer durant el compliment de l *Servicio Social*. En la seva entrevista també explicava coses que hi feien, com “entrenament” per a la vida maternal d'aquelles noies.

*“Ho vaig haver de fer per força, vaig fer el Servei Social, classe, no sé vaig fer varies coses que havia de fer per força. Vaig fer unes classes i me'l van aprovar. Fèiem reunions i això, però he de dir que no hi vaig estar mai d'acord. Fèiem classes de vida domèstica, com cuidar els fills...”*¹²³

---

¹²¹ Entrevista realitzada a LV el 17 de abril de 2012.

¹²² Entrevista realitzada a CG el 4 de novembre de 2010.

¹²³ Entrevista realitzada a MRM el 19 de setembre de 2010.

Les opinions sobre el *Servicio Social* i *Sección Femenina* recollides en les entrevistes realitzades, mostren un ventall d'opinions que van des del desconeixement a la indiferència, passant pel rebuig explícit. Aquesta organització, a l'igual que *Falange*, no gaudien de massa popularitat entre les dones entrevistades ni els seus entorns. Així mateix, el baix índex de compliment del *Servicio Social* al llarg de tot el període franquista també denota un allunyament entre les dones del Poble Sec i la política de gènere del règim. Ni el fet de necessitar el certificat de compliment d'aquesta obligació per accedir a la Universitat, per obtenir el permís de circulació i el passaport, van fer pujar el nombre de dones que el van realitzar. Tanmateix, entre les dones de la mostra que el van realitzar, els motius exposats són per poder accedir a alguna d'aquestes qüestions, sense tenir en compte cap tipus d'aproximació ideològica.

Cal tenir en compte que, en el cas de les universitàries que sí van realitzar el *Servicio Social*, van poder accedir a un lloc de treball amb més categoria professional abans de 1975 (any de finalització del període estudiant en aquesta recerca). Fins i tot, CG (1936) va poder accedir a un lloc de treball a la *Compañía Nacional Telefónica de España*, en el que va poder prosperar en el transcurs de la seva de la seva carrera professional.

Malgrat no suposar una obligació explícita per accedir a la totalitat del mercat de treball, s'ha observat una diferència entre les dones que el van realitzar i les que no. Així mateix, és tan mínima que no es pot estimar com una dada absoluta. El baix compliment entre les 30 dones de la mostra (el 77% no es va realitzar) sí que es pot interpretar com una dada que demostra la poca implementació del *Servicio Social* entre les dones del Poble Sec de Barcelona, alhora que en demostra la poca necessitat de realitzar-lo, ja fos pel no accés a la Universitat o la no obtenció del permís de circulació o el passaport. En aquest sentit, el caràcter obrer del barri fa estimar la no necessitat general d'aquests dos documents o, en el seu cas, el baix nivell adquisitiu que no permetia pagar el permís de conduir o viatges de l'estranger.

La fi de la *Sección Femenina* va arribar endegada la Transició, després de la mort de Francisco Franco, a través del *Real Decreto-Ley 23/1977, de 1 de abril, sobre*

*reestructuración de los Órganos dependientes del Consejo Nacional y nuevo régimen jurídico de las Asociaciones, Funcionarios y Patrimonio de l Movimiento*¹²⁴. Amb l'aprovació d'aquesta norma, Adolfo Suárez sentenciava la desaparició de la que havia sigut l'organització de dones del règim (Muñoz, 2004).

A pesar de la dedicació de les seves militants, en aquesta recerca interessa considerar que aquesta organització va passar en un segon pla entre les dones del barri del Poble Sec barceloní. Poca implicació ideològica i a nivell de gènere, ja que les vides de les dones entrevistades va transcórrer lluny de la política de gènere del règim. En el cas de les que s'hi van acostar per complir el *Servicio Social*, aquella experiència va ser curta i sí que, en alguna entrevista, s'ha reconegut que recordaven la utilitat que tenia el que se'ls va ensenyar, com qüestions relacionades amb la puericultura o les tasques de la llar, com per exemple cosir. Més enllà, *Sección Femenina* no va ser més que una actriu secundària del règim, que en el Poble Sec no va tenir gaire incidència política ni social.

Pel que fa la historiografia, cal considerar la focalització al *Movimiento* i *Falange* ha suposat l'especialització de l'estudi de *Sección Femenina*, així com del *Servicio Social* als estudis de gènere, essent un element *secundari* de l'estudi de l'època franquista. Com *secundari* va ser el seu paper en el transcurs de la dictadura.

Anys després de la seva dissolució, Lula de Lara, estreta col·laboradora de Pilar Primo de Rivera, va manifestar públicament la seva insatisfacció sobre el tractament que ha fet la història sobre la seva organització. En una entrevista publicada a la revista *Tiempo de Historia* (Palacio, 1981), de Lara reivindica el paper de *Sección Femenina* en les millores legals entorn a la política de gènere i en l'educació que van donar a les dones dels pobles rurals de l'estat espanyol. En aquesta entrevista es lamenta de la manera en la qual es va desmantellar l'organització, tot i que revela que algunes de les dones que havien "adquirit drets", van treballar a l'Administració Pública.

---

¹²⁴ BOE número 83, de 7 de abril de 1977.

Sección Femenina va tenir un paper secundari en la política franquista, com va ser la tasca que se li va encomanar. La poca importància que va tenir la política de gènere pel règim, suposa la poca importància que va tenir *Sección Femenina* com organització.¹²⁵

---

¹²⁵ Altres obres entorn a la *Sección Femenina* i la *Falange Española Tradicionalista y de las J.O.N.S.* són Bravo (1940), Álvarez (1970), Gallego (1983), Suárez (1993), Bosch i Ferrer (1997), Richmond (2004), Rabazas i Ramos (2006), Giménez (2009), García de Tuñón (2011), Tavera (2011) i Martins (2011).

II.2. Formació acadèmica de les dones del Poble Sec.

"Las mujeres nunca descubren nada; les falta, desde luego, el talento creador, reservado por Dios para inteligencias varoniles; nosotras no podemos hacer nada más que interpretar, mejor o peor, lo que los hombres nos dan hecho".

Pilar Primo de Rivera, 1942.

L'educació dels nens i nenes en el franquisme va ser un dels instruments polítics més importants per a separar la societat segons els rols de gènere assignats. La formació acadèmica és una de les qüestions més vinculades amb el treball, però que les oportunitats educatives que les dones tenien en la seva joventut, condicionaven la seva entrada i trajectòria en el mercat de treball.

II.2.1. L'educació de les dones en l'època franquista. Una anàlisi legislativa.

L'educació va ser una altra de les competències públiques que es va adaptar a la ideologia del nou règim i que, en el transcurs de les dècades, es va anar transformant d'acord amb els nous temps.

La *Ley de 23 de septiembre de 1938, de Enseñanza Media*¹²⁶ implica la introducció de l'ensenyament de la religió catòlica, com es confirmaria en el Concordat de la Santa Seu de 1953¹²⁷. En la seva Exposició Motius s'assenyala el següent: *"El Catolicismo es la médula de la Historia de España. Por eso es imprescindible una sólida instrucción religiosa que comprenda desde el Catecismo, el Evangelio y la Moral, hasta la Liturgia, la Historia de la Iglesia y una adecuada Apologética, completándose esta formación espiritual con nociones de Filosofía e Historia de la Filosofía"*. El catolicisme entra a les aules com a principi inspirador en el qual l'alumnat s'havia d'instruir "sòlidament", deixant enrere l'educació laica de la Segona República¹²⁸.

---

¹²⁶ BOE número 85, de 23 de septiembre de 1938.

¹²⁷ BOE número 292, de 19 de octubre de 1953.

¹²⁸ L'article 3 de la Constitució de 1931 (BOE número 344, de 10 de diciembre de 1931) estableix que "El Estado español no tiene religión oficial" i el seu article 48: "La enseñanza será laica, hará del trabajo el eje de su actividad metodológica y se inspirará en ideales de solidaridad humana. Se reconoce a las

Els principis catòlics es complementaran amb l'adoctrinament patriòtic espanyol que el règim estima convenient per a adoctrinar a l'alumnat. La Base IV de la norma preveu la impartició de conferències de formació patriòtica i deures cívics, que ha vist d'adoctrinar a l'alumnat sobre l'esperit de milícia i servei. Aquestes conferències derivaran en l'assignatura *Formación del Espíritu Nacional*, de la qual la majoria de les entrevistades encara ara recorden. Aquesta assignatura ja troba la seva previsió en el punt 23è dels *26 Puntos de Falange*: “*Es misión esencial del Estado, mediante una disciplina rigurosa de la educación, conseguir un espíritu nacional fuerte y unido e instalar en el alma de las futuras generaciones la alegría y el orgullo de la Patria*”. No és en va que ja abans d'acabar la Guerra Civil ja es preveïa aquesta assignatura.

La retòrica de l'Exposició de Motius de la norma de 1938 no deixa cap dubte de l'objectiu que té la formació nacional de l'alumnat, com tampoc de la base ideològica patriòtica d'algunes de les assignatures: “*La revolución de lo español, la definitiva extirpación del pesimismo anti-hispánico y extrangerizante, hijo de la apostasía y de la odiosa y mendaz leyenda negra, se ha de conseguir mediante la enseñanza de la Historia Universal (acompañada de Geografía), principalmente en sus relaciones con la de España. Se trata así de manifestar la pureza nacional española; la categoría superior, universalista, de nuestro espíritu imperial, de la Hispanidad (...) defensora y misionera de la verdadera civilización, que es la Cristiandad.*” Exaltant la que, al seu entendre, conformava la superioritat hispànica, combatent el separatisme (el sentiment anti-hispànic) i la “perfecció” de la civilització espanyola i imperialista, es preveia un sistema educatiu racista i basat en l'imperialisme ètnic hispànic. L'adoctrinament en els termes que anuncia l'Exposició de Motius de la norma suposava un sistema educatiu que reproduïa la ideologia governamental. Una de les activitats que es va incorporar per exaltar el patriotisme a les aules va ser la hissada de bandera cada matí mentre l'alumnat cantava “*Cara al Sol*”. Aquesta activitat era una exaltació ideològica al règim i una eina

---

Iglesias el derecho, sujeto a la inspección del Estado, de enseñar sus respectivas doctrinas en sus propios establecimientos.” En matèria educativa, les mesures que es van prendre van evolucionar cap a la supressió de l'assignatura de religió. D'aquesta manera, es va suprimir l'assignatura de religió dels centres educatius públics, es va dissoldre la Companyia de Jesús, nacionalitzant-ne els centres. A més, es va prohibir als capellans exercir la docència i els seus centres es van convertir en centres públics. Moreno (2003).

d'adoctrinament que, en el cas de no seguir com es manava (les mestres exercien plena autoritat), podia suposar un problema. Així ho recorda MG (1941), qui en la seva etapa escolar no obeïa massa les normes:

“I he rebut hòsties per no aixecar el braç i no cantar el “Cara al Sol” al Lluïsa Cura, de les hòsties més grosses de la meva vida perquè no aixecava el braç, el posava malament o no cantava. Es que ens feien sortir al dematí al pati a cantar el ‘Cara el Sol’ i potser repenjava el braç.”¹²⁹

Fins i tot, podia implicar la rebaixa de notes de totes les assignatures, com li va passar a MTI (1947) quan feia primària a l'Escola *Jacinto Verdaguer*, de titularitat pública:

“Doncs jo no tenia ni un excel·lent, o sigui que llavons era Sobresaliente, tots, però Déu n’hi do saps, Déu n’hi do lo bé que portava les notes, però hi havia moltes valuacions que portava quattres, i cincs, i cincs i mig, i a casa meva, el meu pare que es mirava les notes deia ‘Com pot ser? Perquè tu vals!’ Perquè no sé què... saps perquè em baixaven la nota? Perquè jo cada dia arribava tard a l’escola per no cantar el ‘Cara al Sol’, vale? O sigui, no arribaves a cantar ‘Cara el Sol’ i et baixaven cada dia dos o tres punts i llavons és clar, amb la suma del tot del mes o trimestre que era, pues te baixaven, pues, pues de treure d’un vuit o un vuit i mig que hagués pogut treure, no és per dir-ho, però molt bé, pues treia un cinc. (...) Home pues perquè... Perquè jo ja sabia que allòs estava molt malament, a mi no m’agradava cantar “Cara al Sol”, a casa meva no vivia aquell ambient, per lo tant... el meu pare havia sigut una mica ‘rojillo’, per dir-ho d’alguna manera, i jo ja copsava això, l’ambient de que no m’agradava el ‘Cara al Sol’, però havia d’anar a aquell col·legi perquè no hi havia més, però a mi no m’agradava i aleshores pues això, pues... pues ens baixaven la nota als que arribàvem tard, com ells ho sabien, perquè sabien perquè arribàvem tard (...) Clar, ens tenien fitxats, sí.”¹³⁰

La persecució ideològica entrava a les aules, arribant a l’extrem de vigilar l’alumnat segons el corrent de pensament de les famílies –i que, per la joventut dels nens i nenes,

---

¹²⁹ Entrevista realitzada a MG el 1 d’octubre de 2010.

¹³⁰ Entrevista realitzada a MTI el 5 de febrer de 2014.

podia ser que imitessin dels seus pares i mares-. El càstig per no seguir les obligacions marcades pel règim, com podia ser cantar al començament de la jornada un de ls seus himnes més emblemàtics, es traduïa en la rebaixa de les qualificacions acadèmiques, essent un greuge en el seu expedient. En un altre extrem, el fet que pares i mares fossin contraris al règim, va impedir seguir els estudis de primària, començant a treballar a casa des de molt jove, com li va passar a AG (1928):

“Llavores tenia 11 anys, que és quan es va acabar la guerra. I allavorens com que em van dir que, al cap de 3 mesos d’anar a col·legit i d’aprendre totes les cançons...” “La Cara al Sol’ i ‘El Legionario’ i tot el que tu vulguis, me les sabia totes, i llavorens em van dir que si no em feia de la Falange doncs no podia anar a col·legi, m’havia de fer de la Falange. I quan ho vaig dir-ho a la meva mare, perquè el meu pare es... no hi era a casa, estava al camp de concentració, quan li vaig dir a la meva mare, com que ja ens havia caigut la bomba a casa també, doncs la meva mare va dir que res de la Falange ni res de totes aquestes coses, i allavorens pues vaig començar a mirar a casa amb la meva mare, passar punts i... fer vores, fer sobrefils, ajudant a la meva mare diguéssim.”¹³¹

I de la ideologia a la llengua, doncs *“Es nuestra lengua el sistema nervioso de nuestro Imperio espiritual y herencia real y tangible de nuestro Imperio político-histórico”*. A partir d’aquell moment, les diverses llengües presents a diferents comunitats de l’Estat, com el català, el basc o el gallec, restaven fora de l’escola. En el mateix sentit, l’article 6 preveia la unificació estatal del contingut i tècnica docent de les assignatures, abolint qualsevol singularitat territorial.

La següent reforma es va produir en la *Ley de 17 de julio de 1945 sobre Educación Primaria*.¹³² L’Exposició de Motius, així com l’article 3 d’aquesta norma, estableixen que l’escola ha de ser catòlica, atorgant a l’Església la potestat perquè fundi centres educatius de qualsevol grau, així com escoles de magisteri. Aquestes escoles compliran amb els postulats vaticans i el Dret Canònic aplicable, reconegut a l’Estat. També tenia

---

¹³¹ Entrevista realitzada a AG el 19 de febrer de 2012.

¹³² BOE número 199, de 18 de julio de 1945.

dret a controlar l'ensenyament de l'assignatura de religió catòlica a tot tipus de centres, tan públics com privats. Aquesta competència es reforça en els acords presos en el Concordat de 1953, com ja s'ha assenyalat anteriorment. La confessionalitat de l'educació entra en l'educació primària, tal com amb la llei de 1938 ho feia en l'educació de cicle mitjà.

L'article 6 regula l'assignatura de *Formación del Espíritu Nacional*, que ja s'anunciava en la llei de 1938. Crida l'atenció que, ja des de ben petits i petites, se'ls volgués inculcar el sentit d'orgull patriòtic, conformant un sistema educatiu molt proper a la política del règim, que es fonamentava en els principis de "*Una, Grande y Libre*".

Les entrevistes recorden a aquesta assignatura entre diferents matisos: des de la consideració d'assignatura poc important a l'enfrontament amb el professorat per motius polítics, sobretot a la dècada dels 70, quan el règim franquista ja agonitzava i les noies que a naven a escola ja no havien viscut la Guerra Civil. Així ho recorda JC (1948):

*"D'una manera una mica 'light' també, perquè jo crec que els nois he vist llibres, era més... i com que havien de ser soldats i aixís. Allà hi sortien algunes frases del José Antonio però era una cosa que no sabies ben bé tampoc..."*¹³³

MF (1958) va tenir una relació més intensa amb aquesta assignatura, quan el 1974 van assassinar a Salvador Puig Antich. El punt de vista oficial, el que entrava a les aules, no sempre coincidia amb el de l'alumnat, sobretot el que a casa vivia una consciència política més present, el que no es donava en totes les famílies. En el seu testimoni recorda el següent:

"Uitant! Teníem la assignatura de FEN, Formación del Espíritu Nacional i la senyoreta Júlia, me'n recordaré sempre d'aquesta dona, era una dona gran, com ara jo ara, uns cinquanta anys de via tenir en aquella època aquesta senyora, i ens donava el FEN i fèiem unes copiades a la classe... (...) va ser quan van matar el Puig

---

¹³³ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

Antich al garrot vil, jo tenia 14 anys i em vaig aixecar... recordaré aquell dia... no sé d'on vaig treure el valor perquè jo no... no deia les coses... no. Estava tan acovardida i m'havien... és que anava a dir una paraulota i no es pot dir... m'havien fet tant de mal que no m'atrevia a dir res... però aquell dia quan va explicar la mort del Puig Antich ella: 'Perquè és clar era un asesino...' em vaig aixecar en rodó i com que a casa sí que se'n parlava però per l'altre cantó, no pel cantó del 'régimen' sinó pel cantó de... del català i de l'estimar la pàtria... no sé què vaig arribar a dir, la veritat és que... me'n recordo que vaig estar parlant molta estona, molta estona i de sobte vaig callar i vaig dir que al cap i a la fi havia sigut un innocent que el que havien executat però que era un assassinat el que havien fet. I aleshores la Sra. Júlia em va dir que estava aprovada i no solsament estava aprovada sinó que em posava un 10 perquè sabia defensar les meves idees... em va deixar totalment paradísima! Vaig pensar 'Em posa un 10 perquè sé defensar les meves idees quan tota la vida ens han estat dient que viva Franco i arriba España' i vaig demostrar perfectament que ni arriba España ni viva Franco tot el contrari... l'estava dient assassí. I uns mesos després va morir Franco que ja estava jo al Milà i Fontanals. ”¹³⁴

En un altre sentit, LV (1959) no sabia ben bé de què li parlaven en l'assignatura de FEN, doncs ho relacionava amb qüestions religioses.

“Sí sí, también, también. De fet, també a les notes tinc la Formación Espíritu Nacional. Era un roll azo macabeo pero sí... (...) Un rollo porque no... parlaven, jo no sabia lo que era, parlaven d'una formación del espíritu nacional pero yo nunca supe lo que era. Un nen de deu anys, a més era un abstracto: formación del espíritu nacional. A mí me sonaba al Espíritu Santo. Sí, era el único espíritu que me sonaba, t'ho juro, pero el espíritu nacional nunca supe lo que era. Porque además hablaban, leía, la señorita leía una cosa que... ¡Yo no sabía lo que era! (...) Y lo del Espíritu Nacional yo me pensaba que era el Espíritu Santo pero de la nación. ”¹³⁵

I altres, per la poca importància de l'assignatura, no se la prenién seriosament. MC

¹³⁴ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

¹³⁵ Entrevista realitzada a LV el 17 d'abril de 2012.

(1942) explicava que algunes coses que s’hi tractaven no li agradaven gens. Va passar la seva infància i joventut a Granada, on va estudiar Assistència Social, i allà deien coses sobre Catalunya que la molestaven.

“A veure, del ‘Espíritu’ això nacional, a veure, jo m’ho passava molt bé. Jo m’ho passava molt bé perquè ens reïem de les professores, que eren de la Sessió Femenina. (...) I lo que jo vaig patir en el sentit que llavors tornaven a fer com ara, que Catalunya era separatista. Clar, com parlava ‘andaluz’, eh... la gent es pensava que jo era andalusa, i vaig patir molt amb el sentit de les classes, perquè clar a mi me deien que Catalunya era separatista, i en aquells moments és que Catalunya és no podia ser-lo, i no podia, i llavors això em va fer patir molt, inclús vaig saltar eh... quan estava fent la carrera, que una companya em va fer “Plom”, aixís, perquè m’havia jugat fins i tot la carrera, ‘Si perquè era superior a mi’, saps?”¹³⁶

L’article 7 era un punt més de l’espanyolització de l’alumnat, doncs assenyalava la “*lengua española*” com obligatòria i objecte de “*cultivo especial como imprescindible instrumento de expresión.*” En un barri com el Poble Sec, en el qual la llengua catalana era idioma vehicular de moltes famílies, com també era la llengua de comunicació entre els nens i nenes quan jugaven al carrer, aquesta obligatorietat havia suposat algun incident a l’escola, o fins i tot alguna situació estranya. El fet de comunicar-se al carrer en un idioma es traduïa en una dificultat a l’hora de canviar de llengua a l’escola, el que no era ben acceptat per les mestres, provocant algun incident. Així ho recorda MT I (1947) al *Jacinto Verdaguer*:

“Bueno, més que les mestres, si suposo que sí perquè sinó no entraven en aquest col·legit¹³⁷, eren les, la directora i la seva compinxe, perquè era bueno, era lo que

---

¹³⁶ Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

¹³⁷ Una de les operacions que va realitzar el règim franquista va ser la depuració de mestres que havien exercit durant la Segona República, per assegurar l’adoctrinament ideològic de l’alumnat i, alhora, castigar a aquell professorat proper a la República. Quan la Guerra Civil ja estava a punt de finalitzar, el Govern franquista va aprovar la *Orden de 18 de marzo de 1939, sobre depuración de Funcionarios dependientes del Ministerio de Educación Nacional y creación de la Comisión Superior Dictaminadora de los expedientes de depuración* (BOE número 82, de 23 de marzo de 1939). En aquesta Ordre, seguint la *Ley de 10 de febrero de 1939 fijando la depuración de funcionarios públicos* (BOE número 45, de 14 de febrero de 1939), assenyalava un règim especial per a la realització d’expedient del professorat del

ara diríem pues, pues... no sé... vull dir no sé... es veia que eren parella aquelles dues dones perquè eren... i eren horroroses, vull dir horroroses. Unes falangistes... ens tractaven malament! Amb una nena li van posar l'ull així (fa com molt inflat) perquè ella i jo parlàvem el català i amb un anell així que portava (fa com si fos molt gros), un brillant així, va dir '¡Aquí se habla el castellano!' o l'espanyol, no ho sé, no me'n recordo, i li fer així, i al picar-li així li va tocar aquest os (assenyala l'os de l'ull) i aquest os de seguida s'infla. Eh, i bueno llavorens corre... se'n van anar corrents a curar-la i no sé què no sé quantos, però... li va tocar a aquella nena com m'hagués pogut tocar a mi perquè en aquella nena li va vindre de cara i ens va sentir parlar català, perquè és clar, nosaltres, jo a casa meva sempre havia parlat el català, i al carrer, quan anàvem a jugar al carrer que allavorens anàvem a jugar al carrer, parlàvem el català. Amb una nena que al carrer parlo el català, encara que sigui a l'escola, jo no li sabia parlar en castellà. Quan anàvem a una classe ens obligaven a parlar castellà, però quan estàvem jugant o ens trobàvem per un passadís o així, parlàvem el català, i aleshores vull dir, molt rigorosa. La majoria de les mestres suposo que eren, també eren de la Falange o el Movimiento, però poder no ho eren tant... ”¹³⁸

Altres vegades, les situacions en les quals es reconeixia l'ús del català entre les alumnes no era tan traumàtica com la que s'ha explicat anteriorment, com la de LV (1959):

Ministeri esmentat anteriorment, per a la seva admissió o interposició d'una sanció administrativa. Les sancions es podien interposar per actes que suposessin una pena dels Tribunals Militars o l'exigència de responsabilitats polítiques segons el disposat per Llei, per l'acceptació d'ascensos “no naturals”, per la passivitat a l'hora de participar en el triomf del “*Movimiento Nacional*” i per les omissions o accions que suposessin antipatriotisme i antipatia al “*Movimiento Nacional*”. Les sancions, en la lletra de l'article segon d'aquesta Ordre, podien anar del trasllat forçós, la més lleu, fins a la separació definitiva del servei, és a dir, l'expulsió del funcionariat. La manca de definició exacta dels supòsits que podien constituir falta administrativa es traduïa en una discrecionalitat per a les Comissions Depuradores (com així ho diu la norma), que va suposar el càstig de mestres no adepes al règim, garantint l'entrada de la ideologia franquista a les aules a través del professorat. Ni tan sols les Comissions de Depuració sancionaven seguint un criteri unànim, motiu pel que cada expedient es podia resoldre en un sentit o altre segons s'havia redactat i processat, i segons la valoració que cada Comitè donava als fets relacionats a cada expedient. En dades incloses en el seu article, a la província de Barcelona es van tramitar 2.355 expedients de depuració (quantitat superada només per les províncies de Madrid i València), 364 dels quals es van resoldre en l'expulsió del funcionariat de la persona interessada (dada on es compten els dos sexes, per no existir dades separades segons aquest criteri). Morente (2001). Altres obres entorn a aquesta qüestió: Nicolás (1988), Valero (2001) i Claret (2006)

¹³⁸ Entrevista realitzada a MTI el 5 de febrer de 2014.

“De fet, jo recordo un dia en esa clase oír hablar una nena atrás y... y yo dic ‘Ah, ¡Yo también sé hablar eso que tu hablas!’ Porque clar, tot era en castellà, però clar per mi no era estrany perquè jo arribava i jo parlava el que habitualment parlava a casa. I un dia, clar, jo devia tenir nou anys i així i a mi me sonó lo que hablaba ella. Estava parlant, pues devia estar parlant en català y dije ‘Ay eso me suena’ y le dije ‘Yo también sé hablar como tú hablas’, volent dir ‘Chica, esto es otro idioma porque aquí hablamos de una manera, yo también sé hablar como tú’, recuerdo que le dije, però ja està va que dar així no. Pe rò clar, en e se momento, años después me di cuenta que nadie hablaba català, quan la gent deia ‘Ah, en el colegio no se hablaba catalán’ ‘Pues no’, pero no porque te lo prohibieran ni nada, sencillamente porque había un acuerdo tácito de que nadie decía nada, pero esa niña lo hablaba y yo lo reconocí.”¹³⁹

Aquesta norma introdueix la divisió de l’educació per raó de gènere. El segon paràgraf de l’article 11, dedicat a l’educació professional, assenyala el següent: *“La educación primaria femenina prepa rarà e specialmente para la vida de l hogar, artesanía e industrias domésticas”*. Cal considerar que, tenint en compte la política de gènere del *Nou Estado*, la *professió* de les dones era la cura de la llar i la realització de les tasques corresponents. En coherència amb aquesta ideologia, la missió de l’Estat havia de ser educar a les nenes perquè ben a viat adquirissin els coneixements necessaris per administrar la llar i realitzar les tasques exigides per a cuidar la família.

L’assignatura *Labores del Hogar*, que l’article 23 també preveu per a les nenes entre 12 i 15 anys pels centres d’iniciació professional, representava la inclusió de la política de gènere a les aules i una primera separació del qual els principis franquistes entenien quin era el lloc de dones i homes en el si de la societat. Mentre els nois realitzaven assignatures socialment considerades més serioses, encaminades a seguir els seus estudis, les nenes cosien i les preparaven, amb més o menys intensitat, per a ser unes bones mestresses de casa.

De les dones de la mostra, 14 recorden haver realitzat aquesta assignatura, sobretot entre

---

¹³⁹ Entrevista realizada a L.V. el 17 d’abril de 2012.

les nascudes a final de la dècada de 1930 i les que van assolir un nivell acadèmic més elevat. L'objectiu d'aquesta assignatura era formar a les noies en les tasques més importants que, en el seu entendre, havien de dominar per ser bones mestresses de casa: cosir, servir la taula, tenir bones maneres a l'hora de menjar, tenir nocions d'higiene i puericultura, etc. Algun dels records sobre l'educació de les nenes entorn de les bones pràctiques en les tasques pròpies de la llar és el de MG (1941):

“T’ensenyaven a cosir, ens posaven de cara el carrer i cosiem, ens feien fer traus i ens feien fer de tot. Jo vaig fer de tot, llavorens et preparaven com si diguéssim i et quedaves a dinar allà i un dia dinaves a taula amb tots els professors i llavons un altre dia dinaven unes altres i et feien servir. Un dia servies i un altre dinaves amb ells, anàvem corrent per aprendre a menjar, a servir i a tot.”¹⁴⁰

Però no tot era aprendre a servir, sinó que també aprenien a cosir, fer brodats, etc. Una bona mestressa de casa havia de saber dominar l'agulla, com ho recorda CA (1940):

“Sí i tant, fèiem un drap i el meu drap era el més brut (riu). Bueno, era un desastre. I la monja que ens ensenyava a fer les labors, la meva germana tenia unes mans i anava amb la mateixa monja, perquè la monja era la que feia i aquella senyora, la meva germana hi anava inclús a aprendre punta al coixí, que feia unes meravelles... perquè era una persona molt, molt obe dient i molt... si es tenia que callar es callava... jo me’n recordo haver estat de genolls de cara a la paret i això. Però ‘bueno’, això a mi no, no recordo gaire quan vaig estar. Home si feies agulla doncs et tocava... No? No en tinc un mal record, i aquell drap meu que la monja li deia ‘Oh, la teva germana és un desastre perquè s’enganxava i s’embrutava!’ I al final me l’acabava la pobra monja, me l’acabava perquè a final de curs arribaves a casa amb el drap i l’acabava ella, ell planxava i l’emmidonava i mira vull dir... però jo no tinc cap mal record aixins com aquelles coses que la gent queda traumatitzada.”¹⁴¹

L'article 12 disposa l'obligatorietat de l'educació primària. Per a aquesta investigadora, l'ordre en el qual es regulen alguns aspectes no és casual, puix crida l'atenció que

---

¹⁴⁰ Entrevista realitzada a MG el 1 d'octubre de 2010.

¹⁴¹ Entrevista realitzada a CA el 8 de febrer de 2013.

primer s'estableixi la política de gènere en l'educació i, posteriorment, es disposi l'obligatorietat de l'educació primària, bàsica per a l'alfabetització de nens i nenes. Pel règim era més important que les nenes rebessin la instrucció adequada al seu gènere (sempre segons la seva política) o que aquestes nenes, i els nens, anessin a l'escola? El zel amb el qual el Govern articulava la política de gènere en tots els àmbits que fos possible, implicava situacions legals com aquesta, que sí més no assenyalen quina prioritat es donava a algunes qüestions. Tornant a l'article 12, la norma disposa sancions pels pares i tutors que no vigilin l'assistència a l'Escola. Aquesta sanció s'estén a les autoritats locals.

L'article 14 anuncia la separació de l'alumnat segons el criteri de sexes, el que marcaria l'educació durant la major part del franquisme, amb algunes excepcions com el parvulari quan no es pugui formular matrícula separada, o quan el nucli de la població no permeti la matriculació de més de 30 alumnes entre 6 i 12 anys (article 20). Argumentant la guarda de l'ordre moral i per raons d'eficiència pedagògica, se separen els nens i les nenes i se n'ordena una formació peculiar, com s'explica en el paràgraf anterior. Aquesta separació per raó de sexe també afecta les escoles de magisteri, en les quals es formava el professorat. L'article 62 a) de la mateixa norma assenyalava que les instal·lacions, organització i disciplina de l'alumnat de les escoles de Magisteri serà diferent per a cada sexe.

L'article 16 anuncia l'advocació escolar, cenyint les festivitats al culte catòlic. A més, assenyalen a Jesús com a Mestre al que se sotmeten les escoles per seguir el seu model d'educació.

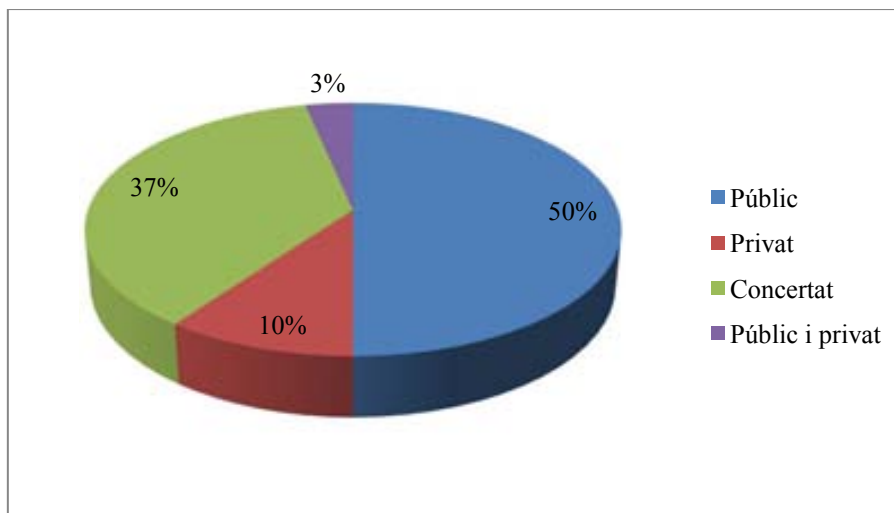
Seguint amb la política de gènere del model educatiu, l'article 19 descriu l'educació de pàrvuls i les escoles maternals. En aquest s'esgrimeix que els centres d'aquest tipus han de reproduir la vida de la llar, segons criteris de neteja, cura i alegria. El nom d'"escoles maternals" ja entén que, com estableix la norma, el professorat havia de ser exclusivament femení.

La feminització d'aquesta professió se situa en un raonament que, d'una banda, es reproduïen els rols de l'espai privat i es perpetua una educació sexista que transmetia

a ne ns i nenes que e ra funció exclusiva de les dones cuidar la infància. E ls rols de gènere im possibilitaven a ls homes accedir a aquest tipus de pr ofessió, pe rquè e lls havien de tenir feines segons les seves característiques de gènere, allunyades de la cura d'infants. L'article 20 torna a fer referència a què les escoles de parvulari, encara que siguin mixtes segons les excepcions previstes, s'er an regentades per "Maestras", per dones.

Els articles 24 i 25 assenyalen el tipus de centres que podien existir. En primer lloc es preveien les escoles públiques ("nacionales"), organitzades i mantingudes per l'Estat. L'article 25 regula les escoles de l'Església, segons el qual seran d'aquest tipus les organitzades, sostingudes i re gides per aquesta, segons el Dr et C anònic i no eren públiques. En el Poble Sec hi havia (encara existeix) l'Escola de Nuestra Señora de la Consolación, més coneguda com "les monges del Sortidor", per la seva ubicació a la plaça que du aquest nom. Pel que fa a les escoles públiques, hi havia l'Escuela Jacinto Verdaguer (actualment Escola Jacint Verdaguer), que era titularitat de l'Ajuntament de Barcelona.

La pr oportió de done s de la mostra que v an iniciar els seus estudis en e l nivell de primària a l'escola pública (nacional), privada o la concertada, com la de les monges del Sortidor és la que es mostra a la *Figura II.5.:*

Figura II.5. Tipus de centres.

Existeix un 3% que va combinar l'educació primària entre un centre públic i un altre de privat, tenint l'oportunitat de rebre una educació elitista i més exigent. Pel que fa a les que van assistir a un centre privat, es tractava d'Acadèmies del barri o l'Escola Esclat, de qui el pare d'una de les entrevistades, MRM (1923), en va ser el fundador i ella, amb el pas dels anys, se'n va convertir en directora.

L'elecció dels pares i mares d'un tipus de centre a vegades no era per proximitat, doncs en alguns casos era perquè la nena pogués seguir estudiant –l'Escola de *Nuestra Señora de la Consolación* també disposava de Batxillerat-. A vegades, la situació econòmica familiar requeria que la filla que s'inscrivía a l'escola concertada necessitava una beca, com el cas de LV (1959). El motiu de necessitar beca va ser que ella va haver d'estudiar més, el que es traduïa en l'obtenció de més bones notes.

“Allavontes jo vaig escomençar anar a un col·legit i es donava la circumstància de que jo anava a un col·legit de monges, que en aquell moment era de pago, esto de los concertados no... no, era de pago, i els meus germans anaven a un col·legit públic “porque no podía ser” i a vegades m'ho diuen ‘¿Por qué ésta iba a un colegio de pago y nosotros dos a un colegio público en el mismo barrio?’ Ells anaven al... al que estava al carrer Lleida, al Jacinto Verdaguer, ellos dos, i jo anava al de les monges, a la Nostra Senyora de la Consolación, al Sortidor. (...) Però la beca de entonces no era por falta de dinero, sino que t'obligaven a treure unes notes excelentes sino te quitaban la beca. I jo anava amb un título de becario, y entonces el título de becario llevaba tres cupones, y cada trimestre iba la madre con el niño al banco, pero petit que fossis, jo tenia 11 anys, el banco te recortaba un cupón, firmaves con tu letrita y le daban mil pesetas a tu madre. Volvías el trimestre siguiente, los tres trimestres del curso, i amb allò t'ajudaven a passar el curs, et pagaven el curs, però les notes tenien que ser excelentes. I així vaig estudiar fins als 16 anys, amb... amb... beca. Els meus germans no, però també anaven al colegio público (riu).”¹⁴²

En cas contrari, l'elecció d'un centre públic responia a un altre tipus de necessitats, quan

---

¹⁴² Entrevista realizada a LV el 17 d'abril de 2012.

la família només podia pagar el centre privat -que gaudia de més prestigi social- a un dels fills i els pares i mares consideraven que era més adequat que el fill noi rebés una educació de més qualitat, en detriment de la qualitat de l'educació rebuda per la filla noia. Aquest va ser el cas de MTI (1947), qui encara recorda aquest fet amb resignació.

*“Perquè jo vaig anar a un col·legi de l’Ajuntament que era ‘allavorens’, el carrer Lleida, el Verdaguer, i el meu germà sempre va anar a una Acadèmia, perquè el nen havia d’estudiar. La nena als tretze anys a treballar.”*¹⁴³

Pel que fa a la literatura de la norma, s’observa que sempre es parla de “*el niño*” quan es fa referència a la infància en general i només es distingeix per raó de sexe quan s’indica la impartició de formació que prepari a les nenes per la seva a la llar, artesania i indústries domèstiques. De la mateixa manera, la llei parla de “*maestros*” i només fa referència a “*maestras*” en casos concrets, com el que s’ha explicat de les escoles maternals i els parvularis. En altres nivells educatius, on la formació impartida era més elevada i el prestigi era més important, els mestres homes s’ocupaven de la formació dels nens, els que havien de rebre una educació d’acord amb el seu sexe, que els permetés accedir a professions de més prestigi. L’articulació de les funcions que l’Estat disposava a dones i homes ja començava en el sistema educatiu, que l’any de ser igualitari, ja pretenia destinar a nenes i nens en el qual havia de ser el seu paper en el sí de la societat: les dones havien de cuidar la llar, els homes havien d’accedir a un lloc de treball que els permetés mantenir econòmicament a tota la família.

La següent regulació va ser la de la *Ley de 16 de Julio de 1949 de Bases de Enseñanza Media y Profesional*,¹⁴⁴ que seguia als estudis de primària i s’emmarcava entre els deu i quinze anys. Aquest nivell d’instrucció es conformava pel Batxillerat especialitzat i en la formació professional d’aquelles persones que treballessin (“*productores*”) i no rebessin cap altre tipus d’ensenyament. També es preveu un tipus d’ensenyament que té com a objectiu elevar la cultura de l’alumnat.

Pel que fa a la política educativa de gènere, la base III de la norma diferenciava els

---

¹⁴³ Entrevista realitzada a MTI el 5 de febrer de 2014.

¹⁴⁴ BOE número 198, de 17 de Julio de 1949.

centres de “*profesiones femeninas*”, a l nivell de les escoles agrícoles, ramaderes, industrials, mineres i marítimes, que s’estimen destinades exclusivament als homes. La base IV torna a incidir en la separació dels alumnes segons el sexe, en aquesta ocasió al Batxillerat, amb l’ excepció dels estudis d’extensió professional i d’ “*elevación cultural*”, que podien tenir alumnes dels dos sexes. Així mateix, la base VIII tornava a incidir en la impartició de l’assignatura pròpia a les tasques de la llar, dirigides a noies, i la de *Formación del Espíritu Nacional*, dirigida a l’alumnat dels dos sexes. Seguint aquesta línia ideològica, la base XIII preveu la formació de “*Hogares*”, destinats a alumnes que s’haguessin de desplaçar de localitat per assistir a escola. Aquests centres tenien com a missió “*adiestrar*” –segons el vocabulari normatiu- a l’alumnat per la vida social. El comandament d’aquestes llars s’assignava al *Frente de Juventudes* i la *Sección Femenina*. S’entén que els primers dirigien els centres de nois, mentre la *Sección Femenina* ho feia respecte als centres de nenes, ja que eren les encarregades de tot el que implicava la política de gènere del règim.

Anys més tard el Govern procedeix a la reforma de l’*Enseñanza Media*, a través de la *Ley de 26 de febrero de 1953 sobre ordenación de la Enseñanza Media*,¹⁴⁵ on es regulaven els diferents graus de Batxillerat. Sense implicar un canvi en el poder de l’Església, l’Estat i la Família en l’educació de nens i nenes, la norma era una evolució del sistema educatiu segons els nous temps.

Seguint amb el tarannà de les normes anteriors, l’article 15 seguia assenyalant l’educació separada per a nens i nenes, tot i que l’article 23 preveu Instituts Nacionals d’Ensenyament Mitjà de caràcter mixt, malgrat l’educació i l’ensenyament s’impartia separadament.

Tot i que la pretesa reforma, l’article 77 torna a incidir en les ensenyances pròpiament femenines, ja sigui per la vida a la llar o per l’exercici de les professions corresponents al seu sexe. Així doncs, pel que fa a la política de gènere, l’educació segueix el curs iniciat l’any 1938. En aquest sentit, aquestes assignatures es regulaven com a obligatòries. De la mateixa manera, l’article 85 regulava la impartició de l’assignatura

---

¹⁴⁵ BOE número 58, de 27 de febrero de 1953.

Formación del Espíritu Nacional.

De les dones de la mostra, el 15% van assolir els estudis de Batxillerat Elemental, i el 16% el Batxillerat Superior.

L'última reforma educativa del Govern franquista va ser la de la *Ley 14/1970, de 4 de agosto, General de Educación y Financiamiento de la Reforma Educativa*.¹⁴⁶ Una de les grans fites d'aquesta norma és la creació d'escoles mixtes amb un currículum comú per les nenes i els nens, eliminant qualsevol especificació curricular per raó de gènere (Sánchez i Hernández, 2012). Malgrat no existeix una divisió de l'alumnat per raó de gènere, i no existeix cap menció a la necessitat de desenvolupar "aptituds pròpies del gènere femení" amb labors de la llar, l'article 16.2, relativa a l'educació preescolar, anuncia: "*Los programas y orientaciones pedagógicas serán establecidos por el Ministerio de Educación y Ciencia con la flexibilidad suficiente para su adaptación a las diferentes zonas geográficas y serán matizados de acuerdo con el sexo*". Sense ser una divisió tan clara com en les lleis anteriors, crida l'atenció que encara es "matisi" el programa educatiu per raó de sexe, el que no deixa de perpetuar les diferències entre nens i nenes, malgrat aquestes diferències no siguin tan acusades com en el passat més immediat que precedeix aquesta norma.

La diferenciació entre sexes torna a tenir presència a l'article 27.2, que pertany al Batxillerat. En aquest cas, es diu: "*Los métodos de enseñanza serán predominantemente activos, matizados de acuerdo con el sexo, y tenderán a la educación personificada*". L'adaptació de la metodologia segons el sexe de l'alumnat segueix constituint una separació que, no essent tan clara com en normes anteriors, perpetua la distinció per raó de sexe i qüestiona una veritable igualtat en l'educació de nens i nenes. El punt dotzè de la disposició transitòria segona, assenyala: "*Las actuales enseñanzas del hogar quedarán equiparadas a la formación económica o enseñanzas y actividades domesticas que se establecen en esta ley para el bachillerato. A este fin, el Ministerio de Educación y Ciencia mantendrá los preceptos que actualmente regulan estas enseñanzas, en tanto se dicten las normas reglamentarias que les sean aplicables*".

---

¹⁴⁶ BOE número 187, de 6 de agosto de 1970.

Amb aquest article s'acaba l'assignatura de *Labores de l Hogar*, que tot i que no desapareix, s'adapta als nous temps i la seva impartició en exclusiva a l'alumnat femení no s'indica de forma expressa, per tant es presumeix que l'educació en economia i activitats domèstiques també pot ser impartida als nois.

Una altra de les qüestions que cal observar, és que ja no es fa al·lusió a les característiques i atributs que, segons el règim, eren pròpies del gènere femení, com per exemple l'alegria, la dolçor i la maternitat. Pel que fa al llenguatge, cal observar que la norma parla de “*niños*” y “*hombres*”, ús lingüístic que, de nou, fa invisibles a les alumnes de sexe femení. Com que no existia cap tipus d'especificació concreta, aquestes resten invisibles en la supeditació al sexe masculí.

La disposició de la gratuïtat de l'educació entre els 6 i 14 anys, suposava un instrument per a l'eradicació de l'analfabetisme. Ja en l'Exposició de Motius s'argumenta la necessitat de democratitzar l'ensenyament, incorporant la igualtat d'oportunitats en l'educació. La igualtat en l'accés a l'educació suposa una oportunitat tant per raó de gènere com per raó de classe, puix la garantia de la gratuïtat del sistema educatiu –en la bàsica, e n e ls altres nivells serà progressiu- permet accedir-hi a la població més desafavorida econòmicament. Aquest era el cas de la majoria de les dones de la mostra, perquè tot i gaudir de la millora econòmica del país, el nivell adquisitiu de les respectives famílies va ascendir de forma discreta. L'article 5.2. estableix el següent: “*La familia tiene como deber y derecho primero e inalienable la educación de sus hijos. En consecuencia, constituye una obligación familiar, jurídicamente exigible, cumplir y hacer cumplir las normas establecidas en materia de educación obligatoria, ayudar a los hijos a beneficiarse de las oportunidades que se les brinden para estudios posteriores y coayudar a la acción de los centros docentes*”.

En el cas de la present recerca, aquesta mesura potser haguera incentivat que alguna de les entrevistades hagués seguit estudiant fins a assolir un nivell d'estudis més elevat, i per tant hagués tingut possibilitat d'accedir a una feina amb una major retribució econòmica, a més de gaudir de més prestigi social. En algun de ls casos el nivell educatiu assolit es conformava en saber llegir, escriure i comptar, incorporant-se en el mercat de treball havent adquirit els coneixements imprescindibles per treballar. Aquest

va ser el cas de la mare d'una de les entrevistades, DM (1905). La seva filla ho explica d'aquesta manera:

“Quan es va acabar la guerra va anar una temporada a l'Escola perquè és clar a la botiga per comptar necessitaves comptar. Doncs va anar més que res per poguer comptar, i la bàscula que es feia amb aquells pesos... doncs es va dedicar més a fer aquestes coses; a estudiar el valor dels cèntims perquè els meus avis no en tenien gaires i tot i això la van recollir i doncs el problema era d'ells i posar-se darrere un taulell i estirar el calaix i tornar el canvi antes no es va casar mentre van tindre relacions va anar a escola perquè quan es posés darrere el taulell sapigués tornar el canvi i posar e ls pesos que tenia que posar, si era mig quil o o 200 gr ams o 400 grams... mitja lliura que en deien... (...) Sí sí, i va haver de posar-se al corrent d'aquestes coses més que de llegir i escriure, més que de lletres números, que és el que li feia falta per portar la botiga, el canvi que tenia que tornar i tot això.”¹⁴⁷

Un altre cas va ser el de M.M. (1932), qui va abandonar els estudis per incorporar-se al mercat de treball i mai més va tornar a estudiar. Necessitats familiars en van ser la causa:

“Els 9 anys vaig deixar d'anar a escola perquè la mare es trobava malament i jo per ajudar-la em vaig posar a treballar...”¹⁴⁸

Com es comprova en aquest capítol, a mesura que els temps canviaven la situació de l'educació de les dones de la mostra millorava progressivament. Cal considerar que en la primera etapa del règim franquista, les necessitats econòmiques eren preeminents a les necessitats educatives de les noies, ja que era més important poder ajudar a casa i tenir un plat a taula que les filles, en aquest cas, obtinguessin un nivell educatiu superior –malgrat la taxa d'analfabetisme en aquesta recerca és inexistent-. L'obligatorietat de cursar els estudis bàsics és un progrés positiu per a l'educació, la cultura i la dignitat personal de l'alumnat, com també és important assenyalar un incipient, amb les reserves assenyalades en el punt anterior, tracte igual entre l'alumnat d'un i altre sexe. En

---

¹⁴⁷ Entrevista realitzada a MM. el 2 de novembre de 2010.

¹⁴⁸ Entrevista realitzada a M.M. el 7 de novembre de 2013.

qualsevol cas, no existeix una prohibició explícita perquè les dones adquireixin el nivell educatiu de sítjat, com sí passava en regulacions anteriors en relació a l'ensenyament universitari.

Una altra de les novetats d'aquesta norma és la rebaixa del to del discurs nacional i del discurs catòlic. Malgrat que s'esmenta a l'article 1.1, la inclusió de la inspiració cristiana, la cultura "*patria*", els principis de l'*Movimiento Nacional* i les *Leyes fundamentales del Reino* no es descuiden, però s'intercalen amb un pretès esperit de convivència i la incorporació de les peculiaritats regionals, a més del fonament de la comprensió i la cooperació internacional (article 1.3). L'article 6 manté els drets de l'Església Catòlica en matèria educativa i garanteix l'ensenyament de l'assignatura de religió en els centres educatius (es reitera en l'article 22.1 en la regulació del Batxillerat, pel desenvolupament d'habilitats religioses i morals en aquest nivell educatiu). Aquest canvi representa la no obligatorietat d'estudiar l'assignatura, però l'oferta de la mateixa segueix vigent. La llibertat de culte, regulada a partir de la *Ley 44/1967, de 28 de junio, regulando el ejercicio del derecho civil a la libertad en materia religiosa*,¹⁴⁹ entra a les aules deixant enrere la pràctica obligatòria del catolicisme, la qual cosa va ser viscuda activament per les dones entrevistades per aquesta investigació.

II.2.2. La religió catòlica a les aules.

L'educació religiosa va estar molt present en el sistema educatiu espanyol durant el franquisme, abans que la reforma educativa de 1970 deixés enrere l'obligació d'impartir aquesta assignatura.

El 73% de les dones entrevistades recorda haver rebut educació religiosa a l'escola, tant en centres públics o de titularitat religiosa, mentre el 27% manifesta no haver impartit aquesta assignatura, moltes d'elles perquè va abandonar els estudis molt jove.

L'assignatura de religió catòlica implicava l'adoctrinament de les nenes, rebaixant la seva llibertat de culte. La realització de certes pràctiques a l'aula perpetuaven les

---

¹⁴⁹ BOE número 156, de 1 de julio de 1967.

manifestacions al culte catòlic que duïen a terme a l'Església. En el cas de l'escola de monges del Sortidor, l'organització de la celebració de la Primera Comunió de les alumnes anava a càrrec de les mateixes religioses i se celebrava a la Parròquia de Sant Salvador d'Horta, en conjunt amb tota la classe. Fins i tot, les feien vestir d'una manera determinada i la més petita de la classe tenia l'encàrrec de vestir-se amb una túnica, emulant la figura de la Verge Maria. Aquesta va ser l'experiència de LV (1959):

“Sí, a l'escola, em van triar, me tuvieron como... jo no sé si fue semanas, meses, lo tengo guardado, el texto que me hicieron memorizar con las rayitas separadas de los espacios que leía “Oh María, madre de todos los niños”, que le tenía que recitar a la Virgen porque era la más chiquirritina, que la hice de hábito y le tenía que recitar a la Virgen. Vull dir que, que debía ser ya... saps, me debían veure ya que yo iba camino no, de los altares no, porque a la vista de lo que, de como me ha ido después, però vull dir que sí, que se debía dar por sentado que... sí sí...”¹⁵⁰

El “Mes de Maria” era una altra de les peculiaritats de l'educació religiosa que les entrevistades recorden com una cosa que es feia cada mes de maig, anant a missa cada dia d'aquell mes. Alguns dels records explicats en les entrevistes realitzades per aquesta recerca són els següents:

“L'únic que fèiem allà era el Mes de Maria. Anàvem unes quantes amb la mestra i fèiem les oracions del Mes de Maria i cantàvem la Salve.”¹⁵¹

AJ (1959) explicava en què consistien les celebracions d'aquest esdeveniment:

“El mes de Maria les nenes que s'havien portat millor portaven un liri a la mà i anàvem cantant ‘Venid y vamos todos’ i allà es posava un, bueno no sé, el mes de Maria era un mes vinculat a la Verge.”¹⁵²

El testimoni d'EM (1956) recorda el que els hi deien les monges en relació a l'assistència a missa:

---

¹⁵⁰ Entrevista realitzada a LV el 17 d'abril de 2012.

¹⁵¹ Entrevista realitzada a AG el 19 de febrer de 2012.

¹⁵² Entrevista realitzada a AJ el 20 de gener de 2013.

“Aquí a les monges ens feien anar a missa i fèiem el mes de Maria. De tant en tant havies d’anar a l’Església, però moments puntuals eh... Lo que sí te deien, pues jo què sé, t’inculcaven que havies d’anar cada setmana, però jo cada setmana no anava perquè els meus pares marxaven fora i a vegades hi anava i a vegades no. Vull dir, no era una rutina, no”¹⁵³

En el transcurs de la seva entrevista, MF (1958) descriu com eren les misses en aquella època, segons recorda les que assistia durant la seva infància.

“Sí, tot el mes de Maria anàvem a missa cada dia pel dematí i cantàvem la cançó aquella de ‘Vamos con flores a María’... es que no me’n recordo exactament. (...) Sí, i havíem de portar flors i a part d’això havíem... hi havia un dia a la setmana... o sigui per exemple per dimecres de cendra recordo que ens feien anar a confessar... (...) Recordo Mossèn Francesc amb aquella cama que tenia pobre home... (...) clar jo recordo els capellans amb sotana! Recordo els seus sermons i que tu havies d’estar allà amb les mans juntes, assegudeta amb les mans juntes i mirant endavant amb el cap una mica inclinat perquè a la que et veien una miqueta m... fora d’òrbita... que potser estaves aixís i estaves fora d’òrbita pensant en les teves coses, no tenia... però si et veien una mica espavilada o intentant parlar amb la del costat... ‘pataplim!’ Clatellot que ens donaven... Ens feien agenollar, encara vaig ser d’aquella època en la qual ens havíem d’agenollar quan aixecaven el Santíssim, que havien de portar mantellina... sí.”¹⁵⁴

L’adoració a la Verge Maria es pot entendre, segons aquesta investigadora, com un mecanisme d’introduir a les nenes el valor de la puresa mariana. El fet que es valorés positivament i es donés importància al mite de la creació divina —és a dir, sense fecundació humana o “pecaminosa”— era un instrument per començar a introduir a les nenes un dels principis de la *Sección Fe menina*: la castedat de les dones. La manca d’inquietud professional/laboral de la figura de Maria, qui en la Bíblia només es preocupa pel benestar del seu fill, es tradueix en la imatge de la mestressa de casa que el

---

¹⁵³ Entrevista realitzada a EM el 13 de desembre de 2012.

¹⁵⁴ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

règim predicava que havien d'imitar les dones. És necessari tenir en compte que l'adoctrinament en matèria sexual en una orientació concreta, en aquest cas la catòlica, facilitava que les noies, les dones del futur, reprimissin els seus desitjos sexuals i les seves ganes de formar-se i tenir un ofici. Realçant una imatge, en aquest cas un mite bíblic com a positiva, facilita que les nenes –en el cas que ens ocupa– n'imitessin el comportament. Tanmateix, no sempre va ser així.

II.2.3. Nivell educatiu de les dones de la mostra.

Observant la normativa del sistema educatiu franquista, es comprova la regulació reiterada d'una educació específica per a les nenes fins la reforma de 1970. En l'educació franquista existeix un “model masculí” i un “model femení”. Aquest segon model es va configurar al llarg de la regulació del sistema educatiu, fins i tot incloent alguns matisos en la reforma de 1970 (Flecha, 2010). L'opinió de José Pemartín, membre del Servicio Nacional de Enseñanza Superior y Media, sobre l'educació de les nenes, era la següent: “*Se debe tratar de encauzar la gran corriente de estudiantes apartándolas de la pedantería feminista de bachilleras y universitarias, que deben ser la excepción, orientándolas hacia su propio magnífico ser femenino, que se desarrolla en el hogar*”.¹⁵⁵ (Flecha, 2010:87, citant a Pemartín, 1940:142). Com menor fos el nivell educatiu de les dones, menys possibilitats tenien de sobrepassar culturalment als seus cònjuges.

Si comprovem el nivell educatiu de les dones d'aquesta mostra en el moment de la seva introducció al mercat de treball, i el nombre de les que se gueixen estudiant posteriorment, podem relacionar les paraules de Pemartín amb el fenomen que es dona en aquests casos: nivell d'estudis bàsic –el necessari per saber llegir, escriure i comptar– a l'hora d'entrar al mercat de treball, sobretot entre les dones de la mostra nascudes entre 1905 i 1935. Com es pot comprova en la Figura II.6, en aquesta franja trobem 4 excepcions d'un total de 14 dones nascudes en aquesta franja (28,57%). Aquestes

---

¹⁵⁵ José Pemartín y Sanjuán (1888-1954) va ser un dels ideòlegs de la dictadura de Miguel Primo de Rivera i, fins la seva mort, del règim franquista. La seva inclinació política va ser d'extrema dreta i el seu pensament va incloure diversos camps, com l'educació, del qual va procurar un gir cap el feixisme. (Castro, 2013).

s'expliquen per l'alt nivell adquisitiu familiar i la tradició de la mateixa en assolir uns estudis superiors. Per tant, el 71,42% de les dones nascudes en aquesta franja accedeixen al mercat de treball havent obtingut els estudis bàsics. El 28,57% accedeixen amb un nivell d'estudis superiors. 2 (14,28% sobre 14) havien finalitzat Formació Professional (Comerç), mentre 1 (7,14 % sobre 14) el Batxillerat i una altra (7,14 % sobre 14) Magisteri.

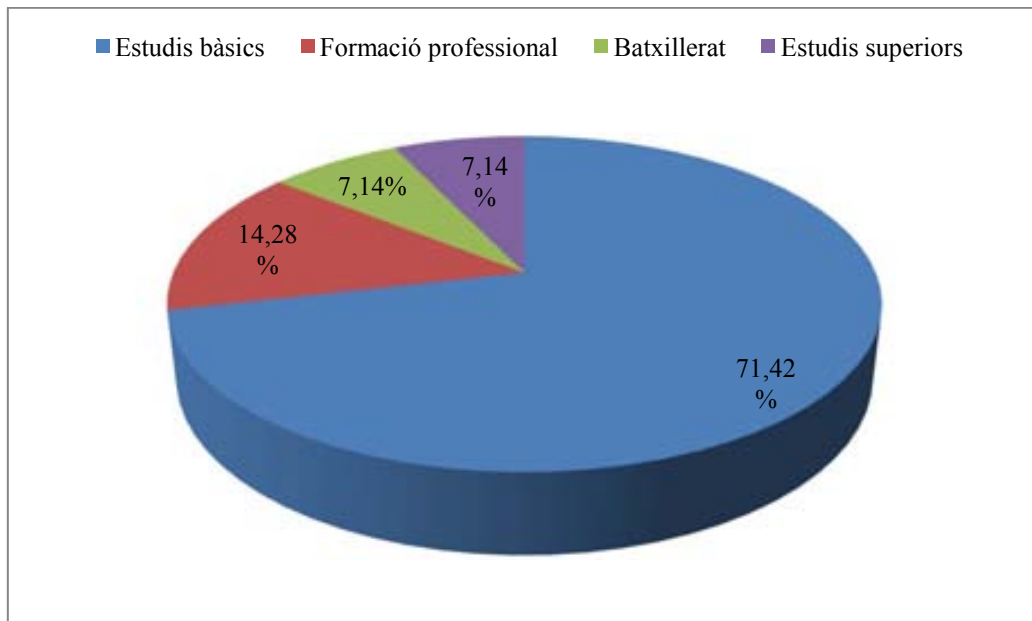

Figura II.6. Nivell educatiu en l'entrada al mercat de treball, dones nascudes entre 1905 i 1935.

La manca d'estudis d'aquesta mostra de dones no és una excepció, puix des del règim, des del Govern fins a la *Sección Femenina* passant per les seves publicacions afins, com *Medina*, existia una campanya en contra de l'accés de les dones a la segona ensenyança. Existia un sentiment contrari a què les dones obtinguessin estudis i cultura, afirmant fins i tot que era perjudicial per la salut de les noies (Grana, 2007). Amb aquest objectiu, la legislació aprovada entorn l'educació de les noies se centrava en l'aprenentatge de les tasques de la llar, que les preparava per ser perfectes mares i esposes. D'aquesta manera, les noies que hi accedien, la majoria de classe mitjana acomodada i del bàndol dels vencedors, rebien una formació dirigida a assolir l'objectiu en la reubicació del gènere en les seves funcions socials segons el règim i el *Nuevo Estado* (Grana, 2007).

Com a exemple, en el curs 1939-1940, (dels dos cursos anteriors no hi ha dades) el nombre d'alumnes dones en els estudis de segon ensenyament era del 33,0%, una diferència àmplia amb la proporció d'homes, que representaven el 67,0%. Els homes, segons l'entendre del règim, havien de rebre la formació adequada "per ser els dirigents del futur" o, en el seu cas, per tenir una ocupació laboral que els permeti mantenir econòmicament a la seva família. Si l'esposa havia de restar a la llar cuidant la família, l'home havia de tenir la formació adequada per accedir a un lloc de treball ben remunerat (Grana, 2007).

El seu testimoni de JM (1922) és un exemple del què era la política educativa d'aquell moment. Ella volia estudiar Magisteri, però els seus pares no li van permetre perquè volien que es quedés ajudant-los a la casa pairal de Reus. Tanmateix, al seu germà li van pagar els estudis de Medicina. Així ho explicava en l'entrevista que se li va realitzar:

*"El meu germà va estudiar la carrera de metge i jo volia ser professora, estudiar la carrera i no 'Que les nenes han d'estar a casa, les nenes han d'estar a casa'. Allavors jo sempre cridava, era rebelde de veure que el meu germà tenia la carrera i jo no, la meva mare va pensar que me compraria aquí a Barcelona que estava el meu germà estudiant, compraria un negoci i estaríem els dos germans junts i és quan vam comprar la perfumeria."*¹⁵⁶

JM (1922) explicava que la seva mare li va manar que cuidés el seu germà, perquè feia les pràctiques a la sala dels tuberculosos i estava "esgarrifada". A més a més de no poder accedir als estudis desitjats, que els seus pares es podien permetre per tenir una bona posició econòmica, es va veure amb l'obligació de cuidar el seu germà. La política del règim, i la tradició patriarcal de l'estat espanyol, van marcar la vida d'aquesta dona.

La manca d'estudis de totes les altres dones nascudes en aquesta franja anual respon en la seva totalitat a aquesta circumstància? No, perquè cal tenir en compte que les dones nascudes en la dècada dels anys 20 i 30 es van veure afectades per la situació de precarietat econòmica resultant de la immediatesa de la Guerra Civil, motiu pel qual les

---

¹⁵⁶ Entrevista realitzada a J.M. el 13 de novembre de 2010.

seves famílies les va obligar a començar a treballar de ben joves. El règim franquista tampoc incentivava l'educació de les nenes, per bé que tot l'entramat legislatiu les impulsava a la llar, lloc on, com reflexionava Pemartín, “desenvolupaven el seu magnífic ser femení”. En el cas del Poble Sec, cal afegir que la majoria de famílies formaven part del “bàndol dels vençuts”, el que les situa en una situació ben diferent de les famílies del “bàndol dels vencedors” (Grana, 2007). Aquestes famílies vivien en una situació econòmica i social ben diferent, motiu que el plantejament del no accés de les filles a ls estudis mitjans no e s c orrespon només a una qü estió ideolò gica, sinó que respon a criteris de necessitat econòmica i d'obligacions a la llar de cura de persones dependents. Un exemple és el de TT (1924), qui després d'accedir al mercat de treball ja no va tornar a estudiar a cap escola o centre formatiu:

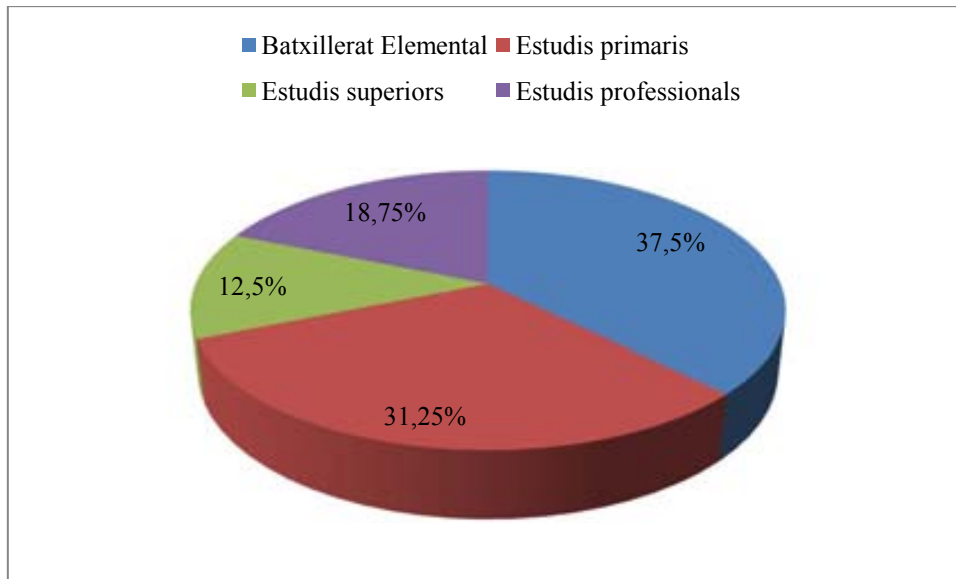
“No perquè ja tenia 13 anys i com que anàvem tan escassos de cèntims pues la meva mare em va dir ‘Vols anar a treballar?’ i li vaig dir ‘Pues sí’”¹⁵⁷

Aquesta tendència en la manca d'estudis canvia al llarg dels anys. Pel que fa a les dones nascudes a partir de 1936 i fins a 1959 (16 en total), 6 de les dones (37,5%) accedeixen al mercat de treball mentre cursen el Batxillerat Elemental, o ha vent-lo finalitzat, 2 (12,5%) havent finalitzat estudis superiors (Magisteri i Assis tència Social), 3 (18,75%) havent finalitzat estudis pr ofessionals (Comerç i Peritatge Mer cantil) i 5 (31,2 5%) només amb els estudis primaris. Aquestes dades demostren un c anvi de tendència, per bé que les que no accedeixen al mercat de treball fins a finalitzar formació professional, ho fan mentre cursen el Batxillerat Elemental, que suposa un nivell formatiu superior respecte a l'educació primària¹⁵⁸.

---

¹⁵⁷ Entrevista realitzada a TT el 6 de setembre de 2010.

¹⁵⁸ En dades sobre la tendència acadèmica en el conjunt de l'estat espanyol, en la dècada dels 60 -el que representa la infància i preadolescència del grup de dones assenyalades en aquesta franja- el 50% de les dones arribava a l'educació primària, mentre la secundària havia pujat al 45,6% i els estudis universitaris entre les dones era del 26%. Segons el seu article, opinió que comparteix aquesta investigadora, l'obertura econòmica i el, incipient, canvi social i polític que s'esdevenia en l'estat espanyol necessitava un canvi en el plantejament del sistema educatiu, doncs les noves generacions h avien d e respondre a les noves oportunitats laborals que se'ls presentaven. Inclús, en l'anuari Estadístic Espanyol de 1973, els autors posen èmfasi en què nens i nenes tenien una presència igualitària en preescolar i primària, mentre ja en el 1976 hi havia més noies que nois estudiant el BUP, alhora que hi havia una major presència de dones a la Universitat. Aquesta tendència capgira els p lantejaments i les lle is franquistes s obre educació, q ue

Figura II.7. Nivell d'estudis en el moment d'accedir al mercat de treball, dones nascudes entre 1936 i 1959.

El nivell d'estudis bàsics les impedeix accedir a ocupacions laborals superiors, amb una major contraprestació econòmica. Del total de les dones de la mostra que accedeixen al mercat de treball ha vent cursat només els estudis bàsics (50% del total), i el 60% no estudien posteriorment, mentre el 40% tenen la possibilitat d'estudiar un ofici en algun moment posterior. Un 50% sobre 6 sí que finalitza aquests estudis, relacionats amb l'ocupació laboral que desenvoluparien al llarg de la seva carrera professional. Els motius que esgrimeixen el 50% restant que no finalitza els seus estudis per abandonar-los són, entre altres, l'excessiu preu de la matrícula de l'escola, l'entrada al mercat de treball o malaltia d'un membre de la família, que l'obliga a atendre les obligacions familiars imposades per la mateixa mare malgrat tenir només 14 anys.

Les titulacions de formació professional, oficis, que estudien –finalitzats o no - el total les dones de la mostra fins a 1975, són les següents:

-Confecció de roba (2)

---

pretenien perpetuar un model de dona amb els coneixements bàsics per desenvolupar correctament les seves funcions com a mestressa de casa. (Sánchez i Hernández, 2012)

-Secretariat i Comerç (4)

-Idiomes (1)

-Perruqueria (1)

-Peritatge Mercantil (1)

L'obtenció de formació professional fins al 1975, finalitzada o no, suposa el 27% del total de la mostra.

Cal assenyalar que el 23,33% de les dones de la mostra ha manifestat que van aprendre l'ofici treballant d'aprenentes en un taller. Malgrat no obtenir-ne titulació, l'aprenentatge adquirit les va permetre desenvolupar un ofici i accedir a treballs més qualificats. Els oficis apresos en tallers o altres espais són els següents:

-Talladora de roba (1)

-Planxadora (1)

-Bitllaire¹⁵⁹ (1)

-Elaboració artesanal de marroquineria i bijuteria (1)

-Polidora de joies (1)

-Brodar peces de roba (1)

-Cuinera (1)

-Fabricació de pinzells (1)

-Dependent de botiga (8)

---

¹⁵⁹ Bitllaire: persona que s'encarregava d'omplir de fil les bitlles. Ho feia amb la màquina bitllera. (Ajuntament de Granollers, 2006) NN (1930) explica que la seva feina en aquesta màquina la realitzava de la manera següent: "*Billaria, és una cosa, és una màquina que feia... saps tu que surten per la tele els telers, hi ha una cosa que li diuen la lanzadera? Doncs dintre d'aquesta cosa hi ha una altra cosa que es diu la bitlla, que es diu la bitlla i què passa? Això ho fèiem les que estàvem a la sessió de les bitlles que es diu: hi havia màquines de seda i hi havia màquina de com si fos una borra, per fer teixits més barats i cosa d'aquesta que era molt aspra i hi havia la que estava jo que era viscosilla, que era... com t'ho diria jo... una tela que per vestir s'havia de planxar perquè es quedava feta un nyap, i l'havies de planxar perquè es quedava com ara que és... estava molt... s'havia de planxar. Jo estava a la fàbrica aquesta.*" Entrevista realitzada el 3 de novembre de 2010.

En alguns casos, els oficis apresos per una mateixa persona al llarg de la seva vida laboral són més d'un, per motiu raó de canvis de feina.

Les que obtenen una titulació superior, els estudis cursats són les següents:

-Magisteri (3)

-Assistència Social (2)

Pel que fa al Magisteri, la formació de mestres es regulava al Capítol II del Títol IV de la *Ley de 17 de julio de 1945, sobre Educación Primaria* (citada anteriorment). La regulació de les “*Escuelas de Magisterio*”, conegudes com “*Escuelas Normales*”, incidia en la formació del futur professorat, així com les matèries i principis en els quals es fundaven, sobretot en el patriotisme i l'esperit religiós. Pel que fa al patriotisme que contenia el seu programa educatiu, responia a la depuració de mestres que es va realitzar finalitzada la Guerra Civil, com a la voluntat d'instaurar una profunda inculcació del patriotisme espanyol entre l'alumnat, el que ja s'ha tractat anteriorment.

Pel que fa a les dones de la mostra més joves, nascudes entre 1950 i 1959, les titulacions que van obtenir en anys posteriors a 1975, fos formació professional o llicenciatures, són les següents:

-FP jardineria d'infància (1)

-Llicenciatura en infermeria (1)

-Llicenciatura en psicologia (1)

-FP administració (1)

-Idiomes (1)

-COU (1)

En alguns casos, per circumstàncies vitals i personals, la mateixa persona ha estudiat més d'una titulació.

S'observa que les titulacions obtingudes, així com els oficis apresos i desenvolupats per

les dones de la mostra a llarg de la seva vida laboral, corresponen a ocupacions concebudes com a femenines, perquè guarden una estreta relació amb les tasques de cura de la llar i la família, així com tasques d'assistència realitzant la feina més pesada, com és secretaria.

Respecte a les noies que van estudiar Comerç, amb l'objectiu de constatar la feminització d'aquest tipus d'estudis, se les va preguntar per la presència de nois a les classes. CA (1940) va respondre d'aquesta manera:

“Sí, ui, en aquella època va ser... Que era una acadèmia de nois i noies perquè ja era a partir de 14 anys i era nois i noies i a més a més jo me'n recordo que era l'època de les restriccions i quan se n'anava la llum i els hi posaven una espelma a la taula l'espelma es tombava, ens quedàvem a les fosques, la senyoreta pobre dona una mica li preniem el pèl”¹⁶⁰

En aquest cas la presència de nois en una acadèmia privada en la qual impartissin Comerç era normal. En aquests estudis també hi havia homes que exercien alguna professió relacionada, perquè el mateix marit de CA (1940) va estudiar Comerç i va exercir com administratiu passant per diversos nivells dins la mateixa empresa fins que es va jubilar.

Pel que fa al règim, el NO-DO va ser el mitjà pel qual es van promocionar els estudis de Formació Professional. Pel que fa a les dones, el sentit dels noticiaris s'enfocaven a les conductes esperades d'aquest col·lectiu (Coronado i Paz, 2005). La intencionalitat d'aquests noticiaris a l'hora de mostrar els estudis de Formació Professional impartits per nois i noies. Mentre en els fragments dels nois se'ls mostrava rebent classes de mecànica i altres professions industrials (masculines), a les noies se les mostra en dos escenaris diferents, malgrat esdevenir semblants. D'una banda, s'ensenya la tasca de la *Sección Femenina* a les *Escuelas Hogar*, on imparteixen classes de puericultura, cultura general i *Labores del Hogar* a noies que viuen en zones rurals, alhora que ensenyen altres oficis, com treballar la pell, a homes. L'altra imatge dedicada a les noies joves de

---

¹⁶⁰ Entrevista realitzada a C.A. el 8 de febrer de 2013.

l'època és, també, rebent classes i realitzant pràctiques a l'aula, però en aquesta ocasió oficis com perruqueria, confecció, teixidores... alguns dels oficis que, precisament, van aprendre i desenvolupar algunes de les dones de la mostra d'aquesta recerca, sobretot les més gran: "*Son tareas del hogar sacadas del contexto doméstico*" (Coronado i Paz, 2005:141). No només les normes sobre educació encaminaven a les noies a realitzar aquests tipus d'oficis "domèstics", sinó que el mitjà d'adoctrinament del règim més representatiu, el NO-DO, contribuïa a què les noies seguissin aquest camí, mostrat com el paradigma de la cultura de l'esforç, de la manera de guanyar-se la vida i poder formar una família. Tant l'alumnat d'un sexe com de l'altre eren el subjecte d'aquesta cultura de l'esforç, tot i que en el cas de les dones el seu desenvolupament professional no dissentia de les tasques realitzades a la llar (Coronado i Paz, 2005).

L'adquisició d'un major nivell d'estudis per part de les dones de la mostra nascudes a partir de 1935, supera de les paraules de Pemartín, ja que el pas dels anys les batxilleres i universitàries deixen de ser l'excepció. L'obertura econòmica, així com la prosperitat de les famílies, permet a les noies seguir estudiant i, en certa manera, escollint els estudis, el que no sempre va ser possible. Tot i que algunes sí que s'incorporen de ben joves al mercat de treball, el salari que perceben constitueix una "ajuda" en l'economia familiar, motiu pel qual la no dedicació exclusiva a aquests primers treballs, les permet seguir estudiant. Aquesta situació es tradueix en la possibilitat d'accedir a un lloc de treball de més alta qualificació que el que va precedir en les seves pròpies mares.

II.2.4. Comparació del nivell acadèmic en relació al seu entorn familiar.

Una de les qüestions més rellevants entorn el nivell educatiu de les dones de la mostra que s'ha detectat al llarg de l'elaboració de la recerca és l'evolució del seu nivell educatiu, com també s'ha comprovat una lleugera diferència en relació als homes, posant especial èmfasi en relació a germans o cònjuges.

La diferència en el nivell educatiu és un indicador important per tenir en compte l'accés a llocs de treball professionals amb més qualificació i, per tant, amb un salari més elevat i sovint amb assegurança social i contracte de treball. A banda de la normativa laboral del règim franquista, cal tenir en compte les desigualtats de gènere que també es

donaven arran de la normativa educativa.

La tradició, així com les lleis aprovades pel règim i la precarietat econòmica de moltes famílies, es traduïa en una desigualtat pràctica en relació a cònjuges i germans. La prosperitat econòmica de l'estat espanyol, que amb el temps també arriba a un barri tan castigat com el Poble Sec, esdevé una millora del nivell educatiu respecte les seves mares.

El criteri que es segueix per fer aquesta comparació és sobre els estudis totals adquirits al llarg de la vida professional de les dones de la mostra. Es comprova quin nombre de dones no van tenir la possibilitat de treballar després d'accedir al mercat de treball, i les que sí ho van poder fer fins a assolir un nivell d'estudis superior. Aquesta diferència demostra quin recorregut formatiu més o menys llarg van tenir les dones de la mostra, que en les més joves implica un nivell educatiu superior.

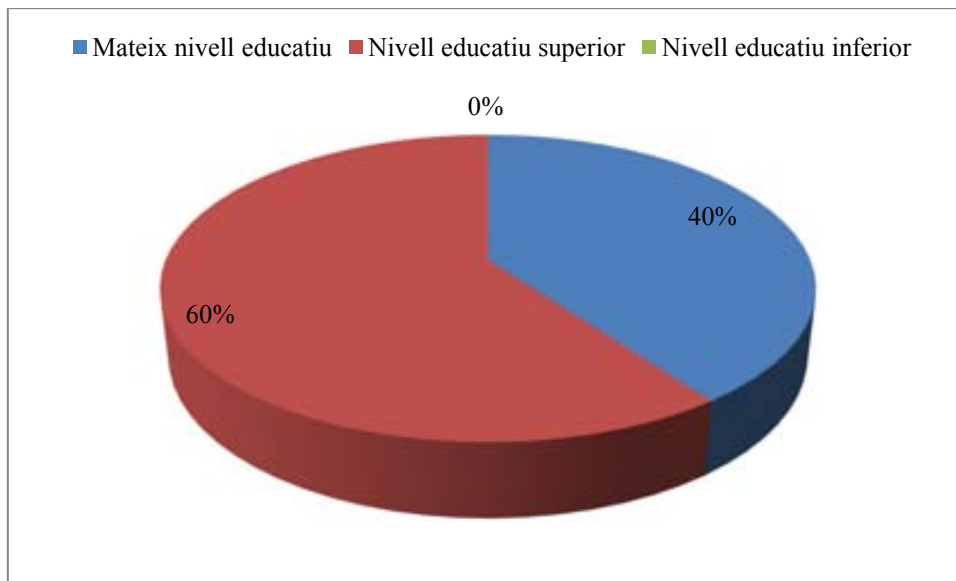
La primera comparació de dades realitzada és entre el nivell educatiu de les dones entrevistades respecte a les seves pròpies mares. Les dades aportades demostren que la tendència formativa de les dones ascendeix progressivament, tot i que aquest fenomen no es dona en el 100% dels casos.

Per a la seva anàlisi, s'ha de tenir en compte que, avui en dia, les dones nascudes a partir de l'any 1949 encara es troben en edat de treballar, per tant encara són a temps de rebre més formació acadèmica per progressar laboralment.¹⁶¹

Com es mostra en la *Figura II.8.*, en 12 dels casos estudiats les dones entrevistades van assolir el mateix nivell educatiu que les seves mares, mentre en 18 casos van adquirir una formació superior. No existeixen casos d'haver assolit un nivell formatiu inferior.

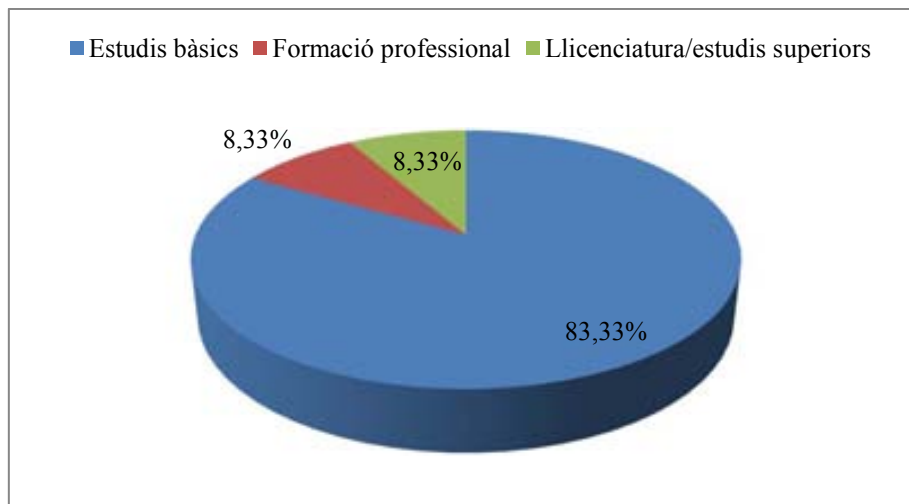
¹⁶¹ En aquesta recerca no es considera "formació acadèmica" els cursos no oficials realitzats en un moment posterior a la jubilació "per omplir temps", ja que es considera que no tenen repercussió directa amb la vida laboral.

Figura II.8. Comparació respecte el nivell educatiu de les respectives mares.

Pel que fa les que han adquirit un mateix nivell educatiu, 12 casos (40% sobre el total de la mostra) les dades són les següents, com es mostra en la *Figura II.9*.

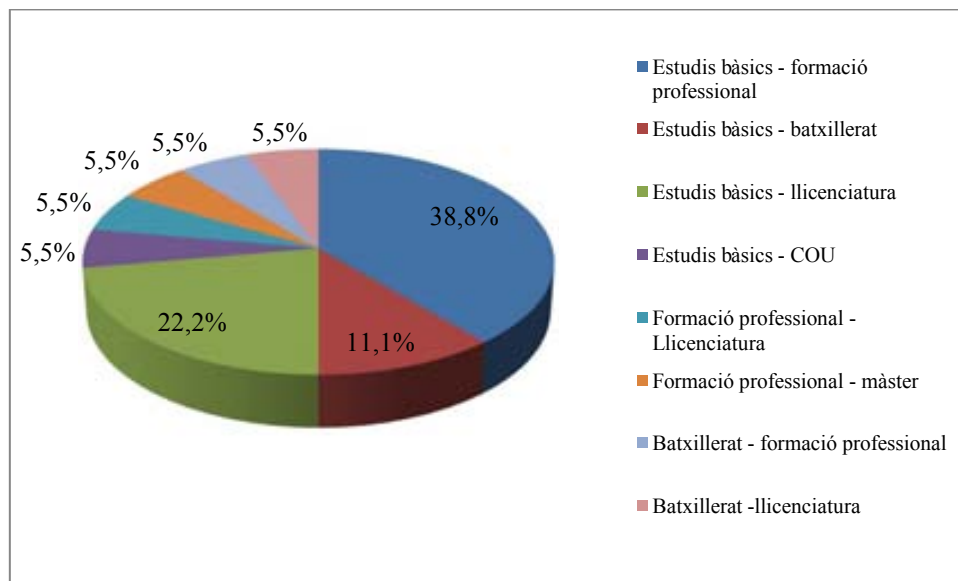
- Estudis bàsics: 10
- Formació professional: 1
- Llicenciatura/estudis superiors: 1

Figura II.9. Nivell acadèmic de les que van adquirir el mateix nivell educatiu de les seves mares.

L'evolució en el nivell acadèmic de les dones entrevistades representa les següents dades, entre 18 casos (60% sobre el total de la mostra), dades que es mostren en la *Figura II.10.*:

- Estudis bàsics a formació professional: 7
- Estudis bàsics a batxillerat: 2
- Estudis bàsics a llicenciatura: 4
- Estudis bàsics a COU: 1
- Formació professional a llicenciatura: 1
- Formació professional a màster: 1
- Batxillerat a formació professional: 1
- Batxillerat a llicenciatura: 1

Figura II.10. Evolució de l'educació de les dones respecte les seves mares.

S'ha observat que l'adquisició d'un nivell d'estudis més elevat respecte a les mateixes mares es dona és més freqüent entre les dones de la mostra nascudes a partir de l'any 1936 i fins a l'any 1959, havent-hi 11 casos (61,11%), vers 7 (38,88%) entre 1905 i 1935.

La titulació més elevada de les filles respecte a les mares implica una prosperitat en les mateixes famílies, una recuperació en el nivell educatiu que es va veure truncat per la política educativa franquista, orientada a la clausura de les dones a la llar i la inferioritat intel·lectual respecte als mateixos cònjuges.

La següent comparació que es realitza és en relació al nivell educatiu de ls germans homes. En alguns dels testimonis aportats, es constata un privilegi dels fills nois per raó del seu sexe. En aquest cas es comptarà el nivell d'estudis adquirit fins a 1975, puix es comprova si existia una diferència en l'orientació acadèmica dels fills i les filles en un mateix nucli familiar. Es considera que, a partir de certa edat (aproximadament adquirida la majoria d'edat), la trajectòria acadèmica ja depèn de les circumstàncies personals i socials de cada entrevistada.

10 de les dones entrevistades (33,33%) tenen (o tenien) germans de sexe masculí. Les dades obtingudes constaten que només en 3 (30% de l total) dels casos el nivell acadèmic assolit és el mateix. El mateix nombre de casos són de dones que adquireixen un nivell educatiu respecte dels seus germans i, per últim, en 4 casos (40%) el nivell educatiu és inferior.

L'explicació d'aquests casos respon a diverses circumstàncies. Una de les que va assolir el mateix nivell educatiu que el seu germà, JC (1948) va invertir un esforç acadèmic i laboral per arribar al seu objectiu, perquè l'opinió d'algunes dones de la seva família era contrària a què ella estudiés:

“Tenir un noi era com un valor afegit. Més a més, jo quan era petita, deien, perquè era una família més aviat pobra diguem, de classe mitja baixa, deien que si s'havia de fer un esforç perquè algun dels dos estudiés es faria pel noi. Després tots dos ens vam posar a treballar i vam estudiar els dos i no hi va haver diferències, però sí que ho havia sentit a dir, no només als meus pares sinó a tietes i molta gent així que et deia que una noia estudiés era una bestiesa.”¹⁶²

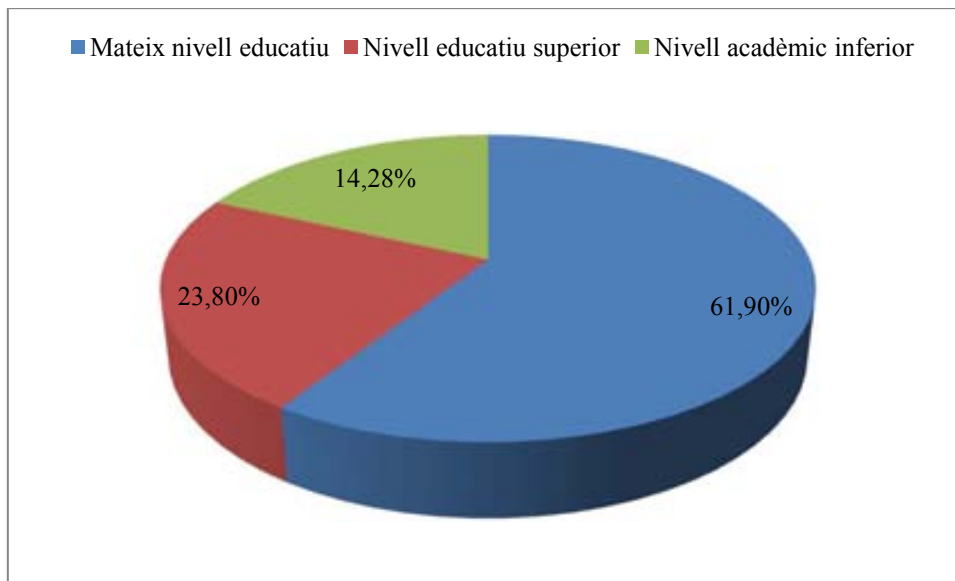
¹⁶² Entrevista realitzada a JC. el 22 de febrer de 2012.

Crida l'atenció que aquest cas es doni en una dona nascuda arran dels anys 50, doncs demostra que algunes mentalitats conservadores persistien al llarg dels anys a pesar de la incipient obertura del règim. Pel que fa a les que van assolir un nivell d'estudis superior, hi ha dos casos en els quals s'ha manifestat que el germà, voluntàriament, no va voler estudiar més, i un altre que la germana era més gran en edat que el germà, motiu pel que el 1975 encara quedava enrere en la carrera acadèmica.

Pel que fa a les que van assolir un nivell d'estudis inferior, en dos dels casos hi ha una diferència d'edat per sota respecte del germà (en el cas de MF de 8 anys) i els altres sí que es va tractar de desigualtats volgudes per la família. En el cas de JM (1922), els pares van voler que el seu germà estudiés Medicina, mentre a ella no li van deixar estudiar Magisteri. En el cas de MTI (1947), els seus pares van preferir fer un esforç econòmic perquè el seu germà estudiés en una acadèmia privada.

Tot i que no hi ha un nombre de casos rellevant, es considera important tenir en compte els casos en els quals les decisions familiars van incidir en el nivell acadèmic d'algunes de les dones entrevistades, doncs no deixava de ser la conseqüència de la política sexista del règim franquista, malgrat que la tradició masculista existent a l'estat espanyol esdevenia el punt de partida de la vida acadèmica de moltes dones. AJ (1959) comentava fora d'entrevista que la seva àvia sempre li deia que no estudiés tant, perquè afirmava que cap home l'estimaria. Aquesta és un exemple de la percepció sexista que hi havia sobre el nivell acadèmic que podien assolir les noies. Fins i tot entre les mateixes dones. A vegades, la tradició en qüestions de gènere com l'educació de les dones, ha sigut un aspecte molt difícil de superar.

Una de les comparacions que pot aportar més dades entorn al sexisme en l'educació és la comparació del nivell acadèmic de les dones entrevistades en relació als respectius cònjuges. Es tindran en compte les dades aportades fins a 1975, puix després de la reforma de 1970 l'accés als nivells acadèmics superiors es van anar democratitzant i les dones van accedir a tots els nivells educatius en igualtat d'oportunitats, tret d'alguns casos concrets. Pel que fa a les dones casades abans de 1975 (el 73,33% del total de la mostra, 22 en nombres absoluts), les dades són les següents:

Figura II.11. Comparació nivell educatiu cònjuges.

En aquesta mostra es pot comprovar que la igualtat en el nivell acadèmic entre cònjuges és la tendència més àmplia, mentre que el nivell acadèmic inferior de les dones respecte als seus cònjuges es dona en poques ocasions, només en el 14,28% sobre 22 matrimonis. Cal assenyalar que el nivell acadèmic superior de les dones (23,80% dels casos) no es va traduir, necessàriament, en una trajectòria professional més elevada.

Pel que fa a la relació de nivell acadèmic igual entre cònjuges, les dades detallades són les següents:

- Estudis bàsics: 4
- Formació professional: 7
- Formació professional i batxillerat: 2

La Formació Professional és la tendència més generalitzada entre els cònjuges de les dones de la mostra, doncs sovint van adquirir aquesta formació abans de contraure matrimoni i van treballar tota la seva carrera professional d'acord amb la formació rebuda. Aquestes dades demostren que la realitat era diferent del discurs institucional i les lleis, que fins la reforma de 1970 es dirigien a formar a les noies de casa perquè fossin bones mestresses de casa, adquirint pocs coneixements útils per una vida

professional. Si ens centrem en els casos estudiats, mentre els homes adquirien un nivell acadèmic més elevat, a les dones se les permetia “satisfer la seva curiositat” a través de publicacions divulgatives, sense que aquest fet comportés una motivació de les noies (o dones) perquè elevessin el seu nivell educatiu.¹⁶³ Uns majors estudis es tradueixen en persones més lliures individualment i col·lectivament, el que es va tractar d’eradicar en les dones des de tots els àmbits que el règim va disposar.¹⁶⁴

---

¹⁶³Un exemple de publicació divulgativa dirigida a les dones va ser la *Moderna Enciclopedia Femenina*, editada per primera vegada l’any 1958. Amb l’objectiu de brindar una sèrie de coneixements relacionats amb la cultura general, així com en higiene, puericultura i altres matèries relacionades, així com la cuina –totes relacionades amb les tasques atribuïdes al sexe femení- aquesta enciclopèdia suposa un compendi de dades perquè les dones tinguin un cert nivell cultural, sense que això suposi un nivell acadèmic elevat i sense que desbanquin el seu cònjuge sobre coneixements en totes les matèries, sobretot les considerades més serioses (matemàtiques, ciències...). Un dels paràgrafs del primer volum evidencia la intencionalitat d’aquesta enciclopèdia per facilitar informació a les dones, sense que això signifiqui descuidar les seves obligacions principals en la llar: “*La mujer no se conforma ya con pocas y superficiales nociones: tiene necesidad de poseer un discreto y sólido bagaje de informaciones, estar al corriente de cualquier tema, de forma que pueda asumir de la mejor manera su misión en la familia y fuera de ésta*”. En primer lloc, crida l’atenció que s’afirmi que la mujer no es “conforma” amb poques nocions, quan la política educativa del règim havia apartat a les dones de les aules. En segon lloc, també crida l’atenció l’ús del terme “discreto”, pel que es dedueix que l’objectiu d’aquesta enciclopèdia és donar una informació a les dones que sigui justa per poder exhibir el nivell cultural suficient que en aquella època s’esperava que tingués una dona adulta. De la mateixa manera, el nivell cultural no podia sobrepassar el del marit ni podia apartar a les dones de la llar, que segons el règim era el seu lloc natural.

¹⁶⁴Altres cites importants entorn a l’educació de les dones: Pastor (1984), Agulló (1999), Ballarín (2004), Sánchez i Ramón (2007) i Gómez (2009).

II.3.Dones i Església al Poble Sec.

*“De nuevo aquí nos tienes, purísima doncella,
más que la luna, bella, postrados a tus pies.
Venimos a ofrecerte las flores de este suelo,
con cuánto amor y anhelo, Señora, tú lo ves.”*

“Con flores a María”, cançó religiosa.

La intervenció de l'Església catòlica en la política del règim també va tenir incidència en el tracte de les dones en alguns aspectes, com la regulació de l'adulteri o l'avortament. La moralitat intervenia en la legislació franquista, sent l'Església oficial un dels puntals de suport de Franco. Tanmateix, la vida quotidiana de les esglésies de barri no sempre corresponia al tarannà conservador de l'Església oficial.

II.3.1.L'Església en l'època franquista i la intervenció en la vida de les dones.

Una de les característiques del franquisme va ser que la doctrina catòlica inspirava la vida social i la legislació.¹⁶⁵ Per la confessionalitat catòlica de l'Estat espanyol, de 1939 a 1975 l'Església Catòlica passa a ser un actiu més en la regulació normativa.

La col·laboració Estat – Església va ser una realitat que ja s'anunciava durant la Guerra Civil. Els matisos que suposa una qüestió tan íntima com és la creença religiosa, en el context dels anys de dictadura trobem una certa obligatorietat en la pràctica d'un culte determinat: el catòlic. El punt 25è de ls *26 punts de Falange*, anunciava que el *Movimiento* incorpora el sentir catòlic a la seva idea de “reconstrucció nacional”, alhora que deixava oberta a futurs concordats, com així va ocórrer els anys 1941,¹⁶⁶ 1943¹⁶⁷ i 1953, respectivament (de Fuenmayor 1967).

---

¹⁶⁵ L'article II de la *Ley Fundamental de 17 de mayo de 1958, por la que se promulgan los principios del Movimiento Nacional*, estableix el següent: “La Nación española considera como timbre de honor el acatamiento a la Ley de Dios, según la doctrina de la Santa Iglesia Católica, Apostólica y Romana, única verdadera y fe inseparable de la conciencia nacional, que inspirará su legislación.” Norma publicada al BOE número núm. 119, de 19 de mayo de 1958 (de Fuenmayor, 1967)

¹⁶⁶ *Convenio entre el Gobierno Español y la Santa Sede acerca del modo de ejercicio del privilegio de presentación*, (BOE número 168, de 17 de junio de 1941).

¹⁶⁷ L'article 3 de la *Ley de Ordenación Universitaria de 29 de julio de 1943* estableix la confessionalitat de les universitats espanyoles. (BOE número 212, de 31 de julio de 1943).

En resposta a la secularització que s'havia dut a terme durant la Segona República, els sectors conservadors tornen a imposar el culte catòlic, amb la ingerència que aquesta qüestió va suposar en la vida privada de les dones, com la supressió del divorci per l'entrada en vigor del Codi Civil de 1889 i la prohibició de l'avortament, regulat dels articles 1 a 13 de la *Ley de 1941, para la protección de la natalidad contra el aborto y la propaganda anti-concepcionista*.¹⁶⁸ La norma ntroduïa la intervenció del catolicisme contra la llibertat individual de les dones sobre el seu propi cos i la seva maternitat, conceptualitzant de “maniobra criminal” qualsevol avortament realitzat de forma voluntària (Landrove, 1985).

La norma castigava a les dones a les qui se les produís un avortament –tant de forma consentida com si li “manqués prou capacitat per consentir” o aquest consentiment s'obtingués mitjançant violència, intimidació, amenaça o engany-, a la persona que causés l'avortament a la dona, amb o sense consentiment i a metges, llevadores i practicants o qualsevol persona en possessió d'un títol sanitari que cooperessin en la comissió de l'avortament. També es castiga als farmacèutics i dependents de farmàcia que subministressin medicaments que provoquessin l'avortament, així com es preveu una pena multa els fabricants i comerciants que subministressin qualsevol tipus d'instrument avortiu a personal no mèdic. Per últim, també es castiga a qui, sense estar en possessió d'un títol mèdic, causessin o cooperessin de forma continuada en la pràctica d'avortaments. També se'ls castiga amb la inhabilitació per prestar serveis en clíniques i establiments anàlegs.

Aquesta penalització amb penes de multa i presó de tots els actors que poden arribar a intervenir en un avortament, suposa la fi de la potestat sobre el propi cos de les dones. Malgrat existir aquesta prohibició, i malgrat la tasca moralitzadora de l'Església, la pràctica d'avortaments no va cessar. És per aquest motiu que es va estendre la pràctica clandestina dels avortaments, pel perill que suposava per a la salut i la vida de les dones, o, com alternativa, moltes dones i noies van marxar a Londres a avortar. Una de les dones de la mostra, de la qual no s'esmentaran les inicials per motius de privacitat, va

---

¹⁶⁸ BOE núm. 33, de 2 de febrero de 1941.

marxar a Anglaterra quan es va que dar embarassada accidentalment en la seva adolescència. Seguint els consells del rector de la seva parròquia, la seva família va realitzar un esforç econòmic important perquè ella, encara jove, pogués avortar i així llevar la “vergonya social” i la “deshonra” que suposava aquell embaràs. Un embaràs accidental, ja que no existia una educació sexual que permetés impedir un fet com aquell. Segons el seu testimoni, obtingut fora d’entrevista, aquests viatges estaven molt ben organitzats per persones locals i angleses, i en tot moment van estar acompanyades, també per altres noies que anaven a avortar acompanyades per les seves mares, com va ser el seu cas. La penalització de l’avortament també es va traduir en l’obertura d’un negoci del qual, majoritàriament, només es podien permetre les noies amb alt poder adquisitiu, o que les que la seva família fes un gran esforç, com en el cas descrit. Un negoci per preservar l’honorabilitat de les noies i les dones espanyoles, reprimides per un règim i una Església que, en nom de la seva moralitat catòlica, restringia la llibertat individual femenina sobre la seva maternitat.

Des d’un altre punt de vista, una de les dones entrevistades, MC (1942), explica la seva experiència entorn de la pràctica d’avortaments clandestins. Per la seva feina d’assistenta social, l’any 1974 treballava al Centre de Planificació Familiar de la Plaça Espanya. En alguna ocasió es va trobar amb algun cas d’embaràs en el qual s’havia d’intervenir, i seguia estratègies per esquivar la prohibició de practicar i així facilitar l’avortament a les noies que demanaven l’ajuda dels serveis socials públics. Així recorda la seva experiència:

“Això va ser quan jo vaig entrar jo aquí al 73, doncs devia ser al 74, una cosa aixís, i... i jo, estava prohibit el aborto. Llavors venien a mi gent, i llavors jo no escrivia si no li feia a ell, li deia on podien fer l’abort, que tenien que pagar, però sabies que no eren “curanderos”, però jo aquí me jugava el lloc. Perquè clar, jo estava fent una cosa que estava, que estava prohibit, però a mi me pujava l’Ajuntament. Clar, tenia un recolzament, perquè clar jo depenia del centre de serveis socials de l’Eixample. Jo allà vaig estar no sé em sembla un any o dos hasta que allò va passar a Sanitat i jo vaig estar en allà. I a mi m’agradava la feina, perquè tu feies una feina que sabies que feia falta que es fes, però clar també tenies l’altra gent que sabies que no podien

pagar i que anaven a 'curaderos', però clar... (potser era molt perillós no?) Clar... (Molt perillós) Però jo aquella feina em va agradar, em va agradar molt... Que cada un individualment digués el que volgués, estigués a favor o no, però havia molta gent que ho necessitava, i sobretot la gent que tenia molts fills, perquè clar, jo em trobava amb la classe sobretot obrera, que els homes no volien, això aquí eh, que els homes no volien que les dones prenguessin anticonceptivos. Clar, llavors tenien molts fills i l'única forma era no tenir-los. Clar, havia gent que aquí no era com a l'estranger tancat, i podies donar aquests llocs."¹⁶⁹

Amb el seu testimoni, MC (1942) plasma com s'esquivava la prohibició en els serveis públics locals, els que havien de donar resposta a les necessitats ciutadanes, alhora que era conscient que, arran de les diferències econòmiques entre unes noies i altres, n'hi havia que es podien permetre un avortament amb totes garanties i altres que s'hi jugaven la vida posant-se en mans de, segons les seves mateixes paraules, "curaderos", perquè no es podien pagar un servei adequat. Les diferències socials, que en l'emplaçament on es trobava també afectava noies del Poble Sec, es feien evidents per una qüestió d'esquivar la llei, la moralitat imposada des del Govern franquista i la desinformació existent, així com la imposició d'alguns homes sobre les seves dones sobre la manca d'ús de mètodes anticonceptius. La juxtaposició d'aquestes circumstàncies, no provocades per les dones però que a la vegada suposaven conseqüències tan perjudicials per a elles i els seus cossos com embarassos no desitjats, les avocaven a pràctiques abortives clandestines en les quals s'hi jugaven la vida, ja que *"Pero una vez más sabemos que la castidad no era una práctica general, y aludo a la cantidad de hijos nacidos fuera del matrimonio en los años de posguerra, la continua práctica de abortos clandestinos o las escapadas a Londres de los más pudientes"* (Carbayo, 2000:65).

La prohibició de la venda i propaganda de mètodes anticonceptius (article 14 de la llei), va implicar una dificultat afegida per a la llibertat sexual de les dones, independentment del seu estat civil -una de les polítiques més importants del règim era la familiar-. Es

¹⁶⁹ Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

prohibeix, sota pena de multa, la divulgació pública de qualsevol mitjà o procediment que eviti la procreació, així com campanyes contràries a la concepció i l'exposició pública i oferiment de mètodes contraceptius. A la manca d'educació sexual s'afegeix el desconeixement de mètodes anticonceptius. Aquesta circumstància provocava molts embarassos i repressió sexual, el que va canviar a la dècada dels 70. JC (1948) reflexiona sobre la mortalitat infantil, l'ús dels anticonceptius, i els canvis que aquesta qüestió va aportar a la societat:

“La dona ha estat sempre molt lligada per les maternitats, i en una època que no... això va canviar també, que no n’hem parlat, que va ser quan va començar el control de natalitat. Quan la dona es casava i anava tenint fills, perquè primer que es morien, que hi havia molta mortalitat infantil i s’havien de tenir molts fills, els fills pels pobres eren l’assegurança del dia de demà, perquè no hi havia assegurances. Llavors les dones moltes morien de part, la seva vida a banda de la que destaqués n’havia poques, estava lligada absolutament a això, a la reproducció. A la que això canvia, no ha sigut estrany que l’home hagi sigut en el context... el que passa és que també s’ha amagat el paper de la dona, no s’ha conegut. (...) (Els anticonceptius) van ser un canvi molt important, hi va haver molta resistència per part de l’Església i fins i tot de sectors no tant religiosos sí. Jo crec que la píndola... és que no era només això sinó que estava mal vist, el preservatiu era una cosa de fulanes, tot estava molt mal vist, i no hi havia controls fiables de la natalitat.

Això va ser quan em vaig casar –a l’any 1973- i hi havia metges que no t’ho receptaven i havies d’anar a un metge que sapiguessis que t’ho receptaria... i això va canviar, va fer canviar tot el paper de la dona i que es comencés a tenir menys fills. Persones urbanes també... perquè per exemple a casa de la meua mare van ser dos fills, que vull dir, en aquí a Barcelona, que la gent s’espavilava d’una manera o altra, però en canvi el meu pare van ser 13, que eren d’aquells sectors aixís... que la meua àvia deia ‘Si jo hagués anat a Barcelona no hagués tingut tants fills’. Els capellans també tenien molt de pes que deien que no es podia fer ús del matrimoni, que deien, sense tenir fills. I després que era una necessitat gairebé econòmica, perquè allò eren com unes empreses les famílies. Vull dir que la dona sí que feia

*coses, però no... tampoc... sobretot la dona de classe baixa, o mitja. Però bueno, hasta les classes altes es donava això.*¹⁷⁰

Aquesta reflexió repassa diverses situacions que es donaven entorn la sexualitat de les dones i la seva maternitat. D'una banda, l'alta mortalitat infantil durant i després de la Guerra Civil va implicar una política franquista en pro de la natalitat, amb el suport de l'Església Catòlica. A més a més, la idea de família que es plasma en les diferents normes citades en aquesta recerca incentiven la procreació, que estaria sota la guarda i cura de la mare i esposa de la família. El retorn de la dona casa a la llar, també respon a aquesta idea de la procreació. Per aquest motiu es prohibeixen la contracepció i l'avortament, tenint en compte que per a l'Església Catòlica un fetus ja és una vida.

Pel que fa a l'anticoncepció, com apunta JC (1948), l'ús del preservatiu es considerava una "cosa de fulanes", dones fora de tota moral catòlica. Ella també testimonia un fet peculiar: fins i tot casada tenia problemes perquè li receptessin anticonceptius. L'expressió "fer ús del matrimoni", tan usat en la cúria eclesiàstica, arribava a extrems insospitats per reprimir la llibertat sexual de les dones i, al capdavall, també la dels homes. El deure de la maternitat femenina que manava el règim es contradeïa amb l'ús d'anticonceptius, el que es va començar a trencar en les últimes dècades del franquisme.

L'article 15 de la norma ordena la clausura de les cases i pensions en les que acollien dones embarassades i consultes de tocologia i ginecòlegs. Només permet que es mantinguin obertes les clíniques, sanatoris i consultoris oficials, és a dir, aquells establiments dedicats a l'atenció sanitària de dones que obtinguessin el permís oficial del Govern. D'aquesta manera, era més fàcil controlar que les pràctiques d'aquests centres obeïen les disposicions normatives que s'han relacionat anteriorment.

En un altre sentit sobre la sexualitat, la penalització de l'adulteri femení amb més fermesa que no pas el masculí¹⁷¹ fa notori el zel amb el qual el règim controlava a les

---

¹⁷⁰ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

¹⁷¹ L'article 449 del Codi Penal de 1944 penalitzava l'adulteri femení d'obra amb una sola vegada que aquesta realitzés acte sexual amb home que no fos el seu marit –encara que se n'haguera separat de fet–, mentre l'article 452 del mateix Codi per penalitzar l'adulteri masculí exigia que aquest fos en el domicili conjugal o fos permanent o habitual (Moraga, 2008).

dones en pro de la moralitat. Moralitat que no es va aplicar en tots els àmbits amb la mateixa fermesa, ja que la prostitució va ser legal fins al 1956¹⁷² (Carbayo, 2000). L'Exposició de Motius de la norma torna a incloure la moral cristiana en un assumpte que afecta sobretot a les dones, argumentant el següent: “*La incontestable ilicitud de la prostitución ante la teología moral y ante el mismo derecho natural ha de tener reflejo obligado en el ordenamiento positivo de una nación cristiana para la debida protección de la moral social y del respeto debido a la dignidad de la mujer*”. Es podria deduir que anomenar a bans la moral catòlica que la dignitat de les dones no era en va, ja que sembla que la dignitat d'aquestes es deriva de la deguda salvaguarda que s'obliga a fer sobre la “teologia moral” i la “nació cristiana”, doncs el primer que s'esmenta és la “*ilicitud de la prostitución ante la teología moral*”, no la il·licitud que aquesta pràctica implica en el tracte sobre les dones –i les noies- en comprar-ne els serveis sexuals.

Es prohibeix la prostitució “*velando por la dignidad de la mujer y en interés de la moral social*”. Crida l'atenció que l'article 2 prohibeix les cases de tolerància i els bordells, però el silenci sobre les cases de cites deixava una petita escletxa a la prostitució i a l'adulteri masculí. Tot i que podia ser que les dones que se citaven amb homes en aquests tipus d'establiments no fossin necessàriament prostitutes, existia un buit legal entorn aquesta pràctica. Un exemple és *La Casita Blanca* de Barcelona,¹⁷³ lloc de cites on alguns homes de la burgesia catalana hi anaven per a satisfer els seus desitjos sexuals, emparats per la discreció del local i la seva plantilla. En llocs com aquells ni la llei ni la moralitat hi tenien lloc, eren com indrets on, els que s'ho podien permetre, realitzaven el qual volien sense que ningú els penalitzés. A més a més, també existien pisos clandestins al barri del Raval de Barcelona, on els homes anaven per contractar els serveis de prostitutes.¹⁷⁴

---

¹⁷² *Decreto-ley de 3 de marzo de 1956 sobre la abolición de centros de tolerancia y otras medidas relativas a la prostitución.* (BOE número 70, de 10 de marzo de 1956).

¹⁷³ Per a més informació, podeu consultar el bloc <http://barcelofilia.blogspot.com.es/2011/12/la-casita-blanca-1912-2011.html>

¹⁷⁴ Testimoni de MF (1922), cònjuge d'AG (1928) realitzat fora d'entrevista. Per la seva feina de taxista, alguna vegada va fer carreres a la Casita Blanca i a pisos on homes hi anaven a trobar prostitutes, situats al barri del Raval de Barcelona. Explica que aquests pisos eren discrets i que els homes que hi anaven deixaven propines molt generoses.

Pel que fa a les prostitutes, l'article 5 preveu la seva "reeduació i adaptació social", deixant-ho en mans del *Patronato para la Protección de la Mujer*. El que preveu, també, és la col·locació d'aquestes dones en "*trabajos normales, propios de la condición de la mujer*". D'aquesta manera, les dones –i noies- que haguessin exercit la prostitució tenien el destí en la reeducació i en l'ocupació laboral pròpia de la seva condició de gènere, segons els postulats i les normes franquistes. Aquesta previsió s'estenia fins i tot a les noies i dones que estiguessin en risc d'exercir-la, tot i que no s'exposa quin criteri se segueix per aplicar aquesta mesura en un supòsit predelictual.

El *Patronato para la Protección de la Mujer* es regula a la *Ley de 20 de diciembre de 1952 sobre organización y funciones del Patronato de Protección a la Mujer*.¹⁷⁵ En el seu articulat, es desprèn que el màxim objectiu d'aquesta institució era vetllar per la moralitat social i la de les dones que exercissin la prostitució, o estiguessin en risc d'exercir-la. L'Exposició de Motius assenyala que "(...) *la dignificación moral de la mujer, especialmente de las jóvenes; para impedir su explotación, apartarla del vicio y educarla cristianamente, y a tal fin se le confían las necesarias atribuciones para adoptar las medidas protectoras y tutelares de vigilancia e internamiento*". Una vegada més, tot i que es tracta de protegir unes dones i noies que es trobaven –sovint- en situacions d'explotació sexual i de violència, el que assenyala el poder legislatiu com a qüestió principal és que aquestes noies i dones s'havien d'apartar del vici i s'havien d'educar cristianament, doncs se les considera unes "desviades" (l'article 2.4 diu "*regeneración de las mujeres caídas*"). No es tenen en compte ni condicions personals, ni econòmiques i ni tan sols de necessitat perquè a aquestes persones exercien la prostitució. Només es considera que són persones immorals, que alhora posen en perill la moralitat pública. No les protegeixen del perill que l'exercici de la prostitució suposa per la seva integritat física, per la seva salut i per la seva integritat psíquica, sinó que el bé jurídic protegit a la norma és la moralitat i l'honestedat de les dones, és a dir, que tornin al camí de la vida cristiana.

---

¹⁷⁵ BOE número 357, de 22 de diciembre de 1952.

L'article 2.2 incideix en la qüestió de l'avortament i els anticonceptius, alhora que també fa esment a la corrupció i tràfic de menors –per bé que s'articulen com a delictes-. En aquest cas, també fa incidència a la moral catòlica, vara de mesura per a penalitzar tota conducta que es realitzi contra aquesta.

Aquest Patronat tenia la potestat de “corregir” la conducta de les dones i les noies que exercissin la prostitució o, en el seu cas, presentessin la realització de “conductes deshonestes”. En el cas de les menors i majors d'edat i menors de 25 anys, els pares tenien la potestat de demanar a aquesta institució que els ajudés a corregir la conducta de les seves filles. Per últim, l'article 29 preveia que la policia podia traslladar a les seus dels patronats provincials a totes les dones que de manera “pública o velada” es dediquessin a la “mala vida”, indicant-ne tot es les dades personals, professionals i circumstàncies familiars. Aquesta potestat sobre la vigilància indiscriminada de la moralitat de les dones era una altra mesura de control, que observem que no es donava sobre els homes. Ni es contemplava la possible existència de prostitució masculina, ni hi havia intenció de “reconduir en la moralitat cristiana” als homes consumidors de prostitució.

La manca de concreció de les conductes que podien ser constitutives de “mala vida” de les dones, deixa la porta oberta a la possible denúncia de possibles casos d'adulteri (reals o no), així com altres pràctiques no heterosexuales ni normatives, com podia ser, per exemple, parelles de lesbianes. La pràctica sexual no heterosexual també s'escapava de la “moralitat cristiana”, motiu pel que aquesta norma deixa la porta oberta a castigar aquest tipus de conductes, sobretot exercida per part de les dones en el cas de la llei esmentada.

La intromissió que la religió catòlica i l'Estat realitzaven en les vides de les dones suprimia la llibertat a la pràctica de culte i la fi de moltes de les fites alliberadores, assolides en el transcurs de la Segona República. El catolicisme es fa omnipresent, també en la vida laboral a partir del *Fuero del Trabajo de 1938*, i es remarca la defensa de la família en tot l'entramat jurídic franquista.

Aquesta pressió social es va reforçar en l'article 6 del *Fuero de los Españoles de 1945*,¹⁷⁶ el qual assenyalava la protecció oficial de la professió i pràctica de la religió catòlica. En la mateixa disposició es prohibia la celebració d'altres ritus confessionals de caràcter públic, que no corresponguessin al culte catòlic.

Una de les fites més importants de l'associació de l'Estat amb la Santa Seu Apostòlica va ser la promulgació del *Concordato entre la Santa Sede y el Estado Español*,¹⁷⁷ en el qual es regula les relacions entre ambdues institucions. La confessionalitat de l'Estat espanyol s'anuncia en el següent article:

“Artículo I. La Religión Católica, Apostólica Romana, sigue siendo la única de la Nación española y gozará de los derechos y de las prerrogativas que le corresponden en conformidad con la Ley Divina y El Derecho Canónico.”

La vigència del Dret Canònic al territori es regula a l'article II, així com la llibertat del culte catòlic. Es reconeix el caràcter de societat “perfecte” de l'Església Catòlica, garantint-li el lliure i ple exercici del seu poder espiritual i, com s'ha esmentat, de la seva jurisdicció. Es permet l'exercici públic i lliure del seu culte, a diferència de les altres religions, de les quals se'n prohibia la manifestació pública.

Pel que fa a la qüestió del treball, l'article V assenyalava que els festius s'assenyalen segons les festivitats religioses catòliques. D'aquesta manera, al festiu del 18 de Juliol, *“Fiesta de la Exaltación al Trabajo”*,¹⁷⁸ se li uneixen les festivitats cristianes.

El Concordat legitima els poders públics per a la intromissió en la vida privada de la ciutadania perquè compleixin el dia de descans establert per un criteri catòlic. Aquesta és una altra eina per restringir la llibertat de culte, perquè se segueixen unes festivitats

---

¹⁷⁶ BOE número 199, de 18 de julio de 1945.

¹⁷⁷ BOE número 323, de 19 de noviembre de 1953.

¹⁷⁸ Franco va canviar la celebració de la Festa del Treball el 1er de maig, com s'havia fet tradicionalment, pel 18 de juliol, commemorant l'aniversari del qual va anomenar *“alzamiento nacional”*. Aquesta modificació es va realitzar a partir de l'article 4 del *Fuero del Trabajo de 9 de març de 1938*: *“Declarado fiesta nacional el 18 de julio, iniciación del Glorioso Alzamiento, será considerado además como Fiesta de Exaltación del Trabajo”*. (BOE número 505, de 10 de marzo de 1938). Cal indicar que el Fuero també feia al·lusió a la qüestió catòlica en la seva Exposició de Motius: *“Renovando la Tradición Católica, de justicia social y alto sentido humano (...)”*.

cristianes, com també es vulnera el dret a no celebrar dites festivitats per no seguiment d'aquesta religió, tan si se'n seguia una altra o no se'n seguia cap. En el cas del treball a domicili, ocupació que van exercir algunes de les dones d'aquesta mostra, permetia no seguir aquest dia de descans sense massa control extern, en excepció de l'obligació a assistir a alguna cerimònia religiosa concreta. En moltes ocasions, les necessitats econòmiques de les famílies de classe treballadora no permetien descansar ni un sol dia. Ni tan sols els diumenges.

L'article XXII reconeix el matrimoni canònic. Totes les dones de la mostra que es van casar abans de 1975 –algunes fins i tot després- ho van fer segons les normes del Dret Canònic i per l'Església. El matrimoni canònic era l'únic reconegut, però en la reforma del Codi Civil de 1958,¹⁷⁹ l'article 42 reconeix el matrimoni canònic i el civil, però assenyalava que s'haurà de celebrar segons les normes canòniques quan, com a mínim un dels que es casi, professi la religió catòlica. Només s'autoritzava el matrimoni civil quan cap dels membres de la parella fos catòlic, el que s'havia de provar per part d'aquests.

Tot i existir un gest vers la llibertat en el règim jurídic del matrimoni, el llenguatge és inequívoc: obligatori quan un dels dos cònjuges professi la religió catòlica –força estesa, fos per devoció voluntària o “obligatòria”- i “autoritzada” quan es provés que cap dels dos cònjuges no professi aquesta religió. Aquest anunci obria el dubte de com es pot provar una qüestió com aquesta i assenyalava que, malgrat aquesta petita obertura, els matrimonis realitzats en altres confessions no estan reconeguts per l'estat espanyol.

Pel que fa a l'educació, un dels dominis més apreciats per l'Església Catòlica, el Concordat també regula quina presència tindrà el seu dogma a les aules. L'ensenyament s'havia de regir pels principis del dogma i la moral del catolicisme. El compliment d'aquesta obligació podia ser vigilada pels ordinaris, els quals també tenien potestat d'exigir la retirada de continguts que entenguessin allunyats dels seus principis.

L'article XXVII garanteix l'ensenyament de la religió catòlica com a matèria ordinària i obligatòria a tots els centres docents, siguin públics o no, i en qualsevol ordre o grau. En

---

¹⁷⁹ BOE número 99, de 12 de abril de 1958.

aquest article també es regula qui té la potestat per impartir aquesta assignatura en els diferents nivells educatius, arribant a l'ensenyament universitaris, i els diferents centres.

L'Església tenia el control absolut sobre la impartició de l'assignatura de Religió Catòlica. La norma autoritzava l'exempció per estudiar aquesta assignatura l'alumnat que sigui de família de no catòlics. En aquest cas, s'havia de sol·licitar per part dels pares, mares o tutors legals (*"quienes hagan sus veces"*, interpretarem que es tracta dels tutors legals). Aquesta assignatura s'impartia a tothom, només dispensant a l'alumnat que els seus pares no ho desitgessin, els que s'havien de prendre la molèstia de sol·licitar l'exempció pel seu fill o filla. A més a més, l'Església també controlava, en cooperació amb l'autoritat governamental competent, l'accés i permanència del professorat de l'assignatura de Religió Catòlica, com s'ha mantingut actualment per la vigència d'aquest Concordat.

La unió entre Estat i la Santa Seu Apostòlica, el que representava l'"Església oficial", suposava una escenificació entre el règim totalitari franquista i l'Església Catòlica, Apostòlica i Romana més conservadora, tradicionalista i poc tolerant amb les dones i les diferents sensibilitats existents entre feligresos i feligreses. En nom de Déu es va penalitzar el fet de ser dona. Realitat que suposava una incomoditat, fins i tot, entre algunes dones que formaven part de l'Església. Però una altra Església va irrompre en la vida civil catalana, sobretot a mesura que el primer franquisme va donar pas a diferents idees d'entendre el catolicisme, com havia de ser el Concili Vaticà II.

Pel que fa a l'ús que l'Estat va fer de l'Església Catòlica, amb escenificacions a Catalunya com les diverses visites de Francisco Franco a Montserrat, com per exemple la de 18 de juliol de 1966¹⁸⁰, algunes de les dones entrevistades per aquesta recerca en tenen la seva pròpia opinió, com la de MF (1958).

"No anava amb mi. La resposta seria aquesta, no anava amb mi, era com si fos una altra Església. La nostra parròquia, la nostra Església, l'Església en si, la que realment crec que, creia, crec i espero creure i creia la gent que ens envoltava, no

---

¹⁸⁰ El reportatge que en va fer el NO-DO (Noticias Documentadas) es pot veure al següent enllaç: <http://www.rtve.es/filmoteca/no-do/not-1228/1474396/>

tenia res que veure amb l'Església aquesta que estava vinculada Franco perquè jo crec que era com (pensa) de fet tots som cristians, catòlics i apostòlics diuen, però per mi, i com l'actualitat, és com el Papa, com aquests que estan tan a prop dels règims i tan rics. És com... per mi és com una altra religió."¹⁸¹

El testimoni de MF (1958) ens introdueix en un discurs majoritari entre les dones que s'han entrevistat en aquesta recerca. Malgrat ésser catòliques, no se senten identificades amb l'Església oficial. Aquest posicionament sovint troba raó de ser en les circumstàncies personals i fa miliars, com t ambé en el posicionament polític de la informant. A mesura que s'han realitzat les entrevistes s'ha percebut la tendència que, com més allunyada es troba una entrevistada del posicionament polític del règim, més allunyada està de l'Església oficial. En el mateix sentit, la confessionalitat de la pràctica de les parròquies troba el suport i l'acolliment de les persones que políticament més s'oposaven al règim. En un altre sentit, les dones amb menys implicació política, en les entrevistes incidien menys en el seu posicionament vers l'Església oficial i donaven menys importància a la inclinació del rector de la seva parròquia.

Però aquest no és un fenomen que es va donar en exclusiva al Poble Sec de Barcelona, sinó que s'han realitzat alguns estudis que incideixen en la diferència entre dos tipus d'Església: *"Per als historiadors de les mentalitats, la religiositat popular ha posat de manifest l'existència de la cultura occidental no sancionada oficialment; des d'aquesta perspectiva el nucli de la problemàtica històrica és la relació entre les elits i el poble, tenint en compte a més que aquests no són blocs homogenis."* (Solé, 1994:10) Per tant, la relació entre l'elit franquista i el poble també es manifestava en les dues esglésies; la del Govern i la del barri.

Un dels esdeveniments més importants de l'Església Catòlica en els anys 60 va ser el Concili Vaticà II. Amb la voluntat de modernitzar la institució, el Concili anunciat pel Papa Joan XXIII a l'any 1959 (es va clausurar a l'any 1965 sota el comandament del Papa Pau VI) (DDAA, 2003), l'havia de modernitzar, ja fos en la pràctica moralista com en la seva posició en el sí de societats confessionals com l'espanyola.

---

¹⁸¹ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

Aquest fet suposaria un canvi del paper de la dona a l'Església? La consideració de les dones canviaria en una millora dels seus drets laborals i personals?

L'evolució en relació al discurs sobre "la dona" havia començat amb el Papa Pius XII, el qual, sense abandonar la idea de la funció de la maternitat, construeix el discurs sobre la seva dignitat en igualtat de condicions que la de l'home. La funció "natural" de la dona segueix sent la maternitat i l'atenció a la família, malgrat que aquesta no impedeix que surti a l'espai públic, ja que Pius XII anima a les dones perquè l'ocupin. Per a l'Església, homes i dones esdevenen éssers igualment dignes i capaços (DDAA, 2003).

El començament dels treballs relacionats amb el Concili Vaticà II, ja convocat per Joan XXIII, introduïa el "problema de la dona" en els seus textos. Seguint la línia iniciada per Pius XII, es plasma la dignificació de les dones a l'Església, la seva consideració de capaces en igualtat de condicions que els homes. En aquest procés, l'Església es felicita per haver "alliberat a la dona", tot i que la idea original de la missió femenina de la cura de la llar no desapareix i se segueix fent una crida a les virtuts reconegudes per l'Església: el sacrifici, la humanitat i la puresa, com es plasma en el missatge a les dones dins del text "*Missatges del Concili a la Humanitat*",¹⁸² de 8 de desembre de 1965.

Alguns dels passatges més destacables ens desvetllen quina va acabar sent la posició de les dones en el si de l'Església Catòlica en la finalització del Concili Vaticà II:

"La Iglesia está orgullosa, vosotras lo sabéis, de haber elevado y liberado a la mujer, de haber hecho resplandecer, en el curso de los siglos, dentro de la diversidad de los caracteres, su innata igualdad con el hombre.

Pero llega la hora, ha llegado la hora en que la vocación de la mujer se cumple en plenitud, la hora en que la mujer adquiere en el mundo una influencia, un peso, un poder jamás alcanzado hasta ahora.

---

¹⁸² Font: http://www.vatican.va/holy_father/paul_vi/speeches/1965/documents/hf_p-vi_spe_19651208_epilogo-concilio-donne_sp.html. En la mort de Joan XXIII, és el Papa Pau VI qui segueix el procés conciliar.

Vosotras, las mujeres, tenéis siempre como misión la guarda del hogar, el amor a las fuentes de la vida, el sentido de la cuna. Estáis presentes en el misterio de la vida que comienza. Consoláis en la partida de la muerte. Nuestra técnica corre el riesgo de convertirse en inhumana. Reconciliad a los hombres con la vida. Y, sobre todo, velad, os lo suplicamos, por el porvenir de nuestra especie. Detened la mano del hombre que en un momento de locura intentase destruir la civilización humana. (...)

Vosotras, sobre todo, vírgenes consagradas, en un mundo donde el egoísmo y la búsqueda de placer quisieran hacer la ley, se guardi anes de la pureza, del desinterés, de la piedad. (...)”

La situació de les dones va mi lllorar? Si tenim en c ompte e l reconeixement de la complementarietat amb els homes i l’abandó del concepte d’inferioritat, potser sí. Però si considerem que, finalment, les dones no van ascendir en l’ordre eclesiàstic i, fins al dia d’avui, no es poden ordenar sacerdotesses i no tenen la mateixa importància orgànica que els seus companys de sexe masculí, potser no va esdevenir una evolució plena –segons entenguem quin ha de ser el lloc de les dones en aquesta institució-.

En la qüestió que ens ocupa, pot ser que la tímida evolució de la posició de l’Església entorn de les dones a partir del Concili Vaticà II tingui alguna relació amb els canvis legislatius que es van dur a terme a l’estat espanyol a partir del final de la dècada dels anys 50? Considerant la confessionalitat de l’estat espanyol, i la importància que l’Església Catòlica tenia en la seva vida pública, potser no seria improcedent apuntar la hipòtesi que el Concili impulsat per Joan XXIII va ser un punt de partida per obrir l’espai laboral a les dones, en particular a les casades. Si l’Església reflexionava que “ha arribat l’hora en què la vocació de la dona es compleixi amb plenitud”, pot ser que l’aparell governamental franquista ho adaptés? Tenint en c ompte e l contingut de l’article II de la *Ley Fundamental de 17 de mayo de 1958 por la que se promulgan los principios del Movimiento Nacional*,¹⁸³ si la doctrina de l’Església Catòlica inspirava la legislació estatal espanyola, es pot afirmar que, preveient el curs dels treballs conciliars entorn a les dones, el govern franquista adaptés la seva legislació segons aquesta nova

---

¹⁸³ BOE número 119, de 19 de mayo de 1958.

direcció que prenia la cúria vaticana? La coincidència en el temps dels dos fenòmens ens permet apuntar l'existència d'una ingerència del canvi de postura de l'Església en la legislació que afectava als drets laborals de les dones.

Si considerem que les directrius oficials de l'Església abandonaven el concepte de subordinació de les dones, i alhora l'any 1961 l'excedència per raó de matrimoni passava a ser potestativa, és una coincidència en el temps o els canvis que realitzava l'Església eren seguits –amb més o menys encert– pel Govern espanyol franquista d'una manera conscient, tenint en compte els nous camins que marcava l'estament vaticà? Tot i que no esdevinir una evolució radical, és important assenyalar que a aquest canvi de mentalitat en l'Església Catòlica Apostòlica i Romana, podia haver contribuït en la modesta alliberació de les dones en l'àmbit laboral i civil, ja que es passa d'una submissió absoluta a l'autoritat del marit i/o del pare, a una certa llibertat individual, tot i que no és completa.

Però què va implicar el Concili Vaticà II a la pràctica quotidiana? La posició de les dones a les parròquies va tenir més importància després d'aquest Concili? CA (1940) explica el seu punt de vista:

“El vam viure amb moltes esperances perquè ja de llavors, i ara molt més, l'Església ha defraudat, i a més escandalitzat, que és pitjor, a molta gent. I llavors va semblar que allò podia ser lo que es necessitava. El problema va ser que és clar, al morir-se el Joan XXIII, all avons es va tornar, tota aquella, això ara tirarà endavant... va quedar molt tallat i jo en aquella època era molt crítica i ara ho sóc absolutament del tot, moltíssim molt, perquè vull dir...”¹⁸⁴

I el Concili va dignificar i millorar el paper de les dones a les parròquies? AG (1928) en pensava el següent:

“No no, això no, això no. A les dones no... (pensa) era menys 'carca', poder, poder les dones feien més coses a l'Església, però mai, mai com un capellà. (...) Les que

---

¹⁸⁴ Entrevista realitzada a CA el 8 de febrer de 2013.

*tenien més lletra o havien estudiat preparaven reunions i ajudaven més al capellà. Però les que no en teníem com jo anàvem a fregar.”*¹⁸⁵

Aquests testimonis evidencien que la reforma iniciada per Joan XX III en allò que hagués pogut suposar per a les dones va quedar interromput degut a la seva mort. Tot i existir una sèrie d'avenços, i encara que la inclinació de les parròquies del barri fos més aviat progressista –segons els testimonis aportats-, les dones seguien tenint un paper secundari i de servei domèstic: de la mateixa manera que netejaven casa seva, l'espai privat, netejaven la parròquia, l'espai públic comunitari.

II.3.2. L'Església catòlica: una mirada de barri.

El Poble Sec és un barri amb llarga tradició religiosa. La presència del culte catòlic al barri va ser extensa i important des de la seva creació. El 1888 s'inaugura l'Església de Santa Madrona de Tessalònica –considerada la Catedral del barri- i el 1916 es torna a obrir la Parròquia de Lurdes, que substitueix Santa Madrona l'Antiga, destruïda durant els fets de la Setmana Tràgica de 1909.

El 1946 es van obrir les parròquies de Sant Salvador d'Horta –patró del barri- i la de Sant Pere Claver, gestionada per capellans de la Companyia de Jesús i destinada a cobrir les necessitats assistencials de l'antiga zona de les Hortes de Sant Beltran, poblada de barraques. És d'aquesta manera com el barri es dota de quatre parròquies, que gaudeixen de força activitat religiosa i social, també en el període estudiat en aquesta tesi.

Malgrat ser un barri obrer, el que podria fer pensar que el fet religiós no tenia presència entre la població o, en el seu cas, tenia força rebuig, entre les dones de la mostra hi ha una gran presència de catòliques practicants, i en menor mesura de catòliques no practicants. És per aquesta qüestió que el catolicisme forma part de la seva vida quotidiana, amb més o menys importància segons el cas.

---

¹⁸⁵ Entrevista realitzada a AG el 19 de febrer de 2012.

JC (1948), de qui els pares formaven part de la comunitat de Santa Madrona, ho recorda d'aquesta manera:

*“Sí, eren catòlics practicants, però tampoc era una cosa molt exigurada. El meu pare era d’una família d’aquestes de poble i eren més catòlics, tenia un germà capellà, i un altre que estudiava per capellà i eren més així, però l’altre cantó de la meva mare eren més d’esquerra però com que després de la guerra com que casibé era obligació anar a missa i tot això i tot hom hi anava. Eren catòlics practicants però sense una exageració.”*¹⁸⁶

Com manifesta aquest testimoni, a vegades el fet d’anar a l’Església esdevenia més aviat una qüestió obligatòria, per l’oficialitat que aquesta institució va tenir acabat el conflicte bèl·lic. Amb el pas del temps aquest control es va relaxar una mica, tornant la llibertat individual d’anar o no a missa els diumenges. És per aquest motiu que les entrevistades més joves no recorden que cap rector controlés si anaven a missa o no.

En aquesta recerca no s’han trobat testimonis que professessin (o professin) un culte diferent del catòlic, puix que fins i tot en algun cas que els pares no assistien a missa, les filles sí que formaven part de la comunitat. Així ho explica VE (1951):

*“Més que res nosaltros, les noies, perquè els pares hi anaven però no gaire, les que anàvem més érem les filles diguéssim i sí, formàvem part ‘Las hijas de María’ i el que hi havia.”*¹⁸⁷

Les dues opcions majoritàries eren la indiferència o la pràctica del culte religiós catòlic, sense que en aquesta recerca es tingui coneixement de celebracions d’algun altre tipus de culte en un possible espai privat. Per *Decreto 779/1967, de 20 de abril, por el que se aprueban los textos refundidos de las Leyes Fundamentales del Reino*¹⁸⁸, es reforma el contingut de l’article 6 del *Fuero de los Españoles de 1945*. Amb aquesta reforma es mantenia la confessionalitat catòlica de l’Estat, introduint en el seu segon paràgraf el

---

¹⁸⁶ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

¹⁸⁷ Entrevista realitzada a VE el 1 de febrer de 2012.

¹⁸⁸ BOE número 95, de 21 de abril de 1967

concepte de “llibertat religiosa” (de Fuenmayor, 1967). Aquest canvi es deu a la Declaració conciliar de llibertat religiosa de data de 7 de desembre de 1965¹⁸⁹, que pretenia passar del concepte de tolerància a la llibertat, entès com un dret personal i col·lectiu malgrat limitar-se en els principis de la moralitat i l'ordre públic. D'aquesta manera, la llibertat religiosa es blindava amb la tutela jurídica.

Viure en la fe cristiana era un fet habitual i, en moltes ocasions, heretat de la tradició familiar. Sovint sense qüestionar el rol de les dones en el sí de l'Església Catòlica, entraven a formar part de la comunitat, ja fos per fe, ja fos per les activitats que s'hi realitzaven. El pes de la fe era molt important per l'acostament de les noies i les dones a les diferents parròquies –sovint les més properes al seu domicili habitual–, on trobaven capellans més o menys conservadors.

De les 30 entrevistes realitzades, el 100% manifesten professar la religió catòlica. D'aquestes, 25 manifesten –o es dedueix en el discurs de l'entrevista– que la creença religiosa els hi ve donada per tradició familiar. Al contrari, 5 manifesten que el culte religiós no els hi ve de família, sinó per pròpia convicció o per convicció compartida amb la parella.

L'Església formava part de la vida d'aquestes dones, on anaven amb la família i es trobaven amb veïns i veïnes amb els que formaven –a vegades encara actualment– part d'una comunitat en la qual s'hi establien llaços d'amistat i, a vegades, fins i tot cooperació, necessària sobretot en els primers anys de postguerra.

De les trenta dones que es compten en aquesta estadística, vint-i-tres formaven part d'alguna comunitat, majoritàriament a la de la Parròquia de Lurdes. En moltes ocasions les mateixes entrevistades van passar per diverses comunitats segons l'etapa personal de la vida o, en el seu cas, per coincidència –o no– amb la manera d'entendre la religió amb el rector de la parròquia. D'aquesta manera, Lurdes i Santa Madrona són les que aplegaven més feligreses entre les dones de la mostra. D'altra banda, Sant Salvador d'Horta era la parròquia on anaven majoritàriament les nenes de l'escola de les monges

---

¹⁸⁹ Font: http://www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651207_dignitatis-humanae_sp.html

i les mares i els pares dels nens que anaven a l'Agrupament Escolta. La implicació amb la comunitat es tradueix, en 14 de ls casos es traduïa en la realització de diferents activitats a la parròquia, que anaven més enllà d'anar a missa. Des dels equips de matrimonis, a excursions, esplais per a nens i nenes, a grups teatrals, moltes vegades la parròquia també era un espai de lleure.

Els testimonis recollits per aquesta recerca mostren una diversitat de pràctiques religioses existents al Poble Sec en diferents etapes de la dictadura. Mentre en els primers anys s'ha pogut recollir una inclinació més aviat tradicionalista, a partir de la dècada dels seixanta els rectors que destinaven al Poble Sec eren cada cop més joves. Des del Padre Nacho, qui LV (1959) recorda que acollia els nens i nenes de l'esplai de la Parròquia de Lurdes, fins els seminaristes, entre ells el popular Mossèn Palom de Sant Salvador d'Horta, que eren escridassats com a comunistes al passar pel local de Falange, com explicava AG (1928) en la seva entrevista. D'aquesta manera es descobreixen diferents tipus d'Església: des de la més tradicional a la progressista, la que es practicava a les parròquies de barri i que s'allunyava dels postulats oficials que donaven suport al règim.

Però no només les parròquies de barri podien esdevenir un espai de confrontació amb el règim¹⁹⁰, sinó que el Monestir de Montserrat també es va manifestar públicament contra el Govern franquista l'any 1963 en un article al diari francès "*Le Monde*". Segons Mercedes Gordon (2005), citant Rouxel Dolivet, la fractura entre el règim i la Comissió Episcopal va començar el 1969. Aquesta qüestió va començar a visualitzar un trencament entre el qual Dolivet va denominar Església tradicional i la "nova", conforme els nous signes del temps. El 1971 aquest trencament s'escenifica en l'Assemblea del clero i els bisbes, quan se superen les postures de l'Església en el període del conflicte civil.

Amb el pas dels anys, i recuperant una mica la tradició i el pes que havien tingut en el barri, com ja s'ha apuntat anteriorment, les parròquies es van convertir en una

---

¹⁹⁰ Un dels testimonis d'aquesta recerca, AG (1928) també recorda que a la Parròquia de Sant Domènec, del barri de Sant Antoni, hi va haver reunions clandestines de sindicats obrers.

alternativa a l'oci que s'oferia a la seu de la Falange del carrer Blai i, malgrat que la majoria dels feligresos i feligreses hi arribaven per qüestions de fe, no totes les activitats que s'hi realitzaven eren de caràcter catòlic. CA (1940), qui formava part de la comunitat de la parròquia Santa Madrona, recorda que en aquell centre –on va conèixer qui seria el seu cònjuge- s'hi feien activitats de tot tipus:

“Hi havia un quadre escènic de teatre, que feien un teatre molt maco, molt ben fet, molt. Després hi havia dels juvenils, dels més jovenets que feien els Pastorets i feien coses... vull dir era... i nosaltres érem sempre els afegitons, els que quan tocava doncs fer ‘Els Pastorets’ ens afegien a fer bulto i durant la setmana, tota la setmana podies sempre, podies passar allà i jugar a ‘ping-pong’ o jugar a escacs o... vull dir, era com un club i sobretot que és (...) un record que és molt bo és que allà hi anava gent que no anava a missa: gent jove que no anava a missa però li agradava molt l’excursionisme i anaven d’excursionisme i no els hi deien ‘abans has d’anar a missa’, en absolut, i la majoria sí que anàvem a missa perquè mira. El diumenge al dematí anàvem a missa però vull dir, no era una cosa tancada, era una cosa molt oberta i fèiem les revetlles de Sant Joan... ballant sardanes! Ballant sardanes, rèiem, i després hi havia totes aquelles cosetes que ‘M’agrada aquella nena, m’agrada aquell nen...’ i tot això era una cosa molt... molt elaborada que t’agradés un noi! Però és que no, que no es noti que m’agrada perquè ui... és clar. Però jo en tinc un record molt maco, potser és que jo tampoc he intentat no mai no ser massa complicada, però tinc un record molt maco d’aquella època.”¹⁹¹

Però no només Santa Madrona era escenari d’aquest tipus d’activitats. El Centre Parroquial d’Acció Catòlica, depenent de la Parròquia de Lurdes a partir de 1940 a instància de Mossèn Antoni Mirabet (Fabra, 2007), va ser un espai en el qual s’hi realitzaven unes activitats semblants a les de l’altra Parròquia, tot i que –en principi- no eren mixtes. Amb la finalitat d’educar espiritualment a dones i homes, noies i nois per separat, al carrer Ricart es va obrir el local d’Acció Catòlica¹⁹². Allà s’hi organitzaven

¹⁹¹ Entrevista realitzada a CA el 8 de febrer de 2013.

¹⁹² Acció Catòlica va ser una institució de caràcter juvenil formulada pel Papa Pius XI a partir dels models d’associacions juvenils europees fundades el s.XIX. Per apartar la joventut dels “mals de la societat”, es

diverses activitats, com excursions, tea tre... etc. però també els oficis religiosos corresponents a festivitats pròpiament religioses, com les processons de Setmana Santa.

Algunes de les dones entrevistades manifesten, sense mencionar el nom d'Acció Catòlica, que en la seva joventut hi van anar per les activitats que hi feien, com és el cas de MR (1922):

*“El carrer Ricart, un jesuïta de casa molt bona va obrir un centre d'esplai i jo vaig anar allà i m'ho vaig passar molt bé: fèiem funcions, fèiem excursions i ell ens pagava la meitat, i si no podíem no pagàvem res i podíem anar igualment d'excursió, anàvem molt a Núria, tres o quatre dies a Núria anàvem.”*¹⁹³

Una de les activitats que va tenir una bona acollida van ser els equips de matrimonis. Aquesta activitat es va originar arran de l'Agrupament Escolta Rabinath Tagore, amb seu a Sant Salvador d'Horta. Els pares i mares dels nois i noies *scouts*, amb l'impuls d'AG (1928) –una de les dones entrevistades per aquesta recerca– es van començar a reunir amb Mossèn Palom, qui va ser-ne el primer Pare Consiliari.¹⁹⁴ Amb aquesta excusa, a banda de fer amistat, també practicaven la fe i debatien sobre religió en el sí del matrimoni.

El moviment *scout*, fundat pel militar anglès Robert Baden Powell, es basava en el seu llibre *Scouting Boys*, publicat el 1908 i es va estendre ràpidament per Europa i Estats Units (March i Sureda, 2003-2004). A casa nostra, en els anys 50 els grups escoltes van ser possibles per la insistència de Mossèn Batlle, qui va ser el primer Consiliari Diocesà de l'Escoltisme. Després de la Guerra Civil només era legal el Frente de Juventudes pels nois i la Sección Femenina per a les noies, així que per la seva consciència cristiana i el

---

van crear aquests tipus d'espais que tenien com a objectiu educar els i les joves segons els postulats catòlics i sota les consignes de Pietat/Estudi/Acció. (Montero, 1987). Seguint aquestes directrius, es perpetraven activitats sota la direcció d'un rector, com al Poble Sec va ser el cas de la Parròquia de Lurdes. Una altra de les activitats relacionades amb Acció Catòlica van ser els “*Cursos de Cristiandad*”, promoguts per sacerdots de Palma de Mallorca el 1949 i que es van estendre per tota la península. El seu objectiu era l'organització de trobades en diferents àmbits (local, nacional i fins i tot internacional), on, en un clima propici, es donava el testimoni personal de l'experiència de l'exercici de la fe catòlica. (Andrés, 2004)

¹⁹³ Entrevista realitzada a MR el 1 de setembre de 2010.

¹⁹⁴ Explicacions realitzades per MF (1922), cònjuge d'AG (1928), fora d'entrevista.

seu convenciment de l'educació en la fe de la joventut, va lluitar per la creació de la Delegació Diocesana d'Escoltisme de Barcelona, la pionera a Catalunya (Martorell, 2009). En el cas del Poble Sec, el moviment *scout* hi va tenir presència per iniciativa de Mossèn Palom. AG (1928) explica com es va formar, ja que el seu fill hi va tenir un paper molt important:

“Perquè ell –el seu fill- se’n va anar a missa tal qual: amb el foulard, amb les divises... amb tots els guarniments que porten els escoltes. (...) Bueno, la qüestió és que va anar i li va dir això. Llavors quan es va acabar la missa i la confessament i tot, aquest capellà va sortir del confessionari i li va dir, ell tenia 15 anys allavors, i li va dir ‘Mira escolta vull parlar amb tu. Vull parlar amb tu i et diré per què. Perquè mira, des que sóc capellà ets el primer escolta que em ve al confessionari i jo em vaig fer a la idea quan vaig sortir del seminari que així que pogués faria un agrupament d’escoltisme i com que m’has vingut tu he pensat que ara seria l’hora’. Això va anar ‘aixís’ eh, va ser molt xocant això. (...) Quan la cosa ja va anar... es va formar aquest grup d’escoltes perquè el capellà va conèixer als altres, el capellà era el Josep Maria Palom i es va formar el grup d’escoltisme allà a dalt. Molt bé. I ell com que va pujar aquí a casa i va veure que ens preocupàvem per l’escoltisme, que de tant en tant fèiem una reunió de pares i nosaltres hi anàvem i que tal i que qual, va ser que va dir ‘Per què no venen al casal, que allà hi ha grups de matrimonis’ I ja hi vam ser: vam anar allà i ens va presentar els matrimonis i grups aquí i reunions allà i d’aquí va venir tot.”¹⁹⁵

El Rabinath Tagore va ser el primer grup *scout* mixta¹⁹⁶ després de la seva expulsió de la parròquia, quan el rector de Sant Salvador d’Horta, Mossèn Francesc –que era més gran que Mossèn Palom i més conservador- va decidir fer-los fora perquè pensava que eren massa progressistes. Tot i això, en la nova etapa van mantenir el tarannà profundament cristià. L’escoltisme també va ser un espai en el qual el catalanisme hi va tenir molta importància, fins el punt que els nois i noies *scouts* s’enfrontaven amb els de

¹⁹⁵ Entrevista realitzada a AG el 19 de febrer de 2012.

¹⁹⁶ No és fins als anys 70 que l’escoltisme adopta la coeducació i es creen entitats mixtes a partir de la fusió entre agrupaments, i el fet explicat va ocórrer als voltants de 1968.

la Falange amb més o menys assiduitat, fos al barri o quan es trobaven d'excursió a Montserrat, doncs representaven dues maneres oposades de veure la qüestió nacional. Mentre els *scouts* de Catalunya eren catalanistes, a més de cristians, i resistien les prohibicions i la repressió de l règim franquista entorn de la cultura i la llengua catalanes¹⁹⁷, els joves de *Falange* defensaven la doctrina del *Movimiento*, fins i tot per la força. Així, com es podia esperar, quan joves d'una banda i l'altra es trobaven hi havia enfrontaments. Així ho explica JC (1944), qui no va anar a l'Agrupament Escolta però sí va sentir a parlar d'aquestes qüestions:

*“(...) A mi em van dir que el rector de Santa Madrona –devia ser el de sant Salvador– va deixar això dels ‘boy scouts’ perquè no volia que hi haguessin aquests follons. L’únic que recordo que un noi de la parròquia, que jo anava a Sant Salvador, que el van esperar uns matons, que hi havia de tot perquè jo coneixia nois de la Falange que eren normals, que s’havien apuntat allà com qui s’apunta al futbol, no? El van esperar i el van estovar. No li van fer molt mal, però... hi va haver algun problema d’aquests. Però bueno, tu a vegades ho senties, però no tampoc. tampoc ho vivies així molt... Jo eh almenys.”*¹⁹⁸

El moviment *scout* es fundava sobre uns principis profundament catòlics i altruistes, a més de pacifistes,¹⁹⁹ i qui donava nom a aquest Agrupament Escolta era un escriptor i Premi Nobel de Literatura indi amb una base molt espiritual.²⁰⁰ Però tot i això, els nois i noies *scouts* havien d'aprendre a defensar-se de ls atacs dels falangistes. Així ho MF (1958), la qual va ser una membre molt actiu de l'Agrupament Escolta:

¹⁹⁷ En un discurs pronunciat el 1976, Josep Martorell, dirigent de Minyons Escoltes i Guies de Catalunya, deia el següent: “L’escoltisme i el guiatge tradicionalment s’han entès com a apolítics. Això és cert en relació a l’adscripció dels moviments a un o altre partit. Però el que no és menys cert és que per a una educació que apunta responsabilitats personals i de grup en front de la vida del país, la dimensió política que tenen tots els afers públics no podia ser negligida i la preparació per entendre i respondre a aquesta dimensió tampoc. És per això que l’escoltisme i el guiatge català van assumir a questa realitat i incorporaren l’educació política a les seves finalitats.” El text complet es pot trobar a <http://www.aeignuria.cat/jomla/content/view/48/139/>

¹⁹⁸ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

¹⁹⁹ Els principis i finalitats es poden trobar en aquest document: <http://www.santiago.org/recursos/18-omms.pdf>

²⁰⁰ Per consultar-ne la biografia: http://www.nobelprize.org/nobel_prizes/literature/laureates/1913/tagore-bio.html

“Estaven al carrer Blai sí, al carrer Blai hi havia un grup, o agrupament o cau, (...) allà es reunien... un local. Allà es reunien i estàvem enfrentats totalment. (...), jo me’n recordo d’un joc de pistes que vam fer a Montjuic²⁰¹ (...) ens van barrar el pas, ens van barrar el pas fins al punt (...) que ens van començar a sortir de diferents punts gent de la Falange (...) Armats, ells anaven armats. (...) recordo que nosaltres ens vam cagar, perquè ara sí, ara sí que ens les donen... (...) aquell moment no el portàvem –el bordó²⁰²-, no portàvem res, però nosaltres teníem un company, (...) va començar a tocar el “pito” i va aparèixer tothom per darrere del dels, perquè com que ja ens havia passat altres vegades teníem aquesta contrasenya. Estàvem sobre avís, va començar a aparèixer tothom i la veritat és que vam passar... hi va haver baralles, hi va haver ferits, però ja era una baralla normal i corrent de tota la vida. Ara ja estàvem igualats. Una mica sí –els falangistes els anaven a buscar-, perquè nosaltres passàvem molt d’ells. (...) nosaltres també dúiem els piulets i els mosquetons perquè moltes vegades anàvem a pujar parets i tal, aleshores ja la cosa, sí que ens intentaven agafar per petits... fer-nos mal, anaven a fèrnse mal, anaven amb cadenes sempre, jo recordo la rodejada de les cadenes d’aquests nois... uf... (...) N’hi havia del barri sí, no els coneixia personalment però eren del barri. No els coneixia personalment perquè jo amb aquesta gent evidentment no m’hi feia. (...) eren molt tremendos...”²⁰³

Crida l’atenció que tot i que la política és una qüestió que es pot entendre aïllada de la societat, finalment impregna molts àmbits de la vida quotidiana de la població i, finalment, molts i moltes joves –com també passa avui dia- reproduïen els rols i els comportaments d’aquell sector polític amb el qual se senten identificats i identificades. Des d’una perspectiva política, es pot interpretar que catalanistes i falangistes se seguien enfrontant, en aquest cas a petita escala.

²⁰¹ Arran de la renovació pedagògica que hi va haver en el moviment escolta en els anys seixanta, els grups de nens i nenes entre 11 i 13 anys –dat que tenia MF (1958) en aquell moment-, formats en patrulles (grups) havien de realitzar activitats en equip, amb l’objectiu d’obtenir entrenament personal de forma progressiva. (March i Sureda 2003-2004).

²⁰² Bastó llarg amb guaspa punxeguda utilitzat pels caminants, els escoltes, etc. Def iniciació de <http://www.diccionari.cat>

²⁰³ Entrevista realitzada a MM el 22 de gener de 2012.

Les reunions de matrimonis eren un altre espai en el qual dones i homes hi participaven de forma conjunta, on les quotidianitats i les diferències laborals quedaven aparcades sota el paraigua de la fe. Tanmateix, en alguns matrimonis que formaven els equips que freqüentaven la parròquia de Sant Salvador, s'han observat conductes subtils per part de la investigadora, ja sigui fora de recerca o en alguna de les entrevistes realitzades, que mostren una tendència dels marits a fer notar que tenen més coneixements que les seves esposes. Aquest fet pot fer sospitar que la mentalitat masculista d'aquella època també entrava en les comunitats religioses més progressistes, ja que es tracta d'una qüestió d'educació i estil de vida, molt arrelat entre els matrimonis de l'època, sobretot entre els matrimonis de més edat, membres dels quals van nàixer en les dècades dels anys 20 i 30 del segle XX.

Pel que fa al funcionament dels grups de matrimonis, esdevenien un espai de debat conjunt entre els i les membres, entorn de la religió i el matrimoni. JB (1944) ho explica d'aquesta manera:

“Nosaltres quan ens vam casar, aleshores aquí la meva germana ens van dir ‘Va, per què no us apunteu també i veniu al grup aquest i formeu un grup’ i aleshores allà a Sant Salvador, a la plaça del Sortidor, hi havia uns capellans molt fermos molt macos, molt al dia, doncs, i allavors vam fer un grup de matrimonis de la nostra edat, recient casats tots, que encara ens trobem (...) Vam estar seguint, fent amb el... Palom, doncs aquest va ser el nostre Consiliari. (...) i llavors nosaltres vam continuar amb el Palom, al Poble Sec al grup aquest de matrimonis. Set o vuit que érem, i aleshores quan vam vindre a viure definitivament aquí a L'Hospitalet, allavors el Palom ens va dir ‘Aneu aquí a Sant Ramon que hi ha mossèn Breu, -que havia sigut mestre d'ell- oferiu-se a viam què us pot, com podeu col·laborar a la Parròquia’ I així, i vam començar a portar, (...) ens vam posar tots dos a fer matrimonis i això va ser molt enriquidor, molt; ens va agradar moltíssim. Perquè no és que anéssim a ensenyar nosaltres res, sinó que miràvem de fer els temes que ens buscàvem, que ens

ajudessin a tots i era molt enriquidor perquè és clar, la demás gent t'enriqueia moltíssim com a parella, com a parella ens enriqueia moltíssim.”²⁰⁴

La pràctica de la comunió entre matrimonis cristians es va estendre a algunes altres parròquies, normalment progressistes. La comunitat era una manera de mantenir la unió familiar i veïnal. Fins i tot, alguns dels matrimonis de la mostra van passar caps de setmana espirituals lluny de la ciutat, el que es coneixia com “Encontre Matrimonial”, moviment estès arreu del món. En aquests, un capellà orientava a les parelles perquè es trobessin els uns amb els altres i tinguessin una vida de parella més viva i plena, compartint sentiments, experiències i fe. A partir de la fe catòlica, era una manera de donar un nou sentit a la convivència matrimonial.²⁰⁵ Aquest és un exemple de com la religió podia esdevenir un element molt important en la vida privada de les persones, el que no necessàriament responia a la manera d’entendre el catolicisme que manifestava i exercia el règim.

L’Església Catòlica tenia una gran importància en la vida de la societat espanyola, doncs la confessionalitat de l’Estat es traduïa en la presència de la seva moralitat en l’ordenament jurídic i la llarga tradició del culte religiós també suposava que la majoria de la població era catòlica, fos per convenciment o per tradició familiar.

L’Església era un actiu més en el funcionament de la dictadura, sobretot des de Madrid, però també era un actiu en les posicions de resistència, en un pla diferent de l’oficial. Ja fos en l’oposició al règim per part dels monjos de Montserrat, fos per l’acolliment de la fundació de l’Assemblea de Catalunya al Convent de Sant Agustí de Barcelona el 1971²⁰⁶ o altres actuacions més modestes com la celebració d’assemblees clandestines, no tota l’Església representava la postura tradicional del règim franquista. Com s’ha vist, fins i tot en algun cas hi va haver un rector que va facilitar a una noia que pogués avortar, el que quedava molt lluny de la postura de l’Església i del Govern en aquesta

---

²⁰⁴ Entrevista realitzada a JB el 11 de desembre de 2013.

²⁰⁵ Per a més informació: <http://www.encontrematrimonial.org/>

²⁰⁶ Per a més informació: <http://www.lavanguardia.com/encatala/20111106/54237588105/naixement-i-mort-de-l-assemblea-de-catalunya.html>

matèria i, fins i tot, era una actuació constitutiva de delictes segons la normativa que s'ha comentat en aquest capítol.

La fe, entesa com un exercici íntim d'unes creences, va passar a formar part de la col·lectivitat per la imposició del règim. Va restringir l'exercici lliure d'una religió i la fi de la separació d'una institució com és l'Església Catòlica, amb els seus feligresos i feligreses que lliurement professen un culte determinat, amb l'Estat, qui va introduir la moral catòlica en tots els àmbits de la vida pública. La llibertat de culte va quedar en un segon pla, però fins i tot dins la mateixa Església es van construir resistències polítiques contra el règim que l'havia imposat, el que suposa un fenomen interessant, que vincula una manera d'entendre la fe, molt més progressista, i una manera d'entendre la gestió de l'espai comú –i la seva formació, si tenim en compte la qüestió nacional- que no tenia res a veure amb els postulats franquistes.

Capítol III. El treball professional de les dones del Poble Sec: una anàlisi social, legal i política.

En el present capítol s'analitzen diverses qüestions relacionades amb el treball professional de les dones: circumstàncies de l'entrada al mercat de treball, tipus d'ocupacions, trajectòria laboral, etc. Es compararà la trajectòria laboral de les dones amb diferents membres de la seva família, posant especial èmfasi en les mares i els cònjuges, amb l'objectiu de determinar similituds i diferències entre aquests col·lectius.

S'analitzaran les reformes legislatives que van canviar l'escenari laboral de les dones, considerant si van representar un gir real en la política de gènere del règim franquista. Aquesta valoració es farà a partir de les experiències de les dones de la mostra, així com la diversa bibliografia existent entorn a aquesta matèria.

A través d'aquest capítol s'arribarà a l'any 1975, quan la mort de Francisco Franco va marcar el principi de la fi del règim. S'explicarà com les dones entrevistades van viure aquells anys de mobilització política, així com la seva experiència en relació a la celebració de l'Any Internacional de les Dones de l'any 1975 i les Jornades Catalanes de la Dona de 1976. Aquestes activitats, organitzades des de perspectives polítiques antagoniques, tenien com objectiu tractar la situació de les dones en aquella època, no només en la qüestió laboral; tot i que és el tema en la que se centrarà l'atenció, per ser l'objecte principal d'aquesta tesi.

III.1. Dones i treball al Poble Sec.

“En otro orden, el retorno de las mujeres casadas a la vida familiar disminuye el paro, porque quedan libres sus puestos de trabajo.”

José Antonio Girón de Velasco, 1942.

Ministro de Trabajo 1941-1957.

“La mujer española trabaja, mejor, la mujer española se ve en la necesidad de trabajar y la obligan a ello una serie de circunstancias que ella ni ha traído, ni ha buscado, ni siquiera es responsable de que se hayan producido, ya que siempre vivió alejada de las tareas del Gobierno, pero cuyas circunstancias sufre.”

Mercedes Fórmica.

Situación jurídica de la mujer en España, 1954.

En aquest epígraf es tractarà de les qüestions laborals de les dones entrevistades per aquesta recerca. Es començarà per l'entrada al mercat de treball, passant pels sectors en els quals es van ocupar i les seves circumstàncies. Es posarà especial èmfasi en l'estudi de la inscripció al *Seguro Médico Obligatorio*, l'adscripció de contracte de treball, l'excedència per raó de matrimoni, el salari que van percebre aquestes dones durant la seva trajectòria professional en relació el sexe masculí, etc..

III.1.1. Entrada al mercat de laboral. Edats, tipus d'ocupació i circumstàncies personals.

L'entrada al mercat de treball és una de les qüestions en les quals s'han observat més canvis en l'anàlisi de les entrevistes, ja que la primera experiència laboral de les dones entrevistades varia segons les circumstàncies familiars. Es poden constatar variacions entre les dones més grans i les més joves, així com entre les dones que van néixer en famílies de renda més elevada i les que les necessitats econòmiques familiars eren més urgents.

L'article 171 del *Decreto de 31 de marzo de 1944, por el que se aprueban los textos refundidos de las Leyes de Contrato de embarque, aprendizaje y trabajo de mujeres y niños y trabajo a domicilio*²⁰⁷ assenyalava els 14 anys com edat mínima per a treballar:

“Los menores que no hayan cumplido catorce años no seran admitidos en ninguna clase de trabajo. De esta prohibición quedan exceptuados el trabajo agrícola y el que se verifique en talleres de familia.”

Pel que fa a les dones més grans de la mostra, les que havien complert 14 anys abans de 1944, se'ls aplicava la *Ley de Contratos de Trabajo de 1931*.²⁰⁸ En el seu article 15 b) estipulava els 14 anys com l'edat mínima per a contractar laboralment, sempre que ho autoritzessin, per ordre, el pare, la mare, l'avi patern o el matern, tutors legals o que es fessin càrrec de la manutenció del menor, o l'autoritat local. Per tant, en tots els casos s'imposen els 14 anys com edat mínima perquè una persona menor, home o don a, es pogués incorporar al mercat de treball.

Per saber a quina edat les dones de la mostra van realitzar la seva activitat entesa com a *treball*, es tindrà en compte el concepte de la *Declaración I del Fuero del Trabajo*, de 9 de març de 1938²⁰⁹:

“El trabajo es la participación del hombre en la producción mediante el trabajo voluntariamente prestado de sus facultades intelectuales y manual es, según la personal vocación, en orden al decoro y holgura de su vida y al mejor desarrollo de la economía nacional”.

Es c onsiderarà tr eball tota a aquella pr estació de se rveis que im pliqui un e sforç intel·lectual o manual, contribuint a l'economia. No es tindrà en compte si es rep contraprestació econòmica o si s'assegurava a la treballadora, per no constituir requisit indispensable en la prestació de qualsevol tipus de treball.

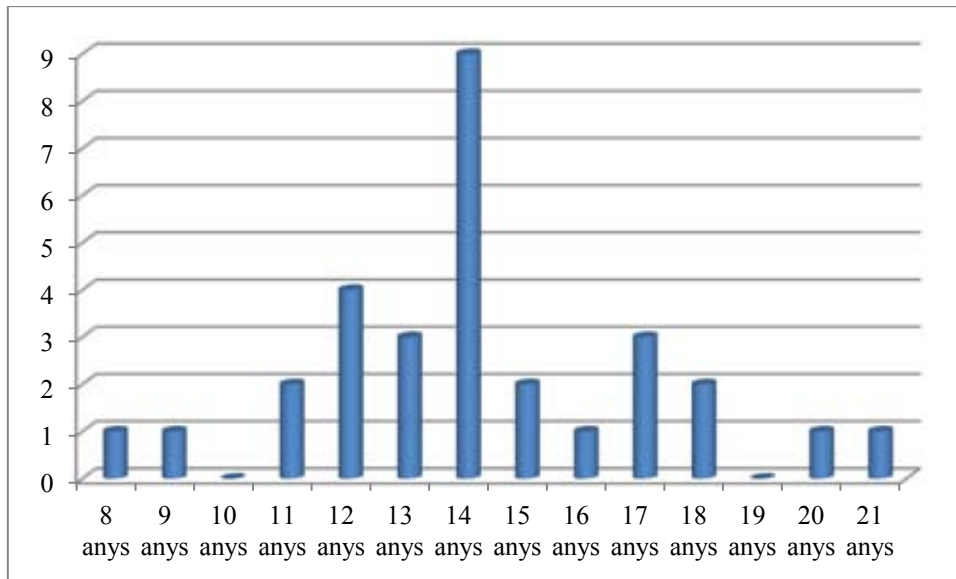
---

²⁰⁷ BOE número 102 de 11 de abril de 1944.

²⁰⁸ BOE número 326, de 22 de noviembre de 1931.

²⁰⁹ BOE número 505, de 10 de marzo de 1938.

Figura III.1. Edat d'entrada al mercat de treball.

En tots els casos, l'estat civil de les entrevistades en el moment d'entrar al mercat de treball era *soltera*. Com es pot comprovar a la *Figura III.1*, el 30% de dones de la mostra van començar a participar de la producció i l'economia, d'alguna o altra manera, a l'edat de 14 anys. És rellevant que abans dels 14 anys hi havia dones que ja realitzaven algun tipus de treball. El 13,33% va entrar al mercat de treball a 12 anys i el 10% ho va fer a 13 anys.

Encara que no són dades significatives, cal assenyalar que, en dos casos (el 6,67% sobre el total), la primera feina es va realitzar abans d'arribar a 10 anys. La col·laboració de les filles a l'economia familiar es donava per dues circumstàncies diferents. MM (1932) va començar a treballar als 9 anys com aprenent a una botiga de sabates i va deixar d'estudiar. L'edat precoç en la que va començar va ser degut al baix nivell d'adquisitiu de la seva família, fet que la va obligar a abandonar els estudis i posar-se a treballar, encara que no arribés a l'edat mínima permesa per llei. Aquesta circumstància era el denominador comú entre algunes de les famílies de les dones de la mostra. Tot i que no obeeix a un període concret, sí que hi ha una major concentració de casos d'aquestes característiques entre les dones més grans de la mostra. En última instància, és un fenomen que en els casos individuals depèn del nivell adquisitiu de cada família. És l'únic cas que s'ha trobat que l'entrada del mercat de treball impliqués no finalitzar

l'escolarització mínima obligatòria. En altres casos, la finalització dels estudis bàsics no va aportar una millora en la formació acadèmica.

En el cas de JB (1944), a 8 anys va començar a ajudar a la bugaderia dels seus pares abans d'anar a l'escola. Amb el seu esforç va contribuir en l'economia familiar, tot i que no rebia cap contraprestació econòmica per aquest fet. Segons explicava en la seva entrevista, la seva participació no es donava per una necessitat econòmica urgent, sinó perquè tot a la família participava de l'negoci. De fet, la seva germana gran també col·laborava a la bugaderia. Aquest no és un cas únic, ja que ajudar en el negoci de la família era un fet força habitual. AG (1928), va començar a 11 anys a ajudar a la seva mare, modista, a cosir els vestits que feia a les seves clientes.

Les dones que van accedir al mercat de treball més tard dels 14 anys responien a altres circumstàncies ben diferents. El 16,67% sobre el total de la mostra, es tracta de dones que pertanyien a famílies amb un nivell adquisitiu que es pot considerar benestant. Aquestes dones van poder finalitzar els seus estudis i no entrar al mercat laboral si no era per ocupar un lloc de treball relacionat amb el qual havien estudiat i els agradava.

S'ha de tenir en compte que el transcurs de les dècades i l'entrada en vigor del *Plan de Estabilización Económica de 1959*²¹⁰ es traduïa en una millora econòmica en l'àmbit espanyol que també va incidir en les vides de les famílies del Poble Sec. Això no vol dir que el costum que nois i noies comencessin a treballar a 14 anys desaparegués, sinó que va passar de ser una necessitat econòmica imprescindible a ser un complement econòmic benvingut però no necessària per sobreviure, el que seguia depenent del nivell adquisitiu de cada família. En la mostra de dones entrevistades, s'observa que les nascudes a partir de 1945, que a l'any 1959 tenien 14 anys²¹¹ (el 26,67% sobre el total), la mitjana d'edat en la qual van començar a treballar és en aquesta mateixa edat. La prosperitat econòmica de les famílies, en termes generals, va implicar que fins no haver complert l'edat mínima legal per treballar, l'ajuda econòmica que suposava que la filla treballés no era tan urgent com anys enrere.

---

²¹⁰ *Decreto-Ley 10/1959, de 21 de julio, de ordenación económica*. BOE número 174, de 22 de julio de 1959.

²¹¹ La referència a aquesta edat respon a l'edat mínima legal assenyalada anteriorment.

Aquesta situació va canviar el panorama del treball infantil, ja que “*A medida que avanza los años, el trabajo infantil se reduce en nuestro país, gracias más que a la existencia de una regulación en la materia, a cuestiones como el aumento del nivel de vida y los índices de escolarización.*” (Amich, 2008:190). L’anàlisi dels nivells d’escolarització de les dones entrevistades ascendeix a mesura en el transcurs dels anys. És la mateixa tendència que es tradueix en el relaxament de l’economia familiar, ja que les, aleshores, noies no es veuen obligades a abandonar els seus estudis, ja que l’aportació que fan a casa és complementària i no imprescindible per sobreviure.

Els tipus de primera ocupació que s’han recollit són els següents:

- Ajudant en el forn del marit.
- Ajudant a la perruqueria de la mare.
- Modista a un pis, taller familiar (però no de la seva família).
- Aprenent a un taller de confecció de roba per a homes.
- Ajudant al mas familiar (pagesia).
- Ajudant a l’escola familiar, de la qual el pare n’era el director.
- Aprenent a un taller tèxtil.
- Aprenent de modista a cases particulars.
- Ajudant a cosir a la mare modista.
- Elaboració de *souvenirs* i joies falses en un taller familiar (no família pròpia).
- Aprenent de planxadora.
- Administrativa a una fàbrica química.
- Ajudant a una botiga de comerç de sabates.
- Administrativa a una fàbrica química.
- Auxiliar de trànsit a la *Compañía Nacional Telefónica de España*.
- Administrativa a la seu del Sindicat Metal·lúrgic.
- Interina als Magatzems Jorba.
- Administrativa a una empresa.
- Aprenent de polidora de joies.
- Assistent social.

- Ajudant a la bugaderia familiar.
- Peó de fàbrica.
- Dependent a una botiga de roba d'home.
- Administrativa a una fàbrica.
- Ajudant a la botiga de joguines de la família.
- Taller de confecció, treballant a la vegada al taller i a les oficines.
- Ajudant a la botiga familiar, articles d'electricitat.
- Cuidadora de nens i nenes (popularment conegut com a “cangurs”) i ajudant a la mare modista a passar punts dels vestits que feia per a les clientes.
- Ajudant de secretaria.
- Ajudant a l'escola familiar, de la qual la mare n'era la directora.

Per considerar “ajuda familiar” com a contribució a l'economia, s'entendrà realitzant en un suport continu en el temps (no puntual) i en una dedicació horària habitual. Es té en compte que sense aquesta ajuda, la realització del treball de la família hagués sigut més lenta o, pel volum de feina, s'hagués necessitat la contractació d'una altra persona per fer la feina de la filla que es va implicar en el negoci familiar. En el transcurs de les entrevistes, s'ha deduït que quan la família, o un membre de la mateixa, tenia un negoci o era autònoma i treballava a casa (com en el cas de les modistes), el fet d'ajudar a tirar endavant el negoci era un fet habitual.

El 33,33% de la mostra va començar a treballar ajudant en el negoci familiar, el 50% de les quals va iniciar a aquesta tasca abans dels 14 anys, el 30% als 14 anys, i el 20% després dels 14 anys. De les que van començar a treballar ajudant a casa, el 50% va seguir treballant en el negoci familiar, fins arribar-ne a ser la titular. Com a peculiaritat, en el cas de CF (1918), encara viu i la perruqueria ja compta amb la tercera generació de perruqueres, doncs ella la va heretar de la seva mare i ara és la filla la que segueix al capdavant del negoci.

En el cas de JB (1944), demostra que el negoci familiar pot arribar a ser el centre de l'activitat dels seus membres i pot ser més important que les seves trajectòries laborals particulars. Tot i que va estudiar Secretariat i Comerç i va treballar com a secretària en

dos despatxos, quan la mare va emmalaltir, tan ella com la seva germana gran, que era modista, van haver d'abandonar els respectius llocs de treball ocupar-se de la bugaderia. Encara que el pare també hi treballava i tenien dos mossos contractats, elles dues es van haver de situar al capdavant del negoci. JB (1944) es va encarregar de la feina de casa, motiu pel qual el seu cunyat –qui va dur les gestions del negoci- no la va assegurar.

*“Llavores la meva germana, el meu cunyat, la va apuntar a la Seguretat Social. Amb ella, a mi no. Donc s'abans de casarse, pues quan jo vaig deixar de treballar... ella estava a baix el safreig i clar, semblava que la que estava a dalt no era... no... (...) clar, jo feia les feines de casa però era igual que estigués a dalt, ens ho havíem partit aixís. Bueno, això és una cosa que mira, que la veritat és que el meu cunyat és mort i d'allò, però que va fer molt malament perquè a mi e m va fastiguejar perquè jo no cobro res.”*²¹²

Aquesta qüestió reafirma la no consideració de les feines de cura de la llar com a treball professional, motiu pel qual JB (1944) no va ser inscrita a la Seguretat Social. Aquesta situació és conseqüència de què *“Las ocupaciones que desempeñan las mujeres son las mismas que hac en gratuitamente para sus familias desde pequeñas sin que nadie las considere ‘trabajos’.”* (Sarasúa i Gálavez, 2003:21) Encara que ocupant-se de les tasques de la llar contribuïa en el funcionament del negoci de la família, no va rebre el tracte que mereixia com a treballadora, el que sí va passar a la seva germana perquè estava físicament “a baix”, a la bugaderia. La divisió social i cultural entre tasca professional masculina i tasca domèstica femenina comportava situacions de desigualtat com la que s'acaba de descriure.

Una altra qüestió interessant és comprovar quantes dones es van perpetuar en la seva primera feina i quantes no. De les que sí van seguir en la mateixa ocupació laboral, es comprovarà quantes van evolucionar fins a assolir una categoria professional més elevada. Les dades són les següents:

---

²¹² Entrevista realitzada a JB el 11 de desembre de 2013.

- a) El 63,33% de les dones de la mostra van restar en la mateixa ocupació laboral. D'aquestes, el 100% va assolir una categoria professional superior i, en un 42,10% va arribar a ser titular del negoci familiar, on van començar a treballar, o es van instaurar com a treballadores autònomes.
- b) El 36,67% va canviar d'ocupació, dedicant-se a una altra feina.

Una de les diferències entre les dones de la mostra és l'adscripció o no de contracte de treball i la inscripció al *Seguro Médico Obligatorio* o la *Seguridad Social* (a partir de 1963) en la seva primera experiència laboral.

Cal prendre en consideració les excepcions segons les quals la norma, tant la de 1931 com la de 1944, no s'inclouen en la regulació del contracte de treball, per tant no era necessari que s'adscrivis un contracte de treball entre treballadora i l'empresa. En el cas de la norma de 1931, l'article 2 estipulava el següent:

- a) El treball de caràcter familiar, on solament hi estiguin ocupats membres de la família o acceptades sota la direcció d'un dels seus membres, sempre que els treballadors no siguin considerats assalariats.
- b) Els treballs que no es considerats familiars, però que es realitzin de forma ocasional, per ser amistosos, benèvols o de bona voluntat.

L'article 2 del *Decreto de 26 de enero de 1944 por el que se aprueba el Libro I de la Ley de Contrato de Trabajo*²¹³, exclou de la regulació normativa del contracte, els següents supòsits:

- a) Els treballs de caràcter familiar, on només estiguin ocupades persones de la família o acceptades per ella, sota la direcció d'un dels seus membres, sempre que els que hi treballin no es considerin assalariats.
- b) Els treballs que, sense tenir la consideració de familiars, s'executin ocasionalment mitjançant serveis amistosos, benèvols i de bon veïnatge.

---

²¹³ BOE número 55, de 24 de febrero de 1944.

- c) El servei domèstic, entenent el que es realitzi en intercanvi de jornal, sou, salari, remuneració d'un altre tipus o sense cap contraprestació. El contractant ha de ser l'"amo de la casa" (el *pater familias*) i ha de ser pel servei exclusiu per a ell, la seva família o persones que en depenguin.

En una primera fase, caldrà comprovar quin percentatge de supòsits s'adscriuen a les circumstàncies descrites en aquestes normes. El 43,33% de la mostra va entrar al mercat de treball en negoci familiar o taller de família, que malgrat que no fos de la família pròpia, l'acceptació per part d'un membre de la família l'inclou en els supòsits previstos en aquestes dues normes. En els treballs de bon veïnatge o espontanis, com era la cura d'infants (els *cangurs*) tampoc no era necessària l'adscripció de contracte de treball. En aquests casos, la inscripció a l'assegurança mèdica obligatòria només es va donar en dos casos (15,38%) quan van assumir la titularitat del negoci familiar i es van inscriure en el règim social de treballadores autònomes.

Pel que fa a la resta de la mostra, el 56,67% que va entrar al mercat de treball en una empresa que no era familiar, ni era treball de família, ni s'encabia en algun dels supòsits enumerats en les normes citades anteriorment, en un 81,25% sí que van a dscriure contracte de treball en la seva primera feina. Tot i ser menors d'edat, només en un cas es recorda haver d'anar acompanyada de la mare per poder subscriure el contracte de treball i va ser en els Magatzems Jorba, una empresa de grans dimensions. En els altres casos, tot i ser menors d'edat, l'empresa no els hi va sol·licitar permís patern, matern o d'una altra persona adulta prevista a l'article 178 del *Decreto de 31 de marzo de 1944, por el que se aprueban los textos refundidos de las Leyes de Contrato de embarque, aprendizaje y trabajo de mujeres y niños y trabajo a domicilio*.²¹⁴ Perquè els menors de 18 anys d'un i altre sexe poguessin subscriure contracte de treball, la norma indicava els següents requisits:

- a) Acreditar permís del pare, i en el seu defecte de la mare, tutor o Director del centre on estigués asilat. Aquest permís s'havia de realitzar davant la Inspecció de Treball o alcaldia corresponent.

---

²¹⁴ BOE número 102, de 11 de abril de 1944.

- b) S'havia d'acreditar l'edat de la persona menor, mitjançant certificat del Registre Civil.
- c) S'havia de demostrar que el treball a realitzar no era superior a les forces de la menor, que no patís malaltia contagiosa o infecciosa i que estava vacunat/da.

Aquests documents havien de restar en poder de l'empresa o patró, que els havia de presentar si hi havia inspecció de treball. En la mostra analitzada, en cap cas es van demanar i, en cap cas, es recorda que hi hagués una Inspecció de Treball en la qual se sol·licitessin aquests papers.

Pel que fa a les que van entrar a treballar a un taller com *aprenents*, cap d'elles va subscriure contracte de treball segons aquesta condició. Aquesta circumstància es deu, com s'ha explicat anteriorment, al fet que el 43,33% de les dones de la mostra van començar a treballar a un taller de família, supòsit que la norma exclouia de la seva regulació. Fins i tot en alguna entrevista s'ha manifestat que aquestes coses no se solien fer. MM (1932) deia el següent:

*“No, aleshores no n'hi havia d'això...”*²¹⁵

El contracte d'aprenentatge es regulava en el *Título III del Decreto de 31 de marzo de 1944, por el que se a prueban los textos refundidos de las Leyes de Contrato de embarque, aprendizaje y trabajo de mujeres y niños y trabajo a domicilio.*²¹⁶ L'article 122 en descriu la seva naturalesa i objecte:

“El contrato de aprendizaje es aquel en que el empresario o patrono se obliga a enseñar prácticamente, por sí o por otro, un oficio o industria, a la vez que utiliza el trabajo del que aprende, por tiempo determinado, mediando o no retribución.

---

²¹⁵ Entrevista realitzada a MM el 7 de novembre de 2013.

²¹⁶ BOE número 102, de 11 de abril de 1944.

En esta disposición se hallan comprendidos, además del aprendizaje industrial, el de comercio y el de aqu ellas operaciones agrícolas que re querian una técnica especial”.

La peculiaritat d'aquest tipus de contracte és que l'aprenent o aprenenta havia d'adquirir els coneixements de l'ofici que se li estava ensenyant mentre treballava, malgrat que era potestat del patró o patrona pagar-li un salari a canvi de la feina realitzada. Així mateix, l'empresari/a (normalment empresari), patró o patrona (normalment patró) tenia les competències pròpies del *pater familias*, podent “educar” a l'aprenent o aprenenta amb la mateixa diligència i aplicant les mesures correctives d'un *buen padre de familia* (article 137). Alhora, l'aprenent o aprenenta devia obediència l'empresari, patró o patrona. L'article 135 estipula que els menors de 18 anys necessitaven, per aquest ordre, l'autorització del pare, mare o tutor, si no estigués emancipat legalment. Els majors de 18 i menors de 21 no emancipats legalment que visquessin independentment d'aquests, podien contractar per sí mateix/a sempre que tingués permís de pare, mare i tutor. En altres supòsits, l'aprenent/a podia contractar per sí mateixa, malgrat que el pare, mare o tutor s'hi podien oposar, sempre que presentessin aquesta oposició per escrit, el que invalidaria el contracte d'aprenentatge prèviament celebrat.

Pel que fa a les peculiaritats del contracte d'aprenentatge sobre les dones, la norma estipulava el següent:

“Art. 132. La mujer casada necesita el permiso de su marido, a menos de estar autorizada para ejercer el comercio o industria que re quiera ap rendices. La autorización se presume por mero ejercicio, y en los casos de ausencia, incapacidad o interdicción del marido.

Art. 133. Para contratar su aprendizaje, la mujer casada necesita el permiso de su marido, que deberá constar, salvo caso de separación de hecho o de derecho, mediante su firma en el contrato.”

La limitació de contractar personal aprenent per part de dona casada es va modificar a l'article 5 del *Decreto 258/1962, de 1 de febrero, por el que se aplica a la esfera*

laboral la Ley 55/1961, de 22 de julio, que equipara a los trabajadores de uno y otro sexo en sus derechos de orden laboral.²¹⁷ El cos de l'article deia el següent:

“Las normas reguladoras del aprendizaje, admisión, período de prueba, clasificaciones, ascensos, retribución de trabajos especiales, premios, pluses, primas y demás de carácter análogo establecerán un criterio de igualdad entre ambos sexos, de forma que se a e eliminada cualquier discriminación e n perjuicio de la mujer sin más excepción que las que imponen las normas protectoras del sexo”.

Cap dona e ntrevistada va e ntrar a tre ballar c om aprenent després de c ontraure matrimoni, motiu pel qual no es pot constatar si el fet de necessitar l'autorització del marit es complia per part dels empresaris i/o patrons o no. El que sí era un costum entre les aprenents de modista era anar a aprendre a un pis d'una dona que ja tenia l'ofici. Com explicava AG (1928) en la seva entrevista, a casa seva venien noies a aprendre amb la seva mare:

“Hi havia unes noies que venien a aprendre de cosir i la Nuri, una aprenenta. N'érem cinc o sis, però les que venien a aprendre de cosir venien si en tenien ganes... una era la Maria Rosa, una alt ra la seva cosina... venien per passar la tarda.”²¹⁸

Per tractar-se d'una situació en la qual no se celebrava contracte de treball per estar-ne exclosa la regulació (es podria considerar taller de família), cap d'aquestes noies tenia contracte d'aprenentatge i, en el cas de la mare d'AG (1928), no va necessitar permís del seu marit per contractar aprenents.

Tenir contracte de treball implicava la formalitat de la seva primera feina²¹⁹, a més de la inscripció al *Seguro Médico Obligatorio* o la *Seguretat Social*, segons el cas. Només en

---

²¹⁷ BOE número 41, de 16 de febrero de 1962.

²¹⁸ Entrevista realitzada a AG el 3 d'agost de 2010.

²¹⁹ L'article 3 del Decreto de 26 de enero de 1944, por el que se aprueba el texto refundido del Libro I de Contrato de Trabajo (BOE número 55, de 24 de febrero de 1944), establecía que *“El contrato se supone siempre existente entre todo aquel que da trabajo o utiliza servicio y el que lo presta, aunque no exista estipulación escrita o verbal, entendiéndose por condiciones del contrato las determinadas en las Leyes y los Reglamentos de trabajo, y en defecto de esas normas, los usos y costumbres de cada localidad, en la*

el 23,07% les van inscriure més tard, ja fos quan van complir els 14 anys, quan assolir la majoria d'edat o quan van subscriure contracte indefinit, com el cas de FP (1938) als Magatzems Jorba. Pel que fa les altres dones que van treballar en una empresa mitjana o gran, totes van estar assegurades des del primer moment.

Tenint en compte la mostra total, en un 50% van ser inscrites en el *Seguro Médico Obligatorio* o la *Seguridad Social*. Només la meitat de la mostra estava assegurada en els casos establerts a l'article 2 de la *Ley de 14 de diciembre de 1942, por la que se crea el seguro obligatorio de enfermedad*.²²⁰

- a) Assistència sanitària per malaltia.
- b) Assistència sanitària per maternitat.
- c) Indemnització per pèrdua dels riscos anunciats en les lletres a) i b) de l'article.
- d) Indemnització per les despeses funeràries de les persones assegurades.

En el cas de la inscripció a la *Seguridad Social*, l'article 18 de la *Ley 193/1963, de 28 de diciembre, sobre Bases de la Seguridad Social*,²²¹ la protecció prevista comprenia l'assistència sanitària en cas de maternitat, malaltia, comú o professional, i accidents laborals o no. També es preveuen prestacions per incapacitat laboral, invalidesa, vellesa, atur, mort i supervivència, entre d'altres qüestions.

Les dones no inscrites en la seva primera feina estaven desprotegides de les prestacions que suposava la inscripció a l'assegurança mèdica obligatòria o la Seguretat Social, suposant un greuge per la seva seguretat i els supòsits de possible malaltia.

Per considerar si l'entrada al mercat de treball de les dones de la mostra es va donar en una situació d'igualtat respecte als membres de la família que estaven en la seva

---

especie y categoría de los servicios y obras que se trate". D'aquesta manera, malgrat no existir un contracte per escrit, sí que existia relació laboral i es podia suposar com existent, per complir les condicions legals estipulades. En cap cas, les dones de la mostra van realitzar treballs que els hi estaven prohibits, regulats al *Título V de la Ley de Contrato de Trabajo de 1944, "Del contrato de trabajo de los menores"*. La Llei de 1931, en el seu article 18, estableix que els contractes de treball podien ser per escrit o verbals. En el cas dels contractes individuals superiors a 3.000 pessetes anuals i els col·lectius sí que obliga que siguin per escrit.

²²⁰ BOE número 361, de 27 de diciembre de 1942.

²²¹ BOE número 312, de 30 de diciembre de 1963.

mateixa posició, els germans i/o germanes, es comprovarà quants i quantes van haver de contribuir en l'economia familiar de la mateixa manera que ho van fer les dones entrevistades. S'exigia igual a les dones que als homes que ajudessin a casa? O ells podien estudiar més i no se'ls exigia tanta implicació?

Pel que fa a les germanes dones, les dades són les següents: el 36,67% de les dones entrevistades tenen germanes dones, de les quals el 63,64% sobre el total van començar a ajudar a casa de ben joves, de la mateixa manera que les mateixes dones entrevistades. Pel que fa als germans homes, el 33,33% de la mostra en té o tenia. D'aquests, només el 27,27% (3 casos sobre 11 germans en total) va començar a treballar al voltant dels 14 anys com la seva germana. Només en un cas entre aquest 27,27% va començar a treballar en una edat més baixa que la germana (14 anys el germà, 17 la germana) perquè de forma voluntària va entrar com aprenent al taller mecànic del seu pare, ja que no volia estudiar.

Si comparem la proporció entre el 63,64% entre les germanes i el 27,27% entre els germans, en l'entrada al mercat de treball en una edat similar a les dones entrevistades, comptant les que hi van accedir al voltant dels 14 anys per ajudar a la família, es pot concloure que existia una major exigència entre les filles dones que entre els germans homes. Si no accedien de forma voluntària de s de joves, el destí de ls fills homes s'encaminava a l'assoliment d'un nivell d'estudis més elevat, que els permetessin accedir a feines més qualificades. La formació dels nens solia ser formal: "*Mientras la formación de las niñas se hacía en las familias de modo informal, la de los niños se realizaba formalment, en el lugar de trabajo o en las escuelas*" (Sarasúa i Gálvez, 2003:21). Sovint, aquesta formació no permetia als nens accedir al mercat de treball en un moment vital tan precoç com les seves pròpies germanes. En la mostra analitzada, la desigualtat entre germans homes i germanes dones és destacable i rebel·la un ús social, cultural i econòmic de la força de treball femenina per ajudar a l'economia familiar. Implicació que, en el cas dels aleshores nois, no s'exigia en la mateixa mesura que en les aleshores noies.

Una de les qüestions que ha sorgit en les entrevistes és la impossibilitat de triar la trajectòria professional. Algunes de les dones de la mostra han manifestat que els seus

pares, a vegades el pare en concret, no les va deixar triar la feina en la qual van accedir al mercat de treball, arribant a renunciar a exercir la professió que anhelaven.

En aquell moment històric algunes famílies exercien un control estricte sobre les noies, en aspectes com els estudis, la feina i la vida personal. L'autoritat del pare era força present des de la infància de les dones, fins que, al casar-se, passaven a l'autoritat del marit.

El 33,33% sobre el total de les dones de la mostra no va poder triar la seva professió. Entre aquestes, el 50% va ser per circumstàncies alienes als pares (sovint era la feina que trobaven per mitjà d'algun veí o veïna quan volien començar a treballar), o perquè es van incorporar al negoci del cònjuge, el qual ja funcionava en un moment previ al matrimoni. En el 50% restant, el fet que no poguessin triar professió va ser per causa directa del pare, de la mare, o del pare i la mare en conjunt. Als alguns testimonis ens transporten directament en una època en la qual l'autoritat paternal era molt més inflexible que en l'actualitat, com el de FP (1938). El que segurament no comptava el seu pare és que la seva filla satisfia la seva vocació cada vegada que podia.

“Jo volia ser perruquera però el meu pare no em va deixar perquè em va dir que m'estimava massa per deixar-me treballar tant, que era una feina molt esclava, que es treballava molt, que més valia que agafés una cosa de dependenta. El vaig creure i vaig ser dependenta, però quan sortia de la botiga que estava morta i rendida me n'anava a una perruqueria on hi havia una amiga i l'anava a ajudar (riu). A mi m'encantava tocar cabells!”²²²

Un altre testimoni és el de MG (1941), qui tampoc va poder treballar de perruquera perquè la seva mare va buscar-li feina a una altra banda.

“Ma mare com que continuava treballant em va dir ‘Res, et buscaré feina!’ i jo vaig dir que feina no que volia ser perruquera però les circumstàncies sempre m'han marcat a mi, bue no a mi i a tot hom, suposo que cada persona a la seva tesitura,

---

²²² Entrevista realitzada a FP el 26 d'octubre de 2010.

*aleshores van dir que no, que em buscarien alguna cosa, que no em faltaria mai feina a un taller de polidora i no sé què. I jo no ho havia sentit mai, però bueno, vaig començar a un puesto d'una coneguda que tenia no sé què que allà a la botiga li van dir que necessitava una aprenenta i llavors aprenentes només era escombrar eh!"*²²³

A vegades l'autoritat maternal comportava diferents situacions que van marcar la vida de la dona entrevistada. És el cas d'AG (1928), qui no volia dedicar-se a cosir, sinó que li hagués agradat donar classe a la institució en la qual va aprendre *Corte y Confección*. Per assolir el nivell de professora havia d'acabar els estudis, el que no va poder ser perquè la seva mare la va treure de l'escola. En la segona ocasió, la seva mare va considerar que a la botiga en la qual treballava guanyava pocs diners, motiu pel qual la va obligar a abandonar la feina, contra l'opinió de l'àvia de la noia. Així ho explicava en la seva entrevista:

*-després de treballar en una primera etapa ajudant a la seva mare- "Primer vaig treballar a Can Grau, que ja no hi és, tenia 14 anys quan hi vaig anar però vaig plegar al cap de pocs mesos perquè la meua mare em va dir que allà guanyava poc i que si treballava amb ella, guanyaria més. O sigui, em necessitava i després, al cap d'un temps, com que la meua àvia veia que a mi m'agradava anar a fora a treballar, no m'agradava treballar a casa, pues va ser quan me va buscar la feina aquella de les Galeries Maldà eh."*²²⁴

En el transcurs de diverses entrevistes s'ha percebut la idea força generalitzada que en aquella època, sobretot durant el primer franquisme, l'opinió dels fills (sobretot les noies) no era massa important, doncs la que prevalia era la del pare o, en tot cas, la de la mare. Alguns sistemes familiars constituïen una reproducció domèstica de l règim franquista, en la qual l'autoritarisme era la forma en la qual es prenen decisions. Tanmateix, no totes les entrevistades s'havien trobat en situacions d'aquest tipus, doncs variava molt segons el nucli domèstic.

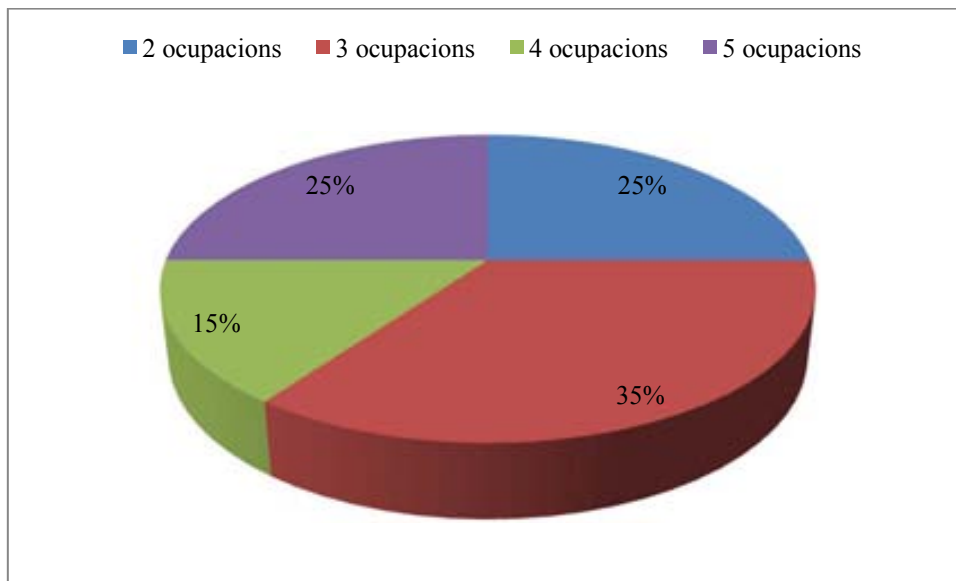
²²³ Entrevista realitzada a MG l'1 d'octubre de 2010.

²²⁴ Entrevista realitzada a AG el 19 de febrer de 2012.

III.1.2. Trajectòria laboral de les dones de la mostra.

La trajectòria laboral de les dones de la mostra va anar evolucionant al llarg dels anys. Es tractarà sobre les experiències laborals d'aquestes dones i quins tipus de feines van ocupar. A través dels seus testimonis s'explicarà com eren els diferents tipus de feines i quina evolució, si n'hi va haver, va ocórrer en el transcurs del temps.

En aquest primer epígraf es tractarà del 36,67% de dones de la mostra que van canviar d'ocupació, dedicant-se a diferents tipus de treball. En primer lloc, es quantificarà el nombre d'ocupacions i en quines circumstàncies van haver de canviar. Es comptarà fins l'any 1975, per ser l'any de finalització d'aquesta tesi doctoral i l'any en el qual es conclourà, en caràcter general, l'anàlisi de les lleis laborals vigents sobre la política de gènere.

Figura III.2. Nombre d'ocupacions de les dones de la mostra.

Com es pot comprovar a la Figura II.2, la varietat d'ocupacions resta força equilibrada. El 35% d'aquest segment de la mostra va tenir, fins a 1975, tres ocupacions diferents. Entre les que van passar per diferents llocs de treball, el 68,42% també va canviar d'ofici o dedicació professional, mentre en un 31,58% es va mantenir en una mateixa professió, doncs l'únic que va canviar va ser el lloc de treball, l'empresa en la qual prestaven els seus serveis.

Els motius pels quals aquestes dones van canviar d'ocupació laboral i/o empresa, són diversos. A vegades, la mateixa persona acumula diversos motius per haver canviat de feina més d'una vegada. Les raons que han sortit més a les entrevistes realitzades són les següents:

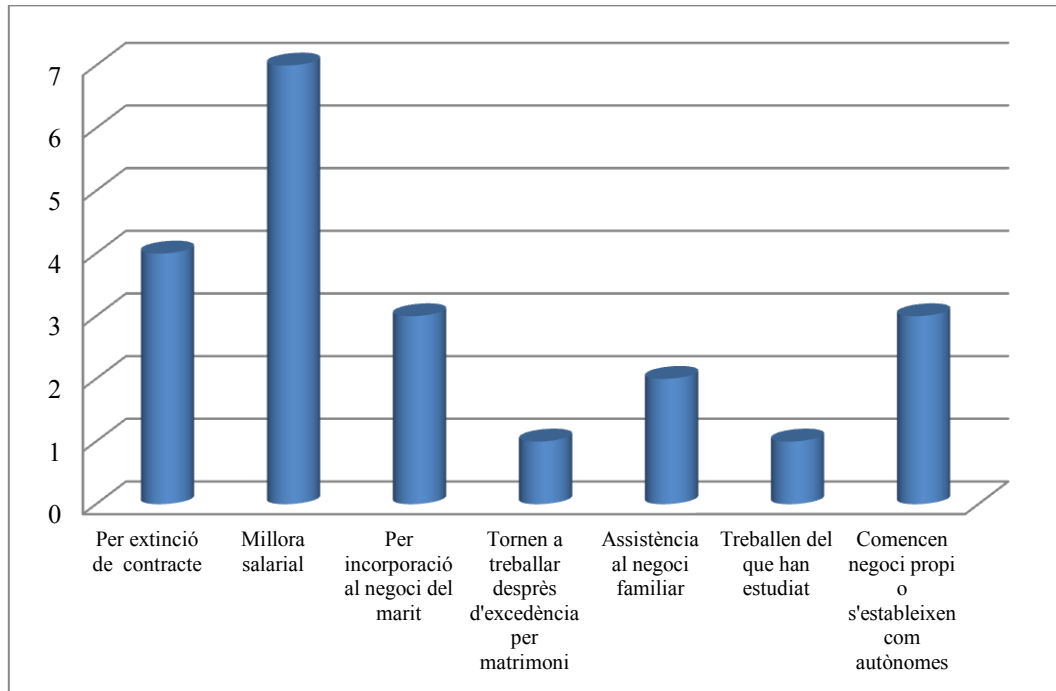

Figura III.3. Motius per canviar d'ocupació laboral.

Com es pot comprovar a la Figura III.3, en 7 ocasions el motiu de canvi de feina va ser millorar la retribució econòmica percebuda, ja fos per ajudar a casa o per mantenir la seva pròpia família. S'ha de tenir en compte que en 3 casos, l'abandó d'un lloc de treball va ser per incorporar-se a treballar en el negoci del marit. El fet que el cònjuge tingués negoci propi implicava la fi de la llibertat laboral de la dona i la incorporació al seu negoci, normalment en caràcter d'assistència a la tasca principal del cònjuge. Fins i tot, a vegades es traduïa en una submissió total a la seva autoritat, en tots els aspectes de la convivència matrimonial. NN (1930) explicava com va deixar la seva feina per ajudar al marit. Crida l'atenció com assumeix aquesta circumstància com a *normal*, ja que segons argumentava en el transcurs de la seva entrevista, era una situació habitual en l'època. A voltes, la subrogació de les esposes als seus marits assolía tots els àmbits de

la seva existència. Fins i tot en la decisió si l'esposa treballava o no, un fet força normal durant el franquisme per l'autoritat atorgada al *pater familias*.

“I bueno, a l'any 52 ja em vaig casar i llavors al casar-me no v an voler que treballés, perquè aleshores jo no sabia perquè clar tenia 22 anys i estava una mica... Bueno, per lo que fos vaig deixar de treballar i llavors me vaig estar aquí a casa diguéssim i com que el meu marit ja tenia el taller aquí i necessitava que li anessin a buscar e ls materials i les coses per poder fer -ho pue s jo anava i de pas pue s comprava i después quan ja vaig tenir el nen pue s amb el cotxet amunt i avall saps, perquè llavors ho fèiem aixís i bueno pue s, vaig estar aixís sempre fins que es va jubilar diguéssim.”²²⁵

La inestabilitat laboral entre les dones es pot donar per diferents factors. El principal es produïa en l'obligació d'abandonar el lloc de treball en el moment de contraure matrimoni, i l'altre era l'ocupació en feines precàries, el que les obligava a cercar altres ocupacions on la retribució econòmica fos major.

Al llarg de les carreres professionals de les dones entrevistades, les ocupacions que van realitzar són les relacionades a la Figura III.4, aportada a continuació. Com s'ha explicat anteriorment, la diversitat d'oficis o ocupacions respon a canvis en la vida laboral d'un segment de la mostra, concretament el 36,67% sobre el total.

Cal aclarir que, on s'indica *assistir al negoci familiar*, s'inclou tant el negoci de la família de naixement (pare, mare o dels dos) com el del cònjuge. En aquesta *assistència* la tasca de les dones en qüestió era secundària, ja que no participaven de l'activitat principal del negoci –per exemple en arreglar ràdios-, però el que feien era necessari perquè el negoci funcionés –anar a comprar components elèctrics per poder arreglar les ràdios (exemple extret de l'entrevista realitzada a NN, 1930)-.

En el *Treball divers a domicili* s'inclouen diverses tasques realitzades en el qual s'entenia com a *Trabajo a domicilio*. Entre les dones de la mostra, una d'elles va

---

²²⁵ Entrevista realitzada a NN el 3 de novembre de 2010.

realitzar diversos tipus de feina a domicili, des de cosir camises a embolicar caramels. A vegades, fins i tot, aquests encàrrecs els feia en el mateix temps.

El següent gràfic és un a mostra dels diferents treballs que han realitzat les dones entrevistades:

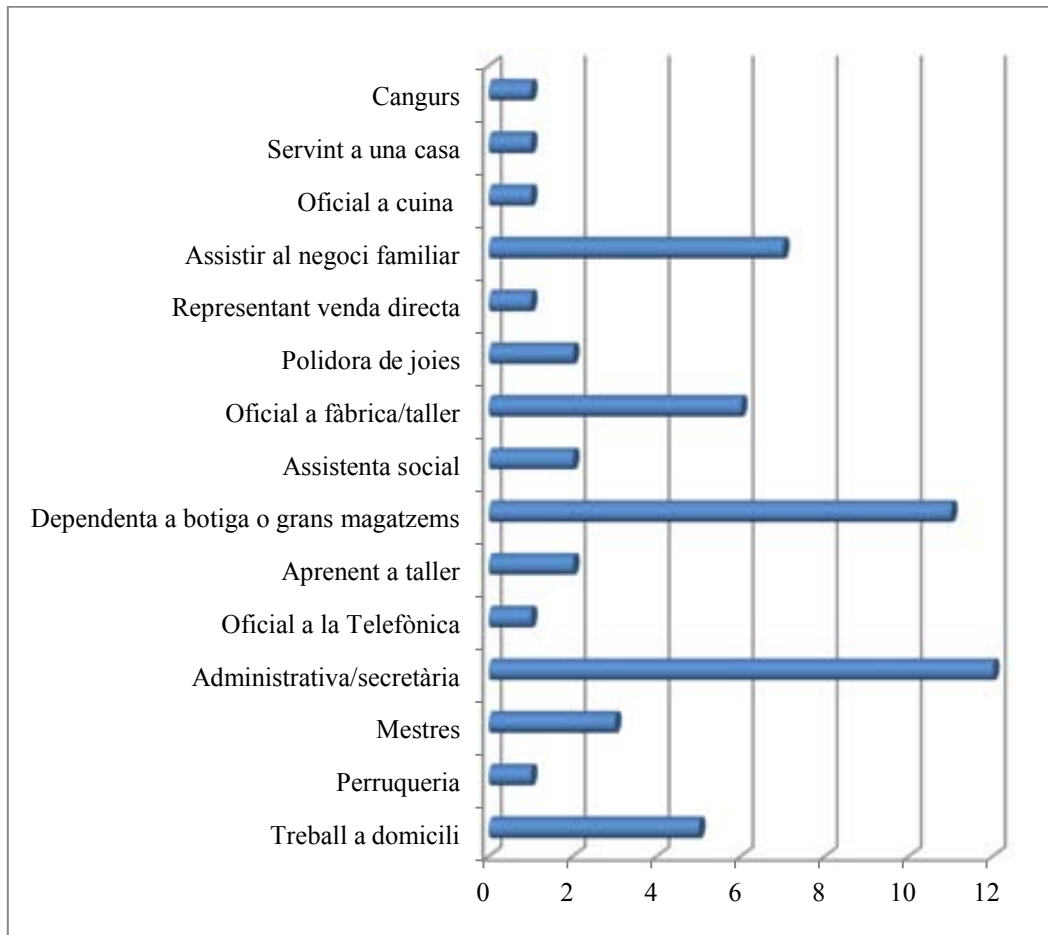

Figura III.4. Tipus d'ocupacions realitzades per les dones de la mostra.

Analitzant la diversitat de les feines desenvolupades mostrades a la Figura III.4, el 65% (13 sobre 20 grups d'ocupació) es poden considerar *ocupacions laborals femenines o feminitzades*.

Els treballs que, per les seves característiques, en aquesta recerca es consideren dins d'aquest grup, són:

- a) Modistes, comptades dins “Treball a domicili”
- b) Perruqueria.
- c) Mestres.
- d) Planxadores, comptades dins “Oficials a fàbrica/taller”.
- e) Administrativa/secretària.
- f) Dependenta de botiga.
- g) Assistent social.
- h) Polidora de joies (la tasca d’aquest ofici és netejar la brutícia de les joies, generada durant la seva fabricació). Comptades dins treball a domicili i oficial de taller, per les diferents característiques de cada supòsit.
- i) Oficial de cuina.
- j) Servir a una casa.
- k) Cuidadora de nens i nenes, *cangur*.

Aquestes ocupacions estan relacionades amb les tasques de cura i de manteniment de la llar que (en pa ràmets de rols de gènere tra dicionalment considerats) les dones realitzen e n les llars de for ma gratuïta i que, en l’espai públic/mercat de treball, perceben una retribució en l’execució de tasques semblants. Són ocupacions que per la seva naturalesa, quan les dones que els realitzen perceben una remuneració per aquesta feina, seran “no qualificades”, ja que són feines per a les que se les estima un capacitat per haver nascut dona (Sarasúa i Gálvez, 2003).

Les tasques d’assistència a una activitat principal, com són les administratives i/o secretàries a les empreses, administrant la burocràcia i altres qüestions “menors”, però necessàries pel funcionament d’una organització més o menys complexa, es poden relacionar amb les tasques d’administració que les dones, en el context de l’època que ens ocupa en aquesta recerca, realitzaven –en major o menor mesura- perquè la família funcionés. L’administració domèstica, que implica tasques diverses, es professionalitza i s’importa a l’empresa per gestionar-la.

Pel que fa a les altres activitats, com són cosir, pe ntinar, ensenyar, cuinar, elaborar peces de vestir, servir i cuidar nens i nenes, són activitats que tradicionalment han fet les dones a l’espai privat, que també es van professionalitzar a canvi d’una retribució

econòmica. Pel seu origen domèstic, aquestes professions no han gaudit d'un prestigi social notable, pel que se les ha relegat a posicions de subordinació i escassa categoria professional.

Les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* i els *Convenios Colectivos Sindicales* van ser normes sectorials en les quals la discriminació laboral de les dones prenia forma. L'elaboració d'aquestes normes era competència del *Ministerio de Trabajo*, assenyalant les relacions laborals entre les empreses i la seva plantilla. Serà en les *Reglamentaciones* on es regularà l'excedència per raó de matrimoni i les seves característiques, l'ordenació de les categories professionals del treball de les dones, la inferioritat salarial respecte els homes que treballaven en la mateixa empresa i/o sector... En aquestes normes també es regulava el dret a la percepció dels plusos familiars, per bé que en el mateix sentit que les seves normes reguladores, indicaven que aquestes ajudes les cobrava el cap de família (el marit), exceptuant els casos en els que aquest no tingués dret a percebre'l. Aquestes normes contenien diverses qüestions relacionades amb les treballadores de sexe femení, les quals feien realitat la discriminació que patien les dones en l'àmbit laboral. Des de mesures disciplinàries específiques, a l'obligació de descansar en un horari determinat per norma, entre d'altres, esdevenien la realitat normativa específica de la desigualtat laboral de les dones en l'època franquista (Espuny, 2007).

III.1.3. Tipus d'ocupacions i comparació amb les mares de les dones de la mostra.

En el transcurs de la recerca, a les dones entrevistades se les va preguntar per l'ocupació laboral de les respectives mares. En alguns casos, s'ha trobat un seguiment en la *tradicció familiar* mentre altres han canviat d'ocupació o, en una tercera via, mentre les seves mares no van treballar fora de casa, elles sí ho van fer. En aquesta ocasió es comptaran 28 dones, doncs quatre de les dones entrevistades constitueixen dues parelles de germanes, motiu pel que les mares respectives són la mateixa persona.

En el 28,57% dels casos, les mares de les dones entrevistades no van treballar mai en una feina entesa com a "productiva". En aquella època, la denominació de l'ocupació de les mestresses de casa era "*Sus labores*", és a dir, que no tenien feina remunerada. Aquesta denominació constava en els carnets d'identitat de les mestresses de la llar, fent

palès que, oficialment, no realitzaven cap tipus d'activitat. Era un altre indicador del masclisme del règim, puix les tasques domèstiques no es consideraven ocupació, com ocorre avui en dia. A aquest grup de mestresses de casa se li suma el 21,43% de dones que van abandonar el seu lloc de treball quan es van casar o quan les seves filles eren molt petites.

La resta de mares, el 50% sobre el total, van seguir treballant encara que es casessin i tinguessin fills i filles. Aquesta qüestió s'explica perquè les seves ocupacions consistien en treball a domicili, com per exemple modistes, així com encarregades de porteria, perruqueria, propietàries de negocis conjuntament amb els seus marits... eren ocupacions poc qualificades, realitzades sense contracte de treball o assegurança o ja treballaven amb el seu marit. El fet que el 50% de les mares no abandonés el seu lloc de treball, o el canviés per un altre, en alguns casos responia a les necessitats econòmiques de la família. Altres no es van plantejar el fet d'estar ocupades o no, sinó que van seguir treballant ignorant qualsevol tipus de prohibició legal en relació a l'ocupació laboral de les dones casades.

En el quadre següent es relacionen les ocupacions de les mares de les dones entrevistades, que s'identifiquen segons les inicials i any de naixement. Pel que fa a les dones més joves de la mostra, s'han comptat les ocupacions laborals més enllà de 1975 per mostrar l'itinerari que han seguit durant tota la seva carrera professional, en la qual han tingut més oportunitats que les seves mares. Per a les dones, el final de la dictadura va suposar un nou horitzó en els drets i les oportunitats laborals.

Any naixement de la filla	Ocupació mares	Ocupació filles
DM 1905	Dependent a forn	Dependent a forn
CF 1918	Perruquera	Perruquera
MV 1918	Florista de la Rambla	Modista/dependent botiga
MR 1922	Servei domèstic/portera	Assistent social
JM 1922	Pagesa masia	Pagesa masia / Dependent botiga
MRM 1923	Sus labores	Mestra
TT 1924	Feines a les cases	Treball a domicili/oficial taller
NA 1926	Treball a domicili	Modista
AG 1928	Modista/dependent botiga	Modista/polidora de joies
NN 1930	Portera	Oficial a taller

RF 1931	Sus labores	Planxadora
AR 1932	Sus labores	Administrativa
MM 1932	Oficial fàbrica/feines a les cases/Sus labores	Modista
MR 1934	Sus labores	Administrativa
CG 1936	Modista	Oficial a telefònica
JM 1937	Sus labores	Administrativa
FP 1938	Parada al mercat	Dependent a botiga
CA 1940	Oficial fàbrica tèxtil / Sus labores	Administrativa
MG 1941	Modista / dependent a botiga	Polidora de joies
MC 1942	Secretària / Sus labores	Assistent social
JB 1944	Restauradora / bugaderia	Administrativa / bugaderia
VC 1944	Sus labores	Oficial a fàbrica i oficial de cuina
MTI 1947	Treball a domicili	Dependent a botiga/cuidadora
JC 1948	Sus labores	Administrativa / mestra
VE 1951	Venedora / sus labores	Administrativa / taller tèxtil
EM 1956	Sus labores / dependent a botiga	Dependent a botiga / administrativa
MF 1958	Modista / polir joies	Ajudant modista / Cangur / administrativa / jardineria d'infància / infermera
LV 1959	Modista patronista	Administrativa / secretària de direcció
AJ 1959	Mestra	Mestra / consultora

Figura III.5. Evolució laboral entre mares i filles. Casos concrets.

Com es pot comprovar a la Figura 5, en el 53,33% de les dones entrevistades va assolir una qualificació laboral superior al de les seves respectives mares. Els supòsits considerats són els que les seves mares no tenien ocupació (*Sus labores*), en els que es requeria un nivell d'estudis superior o que la seva consideració social era major. També es té en compte el factor econòmic, per bé que s'entén que a major categoria professional i més formació acadèmica, es traduïa en un salari més elevat.

Es pot afirmar que existeix un ascens generacional en l'ocupació laboral de les dones de la mostra respecte de les seves mares? A partir de MC (1942) es pot comprovar que aquesta tendència és una constant, mentre que anteriorment en algun cas sí que hi ha un progrés, malgrat que ser un fenomen esporàdic. No s'ha de desmerèixer el progrés que va suposar el fet que algunes de les dones més grans prenguessin inquietuds laborals per emprendre nous camins, a vegades heretats dels pares. En el cas de MRM (1923), el fet

que es dedicà a l'ensenyament va ser una realitat perquè el seu pare era el director de l'escola que havia fundat l'any 1923, el mateix any que va néixer ella.

En els casos que existeix un ascens en l'àmbit laboral respecte a les pròpies mares, es deu a varis factors, no sempre coincidents:

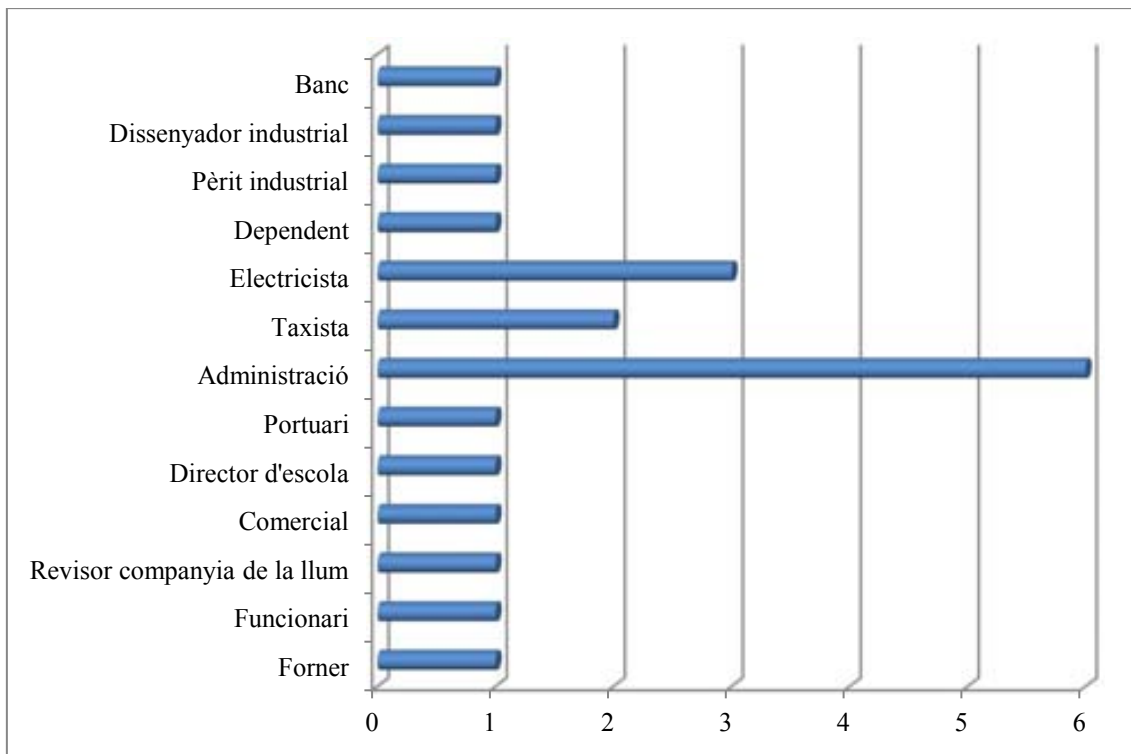
- a) Millora econòmica de la família.
- b) Voluntat de la mare (a vegades també del pare) perquè la seva filla prosperi.
- c) Voluntat de la pròpia dona entrevistada per a prosperar. L'esforç personal ha sigut un factor de gran importància per a la millora del nivell social i econòmic familiar.

La variació en l'ocupació laboral de les dones de la mostra respon a diversos factors personals, socials i econòmics. En alguns casos sí es pot apreciar una influència maternal, si guip perquè es van dedicar al mateix ofici que les seves predecessores o perquè la primera feina que van fer va ser ajudant a la seva pròpia mare en la mateixa feina que feia.

III.1.4. Comparació entre el treball de les dones de la mostra i els seus cònjuges.

A continuació es realitzarà una comparació entre el treball de les dones entrevistades que van contraure matrimoni abans de l'any 1975, per ser el període històric de major desigualtat laboral entre dones i homes. Es compararan els tipus d'ocupació, així com el salari, si hi va haver cotització i les implicacions personals i de futur que van tenir aquestes diferències. La desigualtat laboral entre dones i homes es concreta en les famílies. Es comprovarà quantes dones van passar a dependre econòmicament dels seus marits, així com aquelles que es van veure obligades a assistir-los en els seus negocis, essent ells els caps de família.

Entre les dones que es van casar abans de l'any 1975, el 73,33% de la mostra, les ocupacions dels respectius cònjuges són les següents:

Figura III.6. Ocupacions dels cònjuges.

Com es pot comprovar a la Figura III.6, existeix una gran varietat d'ocupacions entre els cònjuges de les dones de la mostra. On hi ha una major concentració és en l'ocupació d'administratiu. Tot i que és una ocupació compartida amb les dones, en el cas dels homes no es considerava que fossin "secretaris de" sinó que ocupaven tasques relacionades amb la gestió de l'empresa i no amb el recolzament directe de la feina d'un superior, com per exemple un directiu. A més a més, van assolir una categoria professional més important que el de les dones, algunes de les quals eren les mateixes esposes que treballaven en la mateixa ocupació. En el cas de JM (1937), treballava amb el seu marit al Sindicat Metal·lúrgic i ella va haver d'abandonar l'empresa quan es van casar a l'any 1963. Ell va assolir molta més responsabilitat a l'empresa i va seguir treballant mentre ella estava a casa cuidant a la família.

Un cas semblant és el de CA (1940), qui compartia professió amb el seu marit. Ella no va passar de secretària a l'empresa a la que va treballar abans de casar-se a l'any 1964 (posteriorment va administrar el taller mecànic del seu pare); en canvi, el seu cònjuge va tenir moltes més responsabilitats a la seva empresa a mesura que passaven els anys. La

possibilitat de poder seguir una trajectòria laboral continuada, sense impediments per raó de gènere i per canviar el seu estat civil, com els hi passava a les dones que es casaven, els hi permetia adquirir major responsabilitat i un salari més alt. El testimoni de CA (1940) resumeix la trajectòria laboral del seu marit, paradigma d'una trajectòria laboral llarga i profitosa. El que la seva esposa no va poder viure per raó del seu sexe.

“Allavors als 18 anys va entrar a Lámparas Zeta, que era de Phillips i a partir de llavors fins que es va jubilar va treballar aquí i de mica en mica va anar fent una carrera, va anar tirant endavant. Ell tenia una feina primer, bueno, va estar a una fàbrica que hi havia a la Zona Franca, que ara ja la van tirar a terra i després, últimament, bueno no, quan la Montserrat –la filla petita- tenia tres o quatre anys el van traslladar a La Llagosta, que hi havia la fàbrica on feien les neveres i tota la qüestió de la línia blanca i el van fer caixer. I això ja va ser un salt perquè era una fàbrica que hi havia no sé si 500 o 600 treballadors i no sé quanta gent d'oficina i era important i a més a més una feina molt delicada, vull dir... i va estar-hi fins que es va jubilar. (...) És que a més era una època que no passava lo que passa ara, perquè queda en general, doncs entrar a treballar als 18 anys i jubilar-te passava a moltíssima gent, gent que treballava a les caixes i empreses així sol vents. (...) Allavors si una persona treballava i treballava i era correcta i treballava bé no tenia cap problema per continuar molts anys.”²²⁶

L'última reflexió de CA (1940) planteja una qüestió important en aquesta recerca: si una persona treballava bé no tenia cap problema per a continuar a la mateixa empresa durant molts anys. Aquesta no era una garantia per a les dones, perquè encara que treballessin correctament, quan es casaven havien d'abandonar la seva feina. Aquesta afirmació es trasllada fins i tot després de la reforma legislativa de 1961, quan l'excedència per raó de matrimoni va passar de ser forçosa a voluntària. Existia una gran desigualtat entre homes i dones: ells tenien una trajectòria laboral llarga, inclús a la mateixa empresa si treballaven bé. En canvi, les dones havien de deixar el seu lloc de treball independentment del seu rendiment. Encara que fossin les millors treballadores

²²⁶ Entrevista realitzada a CA el 13 de febrer de 2013.

de l'empresa, perquè eren dones i no podien treballar si el seu estat civil canviava. Com si, pel fet de casar-se, el seu rendiment s'hagués de veure disminuït. Aquesta era una de les formes que prenia la política natalista del règim: la dona casada havia d'estar a casa per cuidar els fills i les filles.

No tots els marits de les dones entrevistades van poder escollir la seva trajectòria laboral. Cal tenir en compte que la Guerra Civil va deixar pas a conseqüències molt perjudicials per a aquelles persones que van participar-hi voluntàriament defensant la Segona República. Aquest va ser el cas del marit d'AG (1928), MF (1922), qui per defensar el govern legítim escollit a les urnes el van castigar a no poder estudiar ni treballar. A més a més, com que va tenir la mala sort de rebre un tret al braç esquerre (que no va perdre gràcies a les tècniques introduïdes pel Doctor Trueta durant el conflicte), cada vegada que anava a de manar feina li preguntaven si era *Caballero Mutilado*, ferit pertanyent al bàndol *nacional*. Per la seva honradesa, i per por a que el descobrissin si mentia, negava que hagués sigut soldat d'aquell bàndol i mai el van trucar de les feines on s'havia entrevistat. Va ser per aquest motiu que, quan no li va quedar altra sortida, va acceptar la feina de taxista que li ofería el padastre de la seva dona. Amb les revisions mèdiques que falsejava un bon amic d'infància, va poder exercir de taxista fins a l'any 1977, quan es va jubilar.

Aquesta circumstància va comportar que MF (1922) hagués de treballar moltes hores, doncs era autònom i, si no sortia a fer carreres amb el taxi, no cobrava. A més a més, no va poder treballar del que realment volia, de fuster. La feina d'autònom no era (i no és actualment) el mateix que treballar a una gran empresa, per bé que si no hi ha treball no hi ha ingressos. És per aquest motiu que l'economia familiar era força precària, fins el punt que només tenien diners per pagar "*els autònoms*"²²⁷ del cap de família. Pel que fa a AG (1928), mai va cotitzar a la Seguretat Social, tot i que tot a la família estava inscrita a una assegurança mèdica privada. Més endavant, i ja en democràcia, el Govern espanyol va reconèixer el greuge comparatiu que van patir els mutilats, ferits i vídues del bàndol republicà de la Guerra Civil. Va ser per aquest motiu que a l'any 1978 van

---

²²⁷ Així és com ho va anomenar AG (1928) durant la seva entrevista.

gestionar els papers perquè MF (1922) pogués percebre la pensió de mutilat que li corresponia.²²⁸ AG (1928) ho recordava com una fita important en les seves vides, doncs degut al càstig del marit, i la manca de drets laborals que tenia ella com a treballadora autònoma, l'economia domèstica sempre va ser minsa, amb les conseqüències que aquest fet comportava. Aquestes eren les seves paraules:

“Va ser quan es va morir Franco i allavorens, com que era mutilat de guerra, va començar a mirar els papers i a buscar les coses i va començar a cobrar de mutilat de guerra. Aleshores va començar a cobrar de mutilat de guerra. –Ja s’havia jubilat?– Mentre va fer el taxis era autònom eh... i allavorens, però quan vam mirar els papers això de cobrar que si no cobrar, que si el mutilat de guerra, que si d’això... és clar, les cartes es van haver de posar sobre la taula, no? Les cartes... els papers no? I allavorens li van dir “Senyor, vostè no pot fer el taxis perquè vostè el braç aquest no el té bé! I així que s’ha de retirar”. Es va retirar per un cantó i per l’altre pues va cobrar, va començar a cobrar de mutilat de guerra. Més o menys.”²²⁹

La Guerra Civil va condicionar la vida a algunes famílies del barri, doncs en el cas que el marit hi participés, segons el bàndol en el que havien lluitat, el nivell de renda i el treball els podia anar millor o pitjor. Repercutia, doncs, en la vida de les dones. En sentit contrari al que explicava AG (1928) en la seva entrevista, va ser el cas dels seus veïns, doncs com que el pare de la família havia participat en el bàndol *nacional*, en el moment que el van ferir li van donar un bon lloc de feina a un banc, encara que caminava coix. Per tant, el nivell econòmic i de benestar familiar era molt millor.

Sense haver participat en la Guerra Civil perquè era molt jove, el cònjuge de NA (1926) també en va patir seqüeles físiques quan li va caure una bomba a les cames. En el seu

---

²²⁸El dret a percebre una pensió per lesió patida durant la Guerra Civil, i pel qual es va haver d’acollir MF (1922) per no ser mutilat del bàndol *nacional*, es va regular *pel Real Decreto 3025/1976, de 23 de diciembre, complementario al Decreto 670/1975, de 5 de marzo, por el que se regulan pensiones a favor de los españoles que habiendo sufrido mutilación a causa de la pasada contienda, no estén integrados en el Cuerpo de Caballeros Mutilados de Guerra por la Patria*. BOE número 9, de 11 de enero de 1977. El *Decreto 670/1975* es troba al BOE número 84, de 7 de abril de 1976.

²²⁹Entrevista realitzada a AG el 10 d’octubre de 2013.

cas, quan li van reparar la lesió li van procurar una plaça d'administratiu al *Sindicato de Fabricantes de Harina* i va tenir un bon sou.

Pel que fa els cònjuges de les dones entrevistades, els que eren treballadors per compta aliena (el 77% sobre el total de cònjuges abans de 1975) tots tenien contracte de treball i tots cotitzaven o estaven inscrits a l'assegurança mèdica obligatòria, segons el cas. D'altra banda, tots els que eren autònoms també pagaven l'assegurança obligatòria pertinent.

Per exposar algunes dades, i com s'ha explicat en altres capítols, el 43% de les dones entrevistades tenia contracte de treball en la seva feina, i el 50% estaven assegurades. De les que van treballar a domicili, cap va estar assegurada. De les que van treballar a un establiment comercial durant la seva vida, les que eren autònomes només el 20% es van inscriure a l'assegurança mèdica obligatòria, i de les assalariades, només el 50% es van inscriure a al sistema públic de cotització i el 57,14% va subscriure contracte de treball. De les que van treballar a oficina, totes van subscriure contracte de treball i estaven assegurades, mentre que només el 40% de les dones que van treballar a taller o fàbrica estaven assegurades, el mateix percentatge que ha vien subscript contracte de treball.

Es pot observar que existeix una desigualtat entre dones i homes en el mercat de treball, sobretot entre els i les assalariats i assalariades. Quan els treballadors són homes, sempre hi ha contracte de treball i s'asseguren pertinentment, tendència que canvia quan les assalariades són dones. Les treballadores de sexe femení veien com els seus drets laborals més bàsics eren vulnerats en nombroses ocasions, però que eren més propenses a treballar en l'economia submergida, el que no es donava en el cas dels homes estudiats en aquesta recerca.

En el cas que els dos cònjuges fossin autònoms, com s'ha constatat en el testimoni d'AG (1928), si els ingressos dels dos no eren elevats, només es pagava l'assegurança del marit, ja que d'alguna manera s'entenia que la feina del marit era la més important. Potser no era una decisió que obeís a aquest raonament de manera conscient, però en una família el treball dels homes, el del cap de la família, era el més important. Un dels

motius principals perquè el treball dels homes era el més important era perquè el seu salari era més elevat que el d'elles.

En el moment que les dones abandonaven el seu lloc de treball, ja no podien ascendir de categoria professional a la seva empresa, perquè encara que en les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* es preveia l'excedència temporal per un temps màxim de cinc anys (tres anys després de la reforma de 1961), poques tornaven a treballar a l'empresa que havien abandonat per a casar-se. En el cas d'aquesta recerca, cap d'elles va tornar-hi. Degut a aquesta circumstància, les empreses que forçaven a les seves treballadores a marxar quan contreien matrimoni tampoc ascendien de categoria professional abans de casar-se. L'adquisició de responsabilitats per part d'elles no era rendible, si es té en compte el poc temps que podien prestar serveis a l'organització. En aquella època les noies es casaven entorn els 20 anys²³⁰ i, sovint, començaven a treballar als 14 anys. Per tant, la mitjana d'anys d'estada a l'empresa podia ser, aproximadament, de 6 anys.

Per totes aquestes qüestions, i perquè les que treballaven en l'economia submergida percebien uns salaris, o pagaments per feina feta en el cas de les modistes, que eren molt minsos, el salari dels homes era l'important (Babiano, 2007). El d'elles, només un complement, com va ser el cas de TT (1924):

*“Tenia una màquina de cosir. Per ajudar una mica, perquè el meu marit tampoc guanyava gaire i per ajudar una miqueta. No és que jo portés la casa no, però ajudava una miqueta i mira, anàvem una miqueta més bé.”*²³¹

La dependència econòmica de les dones vers els seus cònjuges en ocasions era molt forta, per bé que l'economia familiar també depenia del que guanyava el marit. En l'àmbit quotidià, la diferència salarial i la dependència econòmica era la traducció de les diferents realitats laborals de les dones i dels homes, que tenia en se u origen en la legislació labor al franquista, concretament en les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* (Espuny, 2007). Només en dos supòsits el salari dels cònjuges era similar. En

---

²³⁰ En el cas de les dones de la mostra, la mitjana de l'edat en la que es casaven s'indica en una forquilla entre els 20 i els 29.

²³¹ Entrevista realitzada a TT el 6 de setembre de 2010.

els casos de MRM (1923) i JC (1946), el salaris que percebien els seus marits eren més o menys com el que cobraven elles, per bé que van ser de les poques dones de la mostra que van seguir treballant després de contraure matrimoni. En el cas de MRM (1923), compartia la direcció de l'escola L'Esclat amb el seu cònjuge, mentre que JC (1946) va ser mestra i en cap moment va deixar de treballar.

La dependència econòmica era un dels trets distintius de la invisibilitat de les dones, les quals no tenien independència laboral i, en el cas que fos necessari, no tenien recursos propis per a se parar-se del marit. NN (1930) explicava que a bans de marxar de la fàbrica en la que treballava quan es va casar percebia un sou força bo, que hagués pogut donar a la família un major benestar. Però, com s'entreveia en el transcurs de l'entrevista, el seu marit la va obligar a abandonar el seu lloc de treball. En aquest fragment també explica quina va ser la quantia de la dot que li van pagar.

“Sí, 750 pessetes, d'això me'n recordo perquè d'això vam pagar els retrats de nuvi a la Ronda que hi havia... ara no me'n recordo.... com era? Llobet, ara no me'n recordo com era. D'això me'n recordo però jo, com que feia moltes hores a la fàbrica guanyava 500 pessetes al mes! Que eren molts diners e n aquell temps però van dir que sí, que aquí a casa... Sí, però aquí (picant a la taula) perquè la meva cunyada va continuar treballant, saps? Va ser aixís.”²³²

L'economia domèstica es nodria del que guanyava el cap de la família, però en la vida quotidiana eren les dones les que la gestionaven. En el cas de les casades abans de 1975, el 72% administraven elles l'economia, mentre el 18% l'administraven conjuntament amb els cònjuges. Només en un cas l'economia domèstica no corria a compte de la dona, ja que la gestionava la seva mare mentre ella dirigia l'escola L'Esclat.

La destresa d'aquestes dones per administrar uns recursos limitats, sobretot fins el final de l'etapa d'autarquia econòmica²³³, és el que la Premi Príncep d'Astúries de les Ciències Socials Martha Nussbaum anomena “capacitats”. Segons Nussbaum, capacitat és allò que *“Lo que las personas son realmente capaces de hacer y de ser”* (Gough,

²³² Entrevista realitzada a NN el 3 de novembre de 2010.

²³³ La cartilla de racionament es retira el 1952. Informació obtinguda fora d'entrevista d'AG (1928).

2007/08:178). La manca de recursos comportava la manca de llibertat d'aquestes dones, a més de la vigència d'un ordenament jurídic que imposava un tractament de menors d'edat tan en l'àmbit laboral com el civil, que malgrat tot van saber superar en l'àmbit quotidià. D'aquesta manera, aquestes dones trencaven les limitacions amb les seves capacitats humanes, concretament la que anomena "*Control sobre el entorno de cada uno*", en el seu sentit material (Gough, 2007/08:184). La manca de recolzament extern i la situació socioeconòmica contrària, no les va impedir de desenvolupar mecanismes de supervivència per a elles i el seu entorn més immediat, sobretot pels fills i les filles. En algunes ocasions, aquests esforços van suposar algun trasbals que va afectar a la salut (Nussbaum esmenta com a capacitat la conservació de la salut corporal), el que també va implicar el trasbals de la vida de la família per un temps.

L'administració de l'economia domèstica per part de les dones en les comunitats amb pocs recursos, és una realitat que al llarg de la història i a escala internacional ha tingut les seves experiències més o menys similars. Alguns casos són els explicats pel Premi Nobel de la Pau Muhamma d Yunus (2006). Yunus, degut a la situació de pobresa extrema patida a la regió de Chittagong (Bangladesh), va fundar un banc alternatiu als del sistema establert per atorgar microcrèdits a petits grups de dones, anomenat Grameenk Bank. Amb aquests crèdits, les dones havien de comprar matèries primeres per a poder treballar en la indústria manufacturera (la seva ocupació habitual). Amb aquests microcrèdits podien guanyar diners i desenvolupar lliurement la seva vida allunyades dels poders fàctics que les explotaven abans de l'arribada del projecte de Yunus. Aquesta experiència ens remet a l'administració femenina de l'economia a petita escala, per bé que s'ha observat que en la majoria de casos en les que les mares eren les que administraven els diners, es tracta de famílies amb una renda més baixa.

Aquesta experiència endegada per Yunus, analitzada segons l'enfocament de les capacitats humanes de Nussbaum, ha resultat en una millora de l'autoestima de les dones de les comunitats subdesenvolupades de Bangladesh, país islàmic en el que les dones no gaudeixen d'una llibertat social i econòmica plena (Rué, 2003). L'apoderament d'aquestes dones ha implicat una millora en les seves vides. Es pot dir el mateix de les experiències analitzades en aquest treball? El que sí que es pot afirmar és

que les limitacions socials, econòmiques i legals existien (fins i tot les limitacions per raons religioses). Sí existia un apoderament d'aquestes dones a nivell particular i sí existia una administració quotidiana de l'economia familiar. A diferència de l'experiència explicada per Yunus i analitzada per Rué, aquest fet no repercutia en la millora de l'autoestima personal de les dones de la mostra d'aquesta recerca, sinó que en el seu cas les hi requeia aquesta obligació per mera costum familiar, per bé que es relacionava, *de facto*, amb les seves obligacions domèstiques. Fins i tot, avui dia encara que les condicions legals, socials i econòmiques han canviat, se gueixen sent les administradores de l'economia quotidiana perquè segueixen sent les "*mestresses de casa*."²³⁴ Per tant, tot i que existeix una analogia entre les dues experiències pel fet que són les dones les que administren els diners de microeconomies i de petits grups domèstics, els plantejaments i les conseqüències d'aquesta administració són ben diferents, per bé que per a les dones índies l'obtenció de microcrèdits implica una alliberació i un apoderament laboral molt important, per a les dones del Poble Sec no deixa de ser una obligació més en el seu paper de mestresses de casa.²³⁵

Un dels fenòmens més significatius que s'ha descobert en la realització d'entrevistes per aquesta recerca és el fet que algunes de les dones entrevistades van treballar amb els seus cònjuges quan van haver d'abandonar el seu lloc de treball al casar-se.

El percentatge total de dones que van treballar amb els seus marits és del 32%. Entre aquestes, el 42,85% treballava habitualment amb ells a la mateixa empresa. En el cas de MRM (1923), dirigien la mateixa escola, mentre VE (1951) treballava al mateix taller que el seu marit i JM (1937) treballava amb el que va ser el seu marit al Sindicat Metal·lúrgic, que ella va haver d'abandonar quan van contraure matrimoni. Ell va restar a l'empresa durant molts anys.

---

²³⁴ Adjectiu popular usat per denominar les mares de la família, les encarregades de suportar el pes de les tasques domèstiques.

²³⁵ A més a més, s'ha de tenir en compte que per a administrar l'economia familiar en qüestions com compres més significatives (una casa, un cotxe...) era potestat dels homes. Fins i tot, les dones no tenien capacitat per a firmar per a elles mateixes ni contractes d'arrendament fins no hi va haver les reformes del Codi Civil de 1958 i 1975. A l'Annex s'aporta un contracte d'arrendament firmat per Elvira Llauredó, mare d'AG (1928), conjuntament amb Antonio Gómez, el seu segon marit.

El 57% restant, va treballar amb el seu cònjuge quan va abandonar el seu lloc de treball al casar-se. A partir d'aquell moment, a més a més de no tenir independència econòmica, algunes d'elles es van veure sotmeses al comandament del marit durant tot el dia, amb les conseqüències que podia comportar aquell fet. Tot i que en alguns casos treballar colze a colze amb el marit no tenia implicacions negatives, en algunes llars sí que va implicar un perjudici per a la dona. El testimoni de NN (1930) ens torna a situar en una situació quotidiana difícil, en la que ella havia d'ajudar al seu marit al taller de reparació de ràdios i televisions i, de propina, portava tot el pes de la casa, sogra inclosa. La invisibilitat de la seva identitat és un exemple de les conseqüències de l'estructura patriarcal espanyola i la pràctica legislació masculista vigent, que obligava a les dones casades a restar a casa, sense llibertat per a treballar i amb l'obligació, per tradició, a satisfer les necessitats familiars.

“Ell em posava a un paper lo que tenia que portar, si era llampares o si era fil, perquè també ho utilitzava, llavors jo anava a aquests puestos, a Can Clavell que era al carrer... Jo poca cosa podia parlar perquè tenia les fills, tenia la roba... s'havia de... Jo anava... com t'explicaria, com si jo no existís. Només la feina, el menjar, a portar els nens... si el metge... si bueno, era un metge que pagaves quan jo em vaig casar cinc pessetes li donaves perquè era de grans però com que era pels meus sogres diguéssim que estaven pues ens va atendre els nens també... no sé si m'explico. La meva sogra vivien aquí i després van agafar un pis d'aquí a sobre cap allà i allà estava la meva sogra. Jo portava la clau a la butxaca i ella em feia aixís (pica a la taula) i jo corrents cap amunt. Va estar cinc anys sentada en un sillón.”²³⁶

En aquest cas, les múltiples obligacions que havia de complir NN (1930) van repercutir en la seva salut, qüestió que ja s'ha apuntat anteriorment quan s'ha tractat del concepte de capacitats de Nussbaum. Aquest és un dels testimonis més colpidors, que explica com el fet de treballar amb el seu marit i fer-se càrrec de la família dependent (a més dels seus fills també havia de cuidar a un dels seus nebots, que estava malalt) va repercutir greument en el seu estat de salut.

---

²³⁶ Entrevista realitzada a NN el 3 de novembre de 2010.

“És que jo crec que lo de l'infart va ser degut a tanta cosa, saps? Me n'anava a dormir a les tres i les quatre del dematí per netejar, per fer la roba, si havia de cosir... Això va ser la meva vida i hi va haver un moment que ja no vaig poder, i que va passar? Em vaig passar, parlant malament, a la droga. Llavons no era droga, eren unes pastilles que prenien els estudiants quan havien de fer exàmens per no dormir-se i jo me les prenia quan sopava: prenia un cafè i les pastilles. Però clar quan arribava jo ja ho tenia tot endreçadet i llavors me n'anava un ratet, a vegades només dormia dos hores o una hora, depèn, perquè jo he sigut aixís saps? He pagat la meva salut per estar al cuidado de lo que tenia que estar. Perquè te dic, jo no me trobava com a persona, o sigui jo no existia, jo feia per exemple menjar i comprava per dir-te... quatre sardines pels meus fills pel meu marit i jo si podia no en menjava perquè hi hagués més per ells i continuo a vegades penso tants talls de carn ‘Quatre, me'n posa quatre’ a la Rosita que està aquí i un dia em diu ‘Com és que me'n demanes cinc?’ ‘Perquè jo també en vull menjar un tros!’ Sí, el diumenge, el diumenge estava aquí el taulell pos jo l'aixecava i hi havia uns bancs que estaven a sobre, pues aixecava aquests bancs, recollia tot i hi havia tornillos i hi havia lo que fos i anava triant a un paper perquè si a lo millor hi havia alguna peça que ell s'havia caigut per ho trobés pues ho trobava.”²³⁷

NN (1930) treballava fins i tot els diumenges, arreglant el taller perquè el seu marit el tingués en bones condicions per a treballar-hi el dilluns. Per sort, en alguna situació va poder salvar el greuge de tenir pocs diners, gràcies a la solidaritat d'algunes persones. Segons s'ha pogut saber en algunes de les entrevistes, hi havia veïnes que ajudaven a les que més ho necessitaven. Fos amb petits gestos, sobretot després de la Guerra Civil, la supervivència va ser una qüestió col·lectiva.

“Quan no ho tenia que fer servir o lo que fos ja estava el diumenge a recollir jo lo que havia fet ‘Això fora, aquest sí, aquest no’ I aixís cada diumenge! La meva cunyada em va dir ‘Et floriràs aquí dintre’ perquè jo no tenia res que digués ‘Pues això, pues allò’ no, si els nens necessitaven metge sí, lo que fos, però per anar pel

---

²³⁷ Entrevista realitzada a NN el 3 de novembre de 2010.

*carrer amb les amigues o... nada, nada de nada. Ni vacances ni... mai, mai. Si no teníem cotxe, no perquè no n'hi havia... el meu marit no tenia empena i la que havia de treure les castanyes... em sap greu dir-ho però és aixís. El meu fill va créixer abans d'hora i una veïna em va recomanar el Dr. Leal i li pagava quan podia... ell tampoc es ficava amb el que feia amb els diners, no s'interessava si en teníem prou o no en teníem, m'explico? I jo pues quan anava a vegades li donava algo, d'altres no 'Miri que no puc' 'No t'amoïnis...'*²³⁸

Aquest testimoni tan dur és un exemple del que algunes dones havien de patir quan es casaven i la subordinació econòmica i familiar no les permetia deslliurar-se'n.²³⁹ A més a més, la pressió social de l'entorn també era un pes important perquè moltes dones seguissin suportant situacions en les que passava a ser l'esposa i mare a la minyona de la casa, sent l'encarregada de cuidar, fins i tot, als sogres. La precarietat econòmica familiar obligava a les dones que estaven en aquesta situació a fer càlculs per a arribar a final de mes, arribant fins i tot –com el cas explicat- a no menjar per poder comprar menjar als marits i els fills. Incomprensiblement, en aquell mateix moment històric, la legislació vigent les impedia treballar perquè estaven casades.

Però no totes les experiències van ser negatives, encara que sí van implicar molt esforç per poder tirar endavant el negoci. MTI (1947) va començar a assistir al negoci del seu marit quan va abandonar el seu lloc de treball al casar-se. Posteriorment, van obrir dos negocis conjuntament, tot i que la titularitat era del marit fins que va morir als anys 90. En la seva entrevista explicava com van ser els primers anys de col·laboració matrimonial:

“Ell sempre volia que treballés més! (riu) Me deia ‘Oh, és que si tu poguessis fer això, és que si tu poguessis o sigui...’ Clar, ell volia que li sortís la feina i... i vull dir, em feia fer factures a mi, em feia fer pressupostos aquí a casa. Vull dir que... amb una màquina d'escriure d'aquelles antigues... i li feia els pressupostos, li feia clar ell volia que l'ajudés perquè clar menys eren feines que a ell l'entretenien molt de la

²³⁸ Entrevista realitzada a NN el 3 de novembre de 2010.

²³⁹ Aquesta situació va ser denunciada per Mercedes Fórmica en el seu article “El domicilio conyugal”, publicat al diari ABC a l'any 1953.

seva feina, llavors i si tenia una ajuda amb mi pues bueno... (...) Hi havia feines que, quan li feia factures o li feia pressupostos perquè saps què passa, que el Jordi no era sol, eren dos socis i la dona del soci mai va aixecar un paper i jo vaig dir, me va dir 'Escolta, ens faries tu els pressupostos?' Perquè jo allà (...) al Jacinto Verdaguer jo havia fet màquina, mecanografia, en aquella època ja l'havia fet i se'm donava bastant bé i quan em va dir el Jordi 'Ens faràs tu els pressupostos i les factures?' li vaig dir 'Sí, però vull cobrar eh.' O sigui que, em donaven e ls pressupostos me sembla que era el 2% o el 1%, i les factures el 1%, o si gui que si pujava 100.000 pessetes,, el 1% pues eren 100 pessetes, doncs en aquella època Déu n'hi do."²⁴⁰

El testimoni de MTI (1947) és ben diferent al de NN (1930), ja que, tot i que també es va haver de fer càrrec de les feines de la llar i ajudava al seu marit en el seu negoci, la seva feina era més gratificant i percebia una remuneració per a fer-la. El pagament d'aquests diners implicava un reconeixement de la feina que feia, malgrat fos una quantitat petita. D'aquesta manera, l'existència de retribució també ajudava a incrementar –lleugerament– l'economia familiar i la posició de MTI (1947) estava més reconeguda que no pas la de NN (1930), qui no va tenir una convivència fàcil amb el seu marit. El pas del temps –i les circumstàncies de cada cas particular– permeten entreveure una evolució de les relacions entre cònjuges, doncs poc a poc la dignificació personal estava més present en el si de la societat, no només entre les dones. Aquestes dones, les que s'ha pogut entrevistar, les que ho van passar malament per les circumstàncies personals i de l'època, mai van abandonar la lluita per seguir endavant. Avui dia són un gran exemple de dones lluitadores.

El 100% dels cònjuges de les dones que formen part de la mostra d'aquesta recerca casades abans de 1975, van concloure la seva vida laboral entorn els 65 anys, edat mínima assenyada per l'article 39 de la *Ley 193/1963, de 28 de diciembre, sobre Bases de la Seguridad Social*²⁴¹ per tenir dret a accedir a la pensió de veïlla. En aquest

²⁴⁰ Entrevista realitzada a MTI el 4 de febrer de 2014.

²⁴¹ BOE número 312, de 30 de diciembre de 1963.

mateix article es preveu la possibilitat de rebaixar l'edat mínima de percepció per les activitats professionals que es consideri pertinent, atenent a la seva naturalesa.

D'aquesta manera, havent complert els requisits establerts a la base novena de la llei de la Seguretat Social per accedir a la pensió de vellesa, així com les previstes a la base tretzena sobre cotització, tots els cònjuges que van treballar van poder accedir a aquesta pensió. Aquesta pensió de vellesa, i la pensió de viduïtat prevista a l'article 41 b) de la mateixa norma, implicava la dependència econòmica de les dones vers els cònjuges més enllà de l'etapa laboral, doncs depenien –i depenen– del que els seus marits haguessin treballat i si els havien assegurat pertinentment. Fins i tot, TT (1924) assenyalava que, si no fos pel que el seu marit havia treballat, ella no hagués cobrat res:

*“El meu marit sí que tenia contracte i estava assegurat, sinó jo no cobraria res.”*²⁴²

La legislació que impedia a les dones casades poder treballar va implicar conseqüències personals, socials i econòmiques que van traspasar els temps de la dictadura franquista i que a vui en dia encara suporten les dones que es van veure afectades per aquestes normes i la pressió social que existia perquè no treballessin.

La dependència econòmica que avui en dia suporten les dones que no van poder assegurar el seu futur econòmic en el sistema públic, és una conseqüència directa de la política de gènere imposat en el *Nuevo Estado*, per bé que la precarietat econòmica s'ha fet molt present entre aquestes dones, algunes de les quals han sigut entrevistades per aquesta recerca. L'abandonament social i polític que pateixen aquestes dones esdevé una responsabilitat de ls governs actuals, que no han restaurat a aquestes dones la dignitat social i econòmica que les hi pertoca, per bé que encara avui dia pateixen les conseqüències d'haver viscut en una societat manifestament desigual per la seva condició de dones. De dones nascudes i que van viure en un barri treballador com el Poble Sec de Barcelona.²⁴³

---

²⁴² Entrevista realitzada a TT el 6 de setembre de 2010.

²⁴³ Altres referències en torn al treball de les dones en el franquisme: Centro Feminista de Estudios y Documentación (1985), Casas (1987), Nielfa (1995) i Arbiza (2000), entre d'altres.

III.2.El treball a domicili.

El treball a domicili va ser una alternativa per a les dones en l'època franquista, ja que al casar-se se les expulsava de l mercat de treball, en compliment de l contingut de la segona Declaración del Decreto de 9 de marzo de 1938, que a prueba el Fuero del Trabajo de 1938²⁴⁴, que en la seva declaració II anunciava: “En especial prohibirá el trabajo nocturno a las mujeres y niños, regulará el trabajo a domicilio y liberará a la mujer casada del taller y de la fábrica”. La importància del seu estudi en una tesi doctoral enfocada en els estudis de gènere, és que a aquest tipus de treball facilitava l'ocupació laboral de les dones.

La prohibició de treballar que afectava les dones casades, que prenia forma en les Reglamentaciones Nacionales de Trabajo i posteriorment als Convenios Colectivos Sindicales, comportava que hi hagués dones que optessin per buscar encàrrecs a empreses i realitzessin el que algunes consideraven que eren feines per complementar el salari del cònjuge, el principal ingrés familiar. En canvi, altres oficis prenen la seva forma tradicional en la seva realització als domicilis particulars, com era el cas de les modistes.

La seva regulació es troba al Título II del Decreto de 31 de marzo de 1944 por el que se aprueban los textos refundidos de las Leyes de Contrato de embarque, aprendizaje y trabajo de mujeres y niños y trabajo a domicilio.²⁴⁵ L'article 114 de la norma n'anunciava les seves característiques:

- a) El que realitzi el treballador a casa seva, “su morada”, o un altre lloc escollit per ell, sense vigilància de cap tipus per part de la persona per la qual treballa.
- b) Serà el treball manual, o realitzat a pedal o per mitjà de petits motors elèctrics o d'altra font energètica.
- c) S'hi exclouen els treballs perillosos o insalubres, segons la legislació vigent.

---

²⁴⁴ BOE número 505, de 10 de marzo de 1938.

²⁴⁵ BOE número 102, de 11 de abril de 1944.

L'article 115 n'excloïa el treball realitzat per satisfer les necessitats domèstiques, per tant s'exclou de manera expressa els treballs de cura i manteniment de la llar, el treball realitzat de forma autònoma per vendre de forma independent sense intermediació de patró i el treball que es realitzi en el domicili del patró sota la seva supervisió o del seu intermediari. També se n'excloïa el treball realitzat a dependències de la casa del treballador que es comunicuessin amb tallers, fàbriques i centres de treball comercials o de caràcter industrial.

L'article 116 establia com a subjectes del contracte de treball a domicili els obrers que, de forma individual o formant taller de família, treballin en el seu domicili, a escarada (preu fet), per compte de patrons i empresaris. També s'inclouen en la regulació d'aquest tipus de contracte els treballadors que treballin a escarada, per compte de patrons o empresaris, a companyia a partir de guanys. Com a peculiaritat de gènere, les dones i nens –legalment les dones eren considerades menors d'edat- acollits per la família i els parents del cap d'aquesta o de la seva dona des del tercer grau de consanguinitat, tot i viure amb ella de forma habitual, estaran protegits per aquesta llei, aplicant-ne la regulació sobre jornada laboral, de scans, edat per treballar, treball nocturn, feines perilloses i perjudicials per la salut, i qualsevol que es dicti pels treballadors del seu sexe i edat i treballin en fàbriques i tallers. En el treball a domicili, les dones i nens que treballessin en taller de família a domicili en règim d'acolliment (que no fos de la pròpia família) se'ls aplicava la regulació específica de menors i de dones, inclosa a la mateixa norma.

Una altra de les especialitats del contracte de treball a domicili era la regulada a l'article 118.2 b), relativa al salari. Aquest article deïa que "Dadas las especiales características del trabajo a domicilio, se estableceran para las mujeres iguales retribuciones que para los hombres". La desigualtat salarial entre dones i homes (en detriment de les primeres) era la norma general de l'època.²⁴⁶ En aquest cas, la norma establia que dones i homes havien de percebre la mateixa retribució, ja que les condicions de treball són especials i no es tractava de salari, sinó d'un pagament per feina realitzada. El criteri s'assenyalava

---

²⁴⁶ Entorn a la desigualtat salarial en el desenvolupament econòmic franquista, Domínguez i Sánchez (2007).

a l'article 118, que prenia com a mesura als preus de la mateixa localitat o regió, o el valor de l'hora de treball segons les tarifes normals, multiplicat per les hores necessàries per l'elaboració de l'objecte, prudentment calculades. Per tant, no es pot dir que en realitat existís igualtat salarial entre dones i homes en el treball a domicili, per bé que la retribució no consistia en un salari, sinó en el pagament d'una feina feta.

L'article 119 indicava les obligacions de patrons o empresaris del treball a domicili:

- a) Entregar a cada treballador una targeta registrada o full de talonari, on s'indiqués el nom de l'interessat, així com la classe i quantitat de treball i la data en la qual es fes entrega del mateix. També s'hi indicaran les tarifes fixades en les reglamentacions d'aquesta classe de treball (per exemple, en l'elaboració de peces de vestir) i, en el seu defecte, les convingudes i el valor dels materials subministrats al treballador.
- b) Fixar en un lloc del local d'entrega i recollida de material les tarifes de retribució fixades o acordades i un exemplar imprès de les normes d'aquesta llei.
- c) Comunicar a la Delegación de Trabajo corresponent, la llista dels treballadors que treballin sota la direcció de l'empresari o patró i les senyes dels corresponents domicilis.

Aquest era un tipus de treball especial, que es realitzava en domicili particular (propri o aliè), de forma individual o en grup. Aquest tipus de treball no estava inclòs en l'Orden de 31 de enero de 1940, aprobando el Reglamento general de Seguridad e Higiene en el trabajo,²⁴⁷ per bé que el seu article 5 fa referència a centros de trabajo i la norma de 1944 fa referència a domicilio i la norma no l'inclou de forma expressa. S'interpreta que el legislador no va considerar la inclusió de la protecció de la salut i la higiene dels treballadors i treballadores a domicili, en la mateixa consideració dels treballadors i treballadores que desenvolupaven el seu treball en una fàbrica.

---

²⁴⁷ BOE número 34, de 3 de febrero de 1940.

Aquest tipus de treball no es va veure modificat en cap norma posterior, per bé que la igualtat de retribució assenyalada a l'article 4.2 de la Ley 56/1961, de 22 de julio, sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer²⁴⁸ ja es preveu per aquest tipus de treball en la norma de 1944. La igualtat de sexe que regeix la norma de 1961 sí que fer pensar que elimina l'especialització en el tracte legal rebut per les dones que treballassin en tallers de família que no fossin de la seva família.

III.2.1. Les modistes del Poble Sec.

Abans de l'aparició del prêt-à-porter i les botigues de roba convencionals tal com les coneixem ara, un costum molt estès entre les senyores era fer-se els vestits a mida, sobretot les de nivell adquisitiu més elevat. Tot i que el treball autònom no es contempla en el treball a domicili, s'ha inclòs per existir supòsits que sí corresponen a la regulació d'aquest tipus de treball. S'han explicat els dos supòsits per no dividir la seva explicació en espais diferents i perquè, en l'elaboració de les entrevistes incloses en aquesta recerca, s'han conegut històries interessants que s'ha estimat oportú incloure-les per explicar com era aquest ofici en aquells anys.

Entre les dones entrevistades, 4 d'elles es van dedicar a aquest ofici. A més, 6 de les mares de les dones entrevistades també eren modistes (s'han restat les mares que també van ser objecte d'entrevista i s'ha comptabilitzat només una vegada aquelles mares de germanes, les quals han sigut entrevistades les dues). Només tres d'elles van treballar de forma autònoma rebent encàrrecs de particulars, el que van compaginar amb encàrrecs rebuts per tallers o botigues, supòsits regulats en el contracte de treball a domicili vist anteriorment.

El treball tèxtil i l'elaboració de peces de vestir és una tasca que es remunta en els principis dels temps. Són diversos treballs històrics que enfoquen la idea que “la iniciación y la formación en las distintas técnicas relacionadas con éste sector, se han realizado en el seno familiar; es decir, es un aprendizaje de madres a hijas, y en cualquier caso siempre es ‘oficio de mujeres’” (Díaz, 2007:372). En aquesta tesi, el

---

²⁴⁸ BOE número 173, de 24 de julio de 1961.

treball relacionat amb el tèxtil que s'ha quantificat ha sigut elaborat per dones, ja que en el treball dels cònjuges, pares o altres membres de la família de sexe masculí, no s'ha trobat cap relació amb aquest sector de treball. De la mateixa manera, cal considerar que algunes de les dones que van treballar de modistes, van aprendre l'ofici de les seves mares. En aquesta recerca, el cas d'AG (1928) esdevé el paradigma del que afirmava Díaz, ja que va aprendre a cosir ajudant a la seva mare. Alhora, la seva filla, MF (1958), també va aprendre de la mateixa manera, tot i que mai va exercir de modista.

Després de la Guerra Civil el nombre de clientes va baixar notòriament, ja que les de tota la vida van veure rebaixats els seus ingressos, en excepció de les que, malgrat les circumstàncies, hi seguien anant. En el cas d'AG (1928), després de la guerra moltes clientes seguien anant a què la mare d'aquesta els fes els vestits, doncs pel fet d'haver-los caigut una bomba a casa van quedar molt pobres. Tot i haver d'esquivar els forats que van quedar a l'escala, elles hi anaven per ajudar a l'Elvireta. AG (1928) recordava aquell moment entre runes i trossos de tela, quan, es pot dir, la infància havia acabat per sempre:

“Aquelles bones senyores ja totes són mortes, van ser molt bones veïnes i molt bones persones, que venien a casa nostra a fer-se fer la roba, perquè de la manera que va quedar l'escala i de la manera que teníem les coses no sé com van ser tan valentes. Suposo que és que ens estimàvem i que els hi fèiem llàstima que estiguéssim tan soles.”²⁴⁹

Tant abans com després de la Guerra Civil, la manera de treballar de les modistes seguia un patró força homogeni, que en el cas de les que treballaven de forma autònoma va seguir fins a la dècada dels 70. Treballaven a casa seva, normalment en una habitació on tenien un maniquí i la màquina de cosir, revistes de moda de l'època i teixits i patrons que les dones escollien pels seus vestits. Les hores de treball les passaven soles o amb les seves aprenentes, cuidant la seva família, escoltant la ràdio i, a ls migdies, fent el dinar e ntre fils i costures. Treballaven pe r a boti gues o pe r a pe rsones particulars,

---

²⁴⁹ Entrevista realitzada a AG el 19 de febrer de 2012.

normalment les que tenien més poder adquisitiu. Pel que fa a aquestes últimes, AG (1928) ho explica d'aquesta manera:

“Llavorens en aquest barri érem poca gent, totes érem treballadores però sempre n’hi havia alguna doncs que eren burgesos encara que no fossin uns grans burgesos, que eren amos del negoci i es guanyaven bé la vida. Després les famílies, com aquesta precisament (la d’una veïna) que tenien bastantes dones i una li deia a l’altra ‘Ai quin vestit més mono’ ‘Doncs mira me l’ha fet l’Elvireta’... bàsicament funcionava el boca – orella... i mira, pel que podíem fer nosaltres, perquè tampoc érem colla doncs anàvem fent. Vam arribar a tenir entre set o vuit o entre deu i dotze clientes, a les que els hi fèiem tota la roba i n’hi havia que els hi fèiem combinacions... visos que en dèiem aleshores. No sé com explicar-te... veïnes... però més aviat persones que es guanyaven bé la vida. Les treballadores si necessitaven un vestit i se’l podien fer fer pues se’l feien perquè allevorens no hi havia el prêt-à-porter que qui ha ara!”²⁵⁰

Finalment, aquestes clientes van ser les que ella va tenir quan es va establir pel seu compte al casar-se i la seva mare va anar a treballar a una xarcuteria del centre de la ciutat. Com a curiositat, AG (1928) i la seva mare van tenir com a clienta a la vedette de Sabadell Matilde Moncusí i Peyrí, més coneguda com a Maty Mont. Sent molt jove, AG (1928) li va fer el vestit de núvia i en va ser una de les dames d’honor, de les que també en va fer els vestits. En una de les imatges de l’Annex d’aquest treball es pot veure el vestit que li va fer, així com els vestits de les dames d’honor. També es pot veure una imatge del vestit que AG (1928) es va fer per ella mateixa quan es va casar amb el seu marit, MF (1922).

En la seva trajectòria com a modista, AG (1928) va treballar per una boutique de prestigi, Can Tot-Om, ubicada encara avui dia a la part alta del carrer Balmes, a tocar de Plaça Molina. En la dècada dels 70 els temps en la moda començaven a canviar, i AG (1928) ho va viure en primera persona, ja que va passar de l’elaboració de peces artesanes, que les clientes feien durar tot el temps que la peça a guantava, a arreglar

²⁵⁰ Entrevista realitzada a AG el 3 d’agost de 2010.

peces elaborades segons la moda del prêt-à-porter. Els canvis en la moda també van ser un dels indicadors que els temps canviaven. Les noves formes de consum i les modes arribades de l'estranger, van canviar la forma de treballar de les modistes. La mateixa AG (1928) ho explicava en la seva entrevista.

“Però aquesta senyora, que es deia Margarida per cert, la, la seva filla que es deia Marta, eh... ja li agradava això de cosir, però ja va voler posar el prêt-à-porter, eh, ja va començar això del prêt-à-porter- va començar això, i la, a la senyora aquesta, que era la tia de la Maria Rosa (...) Aleshores la Maria Rosa, al cap d'un temps que hi treballava, em va dir ‘Escolta, allà on treballo jo, a Can Tot-Om, falta gent. Que voldries, que voldries treballar tu aixís?’ i jo dic ‘Ai sí’ perquè aleshores no feia res eh, dic ‘Sí que m’agradaria treballar-hi...’ Diu ‘Doncs vine un dia amb mi i et donaran feina’. I sí, em van donar pues no sé si un vestit o una brusa, no me’n recordo, però acabada d’emprovar, i aixís... i vaig anar a treballar en allà, els hi va agradar i mira, vaig anar a treballar en allà. (...) Va ser... va ser de sprés del casament del Manel (el seu fill, que es va casar el 1972) No sé, una cosa així. (...) M’agradava amb el sentit de que no tenies de tractar les senyores. Això de l’ofici de modista ara poder no, eh, però en aquella època tractar les senyores era molt antipàtic. Pel motiu de que tot ho trobaven car, tot ho... el cosir ha sigut sempre molt mal pagat, tot ho trobaven car, i molt empipadores per l’hora d’emprovar i a l’hora de... no sé. De fet, de fet, jo he cosit sempre, però de fet no m’ha agradat mai.”²⁵¹

Una altra de les modistes de la mostra, NA (1926) també explicava en la seva entrevista com feia la seva feina a casa. Fins i tot, es coordinava amb una altra modista per acabar els vestits i, quan va decidir tornar a agafar la màquina uns anys després que el seu marit l’obligués a deixar de treballar, feia encàrrecs per a una tintoreria. En aquest cas, també feia la feina a casa seva i guanyava uns diners que anaven molt bé per a l’economia familiar, malgrat que amb el seu marit no van tenir fills.

“Jo treballava sempre sola i dos noies que vaig tenir i una fora... una fora que em muntava els vestits i me’ls posava a punt de prova. Feia vestits de casament, vestits

²⁵¹ Entrevista realitzada a AG el 19 de febrer de 2012.

de núvia... vestits de comunió també n'he fet, sí. (...) I jo com que tenia feina no en feia... ara, vaig estar molts de temps sense treballar i aleshores va ser quan vaig agafar a la Dolors i a la tintoreria, després de 20 anys o 15, jo què sé què feia que no havia cosit, aleshores va ser quan la de la tintoreria em diu "Escolti'm –perquè venien a buscar els trajes a casa- aquest traje s'ha espatllat" aleshores em van dir que cosir el que s'havia espatllat costava mil pessetes i em va dir 'I això perquè no ho fa vostè que li donaré feina? Tinc un home i tota la feina li donaré a vostè' I sí, i em quedava el 20% de tot el que cobrava i vaig cosir sis o set anys, per ella i per la Dolors, que de sprés li va se guir una tal Miralles que anava molt la Conxita a comprar roba... aquí al carrer Elkano era, cantonada amb Blesa, per qui vaig treballar cosint els arreglos de la roba en principi quan la mestressa es veia molt apurada de feina, que és com vam quedar inicialment perquè jo no podia cosir, i de tant apurada que estava em va agafar i ja no em va deixar! Això era cap el 58 o el 59 o 60... ”²⁵²

Una activitat relacionada era l'elaboració de camises i corbates a mà. Tot i que el funcionament no era com el de les modistes de roba de dona, l'eina principal també era una màquina de cosir. En aquest cas, la norma era que una empresa ho encarregava a múltiples cosidores que ho feien a casa seva, els donaven el material i elles ho tornaven fet, moment en el qual els hi pagaven l'encàrrec. En la seva entrevista, TT (1924) va explicar una mica com era la trajectòria que seguia la roba que li encarregaven:

“També vaig fer corbates alhora de les camises quan no tenia gaire feina d'això, ho anava combinant... durant bastant de temps. Ens donaven l'encàrrec i les cosia a mà, me les donaven tallades i el forro. Tenies que posar el forro a dintre i les cosia. Tenia una màquina de cosir. Per ajudar una mica, perquè el meu marit tampoc guanyava gaire i per ajudar una miqueta. No és que jo portés la casa no, però ajudava una miqueta i mira, anàvem una miqueta més bé. (Les tornava) Plega des

²⁵² Entrevista realitzada a NA el 25 d'agost del 2010.

amb un mocador de fer farcells, feia un paquet i au, anava a entregar! Les plegava així una mica ben plegades i anava a entregar.”²⁵³

Com manifesta TT (1924), els diners que rebia per la realització d'aquests encàrrecs eren un complement econòmic, doncs el salari important era el del cònjuge, encara que aquest fos baix. Aquesta percepció s'ha repetit al llarg de les entrevistes, el que ha suposat que moltes de les dones de la mostra d'aquesta recerca consideressin el seu treball com a menor o secundari. En el cas de les que treballaven a casa, fins i tot triaven aquesta manera de treballar –encara que no els agradés, com el cas d'AG-, per poder “complir la seva tasca de mestressa de casa”, alhora que obtenia uns ingressos. En el cas de TT (1924), quan se li va preguntar per què treballava a casa, la seva resposta va ser clara i concisa:

“Per poder estar amb els meus fills a casa, l'any 1948, quan la meva filla tenia 8 mesos.”²⁵⁴

Treballar a casa implicava no desconnectar mai de les obligacions domèstiques (Babiano, 2007), ni tan sols quan dedicaven el temps a cosir. TT (1924) explicava com compaginava les tasques que havia de realitzar:

*“Doncs mira a ratets, com podia. Com podia m'assentava, m'aixecava i feia una mica de dinar, em tornava a assentar... mira, a ratets... a ratets cosia... tenia que córrer sempre, però...”*²⁵⁵

El treball a domicili implicava una dedicació constant a la feina encomanada per guanyar una quantitat de diners molt minsa, alhora que es dedicaven plenament a les tasques pròpies de cura de la llar: “Tuvieron que realizar un trabajo, muchas veces a domicilio, que debían armonizar con sus deberes de madre; se podría decir que el ama de casa o brera estuvo así gravemente sobrecargada y sobrecargada. Sobrecargada porque debía hacer frente a mil responsabilidades pero sobrecargada porque su situación

---

²⁵³ Entrevista realitzada a TT el 6 de setembre de 2010.

²⁵⁴ Entrevista realitzada a TT el 6 de setembre de 2010.

²⁵⁵ Entrevista realitzada a TT el 6 de setembre de 2010.

laboral era miserable.” (Sarasúa i Molinero, 2008:7). El deure de mare no se suspenia ni per a treballar, com explicava TT (1924) en la seva entrevista, de la mateixa manera que AG (1928) i NA (1926) explicaven la seva experiència. Cuinar en el mateix moment que cosien, sense descuidar les obligacions de neteja, cura dels fills i filles... fins i tot, AG (1928) explicava que quan tenia molta feina, la prioritat de les tasques de la llar l’obligava, a vegades, a cosir fins a altes hores de la matinada. Es pot considerar que aquesta manera de treballar no les deixava temps per a descansar, motiu pel qual la seva salut es podia veure greument afectada.

VE (1951) va treballar en una empresa que feien encàrrecs per a treball a domicili. En la seva entrevista, explicava que en el seu taller era habitual encarregar una part de la producció a persones o grups que ho feien a casa seva.

“I també públic sí, érem set persones però també hi havia moltes treballadores a fora de casa, que allavorens en aquella època s’estilava molt, emportar-se la feina i fer-la a casa i portar-la. Clar, totes les contes diguéssim d’aquesta feina també les portava jo. (...) Bueno pues veien les persones, es comptava la feina que s’enduien i quan tornaven a portar-la ho tornava a apuntar, si no ho havien acabat tota o la que portessin, es comptava, es feia hi havia un dia d’entrega i pagament que era el dilluns i aleshores pues venien a entregar la feina i cobraven i aquell dia pues tenien més feina d’això només, diguéssim. (...) Home hi havia persones que feia molts anys que les teníem i quan necessitàvem més persones pues es posava un anunci al diari o a... o algún lletrero, o parlàvem amb les persones.”²⁵⁶

Preguntada per si els feien contracte personal o de grup o si les asseguraven, la seva resposta va ser la següent:

“No, en aquest cas no hi havia res d’això. Ni allà ni aquest taller ni en ningú, vull dir... Era com, ara diríem... d’això submergida, economia submergida. Però allavorens hi havia moltes persones que ho feien, moltes. Inclús fàbriques grans, que no eren de confecció, per exemple, aquí al carrer Ricart hi havia la Comansi, que

---

²⁵⁶ Entrevista realitzada a VE l’1 de febrer de 2012.

era de joguines de pintar ninotets i tot això, bueno! Era... era un no parar de passar gent amb carros, amb les caixes i ho feien a casa sí. I me'n recordo els meus avis de fer sobres per posar cromos o per posar coses també fer-ho a casa, además, además del treball que tinguessin clar, per ajudar una mica més."²⁵⁷

L'elaboració de peces de vestir a domicili es regulava al Capítulo V de la Orden de 16 de junio de 1948, por la que se aprueba la Reglamentación Nacional de Trabajo en las actividades de Confección, Vestido y Tocado.²⁵⁸ El seu article 57 estipula que el contracte de treball a domicili serà necessàriament escrit, entre altres formalitats, i l'article 58 n' anunciava la possibilitat de realitzar-se tant de forma individual o col·lectiva, essent grups o carros de treball. Segons aquesta norma, el nombre de membres màxim d'aquests grups era d'un cap i quatre components més, número en els quals s'inclouen possibles aprenents.

Pel que fa a la inscripció a les assegurances socials obligatòries, l'article 67.6 feia referència a les normes corresponents. Pels subsidis de vellesa i familiar, l'afiliació es preveia segons la legislació corresponent i, per l'afiliació al Seguro Médico Obligatorio, feia referència a l'article 94 de l'Orden de 19 de febrero de 1946 con el texto refundido de las disposiciones complementarias relativas al Seguro de Enfermedad.²⁵⁹ En aquest article estipulava que els treballadors a domicili, es podien afiliar al Seguro sempre que ho sol·licitessin voluntàriament, de forma expressa i per escrit. En aquest supòsit, l'empresari havia de liquidar la part de prima que li correspongués. La baixa es podia donar en qualsevol moment, amb un preavís de 30 dies. Tornant a la Reglamentación estudiada, estipula que l'empresari ha d'abonar al treballador a domicili la quantia de la prima que li correspongui segons els càlculs assenyalats en aquesta norma. Alhora, l'empresari podria exigir al treballador la demostració d'afiliació al Seguro Médico Obligatorio i el pagament de les quotes al dia.

---

²⁵⁷ Entrevista realitzada a VE l'1 de febrer de 2012.

²⁵⁸ BOE número 183, de 1 de julio de 1948.

²⁵⁹ BOE número 76, de 17 de marzo de 1946.

III.2.2. Altres tipus de tasques.

Entre les dones que van treballar a domicili com a modistes, dues d'elles també van realitzar a ltres tipus de feines, com van ser embolicar caramels i polir joies. Les dificultats econòmiques d'algunes famílies, a banda de les baixes retribucions que percebien per alguns tipus de feines, implicava que aquestes dones compaginessin l'elaboració de vestits amb altres tasques. En el cas d'AG (1928), la temporada que va polir joies va ser un temps en el qual va deixar de fer de modista per malaltia, abans de treballar per a Can Tot-Om.

Pel que fa a la tasca de treball a domicili embolicant caramels, o com se solia dir en aquella època, confits, no està prevista a l'Orden de 21 de mayo de 1948 por la que se aprueba la Reglamentación Nacional de Trabajo en las Industrias de Turrón y Mazapán y en los obradores de Confitería, Pastelería y Masas fritas.²⁶⁰ La regulació a la Reglamentación corresponent ens remet a la regulació de la norma relativa als contractes de treball de l'any 1944. El que sí es regula aquesta norma sectorial és un tipus concret de treball destinat a les dones. L'article 8, en l'apartat dedicat a Peonaje, la seva lletra C regula els Auxiliars femeninos. Segons la seva lletra, són les operàries majors de 20 anys dedicades a tasques completament auxiliars i pròpies del seu sexe, que són secundàries i però necessàries pel funcionament de l'obrador o fàbrica, que no s'hagin regulat anteriorment. Entre aquestes tasques es troba la tasca d'embolicar caramels o confits, la que realitzava TT (1924) a casa seva en la dècada dels 60.

“Quan embolicava caramels els anava a buscar al carrer Calàbria, em donaven una llauna i quan els tornava, com que ho pesaven, si en faltava algun l'haviem de pagar. El meu fill era petit, m'ajudava a embolicar i se'n menjava la meitat i faltaven caramels.”²⁶¹

Pel que fa a la tasca de polir joies, la seva regulació es trobava a l'Orden de 16 de julio de 1942, por la que se aprueba el Reglamento nacional de trabajo de la industria

---

²⁶⁰ BOE número 161, de 9 de junio de 1948.

²⁶¹ Entrevista realitzada a TT el 6 de setembre de 2010.

siderometalúrgica.²⁶² En a questa reglamentació tampoc regula de forma específica el possible treball a domicili en la realització de tasques auxiliars, com polir joies. AG (1928) explicava que era una feina molt bruta, però que es guanyaven força diners.

“Ho faig fer perquè això de polir joies sempre havia sigut ofici de dones, com les infermeres. Jo en vaig aprendre, vaig pagar a aquella dona perquè me n’ensenyés i va donar la gran sort que aquella senyora només polia per un xicot que es deia Francisco i li va donar un joier li va donar feina per si volia arreglar els aparadors i polir-los. Els aparadors de les joieries s’han de polir de tant en tant, s’han d’anar polint, netejant, posant bé... i ella va agafar aquesta feina i llavors ella em va dir ‘Mira, jo em quedo amb aquesta feina i tu et quedes amb el Francisco’ i jo li vaig dir ‘Ah bueno, bueno... si vostè m’ho dona...’ però va venir la gran sort que aquest xicot va agafar un majorista per fer polseres i bueno en tenia! Tenia una feinada...! No sé si tenia una altra polidora però jo feia totes les que em donava i Déu n’hi do, vaig guanyar una mica de cèntims i vaig poder fer una mica de coixí... m’entens? I llavors va ser quan vaig estar malalta jo però bueno me’n vaig sortir i llavors em vaig quedar embarassada de la meva filla petita. Doncs llavors tots aquells mesos vaig treballar molt molt molt i a més a les polidores de joies i als joiers també els hi queda or amb el que van traient, queda una cosa negra negra i fils i tot, tot el que s’ha de fer és tot un muntatge això de polir però llavors això es crema i el que queda és or i ho portes a vendre a un lloc que ja ho compren i Déu n’hi do els cèntims que treus. Llavors quan ja va néixer la meva filla amb aquells cèntims vam comprar el menjador que teníem abans aquí.”²⁶³

Aquesta diferència legal entre les reglamentacions de la indústria del vestir, la de confits i la siderometal·lúrgica, en què la primera sí es regula el treball a domicili i les altres dues no, són una mostra dels tipus d’ocupacions esteses en la seva realització en domicilis particulars. En aquest sentit, la realització de vestits o altres peces de roba per encàrrec de botigues i tallers sembla ser una activitat força estesa en aquella època. Aquesta regulació brindava a aquestes treballadores d’una protecció legal que no rebien

²⁶² BOE número 199, de 18 de julio de 1942.

²⁶³ Entrevista realitzada a AG el 3 d’agost de 2010.

en altres activitats econòmiques, ja que la indústria de la moda ocupava moltes dones des dels seus domicilis.²⁶⁴

Altres dones com NN (1930) i MM (1932), van treballar en tallers de família en règim d'acolliment (no eren tallers de la seva família). Per a aquesta circumstància, se les aplicava l'article 116 de la norma de contractes de treball de l'any 1944, el qual estipulava que per a les dones s'hi havia d'aplicar les normes especials contingudes en la mateixa norma. En aquest sentit, en la primera feina de NN (1930) i MM (1932) se les havia d'aplicar les normes relatives al treball de menors d'edat, recollides al Títol V de la norma. En la primera feina de NN (1930) no es va respectar l'edat mínima estipulada, ja que tenia 12 anys quan va començar a treballar al primer taller de família. Tampoc va acreditar el permís paternal requerit a l'article 178 de la norma, per bé que aquest taller era d'uns veïns del barri i el "permís" patern o matern es manifestava de paraula o quan el pare o la mare (normalment a aquesta) porta va a la filla a treballar a algun taller. Pel que fa a la burocràcia, no era un requisit indispensable perquè les nenes treballessin. Com explicava NN (1930), aquell tipus de feines no eren massa legals:

*"Llavores aquí vaig estar al Paral·lel així d'estronquis... que feien souvenirs, que aleshores se'n deien 'joyas falsas'... creus... polseretes i tot això..."*²⁶⁵

MM (1932) va entrar a treballar a un taller d'elaboració de pinzells als 17 anys. En el seu cas tampoc es va acreditar permís paternal per accedir a la feina, per bé que els propietaris del negoci eren amics de la seva mare. En aquesta empresa hi va treballar durant 35 anys i en va arribar a ser encarregada. La fabricació de pinzells es regulava a l'Orden de 3 de febrero de 1947, por la que se aprueba la Reglamentación Nacional de Trabajo para la Industria Maderera²⁶⁶

---

²⁶⁴Per la seva condició de clandestí, és a dir, per la manca de regularització laboral, no existeixen estadístiques oficials que corroborin el nombre de dones que exercien de modistes a domicili, però el fet que la *Reglamentación* aplicable a aquest sector regulés el treball a domicili, s'interpreta com un indicatiu del reconeixement d'un gran nombre de treballadores en aquest sector. Altres obres que tracten el treball a domicili a l'Estat espanyol, Sanchis (1984).

²⁶⁵ Entrevista realitzada a NN el 3 de novembre de 2010.

²⁶⁶ BOE número 40, de 9 de febrero de 1947.

No és fins la Ley 16/1976, de 8 de abril, de Relaciones Laborales,²⁶⁷ que el règim jurídic del treball a domicili es modifica. En el seu article 3.1 l'enumera com a relació laboral especial. En aquest sentit, el treball a domicili passa a tenir la consideració del treball que reuneix les mateixes característiques que el definit a l'article 1 de la mateixa norma. La norma considera relació laboral:

“Todas las actividades laborales retribuidas que se realizan por cuenta y dependencia ajenas, salvo las excluidas expresamente en el artículo segundo, se considerarán incluidas en la presente Ley y demás normas reguladoras de las relaciones de trabajo.”

Cap de les dones que va realitzar aquest tipus de treball a domicili es va inscriure a l'assegurança mèdica obligatòria, com tampoc no se li van abonar les quotes legalment establertes, ni se li va realitzar el tipus de contracte estipulat per llei. Només en el cas de MM (1932), se la va donar d'alta a l'assegurança mèdica obligatòria quan va feia anys que treballava al mateix taller. Com manifestava VE (1951), en aquella època no era costum celebrar contractes de treball en el treball a domicili, i ni tan sols inscriure als treballadors i treballadores a l'assegurança mèdica corresponent. Com reflexionava, aquest tipus de treball constituïa el que es coneix com economia submergida, concepte que actualment s'aplica per a treballs en els quals les persones que el realitzen no tenen ni contracte de treball ni s'inscriuen a l'assegurança pública (Seguretat Social en el cas espanyol), per tant no es comptabilitzen en les xifres oficials. Són feines en els quals la retribució percebuda és molt baixa i normalment s'hi ocupa a dones: “Donde suelen trabajar en condiciones más insalubres y precarias, reciben un salario mucho menor y no cotizan a la Seguridad Social. Ello es especialmente cierto en el caso del autoempleo de muchas mujeres, o con un lugar semi-clandestino en pequeñas empresas, muchas de ellas de tipo familiar (restaurantes, talleres de confección, pequeños comercios).” (Casanueva i Martínez, 2010:53)

Tot i que en aquest article s'analitza la situació econòmica actual, pel que es comprova en el transcurs d'aquesta recerca és exportable a l'època estudiada. Es pot considerar que pel fet que el treball a domicili ocupava principalment a dones, el control sobre el

---

²⁶⁷ BOE número 96, de 21 de abril de 1976.

compliment de les normes era més laxa? D'altra banda, el fet que la inscripció al Seguro Médico Obligatorio s'hagués de demanar de forma expressa contradeia l'esperit mateix d'obligatorietat de l'assegurança mèdica, i dificultava que les dones que treballaven a domicili s'hi inscrivissin.

En l'elaboració d'entrevistes per aquesta tesi, la conclusió a la que es pot arribar és que la no inscripció a l'assegurança mèdica era per desconeixement de la norma, per la creença que no era necessari, o per la dificultat burocràtica en la qual es trobaven unes dones que realitzaven aquest tipus de tasques com a complement per a l'economia domèstica i que, així mateix, la seva principal preocupació era poder alimentar a la família durant tot el mes i gestionar les tasques de casa de la manera més diligent possible. Les dificultats normatives per aconseguir una protecció social pública i eficient es diluïen per un segment de la població que treballava en una posició econòmica subrogada a la del marit i, en qualsevol cas, el temps que havien de dedicar a les tasques de la llar no les permetia invertir temps i esforços a una qüestió que havia de seguir un procediment més senzill per a accedir-hi.

La manca de contractació laboral i d'inscripció al sistema d'assegurança, així com la informalitat del funcionament d'aquest tipus de treball, confirmen que el treball a domicili, en concret el de confecció, va ser un sector en el que hi mancaven les garanties laborals més bàsiques (Díaz, 2007). Aquestes no eren les úniques irregularitats que es cometien, per bé que: "En estas ramas de actividad industrial, algunas empresas redujeron sus costes desprendiéndose de sus empleadas en nómina para, en muchos casos, reutilizarlas como trabajadoras «a domicilio». Sin empleo o con uno dentro de la economía sumergida, muchas mujeres desaparecieron de las estadísticas de actividad. Mientras, otras se encargaban de mantener la tendencia creciente de las tasas de participación laboral femenina." (Poveda, 2008:123).

El treball a domicili no va ser una garantia laboral per a les dones que l'exercien, ja que percebien una remuneració econòmica mínima i no tenien assegurats els drets laborals i socials. D'aquesta manera, si l'empresari no les hi volia encarregar més feines, només tenien l'alternativa de buscar encàrrecs a altres organitzacions, i si emmalaltien o tenien

un accident, no tenien garantida cap prestació econòmica que cobrís el temps que no podien treballar.

El treball a domicili pren forma com una estratègia de supervivència econòmica i professional. Els diners que guanyaven amb la feina realitzada, servien d'ajuda a l'economia domèstica i eren complement del salari del cònjuge. Alhora, aquestes dones casades podien desenvolupar la seva professió de manera clandestina, puix que la normativa laboral franquista les havia expulsat del mercat de treball. A canvi, les condicions laborals no tenien unes garanties mínimes, i la manca d'assegurança les obligava a treballar encara que estem malaltissin. A més a més, no podien descuidar les seves obligacions domèstiques encara que treballessin. Aquest tipus de treball era una manera de poder treballar, tot i que per les seves condicions i circumstàncies, implicava un possible detriment de la salut de les dones que l'exercien. Per últim, la confusió en l'espai domèstic del treball productiu i reproductiu dificultava la dedicació horària exclusiva en el treball professional, interromput per les obligacions de cura de la llar.

III.3. Treballar de dependenta: l'experiència en comerç minorista.

Treballar a una botiga és una de les activitats laborals més esteses entre les dones de la mostra. El 36,67% sobre el total de les dones de la mostra, en algun moment de la seva vida laboral va exercir de dependenta en una botiga gran, mitjana o petita. Fins i tot, algunes d'aquestes dones eren les propietàries del negoci, ho eren els seus pares o ho era el seu cònjuge. En aquest cas, es farà especial referència a la titularitat del negoci i el permís de les dones a exercir comerç, el que també va ser objecte de modificacions arran dels canvis legals que es van esdevenir en els drets de les dones.

L'atenció al públic en un comerç és una activitat feminitzada, però que en els mateixos testimonis recollits manifesten que les seves companyes dones també eren les dependents dels diferents comerços en els que van treballar.²⁶⁸ Pel que fa al règim jurídic del personal d'establiment comercial, l'*Orden de 27 de diciembre de 1938, trabajo de la mujer y el niño. Obras en paro*,²⁶⁹ en la seva lletra C), de mesures mitigadores, el seu número 1 prohibia ocupar a homes a establiments dedicats a la venda exclusiva d'articles per a la dona. Tot i que aquesta prohibició no s'estén en tots els supòsits explicats en aquest epígraf, existeix un cas en el que la dona entrevistada estava ocupada a una de les seccions d'uns grans magatzems en el que s'hi venien articles per a dones. Segons el seu testimoni, les seves companyes de sector eren totes dones. Els homes que hi havia realitzant les seves mateixes funcions d'atenció al públic, treballaven en altres seccions on no s'hi venien articles per a dones. En els altres casos, malgrat no s'està estrictament en la lletra d'aquest article, del seu testimoni es conclou que es tracta d'una feina altament feminitzada.

Les dones de la mostra van exercir com a dependents en comerços de diferents tipus:

- Grans magatzems on s'hi troben tot tipus d'articles (1 cas).

---

²⁶⁸ A l'any 1960, a la província de Barcelona hi va haver 2.303 col·locacions en el sector de comerç general. Per la no existència d'estadístiques que separin les persones col·locades en el criteri de sexe, no es pot demostrar que la majoria fossin dones. Font: <http://www.ine.es> A partir dels testimonis de les dones entrevistades i l'anàlisi de la normativa reguladora d'algunes qüestions que afecten a aquesta matèria, existeix un indicatiu que podria confirmar la forta presència de dones treballant de dependents en els comerços minoristes.

²⁶⁹ BOE número 138, de 31 de diciembre de 1938.

- Botigues d'articles de vestir o roba a l'engròs (4 casos).
- Comerç d'alimentació (3 casos).
- Comerç de joguines (2 casos).
- Comerç perfumeria i productes per a la higiene (1 cas).
- Comerç productes electrònics i anàlegs (2 cas).

Tot i que són 11 casos en nombres absoluts, en alguns casos la mateixa dona va treballar en diferents comerços en els que s'hi comercialitzaven articles de diferent naturalesa. D'aquests establiments, 3 es trobaven al barri –dues de les dones comptabilitzades van treballar a la mateixa botiga, per ser mare i filla- i els altres 8 fora d'aquest. Els diferents tipus de comerç de les experiències de les dones de la mostra conformen un recull de vivències desiguals. L'experiència de les dones de la mostra que van treballar en establiment comercial també canviaven segons si la botiga era de la família o no.

Una de les qüestions legals que es recuperava a la *Ley de Contratos de Trabajo de 1944* era el contingut de la *Ley de la Silla de 1912*²⁷⁰. L'article 169, sobre el treball de les dones en establiment mercantil, recupera el que havia esdevingut una regulació inspirada per higienistes, fonamentada en el que entenien com a debilitat física de les dones per treballar dretes (Espuny i García 2010). El text de la norma de 1944 indicava el següent:

“Art.169. Como consecuencia del contrato de trabajo, la obrera u operaria ocupada en almacenes, tiendas, oficinas, escritorios y, en general, en todo establecimiento no fabril, tendrá derecho a disponer de un asiento, destinado exclusivamente a ella en el local donde desempeñe su cometido, de forma que, mientras no lo impida su ocupación, pueda servirse de él con independencia de los que existan a disposición del público.

Se extiende este derecho a las obreras u operarias ocupadas en locales anejos en los establecimientos señalados anteriormente aunque estén separados del lugar donde se

---

²⁷⁰*Ley disponiendo que en los almacenes, tiendas, oficinas, escritorios, y en general, en todo establecimiento no fabril, de cualquier clase que sea, donde se vendan ó expendan artículos ú objetos al público por mujeres empleadas, sea obligatorio para el dueño ó su representante particular ó Compañía tener dispuesto un asiento para cada una de aquéllas. Publicada al BOE número 59, de 28 de febrero de 1912.*

realice la venta o el servicio, con tal que se comuniquen con él, ya sea en el mismo o en el distinto piso. Gozarán de l mismo derecho l as obreras u ope rarias que preste n servicios e n ferias, mercados, pasaj es, e xposiciones pe rmanentes al aire libre o industrias ambulantes, sean o no anejos de otro establecimiento”

Les dones de la mostra que van treballar en establiment comercial recorden de forma desigual que hi haguessin cadires habilitades pel seu descans. Mentre MF (1958) manifestava que al forn la feien estar drete durant tota la seva jornada laboral (malgrat l’havien operat de l’esquena poc abans de començar-hi a treballar), FP (1938) recorda que sí tenien un lloc per descansar a l’habitació on hi deixaven les bosses:

“Haviem d’estar drets, havíem d’estar drets tots. Aleshores teníem a la secció nostra teníem un quartet pe tit on guardàvem la bossa, guardàvem em... i hi hav ia un petit tamboret. La nostra encarregada ens de ixava te nir un tamboret allà a dintre per quan no e t trobaves bé o e t cansaves. No ens deia... ens tenia molta confiança i estàvem... hi vaig treballar molt a gust.”²⁷¹

En canvi, AG (1928), tot i treballar en una botiga del centre molt ben organitzada, no tenien cadires pel descans del personal, sinó que les que hi havia era per les clientes. Qui sí en tenia era MTI (1947), qui mentre va treballar a la botiga de roba d’home va poder descansar a la cadira que tenien habilitada per a les dependents. D’aquesta manera, malgrat existir una regulació al respecte, la manca de sanció i d’inspeccions de treball per controlar si hi havia una cadira habilitada pel descans del personal, sembla que deixava aquesta qüestió a mans de l’organització de la propietat del propi establiment comercial.

III.3.1. Treball en comerç no familiar.

Entre les dones que van treballar en establiment comercial, el 45,45% ho van fer en establiment comercial que no era propietat de la seva família.

---

²⁷¹ Entrevista realitzada a FP el 26 d’octubre de 2010.

En els testimonis recollits es troben experiències ben diverses, que abasten des del treball a uns grans magatzems a botigues del mateix Poble Sec. Pel que fa al primer tipus, FP (1938) explicava la seva experiència als Magatzems Jorba (a l'entrevista ella s'hi referia com a *Can Jorba*), on va treballar des dels 14 anys, l'any 1952, fins que es va casar a l'any 1964.

Els Magatzems Jorba van ser un dels establiments comercials més emblemàtics de la Barcelona dels anys 50. Situats al Portal de l'Àngel (al costat de Plaça Catalunya), en les seves instal·lacions s'hi trobaven articles de diversa qualitat, malgrat el seu públic solia ser de classe mitjana-alta. L'edifici projectat per Arnald Calvet i Peyronill,²⁷² és un dels més emblemàtics del centre barceloní, on actualment s'hi troba una de les seues d'*El Corte Inglés*. FP (1938) hi va treballar de jove, doncs era la seva aspiració laboral després que el seu pare no li donés permís per ser perruquera. En aquell moment, aquests magatzems gaudien de molt de prestigi i eren un bon lloc per treballar-hi. En la seva entrevista explicava que la seva mare va anar a parlar amb el Gerent perquè la contractés:

*“La meua mare va anar amb el Gerent de Can Jorba, el Senyor Oliver, i li va dir que per favor que em mirés, que estigués pel que jo faig perquè si havien d'agafar una altra noia... allò que fan les mares... i sí sí, vaig entrar a treballar i allà em vaig quedar fins l'any 64.”*²⁷³

En la seva entrevista explicava la seva experiència, basada en les costums d'aquella època, ben diferents a les d'ara.

“Vaig estar a la secció de guants, monederos, vanos, paraigües, i vaig arribar a ser encarregada d'aquestes quatre seccions. Això va ser quan van varen venir ells (qui va comprar Can Jorba)... jo em vaig casar l'any 64, doncs devia ser l'any 63, 62-63.

A l'empresa sí, nosaltres només érem, l'especialitat eren els guants perquè eren com botigues abans, Can Jorba no era com uns magatzems, eren com petites botigues

---

²⁷² Font: <http://modernistespuntcom.blogspot.com.es/2011/03/magatzems-can-jorba-manresa.html>

²⁷³ Entrevista realitzada a FP el 26 d'octubre de 2010.

moldejades que tractàvem molt bé al client, se la mimava molt... les senyores venien allà, s'asseien, els posàvem uns coixinets, posaven el braç així (fa recte amb el braç) i nosaltres provàvem el guant... això ja està tan passat! Ens feien anar amb mitges al començament que hi anàvem, no ens deixaven anar sense mitges perquè com que eren molt catòlics, apostòlics i romans... sí, i amb sabates de talonets, havíem d'anar molt ben arreglades. (Sobre l'uniforme que havien de dur) Sí (la faldilla per sota el genolls) sí però no s'hi posaven gaire, ells volien que anéssim arreglades, que féssim goig. Ells volien que anéssim netes, polides i fer goig, amb mitges, perquè mitges verdaderament a l'any 64 ja no en portàvem quan vam plegar però al començament sí que ens feien anar amb mitges i sabates amb talonet i pintadetes."²⁷⁴

El tipus d'articles que es comercialitzaven a Can Jorba era molt variat, amb l'objectiu d'atraure qualsevol tipus de públic:

*"Tots tipus, ara bé: havíem de tenir gènere barato i gènere car perquè venia tothom eh i s'hi sentien molt a gust, i les clientes eren clientes, eren persones que tornaven, sobretot les seleccionades, aquestes torna ven tot es... Eren les persones "pudientes"... aleshores els hi treien unes cadires i s'asseien allà a les seccions, tenien un tracte especial, sí..."*²⁷⁵

En aquella època era costum de les grans empreses realitzar activitats per promocionar la germanor entre els i les membres de la plantilla. A més de treballar, el lleure també tenia el seu espai a l'empresa, que feien d'aquella organització una gran família:

"Dintre de Can Jorba hi havia molt bona relació amb tots, hi havia un quadre escènic, fèiem funcions de teatre, hi havia una coral... i cantava a la coral, sí! De tot: escenificàvem acudits... això ens deixaven el local per assajar i aleshores per interpretar no, no teníem local, teníem que llogar-lo, i ens el llogaven sí, aquí al carrer Urgell, no me'n recordo qui era però ens llogaven aquest local. Vaig fer dos o tres funcions i a la coral hi anava a cantar, hasta a Montserrat hi vam anar a cantar. L'oci era al voltant de la feina, molt, molt perquè hi havia bona gent i bones

---

²⁷⁴ Entrevista realitzada a FP el 26 d'octubre de 2010.

²⁷⁵ Entrevista realitzada a FP el 26 d'octubre de 2010.

amistats. I fèiem excursions també tots junts.”²⁷⁶

Els Magatzems Jorba eren una empresa en la que les dependents, sobretot a la secció on s’hi venien articles per a dones, eren noies, i a la direcció hi havia homes amb l’ excepció d’alguna dona, que pel contingut de la resposta de l’entrevista s’entén que eren secretàries. FP (1938) recordava com s’estructurava la direcció quan se li va preguntar si els membres de la direcció de l’empresa eren tot homes:

*“No, també hi havia dones, la senyora Geló. Hi havia una senyora i dos o tres secretàries més. L’administrador principal era el senyor Olivé, que és el que va anar a parlar la meua mare, i més homes, com el senyor Ribé, que era descendent del senyor Ribé.”*²⁷⁷

AG (1928) va treballar en dues botigues del centre de Barcelona, a prop de Can Jorba, malgrat no eren tan grans. La primera, als 14 anys, va ser Can Grau, situada a la Via Laietana, i l’altra, *Montijo*, es trobava a les Galeries Maldà de la dècada dels 40, quan les galeries es trobaven en un moment molt bo. En aquest últim establiment hi va treballar quan tenia 18 anys. Les dues botigues es dedicaven al comerç tèxtil i, en un cas semblant al de FP (1938), la feina l’hi va aconseguir la seva àvia. Crida l’atenció que tant en les experiències explicades per les dones més grans de la mostra, que van començar a treballar en la dècada dels 40-50, com les de les més joves, que van començar a treballar entre finals dels 60 i principis dels 70, la manera de trobar feina a un establiment comercial era semblant: ja fos per intermediació de l’àvia, la mare o elles mateixes, (els pares i avis tenien poca costum d’intervenir directament en una qüestió d’aquestes característiques) pel boca-orella o coneixença de l barri o coneixença professional, les relacions humanes eren les que ajudaven a les aleshores noies a trobar una feina de dependenta a una botiga.

Tornant a AG (1928), la seva experiència com aprenenta a Can Grau l’explicava d’aquesta manera:

---

²⁷⁶ Entrevista realitzada a FP el 26 d’octubre de 2010.

²⁷⁷ Entrevista realitzada a FP el 26 d’octubre de 2010.

“Quan tenia 14 anys va ser quan no sé per què em van dir d’anar a treballar aquí a Can Grau. Era a la Via Laietana, que ara hi ha un banc, molt a prop del carrer Princesa, passaves la botiga i a dos passes i hi havia el carrer Princesa. Allà hi vaig treballar un parell d’anys o any i mig però a mi m’agradava molt treballar allà. L’horari que feia era de 9h a 13h i de 15h-16h a 20h suposo, era l’horari de comerç a pesar que ells no tancaven al migdia però hi havia dependents que ja eren grans i feien tres tornos d’una hora: uns plegaven a les dotze, altres plegaven a la una i uns altres plegaven a les dues i quan anaven venint anaven rotant... Hi vaig treballar aquest temps i m’agradava molt, d’això sí que me’n recordo però guanyava 300 pessetes al mes i la meva mare em va dir que a casa guanyava més i a pesar que no en veia ni cinc, que les 300 pessetes tampoc les veia perquè arribava a casa i deia ‘Mira mama’ i li donava i ja està.”²⁷⁸

Una experiència ben diferent va ser el de MF (1958). Treballar en una botiga no sempre es traduïa en treballar còmode i bé, doncs mentre ella va treballar en un forn durant un mes, no ho va gaudir massa.

“Poder va ser el 75 ja, però era un forn que anaven a tancar i aleshores la fornera va despedir les, les... bueno, llevat, les dependents que tenia i per no quedar-se sola li va dir... vaig anar-hi. Era germana d’una senyora que coneixíem, la Teresa de baix i era una senyora que de veritat és que m’ho va fer passar molt malament. És l’únic treball que jo recordo negatiu. Una senyora molt exigent, molt... no sé quin fi tenia, la veritat és que no, jo ja estava operada, va ser l’estiu següent d’haver-me operat, vulguis que no molta estona dreta no podia estar i ens feien estar les vuit hores de peu.”²⁷⁹

Les experiències recollides en les entrevistes realitzades guarden vivències diferents, la norma general és que les que les entrevistades van treballar en botigues en les que les dependents eren dones. A vegades els propietaris de ls establiments comercials eren homes, qui els donaven les ordres. L’única que va treballar en un centre de treball prou

---

²⁷⁸ Entrevista realitzada a AG el 10 d’agost de 2010.

²⁷⁹ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

gran perquè hi hagués una jerarquia de treballadors/es àmplia, FP (1938), sí que rebia ordres d'una dona. Aquesta qüestió estava regulada en el número 2 de la lletra C) *Medidas mitigadoras*, de l'Orden de 27 de diciembre de 1938, del Trabajo de la Mujer y el niño, sobre obreras en paro.²⁸⁰ La mesura assenyalava la “conveniència” que fossin dones les contramestres de tallers femenins i els encarregats en les botigues i comerços de repartir labor a las treballadores a domicili. Per tant, les noies havien de treballar directament amb dones, per conservar l'ordre moral en el lloc de treball. En canvi, l'Orden de 10 de febrero de 1948 por la que se aprueba la Reglamentación Nacional de Trabajo en el Comercio,²⁸¹ no regulava aquesta qüestió, així com l'Orden de 24 de julio de 1971 por la que se aprueba la Ordenanza de Trabajo para el Comercio,²⁸² que tampoc en fa referència. En els casos de comerços petits, l'Ordenança de 1938 a vegades no es complia si els propietaris eren homes i les dependents dones, com recordava AG (1928) en la seva entrevista. Recordant el seu pas per Can Grau, manifestava que malgrat hi havia una encarregada que habitualment li dona va les indicacions de treball, a vegades i segons per a què, eren els propietaris els que donaven les ordres a les dependents.

III.3.2. Treball en comerç familiar.

El treball en comerç familiar esdevenia una experiència ben diferent, per bé que treballar amb el marit o els pares no sempre suposava una comoditat, sinó treballar més hores i més mal pagades. El 63,63% de les dones que van treballar a botiga, ho van fer en el negoci familiar.

En el cas de MF (1950), va començar a treballar a la botiga de joguines dels seus pares als 14 anys, per decisió del seu pare. Amb l'objectiu que guanyés uns diners extres, ja que de la feina que feia a la botiga no cobrava, el seu pare li va comprar una màquina de collir punts de mitja, una de les coses que es feien a les botigues que va quedar obsoleta quan els preus i la qualitat d'aquesta peça de roba van baixar molt. Així recordava els seus inicis a “Joguines Mercè”, la botiga de la família:

---

²⁸⁰ BOE número 138, de 31 de diciembre de 1938.

²⁸¹ BOE número 97, de 6 de abril de 1948.

²⁸² BOE número 194, de 14 de agosto de 1971.

“Jo vaig començar als 14 anys, (...) Quan vaig acabar del carrer Lleida i vaig acabar als 14 anys doncs el meu pare ja ho tenia claríssim i en aquella època els pares governaven una mica si els fills es deixaven governar, és clar que també hi havia algunes excepcions però molt poques, és així mateix. El meu pare em va dir ‘Tu has de continuar a la botiga per ajudar a la mama’ i bueno a la botiga, la Montse no va piar, (...) I jo em vaig quedar a la botiga, clar dius ‘Es va fent gran la nena...’ la feina a la botiga cada vegada teníem més joguines, llavorens és clar, no hi havia tan moviment de gent, bueno sí que hi havia gent, però no per dues persones i tenia estones que no tenia feina i perquè jo em guanyés uns centimets guanyats jo, lo de la botiga era de la casa, el meu pare va comprar una màquina de collir punts de mitges, i a la botiga, que llavorens es collien els punts de les mitges, quan es feia una carrera amb una maquineta el pescaves i feies un petit collidet i ja està, perquè les mitges eren molt cares i tot s’aprofitava. Ho feia a la botiga, entrava una senyora i deixava les mitges i anava a despatxar si no hi anava la mare i a collir les mitges. Això a partir dels 15 anys, dels 14-15 que va ser quan vaig començar a estar a la botiga. I el meu pare em va pagar la màquina de collir punts que aleshores valia 5.000 pessetes amb un motoret, que amb un botó pitjava el botó i els punts pujaven sols. Les primeres 5.000 pessetes van servir per pagar-li la màquina de collir punts al meu pare perquè em va dir ‘Tu un cop hakis fet les primeres 5.000 pessetes i m’hakis pagat la màquina, a partir d’aleshores aquells cèntims són per tu’ i així jo vaig guanyar els meus primers cèntims, perquè el meu pare no em va pagar res fins que no em vaig casar.”²⁸³

MF (1950) va treballar durant tota la seva vida laboral a la mateixa botiga en la que va començar a treballar la seva mare, MV (1918) quan es va casar amb el seu cònjuge, el pare de MF (1950). En el seu cas, quan el 1940 es va casar amb el seu marit, va deixar la feina de modista per assistir a l’oncle del seu marit, el propietari de l’establiment que anys més tard va ser la botiga de joguines del barri. En temps de l’oncle, el negoci era d’arreglar paraigües i comercialitzar altres articles, però quan va morir van canviar-ne l’orientació per adaptar-lo als nous temps.

---

²⁸³ Entrevista realitzada a MF el 16 de novembre de 2010.

El cas de MV (1918) no va ser l'únic que va abandonar la seva feina per incorporar-se al negoci del marit. MTI (1947) va deixar la botiga de queviures en la que treballava per ajudar al negoci de banys públics del seu marit, on sempre va fer alguna feina, en el seu cas cobrant un preu simbòlic quan feia pressupostos per clients del negoci. Amb els anys, van posar un negoci de làmpades al local de la finca del costat en la que vivien, en la que treballaven els dos; ella darrera el taulell i ell fent de lampista, que era el seu ofici. Finalment, van convertir el negoci en un bar, un dels establiments més concorreguts del barri fins la seva clausura a finals de la dècada de ls 90. Com a curiositat, seguint la tradició de “treballar en el negoci familiar”, la seva filla petita també va treballar al bar mentre estudiava. MTI (1947) recordava quan es va casar, com va ser treballar amb el seu marit:

“I quan em vaig casar teòricament vaig plegar de treballar de la, d'aquí, allavors les noies plegaven de treballar i aleshores com el Jordi tenia negocis pues ja te dic quan em vaig casar tenien una casa de dutxes, de dutxes públiques (...) estaven al carrer Galileu, a Sants i vam estar allà dos o tres anys, quatre anys van estar amb les dutxes aquelles públiques perquè, i allavors jo anava i feia de tot. Bueno aviam de tot, no tenia un lloc fixa. De vegades faltaven, hi havia tot de dutxes, quan sortia algú de dutxar-se tenies que repassar no, si deixaven espuma pel terra, que havies de passar una espècie de motxos, que no era com els d'ara, era una cosa així més plana, si deixaven espuma per la paret allòs espuma o així, tenies que passar una mica. De vegades tenies a fora un taulell que venia uns tiquets, vull dir que allà feia una mica de tot jo... però tampoc no anava a cada dia, anava quan ja hi havia una mica de feina els caps de setmana. (...) els tres o quatre anys que les nenes van ser petites no vaig treballar. Llavors quan la Ivonne tenia sis anys i la Mònica vuit va ser quan vam posar la botiga de làmpades aquí a baix.”²⁸⁴

Pel que fa la feina a la botiga de làmpades, la titularitat era del seu marit i ella feia de tot:

²⁸⁴ Entrevista realitzada a MTI el 4 de febrer de 2014.

“Jo portava la, ho portava tot jo: comprava, venia, embolicava, de semboticava, penjava... alguna vegada ell venia i m’ajudava, no sé si tenia molt de gènere de cop pues a col·locar-lo o així, però no... o si s’havia de fer alguna reparació ‘Jordi aquí necessitaria una altra estanteria...’ pues la col·locava ell o tal, però vull dir... ell a la botiga re de re...”²⁸⁵

Altres experiències van ser la de DM (1905), qui la seva filla explicava que quan es va casar es va incorporar a treballar al forn propietat de la família del seu marit. Com MTI (1947), DM (1905) s’ocupava d’atendre a clients i clientes mentre el seu marit feia altres feines, en aquest cas fer el pa a l’obrador.

Una altra de les experiències a botiga familiar va ser la d’EM (1956). En el seu cas aquesta dedicació va ser temporal, fins que va trobar feina que li agradava, d’administrativa. D’aquesta manera, ajudava a la seva mare quan sortia de l’escola.

“Estàvem allà també de petites i després a casa també. El pes el portaven ells, aleshores quan va faltar el meu pare nosaltres vam haver de participar més perquè la meva mare va continuar amb la botiga. Pues jo tenia 11 anys... mmm... ara l’any no te’l sé dir exactament, però quan... jo vaig nèixer el 56, doncs el 67. Jo anava quatre hores, bueno pel matí, al matí, després veníem a dinar a casa i jo ja a la tarda pues estudiava una mica, i em preparava una mica per nar... bueno estudiar no molt eh (riu) per anar a classe.”²⁸⁶

Considerant el negoci familiar com una ocupació que implicava a tota la família, tots els seus membres hi havien de treballar moltes hores i sense inscriure’s al *Seguro Médico Obligatorio* o *Seguridad Social*, segons el cas. No percebien un salari fix sinó que participaven dels beneficis de la botiga o, en el cas de les filles, en ocasions se’ls donava una quantitat de diners “pel que poguessin necessitar”, sense que aquestes quantitats tinguessin consideració de salari.

---

²⁸⁵ Entrevista realitzada a MTI el 4 de febrer de 2014.

²⁸⁶ Entrevista realitzada a EM el 13 de desembre de 2012.

III.3.3. Propietàries d'establiment comercial.

Un altre tipus de situació és el de les propietàries d'establiment comercial, aquelles dones que dirigien el seu propi negoci. Mentre les dones que s'incorporaven als dels seus cònjuges no n'eren les titulars, encara que fossin les que hi dedicaven més hores com va ser el cas de MV (1918)²⁸⁷, altres en van ser les titulars.

JM (1922) va ser l'única dona de la mostra que va ser titular d'un establiment comercial, la va tenir degut a què els seus pares no la van deixar estudiar, mentre al seu germà li van pagar la carrera de Medicina. Per compensar aquest tracte desigual (els seus pares volien que ella es quedés al mas familiar), a l'any 1947 li van comprar una botiga al centre de Barcelona. La seva mare va ser qui la va comprar i la van inscriure al seu nom. En aquell moment encara era soltera, doncs va contraure matrimoni el 1949, any en el que va anar a viure al Poble Sec.

En aquell moment històric, el règim jurídic de la potestat a exercir activitat comercial per part de les dones es regia segons l'estipulat en els articles 4 a 12 del Codi de Comerç de 1885²⁸⁸, ja que el règim franquista en va restaurar la vigència. El text d'aquests articles estipulava, per a l'exercici habitual del comerç, que la dona casada major de 21 anys havia de rebre autorització del cònjuge, que s'havia de consignar al Registre Mercantil (article 6). En el cas de JM (1922), quan va contraure matrimoni ja exercia comerç, motiu pel que li era aplicable els articles 7 i 9:

“Art. 7º. Se presumirá igualmente autorizada para comerciar la mujer casada que, con conocimiento de su marido, ejerciere el comercio”.

“Art. 9º. La mujer que al contraer matrimonio se hallare ejerciendo el comercio, necesitará licencia de su marido para continuarlo.”

---

²⁸⁷ Encara que el seu marit tenia una altra ocupació i era ella la que es dedicava a la botiga, fins el punt que duia el seu nom (Joguines Mercè), no en va ser la titular fins que va ser vídua. El seu marit era qui tenia la titularitat del local i l'activitat comercial, però ella hi posava l'esforç, la cara, el tracte amb els clients i clientes i el nom.

²⁸⁸ *Real decreto de 22 de agosto de 1885 por el que se publica el Código de Comercio.* BOE número 289, de 16 de octubre de 1885.

L'article 8 de la norma donava potestat al marit per revocar lliurement la llicència concedida per exercir el comerç, que s'havia de consignar al Registre Mercantil. Tot i que en el cas que ens ocupa, no va existir consentiment exprès sinó tàcit –no hi va haver oposició- i no va existir revocació, perquè JM (1922) va decidir lliurement (segons les seves paraules) vendre la botiga uns anys més tard. A partir d'aquell moment, es va dedicar a les feines de la llar i a cuidar els seus fills. De la seva experiència a la perfumeria del carrer Escudellers de Barcelona (Barri Gòtic) n'explicava el següent:

“Bé, de dones de la vida tantes com en vulguis! Són les que gasten per això... I no ha canviat poc perquè han tirat tota una de mansanes on hi havia la perfumeria, que ja no hi és i ja no és el barri aquell, perquè venien tot una de mariners a comprar el Tabú (riu) i com que era el barri que era doncs venien per allà. I en canvi venia gent la mar de bé, teníem una fusteria al davant que hi havia uns senyors com Déu mana, només que hi passaven aquestes dones. I els de la cera del frente...”²⁸⁹

L'exercici d'activitat comercial per part de les dones casades va ser una altra de les qüestions que es va reformar a les acaballes del franquisme. Els articles 4 i 5 de la *Ley 14/1975, de 2 de mayo, sobre reforma de determinados artículos del Código Civil y del Código de Comercio sobre la situación jurídica de la mujer casada y los derechos y deberes de los cónyuges*,²⁹⁰ anunciava la reforma dels articles 4, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12 i 21 del Codi de Comerç. En aquesta reforma s'eradicava la subordinació de la dona casada vers el seu cònjuge en la qüestió de la necessitat d'atorgar permís exprès o tàcit per realitzar activitat comercial habitual. D'aquesta manera, en excepció de les qüestions matrimonials legalment establertes per ambdòs sexes (no hi ha especificació concreta), les dones van poder exercir activitat comercial lliurement.²⁹¹

---

²⁸⁹ Entrevista realitzada a JM el 13 de novembre de 2010.

²⁹⁰ BOE número 107, de 5 de mayo de 1975.

²⁹¹ Entorn a la superació de les limitacions patrimonials de les dones en l'època franquista: Zabaiur (2008).

III.3.4.El salari en l'activitat comercial.

Malgrat ser un sector laboral amb forta presència femenina, l'article 41 de la *Reglamentación Nacional de Trabajo en el Comercio de 10 de febrero de 1948*²⁹² establí la diferència salarial entre dones i homes:

“Art.41.El personal femenino comprendido en la presente Reglamentación, excepto los Auxiliares de Caja, telefonistas, envasadora o embaladora, repasadora de medidas, cosedora de sacos y personal de limpieza, mecanógrafas y taquí mecanógrafas, percibirán como retribución el 80 por 100 de las remuneraciones señaladas en el artículo anterior”.

És per aquest motiu que les dependents, malgrat constituir un gruix important en la plantilla de les empreses dedicades al comerç, ostentant també posicions d'encarregades i contra mestres en alguns departaments, com en el cas de Can Jorba, percebien sous més baixos. Com recordava FP (1938) en la seva entrevista, preguntada sobre si els companys homes cobraven més:

*“Em penso que sí cobraven algo més, sempre cobraven més els homes.”*²⁹³

Totes les dones que van treballar per compte aliena en un establiment comercial i que tinguessin companys homes, recorden haver cobrat menys que ells.

Aquesta qüestió va canviar a partir de la nova regulació del sector, modificada a l'*Orden de 24 de julio de 1971 por la que se aprueba la Ordenanza de Trabajo para el Comercio*.²⁹⁴ En aquest text no es regulava cap tipus de diferència salarial per raó de sexe, per tant les dones tenien dret a percebre el mateix salari en la mateixa categoria professional, és a dir, realitzant les mateixes tasques que els homes. Aquesta igualtat legal no impedia que, a la pràctica, ells percebessin un salari més elevat. Exposant un exemple clarificador, tenint en compte que l'excedència forçosa per raó de matrimoni per a les dones va estar vigent fins el 1961, quan va passar a ser voluntària, molts homes

---

²⁹² BOE número 97, de 6 de abril de 1948.

²⁹³ Entrevista realitzada a FP el 26 d'octubre de 2010.

²⁹⁴ BOE número 194, de 14 de agosto de 1971.

acumulaven més antiguitat que les seves companyes, perceben un augment “*Por tiempo de servicio*” regulat a l'article 38 de la mateixa norma. D'aquesta manera, era provable que molts homes acumulessin més antiguitat a l'empresa, el que a la pràctica es traduïa en un salari més elevat.

III.3.5. Contracte de treball i inscripció al *Seguro Médico Obligatorio/Seguridad Social*.

Una altra de les diferències entre el tipus de negoci i la seva dimensió, és l'existència o no de contracte de treball. Pel que fa les dones que van treballar a la botiga familiar, la mateixa norma de contractes de treball de 1944 no contemplava aquest supòsit com a un dels que s'hagués de subscriure un contracte de treball.

Pel que fa les que van treballar per compta a lliena, els supòsits en els que es va subscriure contracte de treball varien segons la dimensió de l'empresa i el temps de permanència de la treballadora.

Del 58,33% de dones que eren assalariades, en el 57,14% de casos no es va subscriure contracte de treball. En aquest percentatge es compten dues experiències d'una mateixa persona, que no va subscriure contracte de treball en cap de les dues ocasions que va prestar els seus serveis a un establiment comercial per compta a lliena. El tipus de comerços en els que no van subscriure contractes de treball eren botigues de barri i la durada de l'estança va ser curta (menys de mig any). Tot i això, en un cas la permanència va ser de 6 anys, i tot i que no es va subscriure contracte de treball per escrit, sí que van inscriure la treballadora al *Seguro Médico Obligatorio*.

Pel que fa les que sí van subscriure contracte de treball, també hi ha dues botigues de barri, experiències d'una mateixa persona, i una gran empresa, els Magatzems Jorba. L'estança a la mateixa empresa va ser d'un mínim de més d'un any.

Pel que fa la inscripció al *Seguro Médico Obligatorio* o la *Seguridad Social*, les dades són les següents:

- Treballadores a utònomes (proprietàries de la botiga o cònjuge/filla del propietari): en un 80% no va subscriure mai assegurança obligatòria. En l'únic cas que sí hi va haver inscripció a un sistema d'assegurança públic, va ser quan MF (1950) es va inscriure com autònoma als anys 90, quan la seva mare, MV (1918), es va jubilar.
- Treballadores assalariades: en un 50% d'ocasions (dues experiències d'una mateixa persona) no es van inscriure a l'assegurança corresponent. Pel que fa el 50% restant, només en un cas la inscripció és immediata al principi de la prestació de serveis de la treballadora. En els altres casos, la inscripció es va realitzar quan la treballadora va passar a contracte de temps indefinit (FP 1938), i en dos casos quan van arribar als 14 anys perquè hi eren en anterioritat a aquesta data (MM 1932 i MTI 1937). En aquests supòsits, coincideix la inscripció a l'assegurança social corresponent amb una major estada a l'empresa en la que es va treballar.

Aquestes dades constaten que treballar al negoci familiar no sempre era una avantatge, doncs la manca d'inscripció a una assegurança suposava la no cobertura en cas de malaltia i la no percepció d'uns ingressos continus, com encara avui dia passa a molts negocis.

El més rellevant d'aquesta qüestió és l'observació que, malgrat ser un sector econòmic fortament feminitzat, el *Reglamento* de 1948 seguia indicant un salari menor per a les dependents de sexe femení, que es va abolir amb els canvis legislatius sobre igualtat salarial.

De la mateixa manera, una de les circumstàncies que s'ha donat més en el treball a establiment comercial a l'hora de realitzar les entrevistes és el coneixement de la circumstància que moltes dones van haver d'abandonar el seu lloc de treball per treballar a la botiga del seu cònjuge. Tot i que no és l'únic sector en el que es dona aquest fenomen, s'ha observat que el fet que el marit tingués un negoci de cara al públic en un moment previ al matrimoni, exercia una força d'"atracció obligada" per a les dones en el moment que s'hi casaven.

III.4. El treball a oficines i despatxos.

Un nombre important de dones de la mostra d'aquesta tesi, 12 en total, va treballar durant la seva carrera professional, o una part d'aquesta, en oficines realitzant les tasques pròpies d'administrativa o secretària, ja fos un temps concret o al llarg de tota la seva carrera professional.

L'accés a aquest tipus de treball responia a dues circumstàncies: com a feina temporal al mateix temps que se seguia estudiant (el 16,67%), o per haver sigut la feina escollida (83,33%), havent estudiat Secretaria i Comerç o estudis similars, com Pèrit Mercantil o Formació Professional en Administració, segons el testimoni de les mateixes entrevistades. El lloc de treball es trobava en empreses privades de diferents sectors (80%) o a l'administració d'escoles (20%).

Els sectors o organitzacions en els quals les dones que van realitzar treballs d'administració van ser els següents:

- Indústria química (4 dones).
- Fabricació de productes alimentaris (1 dona).
- Taller mecànic (1 dona).
- Companyia asseguradora (1 dona).
- Sindicat Metal·lúrgic (1 dona).
- Fabricació d'ulleres (1 dona).
- Despatxos en general (1 dona).
- Indústria tèxtil (1 dona).
- Ensenyament (2 dones).

El resultat dels supòsits comptabilitzats anteriorment resulta a més de 12 dones, per bé que alguna va treballar en empreses de diferents sectors. La seva regulació varia segons el sector d'activitat, per ordre segons l'època d'exercici de l'activitat de les dones entrevistades:

- *Orden de 25 de febrero de 1946 por la que se aprueba el Reglamento Nacional de Trabajo para las Industrias Químicas. BOE número 46, de 5 de marzo de 1946.*
- *Resolución de la Dirección General de Ordenación del Trabajo por la que se aprueba el texto del Convenio Colectivo Sindical Interprovincial para la Industria de Conservas Vegetales, de 1 de julio de 1967. BOE número 173, de 21 de julio de 1967.*
- *Decreto 809/1972, de 8 de abril, por el que se regula la actividad de talleres de reparación de automóviles. BOE número 86, de 10 de abril de 1972.*
- *Orden de 21 de abril de 1948, por la que se aprueba la Reglamentación Nacional de Trabajo en Oficinas y Despachos no comprendidos en otra Reglamentación especial. BOE número 155, de 3 de junio de 1948.*
- *Orden de 31 de octubre de 1972 por la que se aprueba la Ordenanza Laboral de la actividad de Oficinas y Despachos. BOE número 273, de 14 de noviembre de 1972.*
- *Orden de 21 de septiembre de 1946 por el que se aprueba la Reglamentación Nacional del Trabajo para las Industrias del Vidrio. BOE número 272, de 29 de septiembre de 1946.*
- *Orden de 28 de agosto de 1970, por la que se aprueba la Ordenanza de Trabajo de la Construcción, Vidrio y Cerámica. BOE número 213, de 5 de septiembre de 1970.*
- *Orden de 1 de abril de 1943, por la que se aprueba la Reglamentación Nacional del Trabajo en el Sector Algodón de la Industria Tèxtil BOE número 212, de 1 de mayo de 1943.*
- *Orden de 7 de febrero de 1972, por la que se aprueba la Ordenanza Laboral para la Industria Tèxtil. BOE número 49, de 26 de febrero de 1972.*
- *Orden de 20 de septiembre de 1943, por la que se aprueba la Reglamentación de Trabajo en la Enseñanza Privada. BOE número 266, de 23 de septiembre de 1943.*

El treball a oficina ha sigut una feina tradicionalment femenina.²⁹⁵ Contràriament, els directius de les empreses, els llocs de treball amb més categoria professional, més

---

²⁹⁵En el cens de 1970 de la província de Barcelona, en números oficiales consta que en la categoría de “Personal directivo, Personal directivo, administrativo y asimilado de la Administración Pública y de las Empresas”, en l’apartat de personal que treballés a sou, jornal, comissió o per qualsevol altre tipus de remuneració, hi treballaven 73.139 dones. La taula sobre la qual s’ha extret la informació, la número 15.- *Población económicamente activa según el sexo, la profesión y la situación profesional*, mostra el nombre total de treballadors i el nombre de barons, motiu pel qual el nombre de dones és resultat d’un

responsabilitat i salari més elevat, eren homes. MF (1958) va treballar a Gallina Blanca Purina quan tenia 15 anys i recorda la divisió sexual del treball en aquella empresa:

*“A la Gallina Blanca hi havia moltes dones. Bueno sí, aviam: a l’administració hi havia moltes dones i ara que hi penso i ara que em fas caure, la direcció estava portada per homes. A la direcció tot era homes, ho estic recordant ara com una fotografia. A direcció tot eren homes i tot lo que era secretariat i manipulació i tot això, eren dones.”*²⁹⁶

El seu testimoni no és l’únic que confirma la divisió sexual del treball a les oficines de diferents empreses. JM (1937), qui treballava al Sindicat Meta-lúrgic, feia aquesta reflexió sobre la divisió sexual del treball a la seva empresa. Ella treballava amb el seu marit, qui, tenint el mateix nivell d’estudis que ella, va arribar a assolir una categoria professional superior i va adquirir més responsabilitats, per bé que a l’contraure matrimoni ella va haver de deixar l’empresa. Les paraules de JM (1937) entreveuen la seva indignació entorn a la posició que ocupaven les dones a les oficines:

*“En aquell temps, el càrrec més important que hi havia en aquell temps i no sé per què ens conformàvem era el de secretària! Que tampoc això jo no ho pogut tragar mai això de secretària! Què figura secretària de ningú? Que diguin col·laboradora o que diguin lo que vulguin, però secretària? Va home, secretària d’una secretaria, que porti una secretaria, però secretària d’una persona? A sant de què? No m’agrada a mi això! Però aviam, era el màxim que podia aspirar una noia en aquell temps! Perquè cap de de partament... no crec que hi hagués ningú. Doncs ens conformàvem, perquè era el que trobàvem normal!”*²⁹⁷

A més de ser la majoria dones, els homes que treballaven a les oficines tenien més categoria professional i cobraven més. Les germanes AR (1932) i MR (1934), les quals van treballar d’administratives a una fàbrica de la indústria química durant quasi 20

---

càlcul propi. S’ha de considerar que l’amplitud de cada categoria, a més de la consideració de les empreses en la que no se celebrava contracte de treball, resulten un nombre que s’estima aproximat.

Font: <http://www.ine.es>

²⁹⁶ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

²⁹⁷ Entrevista realitzada a JM l’11 de març de 2013.

anys, quan se les va preguntar sobre la presència de dones i homes a l'oficina i els seus salaris, afirmaven el següent:

“Treballaven moltes noies a la fàbrica. (AR, 1932)

Em sembla que sí que cobraven més. No ho podria jurar però em sembla que els homes cobraven més perquè els sous de les dones sempre eren més baixos. (MR, 1934)”²⁹⁸

L'afirmació de MR (1934) és compartida per JB (1944). Tot i que en aquella època no era una cosa que la preocupés especialment, doncs era molt jove.

“Es deia que sí, que els homes cobraven més, però clar jo no... Són coses que quan ets així jove tampoc no... ara veus més les coses, però abans tampoc no hi penses, no ho penses això. Clar llavors no pots dir ‘Doncs és injust no?’ Perquè si fem la mateixa feina...”²⁹⁹

El masclisme en el treball d'oficina fins i tot tenia presència en l'activitat econòmica de l'empresa. En la seva entrevista, LV (1959) explicava que quan era més jove va voler fer oposicions a la banca, però no li va ser possible accedir-hi perquè era dona. A mitjans de la dècada dels 70, tot i que els avenços legislatius que dirigien les relacions laborals cap a una igualtat d'oportunitats per raó de gènere, encara existien desigualtats *de facto* que impedien a les noies accedir a llocs de treball més qualificats, tot i que les tasques que es duïen a terme a les companyies d'assegurances i als bancs era semblant. Així ho recordava:

“Després dels laboratoris vaig saltar a la companyia de seguros, que era, era realment l'assegurança anava molt unit a la banca, passa que la banca guanyava molt. Jo vaig intentar fer oposicions a banc a molt temps però era molt difícil i sempre entraven nois i van tardar molt a obrir oposicions per noies (...) Doncs del 74-75! Oposicions i eren nois, nois, nois, nois. Jo recordo haver anat a una

---

²⁹⁸ Entrevista realitzada a AR i MR el 2 de setembre de 2010.

²⁹⁹ Entrevista realitzada a JB el 11 de desembre de 2013.

*acadèmia del carrer Aragó i érem 17, érem 16 nois i 1 noia. Això així de vegades m'ha passat. De ser l'única noia d'estar a una acadèmia preparant oposicions per banca. I quan anava a les oposicions érem 300 persones, i a lo millor eren 225 nois i la resta noies. Això sempre. I van tardar...*³⁰⁰

LV (1959) constata que, a pesar de ser dos tipus de negocis semblants, la diferència era que el salari que es percebia a la banca era molt més elevat que el que es cobrava a qualsevol companyia asseguradora:

“Quan jo vaig entrar a la companyia de seguros a mi em va sorprendre perquè la banca i els seguros van molt parells, mateixos horaris, condicions... només amb una diferència: els sous. Als bancs tenia molt bons sous i els seguros tenien el sou molt més minso. L'única cosa que era segur. I després que casi també tenien les mateixes pagues dels bancs i els horaris... casi tot era igual, passa que els salaris eren més minsos.”³⁰¹

Tal i com s'ha analitzat en el capítol del treball al comerç minorista, l'organigrama de les empreses també presentaven una divisió sexual en la que els homes treballaven en els estaments més elevats, amb alguna excepció. Com també s'ha vist en el cas de les dependents d'establiments comercials, les noies que treballaven a les companyies d'assegurances també eren molt joves:

“Quan jo vaig arribar a la companyia de seguros va ser sorprenent, perquè resulta que el que em vaig trobar allà és que menos un noi, tot eren noies, i va ser ostres, genial... perquè vaig dir “Ostres, quina cosa no?” I només hi havia un noi que era el que feia els recados i tot eren noies, llevat els dos caps, que n'hi havia dos... (Eren homes no?) Molt, però també eren molt més grans. Vull dir que si l'edat de les noies anava des dels 14 i 21 anys, els dos senyors aquells devien tenir doncs 40 anys. Vull dir eren caps, però teni en 40 a nys... en canvi hi havia una, una senyora que era gran, que devia tenir pues 60 anys i aquesta, o 56, però semblava que tingués molt més, i aquesta era, tenia un... e stava a recepció i feia els volants, i era la cunyada

---

³⁰⁰ Entrevista realitzada a LV el 17 d'abril de 2012.

³⁰¹ Entrevista realitzada a LV el 17 d'abril de 2012.

del director i també era dona, tenia una força tremenda. Tenia molta ascendència però pff, perquè era la cunyada del director i podia fer el que volgués, però de fet no era el cap directe, e ren e ls altres dos. Un perquè era el cap de personal i comptabilitat, perquè era una empresa molt petiteta, i l'altre pues perquè també portava uns altres temes, però eren... eren... eminentment eren dones."³⁰²

Ja en la dècada dels 80, LV (1959) va aconseguir el que cap dona havia assolit a la seva empresa: ascendir de categoria professional i assumir tasques de més responsabilitat. Com explica en el seu relat, el sexisme d'aquella empresa impedia que les noies pugessin de categoria, ja que els llocs de treball superiors eren ocupats per nois que fitxaven directament perquè els ocupessin. A pesar dels canvis normatius que es van esdevenir, a la pràctica va ser difícil que algunes empreses donessin oportunitats a les dones perquè ocupessin el lloc de treball al que tenien dret pels seus coneixements i mèrits.

“Sí que és cert que després es van interposar un noi, va entrar un noi i sempre es van interposar nois per davant, fins que una noi a i jo vam començar a despuntar, despuntar, despuntar i després vaig saltar... Jo vaig ser la primera dona que, sense venir de fora, perquè sempre venia un home de fora que col·locaven directament, li feien una entrevista i el col·locaven directament o el fill d'un d'aquests homes, el fill del comptable era pues una mica més jove que jo i el van fer entrar i el van, i el van col·locar per fer una feina i yo ya tenia a les meves filles i vaig escomençar a, a... no a barallar-me amb ell, sinó a fer puntes amb ell amb una feina que li anaven a donar i allavontes com que era una feina doble van decidir partir-la: donar-li una amb ell i la primera part en a mi. Va ser la primera vegada que una dona, e stant allà dintre, nascuda, bue no criada allà, és que no havia passat mai, li van donar un càrrec. Després va venir un altre, l'havien d'enviar a formar, i ja no el van enviar sol, ens van enviar a tots dos. Després ja va venir un altre i el van intentar posar també i també vaig començar a picar amb ell i també, ens vam quedar a la par. I ell va fer unes tasques i jo unes altres. i així va anar, i allavontes ja no, ja no em vaig deixar

---

³⁰² Entrevista realitzada a LV el 17 d'abril de 2012.

*passar cap per davant i... així fins que va acabar a l'empresa. Per sobre meu només vaig tenir el director general, ja no vaig tenir mai més a ningú. No... Mira, jo vaig estar tot un any treballant, doblant la jornada sense cobrar les hores. I a mi em va costar una lluita a casa, a mi també em va costar una lluita a casa perquè el meu marit va volguer que em quedés a casa...*³⁰³

La lluita de les dones per un lloc de feina amb una categoria professional superior no era fàcil, i menys en un món en el qual les elits laborals estaven ocupades per homes. A més a més, alguns marits tampoc facilitaven el fet que una dona volgués accedir a una feina més ben pagada i més gratificant en l'àmbit professional. Encara que LV (1959) és la segona dona més jove de la mostra estudiada, el masclisme heretat del funcionament social en les relacions de poder per raó de gènere, implicava una superació difícil de les primeres normes franquistes, que tornaven a les dones a la llar. A pesar dels canvis normatius, en la pràctica quotidiana si una dona tenia l'objectiu d'ascendir a la seva empresa, havia de demostrar que estava capacitada per a ocupar un lloc de treball amb més insistència que un home, i moltes d'elles, havien de lluitar contra marits encallats en el passat.

Una de les peculiaritats de les administratives era el seu aspecte físic i les normes en el vestuari i la cura de l'aspecte personal. Mentre LV (1959) en la seva entrevista explicava que quan ja va ser secretària de direcció s'havia d'arreglar molt, mudada amb vestit jaqueta, sabates de taló i el cabell perfectament tallat i pentinat, MF (1958) també explicava una experiència semblant, salvant les distàncies de l'edat entre els dos moments que es trobaven les dues en el moment dels fets. Com ja s'ha explicat anteriorment, l'experiència de MF (1958) va ser a Gallina Blanca Purina, tot i que va ser només per un estiu i quan tenia 15 anys, mentre LV (1959), quan va ser secretària de direcció, ja tenia més de 30 anys i acumulava força antiguitat a la seva empresa. Tornant a l'experiència de MF (1958), en una gran empresa com Gallina Blanca Purina, una de les qüestions que es cuidaven més era l'aspecte físic de les noies i el seu vestuari, que havia de seguir les indicacions, modes i moral d'aquella època. MF (1958) va tenir

---

³⁰³ Entrevista realitzada a LV el 17 d'abril de 2012.

algun problema el seu primer dia de feina, degut als seus cabells llargs pentinats en trenes, el qual no estava ben vist entre les administratives, sobretot si havien d'ocupar el lloc de recepció. Sobre aquesta qüestió, el seu testimoni descriu com la van guiar perquè es vestís i es pentinés de la manera que ordenava l'empresa.

“L'única cosa que recordo impactant per a mi, perquè no deixava de tenir 15 anys quan vaig anar a treballar a la Gallina Blanca, és que tornant dels campaments em van cridar, i no havia tingut temps de gran cosa i em vaig fer dues trenes perquè duia el cabell llarg i duia el cabell molt malament. I quan vaig arribar a treballar la... secretària de direcció em va dir que ‘Si us plau, que no anés amb trenes, que si era necessari que em tallés el cabell, però que una recepcionista amb trenes no era adequat’.

No sé si era important o no –l'aspecte físic de les dones-, el que sí recordo és que allà hi havia noies molt guapes i sempre molt ben vestides i amb faldilla. És un dels requisits que em van posar: jo havia d'anar a treballar amb faldilla. Com volgués, però amb faldilla. Sí mmm... recatat, aviam: era l'època precisament que era moda la maxifaldilla, va ser quan es va posar de moda o la minifaldilla o la maxifaldilla. Jo de minifaldilles no en tenia, perquè la mare ja se n'encarregava que no les tingués gaire curtes, i lo que tenia era bàsicament era vestits llargs perquè clar això era l'estiu, i anava amb vestits llargs i no em deien res.”³⁰⁴

Entorn a la necessitat de tenir un bon aspecte físic per a cedir a un lloc de treball d'administrativa o secretària, CA (1940), qui va treballar durant molts anys fent aquesta feina, reflexionava el següent:

“Clar no ho sé, jo crec que no. És que no ho sé perquè totes les noies que estàvem allà érem normaltes, però érem joves... érem bufonetes... no hi havia ningú amb unes... no sé, amb una obesitat mòrbida o alguna cosa aixís, i és clar. Jo em fa l'efecte que... et feien fer, perquè tot i que la meva germana estava a l'empresa a mi em van fer fer unes proves i em van fer fer un examen, no va ser... jo em sembla, em

---

³⁰⁴ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

*sembla molt que anav en més de cara a la qüestió de si estaves preparat, que a l'aspecte físic. I si, jo crec que sí eh, que no, potser hi hauria altra tipus d'empresa, segons quina empresa fos, però això era una empresa que era molt seriosa, vull dir que la feina que fèiem era molt sèria... i... aquells homes viatjaven molt a l'estranger i... era molt, era una empresa com molt sòlida i molt... i això potser també feia que tingués tot l'aire de la casa molt seriós, no?*³⁰⁵

El que sí explicava CA (1940), era que quan ella treballava, en la dècada de ls 50-60 (abandona aquesta empresa a l'any 1964), la relació entre els caps i les administratives era distant, però correcta. La manera de fer de la seva empresa era la tònica general en aquella època, segons altres testimonis que s'han recollit en aquesta recerca.

*“Bueno, primer ja hi havia molta, molt d'espai en quant que jo no ho trobo malament, i t'ho dic ara, que ens parlaven de vostè i bueno per descomptat els hi parlàvem de vostè. I amb els caps hi havia bona relació, bueno bona relació, més que cordial, e lls estaven aquí i tu estaves aquí (marcant distància). Eren molt educats, eren persones molt... aixís molt respectuoses però hi havia una, hi havia un espai i tot eren homes. (...) i en general, passava això no, el jefe sempre té la raó. I jo recordo això, i la meva germana deia 'Escolta!' I no me'n recordo el detall, però aquesta cosa sí perquè és clar, vull dir... jo també era una mica inconscient potser, perquè no, no crec que em despedissin per això, però la gent en general, el jefe era el jefe i... ja voràs, hi havia uns marges que, fins a cert punt, jo em penso que estàvem bé, (...) i en aquell moment tu sabies quin era el teu lloc i sabies quin era el teu lloc. I aquell senyor tenia el seu. Hi havia... sabies molt, estava molt ben estipulat el sistema.”*³⁰⁶

Amb el pas dels anys, la tasca d'administració no només va ser una feina pròpia de dones, sinó que poc a poc hi va haver homes que van accedir a aquest tipus de treball. No va ser fins la dècada dels 80 quan EM (1956) va coincidir de forma esporàdica amb homes a l'administració de l'Institut de Viladecans en la qual encara treballa:

---

³⁰⁵ Entrevista realitzada a CA el 8 de febrer de 2013.

³⁰⁶ Entrevista realitzada a CA el 8 de febrer de 2013.

“Estava jo sola, però quan va anar creixent el centre llavons va venir una altra noia, sí. Però alguna vegada que havia hagut algu na substitució també venien nois, d’administratius. Però majoritàriament dones. És que jo vaig estar uns quants anys sola eh al centre, vull dir com auxiliar. Ja quan van venir la companya, ja havien passat uns quants anys ja... a lo millor era el 80 i algo, quatre o cinc anys sí que havien passat, quatre anyets ben bons. I eren, bueno, la companya que vai tenir més temps, diguéssim, era casada i separada diguéssim, però tenia fills i això, sí.”³⁰⁷

Havent repassat alguns dels testimonis entorn al treball a oficines, cal veure quina regulació enia aquest tipus de feina. Què establien les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* sobre la divisió sexual d’aquest tipus de feines i el salari percebut per dones i homes? Per fer-ne un estudi, es prendrà d’exemple el *Reglamento Nacional de Trabajo para las Industrias Químicas de 1946*.³⁰⁸

En la divisió sexual del treball en les tasques administratives, aquesta norma no assenyala cap especificació per raó de sexe, malgrat que sí es fa una concreció a l’anomenar *mujeres de la limpieza, encargadas de taller, oficialas i pinches femeninos*, que són les categories professionals amb la qualificació més baixa (capítol III de la *Reglamentación*). Pel que fa a les tasques d’administració, la norma anunciava:

“Art. 13 B) Empleados. 1º Administrativos. Empleados administrativos son los trabajadores que realizan funciones de oficina, contables u otras análogas, sea dentro de la organización central de la Empresa, sea en los servicios considerados como ramificaciones de la misma, tales como oficinas topográficas y técnicas, ferrocarrilss, auxiliares de las Empresas, Almacenes, listeria, economatos, etc.

c) Auxiliares – Se considerarán como tales a los empleados mayores de veinte años que, sin iniciativa ni responsabilidad, se dediquen dentro de la oficina a operaciones elementales administrativas y, en general, a las puramente mecánicas inherentes al

³⁰⁷ Entrevista realitzada a EM el 13 de desembre de 2012.

³⁰⁸ BOE número 46, de 5 de marzo de 1946.

trabajo de aquéllas. En esta categoría se somprenderán los telefonistas y mecanógrafos de ambos sexos.”

Tot i que la divisió sexual en les tasques administratives no constava legalment, la feminització d'aquest tipus de treball era *de facto*. Pel que fa a la desigualtat salarial, en la categoria d'administració i auxiliars no s'estableix cap tipus de diferència entre sexes, malgrat cal assenyalar que en les categories professionals assenyalades com a femenines, com les *mujeres de la limpieza, encargada de taller* i *aprendizas (pinches)* se les assigna els salaris més baixos de la taula salarial, sent, per posar un exemple, el de les *mujeres de la limpieza* de 2 pessetes per hora.

Després de les reformes legislatives, seguint amb l'exemple de la indústria química, l'*Orden por la que se aprueba la Ordenanza de Trabajo para las Industrias Químicas*³⁰⁹ no fa distinció de sexe entre encarregats/des i aprenents, i les *mujeres de la limpieza* passen a ser *limpiadoras*. En aquest últim cas, l'evolució per la no discriminació de sexe és inexistent. Pel que fa al salari, l'article 68 anuncia la igualtat entre sexes:

“Art. 68. El trabajo realizado por el personal femenino tendrá idéntica retribución que el del personal masculino para trabajos de igual clase y rendimiento”.

D'aquesta manera, se supera la desigualtat salarial entre sexes ja regulada a l'article 1.1 del *Decreto 2310/1970, de 20 de agosto, por el que se regulan los derechos laborales de la mujer trabajadora en aplicación de la Ley de 22 de julio de 1961*,³¹⁰ que diu:

“La mujer tiene derecho a prestar servicios laborales en plena situación de igualdad jurídica con el hombre y a percibir por ello idéntica remuneración.”

Per últim, es comparen dues de les normes reguladores de les relacions laborals a *Oficinas y Despachos*, per comprovar si existia discriminació per raó de sexe. Com en el *Reglamento Nacional de Trabajo de las Industrias Químicas, l'Orden de 21 de abril*

---

³⁰⁹ BOE número 182, de 31 de julio de 1974.

³¹⁰ BOE número 202, de 24 de agosto de 1970.

de 1948, por la que se aprueba la Reglamentación Nacional de Trabajo en Oficinas y Despachos no comprendidos en otra Reglamentación especial,³¹¹ en aquesta norma també es contempla la categoria professional *Mujeres de limpieza*. No existint cap altra discriminació en la categorització de les tasques laborals a les empreses, en el cas d'aquesta norma, l'article 38 estableix la igualtat salarial:

“Art.38. Personal femenino.- El personal femenino, tanto administrativo y titulado como subalterno, cobrará idénticos sueldos al del personal masculino”.

La igualtat salarial en aquest sector pot venir donada per l'alta ocupació femenina a oficines i despatxos, motiu pel que no procedia una desigualtat salarial establerta per llei. S'ha de tenir en compte que, malgrat que la norma estableix igualtat salarial, la pràctica de les empreses a vegades no s'atenia a aquestes disposicions.

Després dels canvis legislatius que acostaven la política laboral a la igualtat de gènere segons els paràmetres del règim franquista, aquest sector va rebre una nova regulació a partir de l'*Orden de 31 de octubre de 1972, por la que se aprueba la Ordenanza Laboral de la actividad de Oficinas y Despachos.*³¹² En aquesta Ordenança, la categoria professional de les *Mujeres de limpieza* passa a anomenar-se *Limpiadoras*, igual que el text relatiu a la indústria química.

Pel que fa al salari, aquesta norma no fa referència expressa a la igualtat salarial per raó de sexe, motiu pel qual s'estima una igualtat tàcita. Així mateix, pel que fa a la categoria professional de *Limpiadoras*, se'ls reconeix el salari més baix.

---

³¹¹ BOE número 155, de 3 de junio de 1948.

³¹² BOE número 273, de 14 de noviembre de 1972.

III.5. El taller i la fàbrica.

Una de les ocupacions més concorregudes va ser el treball en tallers o fàbriques, la qual va ocupar a un total de 7 dones en la categoria professional d'oficials (s'inclou una de les polidores de joies), i 2 més en la categoria d'aprenents. Les que es compten com aprenents és que no van ascendir a una categoria superior abans d'abandonar la fàbrica o el taller en el que treballaven.

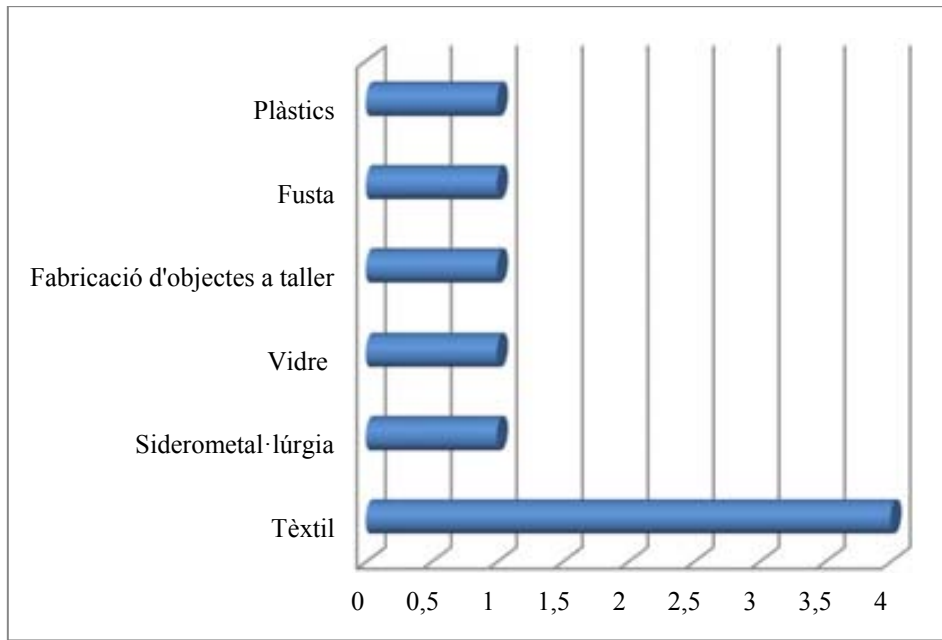
Es considera fàbrica com a un conjunt d'instal·lacions industrials (edificis, maquinària, etc.) destinades a la transformació o conservació de primeres matèries o a la producció d'objectes a partir d'elements més simples.³¹³ En el transcurs de les entrevistes, s'ha fet servir "fàbrica" per a fer referència a empreses mitjanes i grans (que ocupen entre 50 i 199 persones en el cas de les mitjanes, i entre 200 i 249 les grans). Seguint a aquesta divisió, quan es parla de "taller" es refereix a empreses que ocupen entre 6 i 49 persones assalariades.³¹⁴

Els sectors econòmics que van ocupar les dones de la mostra van ser diversos. Tenint en compte que alguna de les dones entrevistades va treballar en més d'un taller o fàbrica, el resultat és el següent:

---

³¹³ <http://www.enciclopedia.cat>

³¹⁴ http://www.gencat.cat/treball/doc/doc_25961096_1.pdf

Figura III.7. Sectors de treball en fàbrica o taller.

Com es pot comprovar en la Figura III.7, el sector tèxtil era el que va ocupar més dones de la mostra. Ja fos a un taller o una fàbrica, va ser un dels sectors econòmics més importants de Catalunya des de la Revolució Industrial. Ja fos en grans fàbriques o petits tallers, la indústria ha sigut un sector d'activitat econòmica que ha ocupat a moltes dones, en especial la del tèxtil.³¹⁵

³¹⁵ Tradicionalment, la tasca de la filatura era una feina feminitzada, el que canvià a mitjans del segle XIX amb l'entrada de la força del vapor a la indústria. Mentre l'energia usada provenia de tracció animal, era una feina encarregada a les dones, el que va canviar progressivament. D'aquesta manera, en el cens realitzat a l'any 1856 a Barcelona per Ildefons Cerdà, 1.800 treballadors eren homes i nois, mentre només 400 treballadores eren noies i dones. (Garcia, 2002). A la Barcelona de l'any 1905, 44.129 dones estaven ocupades a la indústria. Vuit anys més tard, la "*Memoria general de la Inspección de Trabajo correspondiente a 1913*", comptabilitzava un total de 65.609 dones ocupades a la indústria barcelonina. Les successives memòries posarien especial atenció al treball de les dones a la indústria, per bé que amb el pas dels anys va anar superant el nombre d'homes en aquest sector de treball, a més de realitzar la seva feina en pitjors condicions, percebent un salari menor que els obrers masculins i treballant en jornada nocturna (Balcells, 1972). Tradicionalment, la tasca de la filatura era una feina feminitzada, el que canvià a mitjans del segle XIX amb l'entrada de la força del vapor a la indústria. Mentre l'energia usada provenia de tracció animal, era una feina encarregada a les dones, el que va canviar progressivament. D'aquesta manera, en el cens realitzat a l'any 1856 a Barcelona per Ildefons Cerdà, 1.800 treballadors eren homes i nois, mentre només 400 treballadores eren noies i dones. (Garcia, 2002).

III.5.1.L'experiència al taller/fàbrica tèxtil.

Des dels inicis de la Guerra Civil, la indústria es va adaptar a les necessitats del conflicte. Algunes fàbriques es van dedicar a la fabricació d'armes i altres a la confecció de roba militar, adaptant l'activitat econòmica del país a aquell moment històric. La primera experiència de MR (1922) va ser a l'any 1936 com aprenent a un taller de roba militar. En el transcurs de la seva entrevista, explicava la seva entrada al mercat de treball recordant com era una noia de 15 anys en aquella època:

“Vaig començar a treballar... va estallar la guerra el 36 i al cap de mig any els meus pares em van ficar a treballar. A l'escala hi havia dues senyores que anaven a treballar a una empresa que feia roba militar i com que jo podia anar acompanyada, perquè vaig sortir als 14 anys i no sabia re de re... els 14 anys abans no és com ara: no sabia re de re, és com ara una nena de cinc anys potser diria... o de sis... era molt diferent eh, jo no sabia re de re. A l'escala vivien dues senyores que treballaven a una empresa que feien roba de militar, i com que jo anava acompanyada amb elles, doncs jo vaig entrar a treballar amb elles, que llavors devia tenir 15 anys... encara no els tenia, 14 anys o una cosa així. Era un taller de roba militar que estava al carrer Mallorca tocant a Rambla Catalunya i després es va traslladar a Aribau amb Mallorca. Jo era la que anava a buscar l'aigua, la que escombrava, la que clavava els botons, eh... vaig tenir molt bons companys, perquè tenien molta comprensió amb mi, perquè clar, era una nena... ara no, ara als 14 anys ja no són nenes, ara saben moltes coses... era molt diferent... no podem fer comparacions.”³¹⁶

En el seu testimoni es plantegen tres qüestions importants: la transformació de la indústria per les necessitats de la Guerra Civil, l'autoritat dels pares per col·locar la filla a treballar i la necessitat que una menor anés a treballar acompanyada per persones adultes, especialment quan el centre de treball estava ubicat fora del barri. MR (1922) va realitzar les tasques pròpies d'una aprenent, tals com escombrar, anar a buscar aigua i clavar botons. Feines secundàries però necessàries pel funcionament del taller.

---

³¹⁶ Entrevista realitzada a MR l'1 de setembre de 2010.

Una altra dona que va tenir la seva primera experiència laboral en un taller tèxtil va ser TT (1924), a l'edat de 13 anys. Tot i que era més jove que MR (1922), quan va començar a treballar de sastressa en un taller on es confeccionava roba d'home va començar a executar la tasca principal de l'empresa: cosir peces de roba. Així ho explicava en la seva entrevista:

“Cosia, picava colls i solapes i cosir... fer sarrons, americanes... el que fos... cosir, cosir...”³¹⁷

La qüestió de l'edat no implicava necessàriament ocupar-se de tasques complementàries, sinó que a través de les entrevistes s'ha arribat a la conclusió que depenia de l'organització de cada empresari o patró. Mentre en uns casos la dona entrevistada feia tasques d'aprenent, en altres realitzava feines principals. A mesura que passaven els anys a una mateixa empresa, les dones tenien més responsabilitats en el procés de fabricació de la roba. De la mostra de les dones entrevistades, només tres van assolir un nivell de responsabilitat prou important. NN (1930), qui havia començat la seva trajectòria laboral fabricant a mà joies de bijuteria i altres objectes, va arribar a ser *billaire* a una fàbrica tèxtil. Feina que va haver d'abandonar quan va contraure matrimoni. El seu testimoni ens explica quina era la seva funció quan era encarregada de vigilar una de les màquines:

“Billaria, és una cosa, és una màquina que feia... saps tu que surten per la tele els telers, hi ha una cosa que li diuen la lanzadera? Doncs dintre d'aquesta cosa hi ha una altra cosa que es diu la bitlla, que es diu la bitlla i què passa? Això ho fèiem les que estàvem a la sessió de les bitlles que es diu: hi havia màquines de seda i hi havia màquina de com si fos una borra, per fer teixits més barats i cosa d'aquesta que era molt aspra i hi havia la que estava jo que era viscosilla, que era... com t'ho diria jo... una tela que per vestir s'havia de planxar perquè es quedava feta un nyap, i

---

³¹⁷ Entrevista realitzada a TT el 6 de setembre de 2010.

l'havies de planxar perquè es quedava com ara que és... estava molt... s'havia de planxar. Jo estava a la fàbrica aquesta.”³¹⁸

Una altra dona que va treballar en un taller tèxtil, va ser RF (1931). En el seu cas, planxava la roba per a una botiga del centre de Barcelona. Va entrar a treballar als 14 anys fent d'aprenent i s'hi va quedar fins a la seva jubilació a l'any 1986, quan els propietaris de la botiga van clausurar el negoci. Com que no es va casar, va poder seguir la seva trajectòria laboral fent el que més li agradava, que era planxar. La seva experiència al començar a treballar va ser força semblant a la de MR (1922):

*“14 anys, 1945. Home bé, vaig començar d'aprenent escobrant, fregant, aleshores en aquell temps també hi havia restriccions de llum, havies d'encendre uns fogons que en deien de port era per escalfar les planxes per planxar, perquè aleshores jo era l'aprenent i hi havia una planxadora que era una senyora gran. Però bé, una casa que hi vaig treballar molt a gust eh, era un tipus familiar més aviat, d'aquelles botigues que tots estaven junts: els amos, els que estaven a la botiga, els que estàvem al taller: tots estàvem junts. (...) A la botiga 'Filla de Josep Soler'. Era una botiga de confecció i gènere de punt, era una botiga que a dintre feia una ferradura i amb una botiga era gènere de punt i l'altra era confecció que confeccionava la casa. El gènere de punt era de dona i home i confecció de la casa de dona sol, això era mantelerías, tovalloles...”*³¹⁹

Com es pot observar, en aquella època la separació del que era roba d'home i roba de dona també obeïa als rols socials assignats a cada gènere. Mentre la roba de punt era d'home o de dona, la roba de la casa era “de dona sol”. És a dir, de les tovalloles i les tovalles, el parament de la llar o aixovar, era qüestió exclusivament femenina. En algunes entrevistes, més enllà de tractar qüestions laborals de la vida de la dona entrevistada, és interessant destacar que de forma directa o indirecta, s'han analitzat altres assumptes relacionats amb les costums socials entorn el gènere, com el que explicava RF (1931) sobre la classificació de la roba a la botiga per la que treballava. És

---

³¹⁸ Entrevista realitzada a NN el 3 de novembre de 2010.

³¹⁹ Entrevista realitzada a RF el 9 de novembre de 2010.

interessant tenir en compte com, de manera més o menys subtil, els comerços de roba de la llar també s'enfocaven cap a qui eren les responsables d'aquestes qüestions: les mestresses de casa, les dones. Si elles eren les que organitzaven la llar, era a les qui les botigues especialitzades havien de vendre els articles relacionats. El masculisme social també tenia presència als comerços.

El testimoni de RF (1931) també revela altres qüestions, com la relació de la botiga per la que treballava amb el treball a domicili, doncs encarregaven una part de la producció a dones que cosien a casa, com explicava VE (1951) en el seu testimoni. RF (1931) explicava un dia normal de feina, en el que a vegades no donava a l'abast:

“Doncs el dia a dia era un treball molt normal, arribaves i teníem un taller amb un taulell molt gran, trèiem la pols, les que tallaven doncs es posaven a tallar i jo doncs pues em posava a planxar. Hi havia dies que tenia molta feina per planxar perquè nosaltres allà no confeccionàvem la roba, teníem senyores que cosien a casa seva i llavorens si hi havia hagut molta entrega a vegades no acabaves el dia amb tot el que s'havia de fer i llavores igualment, no igualment, s'havien de canviar els aparadors cada 15 dies, llavors doncs havies de preparar tot l'aparador, s'havia de planxar tot, bueno planxar mantelaries, jocs de llit, perquè segons com es presentava obert, pues aquestes coses però era aixís. Llavors entravem a treballar a dos quarts de deu, sortíem a dos quarts de dues, entravem a les quatre i sortíem a les vuit. Era el que... i un cop doncs ja va morir la meva tia doncs el tiet quan jo arribava ja m'havia fet el dinar i ja tenia la taula parada i ja dinàvem i amb una esgarrapada rentava els plats i els hi deixava que ell els eixugués i els desés i fins a quarts de nou de la nit jo no tornava.”³²⁰

Com passava a moltes dones, i s'ha pogut constatar en les entrevistes realitzades, la seva quotidianitat laboral es compaginava amb les obligacions domèstiques, encara que no tinguessin temps per dedicar-hi. Cal observar que aquesta situació va sobrepasar a

---

³²⁰ Entrevista realitzada a RF el 9 de novembre de 2010.

l'any 1975 i l'època franquista, per bé que el funcionament domèstic i la realització de les tasques de la llar avui dia segueix pesant sobre les dones.³²¹

Per ser la indústria que va ocupar més dones de la mostra, es farà una revisió del contingut entorn el gènere femení de les normes reguladores del sector. La primera reglamentació de treball sectorial, en concret en el tèxtil de cotó, s'aprovava a *l'Orden de 1 de abril de 1943, por la que se aprueba la Reglamentación Nacional del Trabajo en el sector Algodón de la Industria Tèxtil*.³²²

L'article 18 b), el qual defineix les tasques del personal oficial, assigna unes tasques determinades als homes i altres a les dones. Mentre els "esmerilladors", "canalers", filadors, gasejador i anuadors, així com els seus aprenents, eren específicament personal masculí, hi havia altres tasques assignades a dones: reunidores de cintes i napes, pentinadora, manuanera, metxera, doblegadora, torçadora, aspeadora i bobinadora, així com les seves ajudants, eren dones. En altres categories, també existia divisió de les tasques per raó de sexe. És interessant comprovar els salaris indicats per a les diferents categories professionals, regulats a l'article 40 de la norma. Els assignats per a les tasques assignades al sexe femení eren molt més baixos que les categories assignades als homes. Per posar un exemple, un encolador cobrava 16,50 pessetes diàries, mentre una bobinadora en cobrava 7,25, unes 9,25 pessetes/dia menys. En la taula salarial es pot comprovar com les tasques "femenines" (segons la norma) tenien assignat un salari molt inferior que els seus companys homes. Una de les altres desigualtats era l'estipulat a l'article 46 5), que deia el següent:

"Las tejedoras que por incapacidad personal sólo conduzcan un telar, cobrarán el 75 por 100 de los jornales básicos establecidos."

Aquesta disminució del sou implica una reducció molt important del salari, que només es contempla per una ocupació femenina, ja que diu expressament *tejedoras*. El títol de

---

³²¹ A Catalunya, a l'any 2011 els homes inverteixen 2 hores i 02 minuts diaris en tasques relacionades amb la llar i la família, mentre que les dones n'inverteixen 3 hores i 54 minuts, 1 hora i 52 minuts més al dia. Font: Figura 1.3 de l'Enquesta de l'ús del temps, 2010-2011, publicat a <http://www.idescat.cat>

³²² BOE número 121, de 1 de mayo de 1943.

L'article és *Aumentos y reducciones*, però només s'assenyala reduccions salarials per una de les ocupacions que la norma indica com a femenina. La desigualtat en les retribucions també es troba a la disposició addicional primera, en el seu número 9. Aquest estipula que en el cas de els dos cònjuges treballin a la mateixa o diferent empresa, el plus familiar previst només el percebrà l'espòs. L'excepció s'assenyala si el ram on aquest treballi no es regulés el plus familiar. Aquesta regulació implicava que les dones no percebien aquest plus al que tenien dir si el marit també treballava i cobrava aquest augment salarial, com ja s'assenyalava a les normes generals que regulaven aquesta matèria.

La diferència entre dones i homes també s'indicava en les hores de treball en la categoria professional de porters, guardes i vigilants. L'article 62, sobre jornada, assenyalava un màxim de 72 hores setmanals de treball pels homes i 60 per a les dones. Aquesta diferència es justificava per la presumpta debilitat del sexe femení, que no les permetia treballar en ocupacions d'aquestes característiques tantes hores com els homes. La reducció d'horari comportava una menor retribució salarial per fer la mateixa feina. En el mateix sentit, l'article 78, referent a la filatura, en el seu apartat VIII) prohibeix el treball de preparació de la fibra fins al cardat, entre altres, als menors de 16 anys i a les dones si no existeixen unes condicions higièniques excel·lents. Les tasques prohibides en aquest article són algunes de les que la *Reglamentación* assenjala com a pròpies dels homes. Aquestes tasques són les que la taula salarial assigna un salari més elevat que les tasques pròpies de les dones, segons la lletra de la norma.

Amb el pas dels anys, en alguns aspectes va canviar el tracte que es donava a les dones. L'*Orden de 21 de septiembre de 1964, por la que se aprueba la Ordenanza Laboral de la Industria Tèxtil*,³²³ que s'aplica a la indústria del cotó segons la Disposició transitòria tercera, 3.b) només assenjala una condició desigual per raó de sexe. En el mateix sentit que la *Reglamentación* estudiada anteriorment, l'article 41 d'aquesta norma assenjala menys hores de treball per a porteres, guardes i vigilants de sexe femení. En aquest cas,

---

³²³ BOE número 231, de 27 de septiembre de 1964.

s'indiquen dues hores de diferència entre dones i homes, sent el màxim pels homes de 72 hores i, de les dones, 70 hores.

Una de les discriminacions més rellevants de la reglamentació de l'any 1943 era la distinció per raó de sexe en algunes de les categories professionals contemplades. En aquesta *Ordenanza* la distinció s'aboleix, per bé que totes les categories professionals poden ser ocupades tant per homes com per dones, independentment de la tasca realitzada. Com exemple, l'article 86 de la norma defineix com a "*oficiales*" els operaris "*hombres o mujeres*". De la mateixa manera, l'article 104 indica que no hi pot haver diferent retribució per raó de sexe pel personal que realitzi treballs d'un mateix valor. Es consideren treballs d'igual valor els que es facin en una idèntica classificació professional i del lloc de treball, així com les funcions, rendiment i tasca realitzades.

Tot i introduir alguns canvis, aquesta norma conté alguns articles que encara assenyalen un tracte desigual entre treballadors i treballadors d'un i altre sexe. Un exemple n'és l'article 47, en el que s'indica el següent:

"Art. 47. En los horarios que en adelante se sometán a aprobación correspondiente a industrias textiles donde se emplean mujeres, se exigirá se respete en favor de éstas un descanso mínimo y continuado de once horas entre cada dos jornadas consecutivas de trabajo, en las que habrán de comprenderse las contenidas entre las diez de la noche y las cinco de la mañana."

La lletra d'aquest article conté dues qüestions importants. S'ha de tenir en compte que aquest descans només s'exigeix per al personal femení, ja que es basa en la presumpta debilitat física de les dones que històricament inspirava la legislació laboral espanyola, com va inspirar el retorn de la *Ley de la Silla de 1912* a la *Ley de contratos de trabajo de 1944*. En aquest descans, s'assenyala les hores en les que s'haurà de realitzar: entre les deu de la nit i les cinc de la matinada, evitant que el personal femení realitzi treball nocturn. Aquest article s'inspira en el que ja es regulava a la segona disposició del *Fuero del Trabajo de 1938*, que prohibia el treball nocturn a dones i nens. En aquest sentit, la indústria tèxtil seguia tractant de forma desigual a dones i homes, perquè la prohibició que les dones treballessin de nit implicava, a més d'una menysvaloració de la

capacitat física del personal femení, que a aquestes poguessin a tendre les necessitats domèstiques que poguessin tenir. Com es pot comprovar, no es procura el mateix pel personal masculí, sent un tracte manifestament discriminatori.

Una altra de les discriminacions en el descans són els dies assenyalats per a les vacances del personal jove masculí femení. L'article 49 indica el següent:

- Pel personal masculí menor de 21 anys tenen dret a vint dies laborables de vacances, en el cas que assistissin als campaments del *Frente de Juventudes*.
- El personal femení menor de 17 anys, que assistís als campaments de la *Sección Femenina*, tenien dret de vacances a 17 dies laborables.

A més d'indicar una diferència d'edat poc comprensible, doncs els nois tenien més marge per assistir als campaments corresponents per raó de sexe, els dies de vacances són majors pels nois. Els tres dies de més als que tenien dret els nois no responen a cap criteri més enllà d'una discriminació. Tot i això, s'ha de tenir en compte que la regulació del descans "favorable" a les dones també respon a una concepció discriminatòria del personal femení.

En ulteriors regulacions com la de l'any 1972, la diferència d'hores màximes de treball entre dones i homes que ocupaven els llocs de treball de vigilants, porters i guardes, es manté en idèntica regulació com a l'ordre de 1964. Pel que fa a les vacances, es regula de forma discriminatòria pel personal jove d'un i altre sexe. Per últim, l'article 93 d'aquesta norma també estableix la igualtat salarial pel personal masculí i femení, sempre que realitzin treballs d'igual valor. Els criteris per indicar quins són els treballs que tenen igual valor, són els mateixos que els de l'ordenança de 1964.³²⁴

Es pot comprovar que, malgrat ser un sector tradicionalment feminitzat, la normativa és discriminatòria per a les dones, tot i corregir la discriminació salarial en posterioritat a la llei de 1961. Per tant, les seves condicions laborals eren pitjors.

---

³²⁴ Altres obres entorn el treball a la indústria tèxtil: Soler (1997), Smith (2003), Díaz (2007), Lonch (2002) i Montellà (2012), entre d'altres.

III.5.2. Altres sectors industrials.

Un altre sector que va ocupar a una de les dones de la mostra va ser el de la fusta. En el seu cas, MM (1932) va començar a treballar a un taller de fabricació de pinzells als 17 anys i hi va estar fins a la seva jubilació, 35 anys després.

La seva llarga carrera professional la va permetre començar de ben jove com a aprenent i va arribar a ser encarregada de taller, tenint fins i tot la custòdia de les claus. A MM (1932) la seva feina l'apassionava, arribant al punt d'emportar-se pinzells a casa a per seguir fent-ne en el seu temps de descans.

Com en el sector tèxtil, *l'Orden de 3 de febrero de 1947, por la que se aprueba la Reglamentación Nacional de Trabajo para la Industria de la Madera*³²⁵ separa la categoria professional de la plantilla entre dones i homes. Assenyala categories professionals per a dones i categories professionals per a homes, sent diferents els salaris regulats per cadascun d'aquests. Com exemple, en la fabricació de pinzells – tasca que ens ocupa en aquest cas concret-, un oficial de primera home percebia un salari de 19,50 pessetes diàries, mentre una oficial de primera dona, el seu salari era de 11,25 pessetes diàries, 8,25 pessetes de diferència al dia. Aquesta taula salarial no contempla l'equivalent femení a la categoria professional d'encarregat.

En aquesta *Reglamentación*, una de les diferències respecte a la de la indústria tèxtil és que l'article 85 assenyala un període de vacances de vint dies retribuïts a joves d'un i altre sexe, sempre que concorreguessin als campaments o cursos organitzats pel Frente de Juventudes. El que sí que segueix la mateixa diferència és l'edat màxima, sent de 21 anys pels nois i 17 per a les noies.

Al contrari que altres exemple exposats, la publicació de *l'Orden de 28 de julio de 1969, por la que se aprueba la Ordenanza Laboral para las Industrias de la Madera*³²⁶ no va canviar en alguns aspectes la situació del personal femení. Hi podem trobar una divisió de les diferents categories professionals que obeeix a criteris per raó de sexe (a

---

³²⁵ BOE número 40, de 9 de febrero de 1947.

³²⁶ BOE número 210, de 2 de septiembre de 1969.

més del sector concret). De la mateixa manera, també s'hi inclou la categoria professional de *Mujeres de la limpieza*, categorització sexista del personal de neteja.

Una de les costums en el treball a taller o fàbrica va ser la retribució a preu fet. Aquest sistema consistia en un a pagament complementària al salari base, segons la producció completada per la persona treballadora. El complement obligava a les treballadores a executar la seva feina ràpidament, per poder fer més feina i poder cobrar més, el qual per a moltes famílies era una necessitat. Aquesta forma de retribució es trobava a molts sectors de treball de caràcter industrial.

Una d'aquests és l'activitat de polir joies. Tot i no ser una feina gaire coneguda és una tasca necessària per a la joieria, ja que consisteix en netejar les peces una vegada se les ha donat la forma oportuna per a poder-les comercialitzar. MG (1941) va dedicar tota la seva vida professional a aquesta feina. Va començar fent d'aprenent a als 14 anys i amb el pas dels anys va ascendir fins arribar a la categoria d'Oficial.

“Al primer taller feia d'aprenent, que només escombrava, al següent d'aprenent adelantada i a l'últim d'Oficial polidora, i ja he polit tota la vida. També em vaig fer el meu propi sistema de polir, em vaig crear el meu sistema perquè abans es polia d'una manera i jo em vaig començar a fer-lo d'una altra, em vaig començar a fer el meu sistema de polir amb filtres, que m'agrada més, i me'ls tallava jo i tot.”³²⁷

Com en altres tallers, la feina la feia a preu fet. Això volia dir que treballava per feina feta, tot i que en el seu cas tenia un salari base que es complementava segons la feina que havia realitzat. La seva explicació del sistema era la següent:

“No teníem prima de producció, guanyàvem un fixe i si anaves a destajo cobraves el que feies. Per això vaig agafar a destajo. Llavors jo tenia un número amb les peces que tenien un preu i si en feies tantes d'una o una altra cobraves més o menys, com més treballes més cobres i ja està. Què vol dir això? Com més treballes més cobres i

---

³²⁷ Entrevista realitzada a MG l'1 d'octubre de 2010.

*com menys treballis menys cobres, i ja està.*³²⁸

Aquest mètode de càlcul salarial podia comportar desavantatges per a les dones, perquè si es posaven malaltes o no podien anar a treballar per dur un familiar dependent al metge, o si per la seva condició de mestresses de la llar i mares/filles havien d'atendre una necessitat a nàloga en horari laboral,³²⁹ el dia que no treballaven i no produïen, perdien una part de la seva retribució. En qualsevol cas, era un sistema retributiu força comú en aquella època. És per aquest motiu que la producció i retribució a preu fet es regula a diverses reglamentacions. A continuació es reproduirà l'indicat a les normes del sector siderometal·lúrgic (aplicable per a les polidores de joies) i a la indústria tèxtil, sector del cotó.

Pel que fa el primer, l'article 39 de l'*Orden de 28 de julio de 1945, por el que se aprueba el texto refundido de la Reglamentación Nacional del Trabajo en la Industria Siderometalúrgica*,³³⁰ assenyala que la retribució segons aquest sistema serà a proposta de l'empresa i s'haurà d'acceptar pel productor.³³¹ Excepcionalment, la norma deia que si l'economia nacional ho aconsellava, l'Administració podria imposar aquest sistema retributiu. Segons aquest article, per a un treballador "laboriós" i de "normal capacitat de treball" la retribució a preu fet havia de suposar més del 25% del total del salari establert per a la seva categoria professional. Els criteris que la norma assenyala perquè cada empresa calculés la part de retribució en aquest concepte, són els següents:

- a) El grau d'especialització exigida per a la realització de la tasca.
- b) El desgast físic que aquesta feina provoca sobre el productor.
- c) La duresa del treball.
- d) La perillositat.
- e) La importància econòmica que la feina realitzada a preu fet tingui per a l'empresa i la marxa normal de la seva producció.

---

³²⁸ Entrevista realitzada a MG l'1 d'octubre de 2010.

³²⁹ Segons s'ha pogut recollir en les entrevistes realitzades, s'ha deduït que normalment els pares de família no havien d'atendre aquest tipus de qüestions domèstiques.

³³⁰ BOE número 235, de 23 de agosto de 1945.

³³¹ "Productor" s'usava per referir-se a "treballador".

Aquest últim criteri comportava un perjudici pel treball realitzat per les dones de la mostra en els tallers respectius, però bé que normalment executaven les feines complementàries.

Pel que fa la modificació legislativa corresponent, l'*Orden de 29 de julio de 1970, por la que se aprueba la Ordenanza de Trabajo para la Industria Siderometalúrgica*,³³² l'article 73 és el que regula els incentius, així com el pagament del treball a preu fet. En aquest cas, s'indicava que el pagament per aquest sistema havia d'equivaler, com a mínim, al 25% del salari base "a tiempo". Aquest benefici s'havia d'obtenir en un rendiment correcte de treball, criteri no especificat en la norma. El criteri d'un correcte funcionament responia més aviat a la costum de l'empresa. D'aquesta manera, cada taller o fàbrica podia establir quin era el funcionament correcte del treball a preu fet de la seva plantilla, però bé que s'entén una diligència a l'hora de realitzar les tasques encomanades seguint aquest criteri.

La quantificació irregular de la retribució segons aquest mètode, podia comportar menys poder adquisitiu per a les dones que el percebien, en funció de la producció mensual. Per tant, no era una avantatge sinó que exigia que treballessin més per obtenir un salari més o menys digne. En el cas de les polidores de joies, arriscant la seva salut. Com explicava MG (1941) en la seva entrevista, era una feina que la perjudicava:

“Eren tallers, al primer feien de tot de joieria variada: anells, arracades... al segon encara més, perquè era joieria fina: anells, arracades, broxes, tipus més treballat. Es barrejava or i or blanc i ara no es barreja. Però el més dur de la joieria és el platino, és el metall més dur però s'ha anat perdent, ara es treballa més l'or i la plata. A mi no m'agrada treballar la plata perquè és més tòxica, no em sentia bé. En el taller en el que estava hi va haver un temps que van voler fer busiteria fina i tampoc, el metall en sí quan el poleixes el que després pensa que t'ho tragues, els metalls en el cos potser una mica va bé però dintre de tot no és tan nociu, la plata és

---

³³² BOE número 203, de 25 de agosto de 1970.

molt repel·lent.”³³³

Un altre sector en el que també pagaven algunes feines a preu fet era a la indústria del vidre. MR (1922) va treballar en aquest sector, a la fàbrica d’ulleres INDO. Dirigida pels germans Cottet, hi va començar a treballar quan van obrir el primer taller al carrer Blesa de l Poble Sec i hi va seguir la seva carrera professional fins la seva jubilació. Durant tots aquests anys, va viure el trasllat de l’empresa al barri de Santa Eulàlia de L’Hospitalet de Llobregat i va ascendir fins arribar a ser-ne l’assistenta social. Abans no va ocupar aquest lloc de treball, va estar uns anys a la cadena de muntatge, el que també li agradava molt i on pagaven “segons la feina feta”. Així ho explicava:

*“Jo vaig entrar al puesto on feien els armassons, que és, jo posava, era una feina molt fineta i molt maca... veus aquesta ànima d’aquí dintre? (es treu les ulleres i ensenya el ferro de l’interior de les vares) pues tenia com una planxa que s’escalfava i s’aixecava, posava allà... perquè llavonses no era com ara, ara això no és de cel·luloide, això és una pasta, però llavonses era cel·luloide, posava la varilla aquesta tota dreta i jo, amb molta cura, més que res cura i punteria, al mig, com que estava calent hi entrava aquesta ànima, aquest d’allò, i després es tombava i això. Jo vaig entrar a fer això, una de les feines millors que hi havia a l’empresa. (...) Jo treballava en això, en aquesta feina i un dia va venir una amiga meua, perquè cada dia anàvem a preu fet perquè guanyessin més, els duenyos eren unes bellíssimes persones, unes bellíssimes persones eren, i anàvem a preu fet, i per exemple la tasa era a l’hora o al dia eren dues-centes, els hi van posar una tasa i tot el que passaves d’aquesta tasa t’ho pagaven a més, així que com més en feies més guanyaves, i va vindre i cada dia passava una noia amiga meua que vivia també al barri meu a apuntar les que havíem fet per després pagar-nos-ho, lo que havíem fet de més... teníem un sou per fer la feina i llavons també ens ho pagaven, no sé no recordo. Total doncs que com més treballàvem més en fèiem més guanyàvem...”*³³⁴

---

³³³ Entrevista realitzada a MG l’1 d’octubre de 2010.

³³⁴ Entrevista realitzada a MR l’1 de setembre de 2010.

MR (1922) explicava la seva experiència de cobrar el treball *a preu fet* com un complement a més a més si superaven la taxa de treball imposada per un temps determinat: una hora o al dia, segons el que explicava el testimoni. L'article 30 de l'*Orden de 21 de septiembre de 1946 por la que se aprueba la Reglamentación Nacional de l Trabajo para las Industrias del Vidrio*³³⁵ regulava aquest tipus de retribució. La lletra d'aquest article era força semblant a la regulació de la indústria siderometal·lúrgica, però també assenyalava com a condició la proposta de l'empresa i l'acceptació de la persona treballadora. Així mateix, aquest tipus de retribució també es calculava sobre el 25 % del salari calculat per a la categoria professional que ocupés la persona que realitzava aquest tipus de treball. Els criteris indicats per assenyalar les tarifes, a més de la retribució mínima relacionada amb el salari de la categoria professional del treballador/a, són els mateixos que els indicats per a la indústria siderometal·lúrgica, sent, en aquest sentit, dues normes molt similars.

En el cas de la indústria del vidre, l'*Orden de 28 de agosto de 1970 por la que se aprueba la Ordenanza de Trabajo de la Construcción, Vidrio y Cerámica*,³³⁶ els articles 19 i 20 regulen el treball a preu fet d'una manera més precisa. Aquesta regulació més específica no permetia a les empreses establir un preu de forma deliberada, ja que havien de tenir en compte un *numerus clausus* de criteris marcats. Aquests criteris eren els mateixos que els assenyalats a la reglamentació de treball de la indústria siderometal·lúrgica de l'any 1945, amb la inclusió de "*Cualquier otra circunstancia de carácter análogo a las enumeradas*". S'entén que la mesura podia ser protectora pels treballadors i treballadores, ja que no permet que els preus que s'assenyalessin no tinguessin en compte certs criteris bàsics com per exemple la necessitat d'especialització per saber realitzar la tasca concreta i la perillositat que comportava l'execució de la mateixa.

Pel que fa la indústria tèxtil, sector del cotó, la retribució a preu fet es regulava a l'article 49 de l'*Orden de 1 de abril de 1943, por la que se aprueba la Reglamentación*

---

³³⁵ BOE número 272, de 26 de septiembre de 1946.

³³⁶ BOE número 213, de 5 de septiembre de 1970.

*Nacional del Trabajo en el sector Algodón de la Industria Tèxtil.*³³⁷ En aquest cas, la retribució d'aquest tipus es marcava en un 15% sobre el salari base mínim assenyalat pels oficials de 3^a. En un criteri de mínims, s'assenyala que un treballador a preu fet no podrà percebre un salari inferior indicat per a la seva categoria professional en aquella reglamentació. En aquesta norma no s'assenyalen criteris per fixar la retribució d'aquest tipus, per bé que sí que indica que, el treballador que cobri segons aquest criteri, no podrà cobrar menys que la retribució fixada per a la seva categoria professional.

El criteri de mínims segueix a l'*Orden de 7 de febrero de 1972 por la que se aprueba la Ordenanza Laboral para la Industria Tèxtil*³³⁸. L'article 84.2 indica el següent:

“En los casos de trabajo a destajo en actividad no medida, se considerará que está bien establecido cuando el 85 por 100 de l personal sujeto a una misma tarifa alcanc e percepciones iguales a la de la actividad normal y el 25 por 100 del personal supere dichas percepciones, por lo mejor en un 25 por 100 en las actividades de confección, géneros de punto, fi bras artificiales, fibras dive rsas, esparto, manual del c añamo y obtención de fibras de algodón y lino, y en un 15 por 100 en las demás actividades.”

En aquest cas, l'únic criteri que s'exigeix és el del personal que percebi aquest tipus de remuneració, sense fer cap referència a la quantia.

Tot i les diferències existents entre regulacions, de les quals només s'ha explicat una mostra, el que és un denominador comú entre aquestes és l'existència d'aquest tipus de remuneració. El treball a escarada o preu fet era una realitat, que com explicava MG (1941) en la seva entrevista, com més feina es feia, més es cobrava. Suposava això una explotació laboral? Te nint e n c ompte les necessitats e conòmiques de les famílies, sobretot les treballadores, sí que e s pot estimar c om una mane ra de tre ure m és rendiment d'una plantilla que ja treballava moltes hores. Aquest fet es pot interpretar com un premi a la feina feta amb diligència.

---

³³⁷ BOE número 121, de 1 de mayo de 1943.

³³⁸ BOE número 49, de 26 de febrero de 1972.

Les dones de la mostra que van treballar en un taller o fàbrica, durant la seva carrera professional van tenir una persona superior que les indicava quines tasques havien de realitzar. Es respectava l'obligació que la contramestre fos dona, segons la norma d'ordenació del treball de les dones aprovada a l'any 1937?

En la mostra estudiada, les dones entrevistades van tenir tant contramestres homes com dones. En més de la meitat de les ocasions, només representant el 55,56% sobre el total, les dones entrevistades van tenir contramestres dones. La resta, en alguna ocasió va tenir un encarregat home, fins i tot tractant-se d'una empresa de grans dimensions, com el cas de MR (1922). En un cas diferent, VE (1951) treballava a un taller tèxtil familiar i qui li donava les directrius de feina era el seu cunyat, per qui treballava.

El fet que les treballadores tinguessin contramestre dona o home es pot deduir que no era una qüestió d'especial preocupació per a les empreses, per bé que els llocs de treball de més qualificació estaven ocupats, majoritàriament, per homes. Només si considerem al fet que fins a l'any 1961 les dones havien d'abandonar obligatòriament el seu lloc de treball quan es casaven, el fet que els homes generalment acumulaven més antiguitat (no havien d'abandonar el seu lloc de treball quan es casaven), tenien més possibilitats a accedir a un lloc de treball de contramestres, tenint personal a càrrec.

III.5.3. Contracte de treball i adscripció al *Seguro Médico Obligatorio/Seguridad Social*.

Amb l'objectiu de quantificar els supòsits en els que les dones de la mostra que van treballar a fàbrica/taller van subscriure contracte de treball i les van inscriure a l'assegurança mèdica corresponent, s'han considerat totes les vegades en les que les van treballar en un lloc de treball d'aquestes característiques, fet que en algunes ocasions és de dues vegades en una mateixa persona.

S'ha comprovat que en les mateixes empreses que se subscribia contracte de treball, s'assegurava a la treballadora. De les 15 tallers/fàbriques recomptades en les experiències recollides, en el 60% ni s'assegurava ni se celebrava contracte de treball, front el 40% on sí es feia. Tot i ser una majoria d'organitzacions en els que no

s'assegurava, s'ha observat que en la seva majoria es tractava de tallers familiars o on les dones entrevistades hi treballaven poc temps.

En el cas de RF (1931), la van assegurar tres mesos de començar a treballar a l'empresa en la que es va jubilar, i a VE (1951) la van assegurar quan va complir 18 anys, quan havia començat a treballar en aquella empresa als 14 anys.

Les empreses grans a les que van treballar algunes de les dones de la mostra sí complien les obligacions establertes per a l'assegurança social i la contractació laboral. MR (1922) de ia el següent sobre la seva situació legal a INDO, empresa de fabricació d'ulleres:

“I tant! Estava tot en regla, tot!”³³⁹

Alhora, tot i que podia ser que l'assegurança obligatòria bàsica estigués coberta, en el cas que fos necessari fins i tot es podia cobrir a la treballadora amb una assegurança complementària. Això va ser el que van fer a MR (1922) a la seva empresa, quan va començar a ser-ne l'assistenta social:

“Em van assegurar quan vaig fer això de l'assistenta social, em van assegurar perquè el Sr. Torres, l'advocat, va dir ‘A la Margarita se li ha de fer un seguro d'accident, perquè se'n va per aquests llocs de barraques allà a dalt de tot de més a munt de l'Hospital de Sant Pau, algun dia li passa alguna cosa...’ I em van fer un seguro i a més a més em va comprar un pito, me'l va donar el Sr. Torres i em va dir ‘Tingui, això li regalo jo, porti-ho sempre al monedero perquè sempre li pot sortir algun pocasolta per allà on vostè va i pot tindre un susto vostè? I em va comprar el pito ‘I no se'l tregui del monedero’, em va dir. I després encara vaig estar tres o quatre anys que em pagaven aquest seguro a la casa asseguradora, després ja no... Era una mútua privada.”³⁴⁰

---

³³⁹ Entrevista realitzada a MR l'1 de setembre de 2010.

³⁴⁰ Entrevista realitzada a MR l'1 de setembre de 2010.

En el seu cas, quan va ser necessari se la va cobrir pel cas que li passés alguna cosa fora de l'empresa, doncs per la seva ocupació havia de realitzar algunes sortides.

III.5.4. Normes d'higiene i seguretat.

En una fàbrica o un taller el compliment de les normes d'higiene i seguretat són molt importants, per bé que l'ús de certes màquines o materials pot comportar accidents o perjudicis en la salut de les persones.

És per aquest motiu que l'*Orden de 31 de enero de 1940 aprobando el Reglamento general de Seguridad e Higiene en el Trabajo*,³⁴¹ obligava a les indústries o treballs "singularment perillosos" complir aquesta norma, a més de les aprovades per aquesta mateixa qüestió. La importància que el legislador donava a aquesta qüestió es constata perquè els articles 2 i 3 de la norma estableixen sancions en cas d'incompliment. En el cas de l'article 2, assenyala les sancions als patrons que incompleixin la norma, mentre l'article 3 les estableix pels treballadors que igualment incompleixin el reglament i altres normes sobre aquesta matèria, contemplant fins i tot a l'acomiadament en cas de reinserció del treballador.

L'article 5 és el que estableix l'obligació de prendre mesures de seguretat i higiene:

"Art.5. Los centros de trabajo, en lo relativo a edificios, emplazamiento, construcción y acondicionamiento, instalaciones, maquinaria, etc. y forma de realizar los trabajos u operaciones el personal de los mismos, satisfarán todas las medidas sobre seguridad e higiene de l trabajo que e n b eneficio de sus obreros y d e la industria puedan adoptarse".

Pel que fa la seguretat de les obreres de sexe femení, només l'article 99 en fa una referència a l'explicitar que els locals destinats a la cura de la higiene personal, així com els dormitoris i vestidors hauran d'estar separats per sexes. Per tant, la norma no tenia en compte les necessitats físiques que podien menester les treballadores de sexe femení per les seves condicions físiques, diferents a les de ls homes, tot i que el contingut

---

³⁴¹ BOE número 34, de 3 de febrero de 1940.

d'aquesta norma s'orienta, en la seva majoria, en les condicions dels locals en els que es desenvolupi l'activitat de l'empresa.

No va ser fins a l'any 1970 que es va promulgar una nova norma sobre aquesta matèria, l'*Orden de 9 d e marzo de 1971 por la que se aprueba la Ordenanza General de Seguridad e Higiene en el Trabajo*.³⁴² La primera novetat d'aquesta norma és que regula les funcions de la Inspecció de Treball, per vigilar el compliment d'aquesta norma. Així mateix, les dones entrevistades que van treballar a un taller o fàbrica després de 1970 no recorden haver presenciat cap tipus d'inspecció, per bé que es pot estimar que, tot i existir, el cos d'inspectors potser no va arribar a totes les empreses. En un sentit diferent a la norma anterior, en aquesta llei s'estableixen obligacions per a l'empresari i els treballadors, tot i que no estableix sancions per aquests últims, sinó pels empresaris que no compleixin les obligacions normatives.

Pel que fa els locals destinats al descans i higiene de la plantilla, la norma se gueix exigint que se separin per raó de sexe, tot i que tampoc es contempen mesures especials per a les dones.

Només una de les dones entrevistades que va treballar a una fàbrica o taller recorda que a la seva empresa es cuidessin les mesures de seguretat. Aquesta era una empresa gran i els empresaris tenien cura d'aquestes qüestions, com manifestava MR (1922) en relació al metge que tenien a l'empresa:

“Els anàlisis ens els feien allà mateix, feien revisions mèdiques varies vegades i segons quins Departaments més: els que estaven a fàbrica, les polidores... i si no et trobaves gaire bé ho deies i a l'endemà el metge et feia un anàlisi de sang. Estava allà a la fàbrica i feia les revisions tant a homes com a dones, no hi havia distinció, però si una dona estava embarassada la feia anar a l'especialista.

Els hi feia revisions, els feia prendre llet, anaven amb guants... però allò amb el temps es va arreglar, ara no me'n recordo com va ser però es va arreglar perquè els

---

³⁴² BOE número 64, de 16 de marzo de 1971.

senyors C otte tenie n molta cura: molta c ura amb els treballadors, que tothom estigués bé i que no e stigués malalt per causa de la feina. Només hi havia aquest departament de polidores, que eren les que polien les gafes i les d'aixòs, però això amb el temps es va arreglar. Elles no portaven protecció, als vidres, el departament del forn no sé si tenien alguna cosa per l'escalfor, amb això tenien molta cura i es feien revisions constants. Hi va haver una noia que s'engostipava molt, la va mirar el metge i tenia tot això (s'assenyala els pulmons) negres i li va dir el metge "Què fa vostè que fuma tant?" i diu "Jo no fumo, el que fuma és el meu jefe" Doncs a aquest senyor no li van prohibir fumar, sinó que quan volgués fumar que sortigués a fora el pati i que no fumés més a dintre de l magatzem. Dintre de l magatzem això era, fumava molt i clar, ella estava al seu costat i llavors van prohibir fumar a dintre del departament: si volia fumar, que fumés a fora el pati."³⁴³

En altres empreses els caps no cuidaven tant les mesures de seguretat, com explicava MM (1932) durant la seva entrevista. En el seu cas, treballava en un taller familiar, motiu pel qual la infraestructura no podia ser la mateixa que la d'una empresa gran:

"Com que mai ens ha passat res, si algú s'hagués fet mal et portaven a un dispensari que hi havia al Passeig de la Pau, allavors, però ningú ha tingut necessitat d'anar-hi, però allí hi havia un dispensari."³⁴⁴

Com s'ha pogut comprovar en aquest capítol, les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* eren instruments legislatius en els que la desigualtat entre dones i homes en l'àmbit laboral es feia evident.

Les diferents *Reglamentaciones* estudiades en aquesta recerca posen especial èmfasi en diferents qüestions. A continuació es relacionen alguns exemples:

- a) Diferència en les categories professionals assignades a dones i homes.
- b) Diferència salarial entre dones i homes en treballs de la mateixa categoria professional o feines d'igual valor. En les reglamentacions estudiades s'ha

---

³⁴³ Entrevista realitzada a MR l'1 de setembre de 2010.

³⁴⁴ Entrevista realitzada a MM el 7 de novembre de 2013.

comprovat que la diferència salarial s'indicava en la mateixa taula salarial de la norma, mentre en altres disposicions es podia assenyalar d'una altra manera. Per exemple, es podia indicar que el personal femení no percebia menys del 70% (reglamentació de la indústria de l sucre) o 80 % (reglamentacions del sector del vestit, botons, farmàcies, hostaleria, etc.) del salari indicat pel personal masculí (Espuny 2007).

- c) No s'indica el mateix nombre de dies de vacances per a treballadors i treballadores joves. El permís per concórrer a les campaments o cursos organitzats pel *Frente de Juventudes* o *Sección Femenina* també era s'assenyalava en edats màximes diferents: 21 anys pels nois, 17 per a les noies.
- d) Indicació d'un horari de descans determinat per a les dones, evitant la seva ocupació en el treball nocturn.

Les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* eren una font de desigualtat en l'àmbit laboral. Regulades per la *Ley de 16 de octubre de 1942*,³⁴⁵ el seu contingut era de competència estatal, el que no deixava lloc a cap tipus de negociació col·lectiva (Espuny 2007). D'aquesta manera, l'Estat procurava dur a terme la desigualtat per raó de sexe en l'àmbit laboral que ja comença a articular al *Fuero del Trabajo de 1938*. La desigualtat salarial i l'excedència forçosa per raó de matrimoni són els màxims exponents de la política laboral de gènere del règim franquista.

En la dècada dels 60 aquesta realitat canvia lleugerament. Després de l'entrada en vigor de la *Ley de 22 de julio de 1961* i el *Decreto de 1 de febrero de 1962*, sobre la política de gènere en l'àmbit laboral, les desigualtats es van anar reduint. El canvi de les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* per *Ordenanzas Laborales*, a partir de la *Ley de 24 de abril de 1958 sobre convenios colectivos sindicales*³⁴⁶ va implicar que els sectors de treball a provessin noves normes que canviaven les diferències de les treballadores de sexe femení en relació als treballadors de sexe masculí.

---

³⁴⁵ BOE número 296, de 23 de octubre de 1942.

³⁴⁶ BOE número 99, de 25 de abril de 1958.

Com s'ha pogut comprovar en les disposicions estudiades anteriorment, a algunes ordenances sí van incloure algunes correccions, com per exemple en la qüestió salarial i en la definició de les diferents categories professionals. D'aquesta manera, el canvi en matèria retributiva assenyalava que el personal femení havia de percebre el mateix salari que el personal masculí que realitzés treballs d'igual valor. Això no vol dir, però, un canvi *de facto*. S'ha de tenir en compte que amb independència del que s'assenyalava a les normes, els empresaris podien ocupar el seu personal femení en categories professionals en el que la tasca que es realitzés fos de valor inferior. D'aquesta manera, podien seguir pagant a les dones un salari inferior al dels homes. Un exemple és el que explicava MG (1941) en la seva entrevista, doncs els companys de sexe masculí eren els joiers, mentre les dones realitzaven les tasques pròpies de les polidores. D'aquesta manera, tot i que la seva carrera professional es va allargar fins superar el període predemocràtic, recorda que els homes que treballaven al seu mateix taller percebien un salari més elevat que el de les seves companyes dones i el seu propi. Un fragment de la seva entrevista revela aquesta situació desigual:

*“Hi havia joiers i després les polidores i cobraven més. La dona sempre va ser poc valorada en aquella època, sempre ha cobrat menys del que havia de cobrar. Ara sí que comencen a estar valorades les dones. Els que clavaven les pedres cobraven més, com els gravadors, que tots eren homes.”*³⁴⁷

L'ordenança laboral de la indústria siderometal·lúrgica de 1970 exemplifica el que manifestava MG (1941) en la seva entrevista. Els joiers eren professionals siderometal·lúrgics de tercera, mentre la tasca de polir és una tasca considerada secundària, dins la categoria “obreros”. D'aquesta manera, encara que les normes estipulaven l'eliminació de la desigualtat salarial entre dones i homes, si les primeres ocupaven llocs de treball de menor categoria, el salari que percebien també era menor.³⁴⁸

---

³⁴⁷ Entrevista realitzada a MG l'1 d'octubre de 2010.

³⁴⁸ Un repàs històric de la prevenció dels riscos laborals: Pedrosa (2000).

III.5.5. Reflexions entorn a l'evolució del treball en taller o fàbrica de les dones de la mostra.

S'ha observat que l'ocupació en taller o fàbrica es concentra entre les dones de més edat de la mostra estudiada. A més a més, entre les mares de les entrevistades, dues també van treballar a un taller o fàbrica.³⁴⁹

Tot i que en el transcurs de les entrevistes no s'ha fet cap observació entorn a aquest fet, es dedueix que aquesta tendència respon a una major ocupació de dones en altres sectors, com per exemple els serveis i l'administració; ocupacions altament feminitzades. El canvi d'orientació de l'economia espanyola cap al sector terciari ofería una major ocupació en altres tipus de feina, per bé que la tendència també es dirigeix, com s'ha apuntat anteriorment, a que les noies ocupessin llocs de treball més secundaris i de caràcter més "servicial", com era l'administració i el secretariat. Alhora, les noies que ocupaven aquests llocs de treball realitzaven un menor esforç físic i podien cuidar més la seva imatge, el que era més difícil si s'ocupava un lloc de treball a una fàbrica, pel desgast físic que podia comportar. L'ocupació laboral també té relació amb els efectes que el canvi de la tendència econòmica va comportar en relació a les noies.

Després de la guerra l'aspecte físic era un assumpte molt secundari, i la realització d'esforç no era una preocupació si a canvi d'aquest es percebia un salari per sobreviure. Amb el pas del temps la supervivència econòmica es va relaxar a poc a poc, deixant pas a una vida més enfocada a altres qüestions, com la cura de la imatge personal. La forta presència de la moda entre les joves, va canviar la perspectiva de la relació que tenien amb la seva aparença, que cuidaven més. Tot i que segurament no va ser una qüestió premeditada, sí que la cosificació de les dones i la posada en valor de l'objecte sexual

---

³⁴⁹ La mare de MM (1932) va treballar a la popular Lámparas Z, fàbrica ubicada al Poble Sec i va haver d'abandonar el seu lloc de treball quan va contraure matrimoni. Aquesta empresa es caracteritzava per tenir una política molt masculista, per bé que les dones treballadores tenien molt males condicions de treball. Lámparas Z va ser adquirida per la multinacional francesa Phillips, que amb els anys va vendre el centre de treball a la nord-americana Whirlpool. Aquesta empresa, degut a la mala gestió que va dur a terme va tancar el centre de treball. Qui també va treballar a aquesta empresa va ser el cònjuge de CA (1940), qui, essent administratiu, durant la seva carrera professional va anant acumulant feines de responsabilitat fins gairebé arribar a l'edat de jubilació. Els motius pels que va abandonar l'empresa van ser per la mala gestió que la direcció nord-americana va realitzar, no per motius de gènere com sí que passar a la mare de MM (1932).

femení va coincidir, en aquest estudi, en la sortida de les dones de les fàbriques. Tot i observar aquesta tendència, les dades recollides no permeten confirmar aquesta hipòtesi més enllà de l'estudi realitzat en aquesta recerca.

III.6. Altres ocupacions al Poble Sec.

En aquest epígraf es farà un recull d'algunes de les ocupacions laborals recollides en les entrevistes que, per les seves característiques, no han tingut cabuda en altres apartats. Algunes d'aquestes són importants en un estudi que tracta sobre el gènere i el treball, doncs tracten de primera línia qüestions tan importants com l'assistència social en empreses, les mestres, el tracte de les dones en una organització tan important com la *Compañía Telefónica de España*, etc.

El criteri que s'ha seguit per a la seva selecció ha sigut, d'una banda, que siguin treballs no estudiats en altres epígrafs i que siguin d'especial rellevància per la seva regulació, per les seves característiques o per la qualitat de la descripció que se'n fes a l'entrevista o entrevistes de les dones que els van realitzar.

III.6.1. Assistantes socials, testimonis directes de la desigualtat per raó de sexe.

Aquesta feina té un estret contacte amb les persones, sobretot les que passen per situacions de dificultat. En aquesta recerca s'ha posat especial èmfasi en les qüestions relacionades amb les dones, que les mateixes entrevistades han explicat. Sovint, aquestes situacions són el reflex de l'època històrica en la que les entrevistades contextualitzen el seu relat.

Les dues dones de la mostra que van treballar d'assistents socials ho van fer en àmbits diferents. MR (1922) va passar a ocupar aquesta posició a INDO, empresa a la que havia accedit per treballar a la cadena de fabricació de la muntura de les ulleres. Pel que fa a MC (1942) va treballar sempre per institucions assistencials, fins el moment que va formar part de la divisió de l'Ajuntament de Barcelona dedicada a aquestes qüestions.

Aquesta ocupació consisteix, segons el que es desprèn del contingut de les entrevistes realitzades, en assistir a persones que necessitin ajuda en qüestions personals, com un embaràs no desitjat, o que es trobin en risc d'exclusió social.

L'experiència de MR (1922) va arribar després que la passessin a la central de l'empresa com a telefonista. Com que havia estudiat per assistenta social, quan la que ja

hi havia va marxar, li van proposar a ella ocupar aquesta plaça. Va ser d'aquesta manera com a mitjans de la dècada dels 50 va començar a realitzar aquesta tasca, la qual va ser la seva feina fins la seva jubilació als anys 80.

Després del seu trasllat al barri de Santa Eulàlia de L'Hospitalet de Llobregat, l'empresa es va anar fent més gran i la plantilla va començar a ser una gran família. Va ser per aquell motiu que els treballadors i treballadores van començar a recollir uns diners que administrava MR (1922). Aquell patrimoni havia de servir per ajudar a la plantilla en cas de necessitat i, quan la direcció de l'empresa en va tenir notícia, va voler legalitzar-ho en forma de mútua. D'acord amb la *Ley de 6 de diciembre de 1941, de Mutualidades*³⁵⁰ i el *Decreto de 26 de mayo de 1943 por el que se aprueba el Reglamento sobre régimen de Mutualidades y Montepíos*,³⁵¹ el 25 de maig de 1945 s'inscriu al Registre Oficial d'Entitats de Previsió Social l' "*Entidad Mutua INDO de Previsión Social*", que rep el número 356. Els seus estatuts es modifiquen per la *Resolución de 30 de mayo de 1968 de la Dirección de Previsión por el que se aprueba el nuevo Reglamento y Estatuto de la Entidad Mutua "INDO" de Previsión Social, domiciliada en el Hospitalet de Llobregat (Barcelona)*.³⁵²

A partir de la constitució d'aquella Mútua, l'empresa es va poder pagar operacions quirúrgiques de diferents treballadors i treballadores, i fins i tot en van poder enviar a una a la "*Leprosería Fontilles*" d'Alacant, on la dona entrevistada la va acompanyar pel seu càrrec d'assistenta social de l'empresa. Actualment els treballadors i treballadores contractats a bans de 1950 i que ja s'han jubilat cobren una petita quantitat, complementària a la pensió de jubilació. MR (1922) explicava els seus anys com assistenta social, recordant el servei que va prestar als seus companys i companyes quan van passar per dificultats personals:

“Vaig fer bastants anys de telefonista, però després, com que érem molt de personal, va sortir una llei que quan hi havia tant de personal que hi hagués una assistenta

---

³⁵⁰ BOE número 350 de 16 de diciembre de 1941.

³⁵¹ BOE número 161 de 10 de junio de 1943.

³⁵² BOE número 108 de 4 de mayo de 1968.

*social i va entrar una noia que es deia Maria Coll.³⁵³ Aquesta noia, com que jo estava en contacte amb tot hom a través del telefono pues jo sabia les coses que passaven, com per exemple quan trucaven i deien 'Per favor avisi a 'fulano' perquè vagi cap a casa que la seva dona va de part' i jo li deia a l'assistenta social, o sigui que jo ajudava a l'assistenta social perquè hi havia qui jo m'enterava de les coses no per xafarderia, xafarderia cap: per ajudar a aquella persona. Però el més important de tot és el que et vaig a dir ara: moltes noies, moltes, havien vingut del sur, moltes noies, i venien soles, aquestes noies tenien uns problemes tremendus, clar, i jo els sabia, una per exemple que estava de rellogada en un puesto, que cada dia hi anava l'home de la d'allò i es volia posar al llit amb ella... més d'una s'hi va trobar, més d'una s'hi va quedar en estat... bueno, vaig trobar de tots problemes, de tot i bastant desagradable. O sigui, jo aquestes coses les sabia; algunes perquè em tenien confiança i m'ho deien i altres doncs perquè em telefonaven i deien 'Mira que no puedo venir porque me pasa esto, me pasa lo otro' i li deia a la Maria Coll: 'Coll, que a fulano li està passant algo, algo té' i aquesta noia a vegades necessitava un lloc per anar a dormir de confiança, venien soles pobres i aquí es trobaven amb coses greus.*³⁵⁴

Les circumstàncies que patien les noies immigrants que treballaven en aquella fàbrica perjudicaven la seva integritat física i psíquica, ja que estaven desprotegides.

"Hi vaig estar molts anys i a mi em venien problemes molt greus, molt! Per exemple una noia que estava a un puesto i dormien a una habitació amb matalassos, o ni això, amb mantes i allà homes joves, dones... i quan podien doncs mira, feien d'elles el que volien, i més d'una va tindre una criatura... més d'una... i aquestes noies

---

³⁵³ L'article 82 de la *Reglamentación Nacional para las Industrias del Vidrio* de 1946 (BOE número 272, de 29 de setembre de 1946), estableix que les empreses que tinguin una plantilla superior a 100 persones, hauran de disposar d'un Agent de Seguretat, càrrec que s'interpreta que tenia l'assistenta social d'INDO. Aquesta persona haurà d'estar designada per la Direcció, i haurà de ser un tècnic auxiliar titulat o treballador de l'empresa de reconeguda competència per ocupar aquest càrrec, segons els criteris assenyalats a l'article 89 del reglament de 31 de gener de 1940 (BOE número 34, de 3 de febrer de 1940). En l'article d'aquest reglament, s'obliga als patrons a designar agents que s'ocupin de les qüestions d'higiene i seguretat en el treball, quan la perillositat i la importància de la indústria ho indiquin.

³⁵⁴ Entrevista realitzada a MR l'1 de setembre de 2010.

tenien molts de problemes, molts, clar. Llavonses me donaven uns diners, cada mes em donaven diners i si alguna noia necessitava algo, lo que fos, pues ho comprava, l'ajudava i aleshores passava comptes amb la Direcció fins que em van dir "Margarita, no ens passi més comptes, estem en plena confiança seva. Vostè presenti la nota i deixi estar els diners." Aleshores cada mes passava els comptes a la Tresoreria i em donaven els diners i els administrava (...) la que tenia un a criatura i el pare no en volia saber res... bueno, casos molt greus i vaig patir molt, perquè jo sóc molt patidora. Total aquestes noies era aquell temps."³⁵⁵

Fins i tot, en alguna ocasió va haver de parlar seriosament amb els seus caps per defensar alguna companya amb problemes, doncs les normes de l'època no permetien certes qüestions. A més a més, en paraules de la mateixa entrevistada, els membres de la direcció eren força conservadors, motiu pel qual els costava entendre certes situacions:

"Aquesta noia va quedar en estat, esperava un fill, i va vindre Don Fernando i em va dir 'Margarita, haig de parlar amb vostè, m'han dit que hi ha una noia que està en estat... pues no la vull, no la vull eh, que si aquesta noia és casada jo no la vull... no no, no pot ser.' I li dic 'Miri Don Fernando, si un dia aquesta noia quan dongui a llum no la vol, aquesta noia serà, així mateix li vaig dir, se n'anirà a fer de puta a la Rambla' i em va respondre 'Ai Margarita, no em digui aquestes coses!' 'Doncs així mateix, aquesta noia ha de menjar, el pare de la criatura no en vol saber res i aquesta noia està treballant aquí eh!' 'Però Margarita no la puc tenir aquí perquè jo...' 'Bueno vostè mateix, si aquesta noia quan aquesta noia pareixi si se'n va al carrer, se n'anirà a fer de puta!' Així li vaig dir, i era molt catòlic, ui! Bueno, al final la va deixar una temporada però ella va acabar marxant, ella mateixa va marxar i va entrar al Metro."³⁵⁶

Un altre exemple que val la pena incloure és la solidaritat existent en aquella empresa. Encara que ella era l'assistenta social i l'encarregada de prestar l'ajuda necessària als

---

³⁵⁵ Entrevista realitzada a MR l'1 de setembre de 2010.

³⁵⁶ Entrevista realitzada a MR l'1 de setembre de 2010.

membres de la plantilla de la seva empresa, alguns companys i companyes l'ajudaven en aquesta tasca:

“Em vaig trobar a una que es va tindre d’operar de trasplantes de còrnia... aquella era de Sòria. La família no podia vindre i com que nosaltres era cosa d’òptica ho vaig dir a l’empresa i la van operar, no sé si vam pagar algo, llavors no tenia ningú i vam fer entre els companys, vam fer una cadena perquè mai estigués sola: hi anàvem un company, després hi anava un altre... perquè clar es trobaven amb molts problemes... així doncs, amb aquesta noia encara tinc bastanta amistat, el transplant de còrnia el van fer a la Barraquer.”³⁵⁷

La percepció que a MR (1922) li va que dar de la seva feina va ser que les noies, sobretot si emigraven des de fora la ciutat, és que patien molt, doncs es trobaven desprotegides per afrontar situacions desagradables. Situacions que havien de patir per ser dones, com per exemple violacions, fills no de sitjats i pares que es desentenien de les criatures. Ella feia la seva feina com podia, recolzada per una direcció que no li posava gaires impediments a l’hora de fer el que fos necessari:

“I patien molt aquestes noies que venien de fora, patien molt, però potser no patien tant com altres perquè l’empresa era una empresa model.”³⁵⁸

L’altra dona entrevistada que també va treballar com assistenta social va ser MC (1942). Va començar a treballar el 1963 a Granada, ciutat a la que va viure amb la seva família des de que era petita. Quan va arribar a Barcelona a l’any 1969 i es va instal·lar al barri del Poble Sec, el primer lloc en el que va treballar va ser Càritas. Uns anys més tard, a través de la feina que feia en les comunitats de les parròquies de Sant Antoni i l’Associació de Veïns del mateix barri, va passar a formar part de la plantilla de l’Ajuntament de Barcelona. Fins a l’any 1985 no va subscriure contracte de treball amb l’Administració, com tampoc la van assegurar fins aquell any.

---

³⁵⁷ Entrevista realitzada a MR l’1 de setembre de 2010.

³⁵⁸ Entrevista realitzada a MR l’1 de setembre de 2010. A l’Annex s’aporta un carnet que acreditava a una empresa que era “Empresa Model”.

Per les característiques de la institució en la que MC (1942) treballava, les tasques que realitzava eren una mica diferents a les de MR (1922).

“Jo estava fent un treball de grup que era el, constituïa en què la persona, jo, treballava amb gent gran i amb nanos. Llavons feia com unes, una interrelació a través de llocs perquè els nanos coneixessin els adolescents com eren els avis, i els avis com eren els nanos. I això, em van vindre a buscar per fer això a tot el districte. L'altra feina que jo també feia atendre individualment a les persones, tindre entrevistes. Podia ser des d'informació, sapiguer que les persones sortir-se de l problema i, em sembla que ja està, em sembla que una miqueta era... era això. Després també hi havia el treball comunitari, que el treball comunitari era un grup de persones que llavons era una miqueta l'autoajuda. Que elles ajudaven a sortir del problema unes altres persones i tu anaves també, les acompanyaves.”³⁵⁹

Amb el pas dels anys, la societat va anar canviant i les necessitats que s'havien de cobrir eren diferents, sobretot amb la tornada de la democràcia i l'aprovació de la llei del divorci a l'any 1981. Com explicava en la seva entrevista MC (1942), aquells canvis legals i socials suposaven noves dinàmiques en els grups de treball que ella dirigia. Les inquietuds dels i les joves també es dirigien en els canvis que s'havien assolit, en gran mesura, gràcies a les reivindicacions de grups feministes:

“Mira, de lo que jo vaig fer que jo vaig fer d'això de la gent gran i nanos, naven mmm.... venien matrimonis, me recordo que en aquella època va sortir, que es va parlar molt de la, del divorci, allavorens els nanos preguntaven l'opinió de la gent gran, la que presentava era oberta (segons quins temes...) no podia, però la gent que jo tenia de gent gran ens deien 'Jo ho respetem, jo no ho faré'. També va ser quan l'aborto.”³⁶⁰

Pel que fa la qüestió de gènere, MC (1942) explicava en la seva entrevista que va viure els canvis que es van donar per a les dones en qüestions de sexualitat amb l'aparició dels anticonceptius a principis de la dècada dels 70 i amb la pràctica d'avortaments

---

³⁵⁹ Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

³⁶⁰ Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

clandestins. Les assistents socials es convertien en còmplices de les noies que els volien practicar, però que havien de trobar maneres de fer-ho sense que aquest fet suposés un risc per a la seva salut i la seva integritat física. MC (1942) explica la seva experiència al servei que depenia de l'Ajuntament de Barcelona:

“Clar, i pensa que per exemple jo vaig estar una temporada a la... amb un ambulatori que hi havia a la Plaça d’Espanya que era planificació familiar. Això va ser quan jo vaig entrar jo aquí al 73, doncs devia ser al 74, una cosa aixís, i... i jo, estava prohibit el abort, llavors venien a mi gent, i llavors jo no escrivia si no li feia a ell, li deia on podien fer l’avort, que tenien que pagar, però sabies que no eren ‘curanderos’, però jo aquí me jugava el lloc. Perquè clar, jo estava fent una cosa que estava –prohibida- clar, que estava prohibit, però a mi me pujava l’Ajuntament. Clar, tenia un recolzament, perquè clar jo depenia del centre de serveis socials de l’Eixample. Jo allà vaig estar no sé em sembla un any o dos hasta que allò va passar a Sanitat i jo vaig estar en allà. I a mi m’agradava la feina, perquè tu feies una feina que sabies que feia falta que es fes, però clar també tenies l’altra gent que sabies que no podien pagar i que anaven a ‘curanderos’, però clar. Però jo aquella feina em va agradar, em va agradar molt i per això jo sempre vaig estar a favor de l’aborto. Que cada un indi vidualment digués el que volgués, estigués a favor o no, però havia molta gent que ho necessitava, i sobretot la gent que tenien molts fills, perquè clar, jo em trobava amb la classe sobretot obrera, que els homes no volien, això aquí eh, que els homes no volien que les dones prenguessin anti conceptivos. Clar, llavors tenien molts fills i l’única forma era no tenir-los. Clar, havia gent que aquí no era com a l’estranger tancat, i podies donar aquests llocs.”³⁶¹

Un dels problemes principals era la manca d’educació i informació sexual, a més a més dels problemes d’alguns homes per usar mètodes anticonceptius:

“Hi havia clar, a veure, la gent també no estava acostumada a buscar informació, llavors lo que sí fèiem nosaltres després amb treball, lo que sí hem fet reunions d’invitar a la gent per informar, i a lo millor venia un metge o una infermera,

³⁶¹ Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

llavons sí que t'ensenyava, parlava d'aquestes coses. Però clar, llavons aquestes dones topaven a que els marits no volien que prenguessin els anticonceptius. I jo vaig estar treballant aquí primer, en el món gitano, que en el món gitano això era... qui manava era l'home. Sin embargo a mi m'aseptaven molt bé com a dona, i una dona que imposava jo, que deia el que s'havia de fer, però les seves no... Sobretot aquestes, perquè eren les que vivien en barraques, com la gent paia que vivia en barraques, lo mateix... Sí, però jo amb qui vaig treballar més no, ni amb la gent de barraques, jo vaig treballar més que els gitanos, res més. Per la gent com si diguéssim paia, com es deien, hi havia una altra assistenta social. A veure, era perquè els dos móns són molt diferents, són molt diferents. A mi m'agradava molt eh? Perquè era una cultura diferent, una mentalitat diferent, a mi m'agradava molt i clar llavons tenies que estar treballant. Que després fessin coses conjuntes, vale, després se treballava molt l'absentisme dels nanos, i de les nenes, perquè clar, amb aquesta les casaven molt joves... ara, els que eren els gitanos de diners, els que vivien per Gràcia, per aquí per la... com es diu aquest de la Cera, doncs aquests no tenien... si havia machisme no ho sé, però era d'una altra forma."³⁶²

Les paraules de MC (1942) mostren la situació de les dones en aquella època, per bé que en els principis dels anticonceptius, alguns homes decidien sobre si les seves dones els podien prendre o no. La llibertat sexual de les dones es veia coaccionada pels seus companys o cònjuges i, pel que fa les gitanes, els casaments precoços impedié que seguissin estudiant. La tasca de les assistents socials, així com de les infermeres que treballaven amb aquests col·lectius, era donar informació i procurar que tinguessin una bona salut sexual, malgrat els impediments de l'època, provocats per les relacions de poder que s'establien entre dones i homes, a més de les conviccions religioses i socials de la població.

Cal assenyalar la realitat viscuda per MC (1942) com assistenta social. En aquesta investigació ha cridat l'atenció que, tot i la situació d'inferioritat que patien les dones de les comunitats a les que assistien, a ella —com a la resta de treballadores socials— els

---

³⁶² Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

homes les tractaven amb respecte. Tot i que no s'ha aprofundit sobre les causes d'aquesta diferència de tracte, és important considerar que certes comunitats diferenciaven entre les dones que gaudien de prestigi social i tenien estudis, com podien ser les assistents socials, i les del seu entorn. Mentre les assistents socials eren agents externs enviades per l'Administració Pública, motiu pel qual tenien autoritat social sobre els homes, les dones de la seva família i l'entorn no tenien aquesta autoritat, motiu pel qual les relacions de poder canviaven. Aquest testimoni constata el fet que, tot i que la voluntat de les lleis que es venien aprovant des de la dècada dels 60 tenien com a objectiu situar a les dones a una situació d'igualtat respecte els homes, la realitat era que en la dècada dels 70 se guien subrogades al sexe masculí. En aquest cas, es tracta de comunitats molt específiques amb una cultura i creences molt concretes, que casaven a nois i noies molt joves, el que implicava l'abandó dels centres d'ensenyament i una manca d'informació sobre la seva sexualitat. Com explicava MC (1942) en la seva entrevista:

“(Es casaven) Molt joves, de totes formes em sembla que amb els altres també, els altres no t'ho puc dir, però les nenes molt joves, i els nois també eh! Els nois també però a lo millor els nois més de 16 anys no tenien eh...”³⁶³

En el cas de les dones el seu destí era cuidar la família, el paradigma del rol tradicional del sexe femení que s'ha vingut estudiant en aquesta recerca. Tot i això, en els últims anys la feina que s'ha fet amb la comunitat gitana ha permès que les noies segueixin estudiant i arribin a la Universitat si així ho desitgen, el que ha implicat una major alfabetització d'aquesta comunitat i de les noies que l'integren, a més de poder accedir a llocs de treball qualificats.³⁶⁴

Al llarg de la seva carrera professional, MC (1942) va ser testimoni de moltes situacions complicades i dels canvis socials que es van donar en qüestions com l'educació acadèmica i sexual de les dones, sobretot en barris i comunitats de nivell econòmic baix. Al llarg de la seva entrevista, reflexionava sobre el fet que aquests canvis també els

---

³⁶³ Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

³⁶⁴ Un exemple és <http://www.amuradi.org> l'associació de dones gitanes universitàries d'Andalusia. En l'actualitat, el fet que dones gitanes accedeixin a la Universitat està deixant de ser un fet excepcional.

observava en relació a la vida que tenia la seva mare pel fet de ser dona i les diferències que ella mateixa va experimentar respecte a la seva predecessora. Aquestes eren les seves paraules:

“Sí, clar... els canvis socials els vam viure molt de prop. Mira, jo amb la meua mare vaig veure que hi havia un abisme, i això que la meua mare havia treballat i tot³⁶⁵, però llavors nosaltres ens ha anat canviant, jo sempre dic que som, hem sigut la generació que hem gafat més canvis. Clar, hem agafat el canvi molt gros de la dona, hem agafat el canvi de coses que no estaven permeses, que eren tabú, clar, llavors aquests canvis hi haurà gent com jo que ho han acceptat, que es veia que tu encara que no ho volguessis fer, però que eren coses que tu ho anaves respectant, com havia gent que deien ‘No, això se té que fer, perquè clar, el que no podem imposar nosaltres, si jo penso que l’aborto no el vull fer, no puc imposar a la resta de la comunitat que això no es pot fer’. I nosaltres, per mi, hem sigut la generació que hem tingut molts canvis, hasta arribar, clar... i nosaltres ara mateix els nostres fills, clar, quan el meu fill gran ens deia ‘Mare, parla’m del teu noviatge’ clar, quan jo li vaig parlar, clar diu ‘Podia ser això aixís mare?’ dic ‘Sí, és que tu no pensaves ni en relacions, perquè tu sabies que allò no es podia fer’. Ara penses ‘Coi’, jo no vaig perdre molts anys perquè nosaltres vam estar un any i mig de relacions, però aquesta gent, que la meua cunyada que es va tirar sis anys, tu penses ‘Coi, total què?’ Coneixies, però lo altre no. I clar, jo sempre, jo sempre he dit que s’ha millorat a millor eh. Tots els canvis que han hagut per mi ha sigut a millor.”³⁶⁶

A més de la qüestions socials que aporta el testimoni de MC (1942), en la seva entrevista també es va tractar les dificultats existents a l’Administració Pública per subscriure un contracte de treball i perquè asseguressin a la plantilla a la Seguretat Social. És per aquest motiu que els primers anys que va treballar per l’Ajuntament de Barcelona va haver de contractar una assegurança privada, per poder tenir cobertura mèdica en cas de patir un accident o estar malalta:

---

³⁶⁵ La seva mare va ser la primera secretària dona de l’empresa Hispano Olivetti, però va haver d’abandonar el seu lloc de treball quan va contraure matrimoni.

³⁶⁶ Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

“Jo vaig acabar els estudis i al setembre vaig entrar a... i llavors vaig entrar al Gobierno Civil de Granada i vam entrar un equip per portar, que avui dia seria un centre de serveis socials i una escola per treballar conjuntament, i no vaig estar assegurada... no vaig estar assegurada. Després vaig arribar aquí, vaig treballar per Càritas, tampoc vaig estar assegurada, i després vaig entrar a l’Ajuntament, a un grup que es diu, no que es deia la PTS i vaig estar un any, o un any i mig o dos anys sense estar assegurada. Llavors quan va haver les eleccions de l’Ajuntament, va entrar un que també era socialista, però va dir que no volia sapiguer res d’això, que això era una cosa il·legal. Els talons els obràvem en nom del portador i cobraves una mica més que els funcionaris perquè tu tinguessis el teu seguro privat, la mútua. Si nena, jo quan vaig entrar em vaig quedar de pedra... després ja va... ja després vaig ser, me van assegurar, i després vaig aprovar, vaig entrar, vaig aprovar les oposicions a l’any, espera’t, 85 és quan me van assegurar, pues vaig entrar... pues no me’n recordo. Però bueno, vaig estar un any sense assegurar a la PTS, em sembla que vaig estar dos anys, doncs va ser a conseqüència de que van estar 5 anys sense fer oposicions. Llavors feia falta professionals i ho van fer-ho d’aquesta forma. Però clar, va ser fatal. Però bueno, després jo ja vaig entrar... quin any vaig entrar jo? El 86 era allò... podria ser el 87 o el 88. No me’n recordo eh, no me’n recordo...”³⁶⁷

En aquest cas, la manca d’assegurança social i la manca de contracte de treball en règim laboral no s’interpreta que fos per una qüestió de sexe, és a dir, que la situació es donés perquè eren dones. En aquest sentit, una de les avantatges de l’Administració Pública és que no existia diferència salarial entre dones i homes. A diferència de l’empresa privada, després de l’arribada de la democràcia la igualtat salarial era un fet:

“Sí, però nosaltres, l’Ajuntament ha tingut una cosa, que sempre ha cobrat el mateix l’home que la dona. Nosaltres hem cobrat sempre el mateix, si hi havia un home que era tècnic mig, que era Coficient B, si era tècnic mig cobrava el mateix que la dona. Amb això sí tinc que dir que l’Ajuntament no ha fet separacions d’home i de dona.

---

³⁶⁷ Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

No. I també te vaig a dir, m'he sentit molt ben pagada. Ha sigut just lo que sempre, el que passa és que sempre hi havia moviments i tu te ficaves en el moviment, si hi havia vagues, però hi havia una companya i jo que sempre dèiem 'Nosaltres ens considerem ben pagats'. Perquè és veritat."³⁶⁸

Els testimonis aportats per les dues dones entrevistades que van treballar d'assistents socials entre les dècades dels 50 i els 70, i en anys posteriors, ens permeten conèixer quina era la situació de les dones en aquells anys, sobretot les migrades, les que tenien estudis i salaris baixos i les que formaven part de certes comunitats. Si la situació de les dones del Poble Sec no era fàcil, les seves paraules ens acosten a realitats més dures. La violència contra les dones era una realitat que s'amagava, per bé que les assistents socials coneixien de primera mà situacions desagradables, que amb la seua ajuda intentaven resoldre. La tasca assistencial era necessària, per bé que la desprotecció de l'Administració –en els primers anys de feina, MC arriscava la seva feina recomanant metges per practicar a vortaments a les dones que ho de situaven i necessitaven- i la manca d'educació sexual més enllà dels serveis socials, implicava la perpetuació de la violència estructural contra les dones i la perpetuació dels rols de poder sobre aquestes. Les qüestions referides també es traduïen en qüestions laborals i salarials, ja que les dones que abandonaven aviat els estudis, fos per la pressió del grup social immediat o per casar-se, ocupaven llocs de treball de qualificació baixa, amb un salari igualment baix. Aquest fet era una altra manera de mantenir subrogades a les dones.³⁶⁹

III.6.2. *Compañía Telefónica Nacional de España.*

Una experiència ben diferent és la de CG (1936), qui va treballar a la Telefònica. Filla de modista i d'encarregat de botiga, va poder cursar magisteri. Finalitzats els estudis i a l'hora de fer les oposicions, els seus pares van posar pegues a la possibilitat que li assignessin una plaça lluny de Barcelona. Va ser per aquest motiu pel qual va provar sort tant a l'Ajuntament de Barcelona com a la *Compañía Telefónica Nacional de España*, on finalment li van donar un lloc de treball. Després de passar els exàmens, CG

---

³⁶⁸ Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

³⁶⁹ Obres entorn a la feina d'assistència social: Cerdeira (1987).

(1936) va haver de fer més cursos, que tenien en l'objectiu d'ensenyar a la plantilla el funcionament del seu lloc de treball. Així ho explicava a la seva entrevista:

“A Telefònica es tenien que fer uns curssets, bueno... passar l'examen que hi havia abans i des del moment que t'admetien és que ja havies presentat un currículum (...) i després et feien uns curssets de tres mesos per sapiguer tot, tota l'ensenyança de cara a Telefònica. Eren classes, tenia classes però no eren pràctiques encara, classes teòriques de tot i després et feien una revisió mèdica i després de la revisió mèdica si tot el perfil era el que ells volien t'admetien o no. Era uns tres mesos de prova, una cosa així.”³⁷⁰

Aquest sistema de selecció estava regulat als articles 24 i 25 de la *Reglamentación Nacional de Trabajo en la Compañía Telefónica Nacional de España de 20 de junio de 1947*.³⁷¹ Els cursos de formació es preveïen als articles 40 i 41 del mateix cos legal. La *Compañía Telefónica Nacional de España*, empresa fundada a Madrid el 24 d'abril de 1924 sota la forma jurídica de societat anònima, tenia la concessió pública del servei de comunicació en virtut del contracte entre l'Estat i l'empresa, aprovat per *Real Decreto* de 25 d'agost del mateix any (Borderías 1993). Aquesta concessió va ser derogada per la *Ley de 31 de diciembre de 1945*,³⁷² que autoritzava a l'Estat a celebrar un nou contracte amb aquesta companyia, aprovat per *Decreto de 31 de octubre de 1946*.³⁷³

CG (1936) va entrar a treballar a Telefònica a l'any 1954, època en el que el personal del Departament de Trànsit es va duplicar (aquell any eren 5.548), el que també va comportar l'augment del personal femení (Borderías, 1993). Al cap de cinc anys va passar a treballar al Departament Comercial, fins arribar a ser Cap de Negociat. Pel que fa al Departament de Trànsit, el mal estat del material i les instal·lacions que havien d'emprar les seves treballadores era molt evident. El deteriorament del material telefònic que usaven les telefonistes, sobre el qual no es va invertir suficientment, es va compensar amb un augment de la mà d'obra femenina (Borderías, 1993). L'ocupació de

---

³⁷⁰ Entrevista realitzada a CG l'11 d'octubre de 2010.

³⁷¹ BOE número 191, de 10 de julio de 1947.

³⁷² BOE número 3, de 3 de enero de 1946.

³⁷³ BOE número 314, de 10 de noviembre de 1946.

dones en una secció en la que va disminuir la inversió en material, responia en la manca de consideració de les tasques que realitzaven en aquesta empresa. A més de ser un fet que respon a una evident discriminació laboral per raó de sexe, no és un cas aïllat. L'avanç de la tecnologia en alguns sectors feminitzats no sempre ha estat ben rebuda, com és el cas de la indústria cigarrera. La modernització no sempre va anar a favor del treball de les dones, per bé que en ocasions es va traduir en l'eliminació dels llocs de treball ocupats per les *cigarreres*. (Gálvez, 2000). És per aquest motiu que es van oposar a la modernització de la indústria tabaquera, tot i que les seves condicions de treball eren pèssimes.

Una vegada va passar totes les proves i el curs de formació, CG (1936) va començar a treballar al Departament de Trànsit, sota la categoria professional de "*Ayudante de Tráfico*", regulada a l'article 11 i enquadrada en el Grup 2 d'Administració, Classe 2^a. En els anys que va estar en aquell Departament al centre de treball de Plaça Catalunya, va atendre trucades telefòniques i havia d'utilitzar els panells per atendre les conferències. Recorda que les seves companyes de Trànsit eren dones, però que entre els caps també hi havia dones, a més d'homes. L'article 15 de la norma regulava el treball de telefonista usant el femení en la denominació de les categories professionals, des de les auxiliars a les caps, per bé que la feminització d'aquesta secció corresponia a les normes convingudes pel règim, segons les quals les contramestres de les treballadores dones havia de ser personal de sexe femení.

Les taules salarials de la *Reglamentación* de 1947 determinaven que una "*Ayudante de Tráfico*" tenia assignat un salari de 9.600 pessetes mensuals, el mateix que un Oficial de 1^a, un Traductor o una Supervisora de Servicio de Unidades. Aquesta norma equiparava el salari del personal que realitzava les tasques administratives més complexes, amb els que traduïen documents, coordinaven i atenien trucades de tota classe, a més d'altres tasques annexes i finalment, amb la "supervisora" (dona) que "*A las inmediatas órdenes del Encargado del Grupo de Unidades de una Central, fiscaliza el trabajo de cada señorita representante de servicio, las instruye debidamente y coordina la labor de todo el personal a sus órdenes*" (article 11). A l'Administració, la divisió sexual del treball ja es plasma va sobre el paper, doncs la mateixa *Reglamentación* enumera la

classificació d'Inspectors i Caps, els qual tenien assignat un salari major que les categories professionals anteriors.

A la taula salarial d'aquesta norma es pot detectar la diferència salarial, tot i que l'assignació de categories professionals concretes per a les dones de la companyia compliquen la comparació entre la retribució que rebien aquestes respecte a la dels seus companys. Tot i això, en una categoria professional en la que hi havia dones i homes sí que s'indica una diferència salarial. Mentre els ordenances homes percebien 5.600 pessetes mensuals de salari base, les dones en cobraven 4.200. La diferència de 1.400 pessetes evidencia les diferències entre dones i homes en la companyia. Aquesta divergència entre ordenances d'un i altre sexe es manté a l'*Orden de 26 de octubre de 1956 por la que se modifican los sueldos y salarios de la Reglamentación Nacional de Trabajo en la Compañía Telefónica Nacional de España*.³⁷⁴ En aquesta norma, els ordenances masculins percebien 16.395 pessetes, mentre el salari de les dones que ocupaven el mateix càrrec era de 13.140 pessetes. La diferència s'ampliava a 3.255 pessetes mensuals, el que suposava una major discriminació salarial de les dones respecte els homes que realitzaven una tasca d'igual valor.

Tornant a la norma de 1947, on no s'assenyalava una diferència entre els membres de la plantilla més joves d'un i altre sexe, era en els dies de vacances per assistir als campaments del *Frente de Juventudes*. L'article 84 només determina que abans del 15 de maig ha d'existir el llistat de personal que assistirà a aquests campaments, per poder concedir-los els dies de vacances que els corresponguessin.

Seguint amb la regulació interna de Telefònica, cal fer una revisió a l'*Orden de 30 de abril de 1955 por la que se restablece el artículo 123 de la Reglamentación de Trabajo de la Compañía Telefónica Nacional de España*.³⁷⁵ Aquesta norma torna a posar en vigor la jubilació forçosa que s'havia previst a la *Reglamentación* de 1947, i que era de 70 anys pels homes i de 65 per a les dones. La norma no justifica aquesta diferència en la jubilació de dones i homes, per bé que s'estima que és una distinció que respon als

---

³⁷⁴ BOE número 310, de 5 de noviembre de 1956.

³⁷⁵ BOE número 136, de 16 de mayo de 1955.

principis de l'època, segons els quals l'home tenia "més dret a treballar" que la dona i tenia més força física que aquesta, motiu pel qual "podia treballar més temps".

Pocs anys més tard es reforma la normativa laboral de l'empresa, a través de l'*Orden de 10 de noviembre de 1958 por la que se aprueba el nuevo texto refundido de la Reglamentación Nacional de Trabajo de la Compañía Telefónica Nacional de España*.³⁷⁶ En aquesta norma es fa una divisió entre subalterns masculins i femenins. Pel que fa a aquestes últimes, la definició de la categoria professional inclou tasques de neteja, mentre els homes tenien encomanades altres tasques de vigilància física, a més a més de tasques de caràcter intel·lectual i burocràtica. La definició de "*subalternos femeninos*" és la següent:

"Art. 30. Categorías de ascenso por antigüedad –Subalterna Mayor. Subalterna Principal de Primera. Subalterna Principal de segunda. Subalterna de primera. Subalterna de segunda. Subalterna de entrada.- Incluyen estas categorías a cuantas empleadas tienen atribuidas funciones de vigilancia de los locales de la Empresa, la ejecución de los recados y encargos que se les encomiende, la recogida y entrega de la correspondencia, la preparación y servicio de café al personal de operación de tráfico, limpiando los utensilios y vajilla y otros cometidos análogos. Los trabajos de limpieza de las dependencias de la Compañía correrán a cargo del personal de la contrata suscrita al efecto y a las empleadas de la categoría a extinguir de Mujer de limpieza."

Com es pot comprovar, la divisió sexual del treball a la *Telefónica* obeïa als rols socials assignats a dones i homes. Mentre a aquests últims se'ls adjudicaven tasques amb més transcendència pel curs econòmic de l'empresa, a les dones se les encomanava tasques pròpies de les mestresses de casa, rebent un salari a canvi d'aquests serveis. L'article 53 preveia que les dones no poguessin ascendir a la categoria professional de "Jefes", amb l'excepció que tot el personal que es tingués a càrrec fos de sexe femení. En conseqüència, com que les dones tenien assignades unes tasques concretes, com telefonistes, ocupar un lloc de treball superior era difícil, doncs les caps dones que hi podien haver es limitaven als departaments ocupats per aquestes mateixes.

---

³⁷⁶ BOE número 283, de 26 de noviembre de 1958.

Pel que fa el salari, en aquesta norma s'egueixen existents diferències. Mentre els subalterns homes, els "majors" tenien assignat un sou base de 35.000 pessetes mensuals, les dones de la mateixa categoria professional en percebien 23.000; 12.000 pessetes mensuals de diferència. Aquesta diferència se seguia donant en totes les categories amb una diferència de sexe, motiu pel qual en aquest període es contradiu al que deia CG (1936) en la seva entrevista:

*"Bueno, si eren jefes llavons o jefes de secció o del departament que estàvem, aquí a Barcelona hi havia moltes centrals i hi havia una quantitat que depenia d'un jefe de central: aquesta persona suposo que devia cobrar, com ara, devia cobrar una mica més, però si eren del mateix rang cobraven igual."*³⁷⁷

Les reglamentacions aprovades en un temps posterior, en els anys 1971³⁷⁸ i 1974,³⁷⁹ respectivament, no corregeixen les desigualtats per raó de sexe existents en les normes estudiades. En cadascuna d'aquestes es regulen qüestions específiques com la incorporació de noves categories professionals i l'accés a l'empresa, entre d'altres. Tot i les modificacions legislatives que s'aproven per suprimir certes desigualtats per raó de sexe en l'àmbit laboral, a la Telefònica no s'aprova cap reglamentació que adapti les normes de l'empresa a les novetats normatives, com sí va ocórrer en altres sectors estudiats en aquesta investigació.

El que sí complia Telefònica en tant que empresa gran, era en la prevenció de riscos laborals i de la higiene en els llocs de treball. Fins i tot, la plantilla gaudia d'una mútua privada, per la que tenien certes avantatges en el camp sanitari. Aquestes avantatges s'ampliaven a les famílies dels membres de la plantilla. CG (1936) ho explicava d'aquesta manera:

---

³⁷⁷ Entrevista realitzada a CG l'11 d'octubre de 2010.

³⁷⁸ Orden de 30 de octubre de 1971 por la que se incorporan nuevas categorías profesionales a la Reglamentación de Trabajo de la "Compañía Nacional Telefónica de España" de 10 de noviembre de 1958. BOE número 298, de 14 de diciembre de 1971.

³⁷⁹ Orden de 22 de diciembre de 1974 por la que se modifica la Reglamentación Nacional de Trabajo en la "Compañía Nacional Telefónica de España" de 10 de noviembre de 1958. BOE número 4, de 4 de enero de 1975.

“Teníem la revisió mèdica anual i després teníem els nostres metges. Precisament Telefònica no estava dintre de la Seguretat Social, teníem una mútua i tot ho teníem diferent, teníem metges diferents, especialistes diferents... tot. I ho van treure quan vaig estar prejubilada. Vam tenir sort, els millors metges estaven a Telefònica, tant en medicina familiar com especialistes, cirurgians, teníem molt i e stàvem molt bé. Telefònica estava molt bé. (...) Els mateixos metges els deien com havien d’evitar accidents, en teníem de molt bons i quan et trobaves malament teníem un dispensari especial a la Telefònica.”³⁸⁰

Com s’ha pogut comprovar a partir de les normes estudiades, en aquella època la *Compañía Nacional Telefónica de España* no era una empresa model en torn a la igualtat de les dones, per bé que va mantenir la desigualtat salarial entre la plantilla per raó del seu sexe a pesar de les reformes legislatives dels anys 60 i 70. Tanmateix, CG (1936) recorda la seva experiència laboral amb entusiasme, ja que en té molt bons records:

“Érem una empresa que era molt complerta. Jo si tingués que tornar a néixer, tornaria a treballar a Telefònica. Em va agradar molt, vaig estar sempre molt bé i molt a gust, teníem que treballar però tothom ha de treballar. Si hi ha puestos que les lloquen per treballar però no fan res encara és més còmode.”³⁸¹

III.6.3. La perruqueria del carrer Concòrdia, l’essència del barri.

La perruqueria de CF (1918) del carrer Concòrdia és una de les més antigues del barri. Actualment ja compta amb la tercera generació de perruqueres. Sent un negoci familiar, va començar a treballar-hi aprenent l’ofici als 12 anys, al costat de la seva mare. Així recordava els seus primers anys entre cabells i raspalls:

“Era més aviat petitona i m’enfilava per poder... perquè la palangana la teníem aquí, aquí treball àvem i la palangana la posàvem al mig i llavors, perquè aquí també fèiem les permanents... clar érem tanta gent treballant i era tan gran tot! I

---

³⁸⁰ Entrevista realitzada a CG l’11 d’octubre de 2010.

³⁸¹ Entrevista realitzada a CG l’11 d’octubre de 2010.

teníem un silló molt gran per fer peus i per fer massatges i per fer coses. La meva mare era perruquera de tot... quan venia una nena que necessitàvem una altra noia perquè ens ajudés o així que hi havia molta feina i s'havien de fer ràpid les coses, pues només que entrava, parlava una mica i ja deia... ja veia que no perquè ja veia no sé què que ja no. Ho tenia tot tan perfecte i tan bé que només parlar o només veure-la ja deia 'Aquesta nena no serveix per res'”³⁸²

La perruqueria té una estreta relació amb les tasques de cura de la família, en concret amb la higiene, l'estètica i la imatge personal. Tot i que en moltes ocasions els perruquers més populars són homes, és un sector en el que les dones tenen i tenien grans quotes de treball. Una altra cosa eren els barbers, els que s'ocupaven i s'ocupen de la imatge masculina. Pel que fa aquesta especialització, l'*Orden de 16 de marzo de 1950, por la que se aprueba la Reglamentación Nacional de l Trabajo en las Peluquerías*,³⁸³ assenyalava tres tipus diferents de perruqueries: les de senyora, les de senyor i les de senyor i senyora. En qualsevol cas, a Catalunya la paraula més arrelada per referir-se a les perruqueries d'homes és barberia, terme amb el que es referirà a aquests tipus de negocis en cas que fos necessari. Aquesta divisió de les perruqueries de dones i homes torna a sorgir a l'*Orden de 28 de febrero de 1974 por la que se aprueba la Ordenanza de Trabajo en Peluquerías de Señoras y Caballeros, Institutos de Belleza, Salones de Manicura y Pedicura, Establ ecimientos de Baños, Saunas, Gimnasios y Similares*³⁸⁴. En aquesta ocasió, la de nominació és de “*Peluquerías de Señoras y Caballeros*”, tot i que, lògicament, segueixen existint salons per a dones i per a homes de forma separada i conjunta, que s'anomenen “unisex”.

És interessant assenyalat que la norma de 1950, malgrat separar les categories professionals segons el sexe de la clientela de les perruqueries (per a dones o per a homes) en cap cas hi ha distinció de sexe en el personal. Fins i tot, quan en el seu article 8 es defineixen els *Oficiales mayores* de les perruqueries de senyora, s'indica “*Profesional de uno u otro sexo*”. En el cas de les perruqueries d'homes, tampoc

---

³⁸² Entrevista realitzada a CF el 4 de novembre de 2010.

³⁸³ BOE número 82, de 23 de marzo de 1950.

³⁸⁴ BOE número 63, de 14 de marzo de 1974.

s'indica la necessitat que el personal sigui masculí o femení, motiu pel qual es presumeix que podien ser tant dones com homes. És important assenyalar a aquesta indistinció, per bé que en aquella època, la divisió social i laboral entre dones i homes sovint estava molt marcada.³⁸⁵ La categoria professional en la que sí existia divisió sexual era en els subalterns. Mentre el personal de neteja havia de ser femení (*“Mujeres de la limpieza”*), els netejadors de bot es eren homes (*“Es el operario...”*). Aquesta divisió no canvia a l'ordenança de 1974, tot i que les *“Mujeres de la limpieza”* es passen a anomenar *“Limpiadora”*.

On sí s'estableixen diferències entre les perruqueries d'homes i de dones és en el salari, tot i que no existeixen diferències en el personal per raó del seu sexe. Aquesta diferència fa pensar que, per la dificultat major que representa l'elaboració de qualsevol activitat als cabells de les dones (des de rentar a pentinar), s'assignava un salari major al personal d'aquest tipus de centre. Mentre el salari garantit d'un oficial d'una perruqueria d'home en la zona 1³⁸⁶ és de 20 pessetes diàries en els establiments de classe A (la de major qualificació), un oficial de perruqueria de senyores de la mateixa zona és de 26,60 pessetes al dia (sense especificar la categoria de l'establiment). El personal subaltern també tenia diferències; ja que les dones de la neteja de qualsevol zona i qualsevol tipus d'establiment cobraven 2 pessetes/hora, els netejadors de botes tenien assignat un salari que anava des de les 14 a les 15 pessetes hora en establiments de classe A, segons la zona, essent major el salari en la zona 1 que en la zona 3. En altres tipus d'establiments el salari també era variable, però sempre més elevat que el de les dones de la neteja, malgrat pertànyer al mateix grup professional. El major salari dels oficials majors de les perruqueries de dones i homes, a l'ordenança de 1974 segueix sent més alt en el primer supòsit, essent en el primer cas de 260 pessetes/dia i en el segon de 240 pessetes/dia. Tot i això, el salari diari de les categories inferiors sí que és igual. El que sí que se suprimeixen són les diferències salarials entre els titulats superiors i de grau mitjà, que són igual en tots els tipus d'establiments regulats en

---

³⁸⁵ Com s'ha explicat en un altre capítol, l'any 1937 es regulava la necessitat que les contramestres de les treballadores dones fossin dones, i que les dependents dels comerços d'articles d'ús femení, també fossin dones.

³⁸⁶ Es pren com a referència la Zona 1 per correspondre a la ciutat de Barcelona.

aquesta norma, així com les diferències entre les classes d'establiment i la zona d'activitat del mateix.

El que és interessant de l'experiència de CF (1918), és descobrir quin tipus de públic podia tenir una perruqueria d'un barri com el Poble Sec, partint de la postguerra fins els anys 70:

“El barri del Poble Sec sempre ha sigut bohemí i obrer. (...) En la seva època el que es feia molt en la guerra perquè la gent anés pentinada i no gastessin el que no tenien aleshores es feia una... pagaven una setmanada i amb aquella setmanada que era una pesseta es venien a pentinar cada dia i això pues requeria fer-los el monyo amb el crepet, posar-los-hi les ondetes... cada dia es venien a pentinar però tenien una quota que pagaven cada setmana poder... què podia ser, una pesseta? Pagaven una quantitat a la setmana i es podien venir a pentinar cada dia els monyets que portaven i aquelles coses... Jo recordo que era petita i desfer aquells monyos et venien unes bafarades! Perquè no es rentaven mai el cap. Hi havia aquella senyora que no s'havia rentat el cap en la seva vida perquè s'ofegaven, vull dir es rentaven el cap amb farina a casa seva. Es posaven el cap ple de farina, la farina absorbia la grassa, llavors l'expulsaven ben expulsada i ja està. (Amb el pas dels anys) Llavors les que eren més progressistes aquelles sí que venien a rentar-se el cap i fer-se la permanent i tot es aquestes històries però les que eren més antigues amb farina o amb alcohol s'ho arreglaven i a vegades venien i et quedaves amb totes les pintes blanques de la farina que s'havien ficat al cap, i bicarbonat... clar eren coses que en aquelles èpoques la gent anava molt justa i amb lo que deies abans de l'Auxili Social jo recordo que aquí hi havia molta gent vull dir que tenien el marit empresonat i aquesta cosa i tenien els fills a l'Auxili Social. (...) Hi havia molta gent que no es podia permetre... que els pares treballaven o havien de treballar, perquè tothom treballava, pujaven amb els avis, que no és nou d'ara que ja venia de llavors. Normalment quan es casaven es quedaven a casa cuidant els avis i els nens però en aquelles èpoques que hi havia molts homes que havien marxat a la guerra o que havien quedat vídues o que més aviat tenien els homes empresonats perquè els havien agafat a la banda roja per casualitat pues aquells nanos passaven

*a l'Auxili Social perquè no creien convenient que s'estiguessin sols amb la mare o si la mare havia de treballar pues se'ls emportaven a l'Auxili Social.*³⁸⁷

Com es pot comprovar, les vivències de la perruqueria eren el reflex del moment social viscut: després de la Guerra Civil, una despesa que s'estalviava tant com es podia era en la cura dels cabells per considerar-ho una qüestió menor front altres necessitats com per exemple menjar. Amb el pas dels anys, quan l'economia va començar a millorar, les dones més joves (que CF anomena "progressistes", però pel context de la conversa es referia a "joves") podien invertir més diners en la cura personal. Mentre unes es rentaven el cabell a la perruqueria i es feien permanents, gastant força diners en la cura de la seva imatge, les dones més grans que s'havien estancat en el passat i en la mentalitat de l'estalvi, es feien els recollits amb el material que tenien a casa. Aquest fragment constata una qüestió que va més enllà de la feina de perruquera; doncs és el reflex d'un barri, un moment històric i una manera de sobreviure.

Un altre sector de clients i clientes molt importants eren les coristes de sales com *El Molino*. Com li va passar a AG (1928) fent de modista, CF (1918) compaginava les clientes del barri amb les ballarines, les que anaven a la seva perruqueria abans d'actuar a les sales a les que treballaven. Com afirmava en la seva entrevista, el Poble Sec d'aquella època era entre bohemí i obrer, el que també es notava en alguns negocis locals. El diàleg entre la gent autòctona i les treballadores dels cabarets era força interessant, per bé que formaven part de dos móns totalment diferents.

"Després de la guerra i tot plegat, al Poble Sec i al Paral·lel hi havia tota la sèrie de teatres, cabarets i aquestes històries i llavons pues aquesta gent i a vegades, moltes vegades anaven a les peluqueries del barri i això volia dir que entre funció i funció es venien a arreglar; els tenies que arreglar postissos, els havies de fer postissos, teníem que fer aquestes coses i podíem estar treballant fins a les deu de la nit o fins les onze de la nit. Entre funció i funció s'ho venien a fer i si no eren les vedettes eren les últimes que remenaven la cua darrere de tot, era gent que venia, que estava per

---

³⁸⁷ Entrevista realitzada a CF el 4 de novembre de 2010.

*aquí el barri, que vivia per aquí el barri. (...) Ui sí, totes les artistes venien! Sí sí, era tot qüestió de barri, del carrer, de l'altre carrer... tot era de barri!*³⁸⁸

En el seu dia a dia, la perruqueria comptava amb professionals contractades, a més d'alguna aprenenta. En aquest cas és interessant comptar amb el testimoni d'una propietària d'un negoci del barri, a qui algunes veïnes portaven les filles perquè aprenguessin l'ofici de perruqueres. Com passava en altres negocis familiars, no asseguraven a les que hi anaven a aprendre l'ofici, però adquirien els coneixements mentre treballaven, doncs no hi havia prou acadèmies on estudiar perruqueria o les famílies no tenien prou diners per pagar la matrícula que demanaven. En qualsevol cas, la perruqueria de CF (1918) va ser el planter de moltes perruqueres del barri:

*(Sobre si les tenien contractades) "Sí, però les que eren aprenentes no³⁸⁹. Les oficials i treballaven. Normalment entraven a treballar sense ser perruqueres, perquè no hi havia les acadèmies i aquestes coses i aleshores entraven d'aprenents i anaven pujant. Inclosiu hi havia persones que pagaven perquè les pogués tenir d'aprenenta, cosa que ells per exemple no cobraven però hi havia puestos que sí pagaven els pares uns cèntims perquè poguessin ensenyar l'ofici a aquelles nenes joves que entraven a aprendre de perruqueres i aprenien a base d'anar mirant, d'anar treballant i anar fent anant en aprenent l'ofici a casa de les pentinadores i anaven pujant de categoria i a mesura que anaven pujant era evident que quan eren aprenentes no estaven donades d'alta i quan estaven més amunt i tenien un alt nivell i quan no només feien rentar caps sinó que ja començaven a ser pentinadores i allavors que això podia durar anys no, vull dir quan ja eren pentinadores aleshores sí que se les donava d'alta al que hi havia en aquella època."*³⁹⁰

Des del moment que les aprenents assolien un estatus laboral superior, ja les contractaven i les inscrivien a l'assegurança obligatòria corresponent. Com es pot comprovar al llarg de la tesi, la manca de contracte de treball per a les aprenents era una

---

³⁸⁸ Entrevista realitzada a CF el 4 de novembre de 2010.

³⁸⁹ Tot i existir l'obligació a la Llei de Contractes de Treball de 1944 i a les normes sectorials, tant en la reglamentació de 1950 com l'ordenança de 1974. Com ja s'ha exposat en diferents ocasions en aquesta recerca, la manca de contracte de treball pel personal aprenent era un fet habitual.

³⁹⁰ Entrevista realitzada a CF el 4 de novembre de 2010.

costum força arrelada, tot i que en aquest cas sí complien les normes socials quan les treballadores ascendien a la categoria professional d'oficials. En el seu cas, tant CF (1918) com la seva mare i la filla, quan va assolir la titularitat del negoci, es van inscriure a la Seguretat Social en el règim de treballadores autònomes. Com s'ha vist en el treball a domicili, la inscripció a l'assegurança corresponent no era un fet habitual entre les treballadores autònomes entrevistades per aquesta recerca. Les que no es van inscriure, en alguns casos al·legaven que el que guanyaven no els hi arribava per a pagar-la, mentre que en el cas de la perruqueria, la inscripció com a treballadores autònomes no es qüestiona. Fins i tot, la mare de CF (1918) i ella mateixa estaven inscrites a ls *Jurados Mixtos de Servicios de Higiene* i al *Sindicato Provincial de Actividades Diversas* (al que corresponia l'activitat de perruqueria), respectivament.³⁹¹

L'activitat de la perruqueria va ser força bona durant una època, en la que es contractaven noves oficials quan les que ja hi havia marxaven al casar-se. Quan el volum de negoci va baixar, van decidir no contractar més noies perquè no hi havia tant negoci i no se les podia pagar. Va ser per aquest motiu que algunes van marxar per millorar a altres perruqueries, tot i que en la seva entrevista, CF (1918) reconeixia que la majoria de noies marxaven quan es casaven:

“Normalment les persones que han treballat aquí de sempre des de l'època de la meua àvia fins actualment vull dir s'hi han passat anys. La majoria han estat molts anys i si han plegat ha estat per qüestions de casar-se o alguna que a l'haver-hi la tercera generació i veure que la cosa s'aturava perquè hi havia una que et passava al davant i no podies millorar només una va plegar per anar a millorar a un altre lloc, normalment si plegaven era per casar-se.

---

³⁹¹ Per Orden del 2 de abril de 1963 por la que se establecen los requisitos para alcanzar la categoría de Oficial mayor de peluquerías y se exige el “carnet de Empresa responsable” a las peluquerías de señora (BOE número 89, de 13 de abril de 1963), s'exigia a les perruqueries que comencessin la seva activitat en moment posterior a aquesta norma, la possessió del carnet d'empresa responsable. La gestió del carnet s'encomanava al *Sindicato de Actividades Diversas*, organisme del *Sindicato Vertical* en el que estava inscrita CF (1918). Per obtenir aquest carnet, s'havia de demostrar estar en possessió de les aptituds tècniques i estudis suficients per exercir la professió de perruquer/a.

*Després al Poble Sec potser hi havia dues o tres perruqueries i llavors ja va començar a proliferar més perruqueries i clar el ritme de treball i de persones en van quedar dos o tres i va arribar un moment que quan es casava una ja no n'entrava una altra, aixís com abans se n'anava una i n'entrava una altra, vam tindre que anar reduint*³⁹²

És important assenyalar que durant molts anys la majoria de treballadores abandonaven el seu lloc de treball quan es casaven, qüestió que es regulava a l'article 44 de la reglamentació de 1950. Aquesta disposició es va modificar a l'article 48 de l'ordenança de 1974, quan l'excedència per raó de matrimoni va passar de ser obligatòria a voluntària, d'acord amb la normativa vigent. Tot i que CF (1918) no recorda si pagaven una dot a les noies que marxaven, la importància radica en què en un negoci gestionat per dones no es qüestionés si les treballadores havien d'abandonar el seu lloc de treball per contraure matrimoni.

La naturalitat amb la que s'explicava "que les noies marxaven quan es casaven" no ha sigut un fet aïllat en aquesta investigació. Quan s'ha entrevistat a altres propietàries de botigues, com MF (1950), en l'explicació del moment històric en el que les seves treballadores marxaven quan es casaven, aquesta realitat no s'ha posat en qüestió. Per algunes de les dones entrevistades, que les dones deixessin de treballar quan es casaven s'assumia amb absoluta normalitat. Al recordar aquella qüestió, no intervé un qüestionament ni un debat sobre aquest assumpte, el que sí que a vegades passava quan es preguntava sobre si actualment ho consideren com un fet just. Aquesta era l'explicació que en feia MF (1950):

"Al principi teníem canalla molt joveneta i clar, eren canalla, venien a jugar que deia jo, però clar ja feien algo, però després van començar unes nenes que una era la Mercedes del carrer Olivo i la vam tindre dels 14-15 anys fins que es va casar i encara casada feia alguna escapada la vigília de Reis perquè 'Me sabe tan mal no venir Montse, que lo he pasado tan bien aquí!' perquè érem com una família i el que

---

³⁹² Entrevista realitzada a CF el 4 de novembre de 2010.

els hi donàvem estaven contents, vull dir que no hi havia cap problema perquè cada any tornaven.”³⁹³

Tot i que es tractava de negocis regentats per dones, les normes entorn a l'excedència per raó de matrimoni es complien, perquè més enllà de les normes era una realitat que s'havia constituït com una costum social. En sentit contrari, les propietàries d'aquests comerços no van abandonar les seves botigues quan es van casar. Fins i tot, en el cas de MV (1918) va ser el contrari, s'hi va incorporar quan es va casar amb el seu marit. En el cas de la perruqueria de CF (1918), la seva mare va ser la primera titular del negoci, i després va ser ella qui ho va heretar quan la mare va faltar; fet que no era gaire habitual.

Tornant a la vida quotidiana de la perruqueria de CF (1918), ella sí va rebre les visites dels inspectors de Sanitat. Així ho explicava:

*“Sí, et feien moltes et feien... eren inspeccions sanitàries per com... sobretot eren inspeccions sanitàries i de treball i a vegades se t'emportaven productes perquè clar, ara tot ve envasat però llavors tot anava a gra nel, la majoria de coses anaven a granel i se t'emportaven per analitzar-los per si era real el producte que tu estaves col·locant, que tu estaves venent, si era real el que tu venies, lo que tenies aquí posat, que no fos una cosa que t'haguessis prefabricat tu mateix. Inspeccions de sanitat la majoria i inspeccions de treball com sempre hi ha hagut sí...”*³⁹⁴

Les persones que formaven part de la perruqueria sempre eren una gran família, ja que les noies que hi treballaven també en formaven part. Aquesta percepció és bastant comú entre les dones de la mostra que eren propietàries d'un establiment comercial en el mateix barri. L'ambient de barri del Poble Sec en l'època estudiada contribuïa a que els comerços no fossin nuclis aïllats, sinó que si podien s'ajudaven entre sí i ajudaven als veïns i veïnes amb dificultats econòmiques:

“A veïns que sabien que tenien mancances, no està bé dir-ho però d'anar al peixater i dir-li ‘Si et ve tal no li cobris, ja t'ho pagaré jo’, inclusiu aquí tenien empleats a

---

³⁹³ Entrevista realitzada a MF el 16 de novembre de 2010.

³⁹⁴ Entrevista realitzada a CF el 4 de novembre de 2010.

familiars d'ells, com una germana de la meva àvia, van agafar a la filla d'una altra germana que s'havia mort la seva mare i la tenien per exemple... que el pare es va tornar a casar i van venir els veïns avisant que la madrastra la maltractava, llavors el meu avi per mediació legalment la va rescatar de la família i la van tindre aquí fins que es va casar (...) i agafar infinitat de nenes i ensenyar-los l'ofici sense cobrar vull dir les que volguessis (...) Sempre ha sigut una botiga petita que hem treballat molt, hem tingut molta sort amb les nenes que ens han ajudat, no és allò de dir 'És una dependenta' sinó que som família de fa anys, o s'havien de casar o ho havien de deixar per alguna cosa, perquè ja ho deixaven perquè sempre he m sigut molt feliços."³⁹⁵

Una de les grans diferències entre els negocis ubicats al centre de la ciutat, ja fossin cadenes comercials o no, i els de barri com els del Poble Sec, era que la proximitat que implicava treballar al mateix indret en el que vivies (la família de CF vivia al pis de dalt de la mateixa perruqueria) estrenyia llaços entre les propietàries del negoci i les clientes, que es convertien en habituals. Una gran família que, en els casos analitzats en aquesta recerca, es formava a partir de l'amistat que instauraven les dones pel fet de ser veïnes. La realitat quotidiana i legal, que traslladava a les dones a la llar. És per aquest motiu que les dones casades que se les obligava a abandonar el seu lloc de treball, construïen la seva quotidianitat en l'espai del barri. Compraven a les botigues properes a casa seva, s'arreglaven el cabell a les perruqueries del mateix Poble Sec –en aquest cas– i ocupaven els espais quotidians veïnals. A través d'aquesta quotidianitat formaven vincles relacionals que encara es conserven.

L'altra diferència que s'ha detectat entre el funcionament d'un negoci gran i un de barri, és que, a pesar de ser-ne propietàries, les titulars dels establiments que s'han entrevistat es consideraven persones treballadores. És d'aquesta manera com la diferència conceptual entre els tipus de negoci arriba a incidir en la implicació de les dones entrevistades en el funcionament del seu projecte. A més a més, s'ha de tenir en compte que després de la Guerra Civil, la supervivència dels negocis va ser difícil. En el cas de

---

³⁹⁵ Entrevista realitzada a CF el 4 de novembre de 2010.

CF (1918), recordava que elles eren les primeres que baixaven a treballar encara que estiguessin malaltes, amb l'objectiu de donar exemple. Analitzat des d'un punt de vista legalista, aquesta pràctica implicava que per part de les treballadores s'establís una dinàmica de sacrificar els seus drets laborals. Tot i no ser un fet aïllat, aquesta podia ser una contrapartida de treballar en un negoci familiar: la proximitat, que tenia les seves avantatges, implicava sacrificar part dels drets laborals dels que les treballadores eren titulars. Així ho explicava CF (1918) en la seva entrevista:

“Sí, hem sigut treballadors. Els primers en obrir i treballar amb febre hem sigut nosaltres i això ha servit de precedent perquè els altres també ho fessin. Sense exigir-li ni molt menys però tu has vist que has tingut dependents que han estat malaltes o han tingut febre i han sigut dies de feina i sabien que hi havia feina i venien. I les primeres que si has tingut una criatura i podies tenir maternitat pues als vuit o deu dies ja estaves treballant. Hi ha una que porta aquí 50 i pico d'anys i encara se gueix treballant. Si es quedaven a dinar aquí procuraves que primer entressin elles i després entraves tu, el concepte més o menys era aquest. Això ja ho va instaurar la primera persona que va entrar aquí que era la meua àvia i ella era una persona que havia fet molt per al família i molt per la gent, vull dir si algú s'havia quedat sense feina o no tenia poder adquisitiu on no arribava un arribava ella i això va servir de model per a les següents generacions.”³⁹⁶

En aquesta entrevista es va percebre un sentiment de familiaritat i implicació veïnal que transcendia el mateix negoci. És important tenir en compte que les entrevistades són veïnes del barri de tota la vida i que aquesta manera de percebre el Poble Sec anava més enllà del negoci de cada família. Els nexes d'unió entre veïnes eren importants, per bé que van constituir petits nuclis de supervivència, duts a terme per dones. Dones que construïen la resistència a la carestia de vida sense ser-ne conscients, ajudant-se modestament sense fer-ne una reivindicació política. En el cas de la mare de CF (1918) i ella mateixa, des de la quotidianitat i la voluntat veïnal van ajudar a famílies que ho

---

³⁹⁶ Entrevista realitzada a CF el 4 de novembre de 2010.

necessitaven, valorant la importància que suposava ensenyar un ofici a una noia que no podia afrontar econòmicament la matrícula d'una acadèmia privada.

III.6.4. Mestres d'escola: entre els centres públics i privats.

Un altre col·lectiu que s'ha recollit en l'elaboració d'entrevistes són les mestres d'escola. Dues d'elles van treballar a un centre privat, L'Esclat, i una a l'escola pública, començant la seva trajectòria en aquesta professió en el règim d'interina, fins que va guanyar una plaça per oposició.

L'Esclat va ser una escola privada³⁹⁷ molt popular al barri fins a la dècada de ls 70, encara que avui dia encara està en funcionament gestionada per una altra empresa. Per a MRM (1923), la tradició de l'ensenyament ja li venia del seu pare, qui treballava una escola rural al seu poble d'origen, Poboleda (Priorat). En la seva arribada a Barcelona, va ser mestre de l'Escola Obrera, que depenia de l Bisbat de Barcelona. Aquesta circumstància va implicar alguns problemes, que es van resoldre havent finalitzat el conflicte bèl·lic:

“El meu pare resulta que de fet era el mestre d'allà (Poboleda) i tenia 40 alumnes, no sé quants, i ell era catòlic, és catòlic vaja, i tenia la inscripció que li havien fet era (de l'Escola Obrera de Catalunya) i li va dir al Bisbe: ‘Si dieu que jo sóc el President (l'amo) d'allà –de l'escola de monges- jo em trauran de salvar això’ (dels rojos) i va trencar el contracte de treball. I és clar, no tenia cap paper ni res. Aleshores ens van treure de l'Escola i la meua tia ens va donar un lloc perquè se n'havien anat a fora perquè els de la CNT els anaven al darrere i vam anar a la Diagonal a una casa que era estupenda, que estava molt bé, però estàvem com si fóssim rellogats, tot i que no pagàvem res de res. Llavors quan es va acabar la

³⁹⁷ L'ensenyament privat es defineix a l'article 1.2 de l'Orden de 20 de septiembre de 1943, por el que se aprueba la Reglamentación Nacional de Trabajo en la Enseñanza Privada (BOE número 266, de 23 de septiembre de 1943): “Se entiende por ‘Enseñanza Privada’ el ejercicio de la actividad docente o educativa de cualquier clase o grado, en centros no oficiales”. A partir de l'Orden de 9 de septiembre de 1961, por la que se aprueba la Reglamentación de Trabajo de la Enseñanza no estatal (BOE número 224, de 19 de septiembre de 1961), passa d'anomenar-se “privada” a “no estatal”. L'article 1.2) de la norma de 1961 ho defineix d'aquesta manera: “Se entiende por ‘Enseñanza no estatal’ el ejercicio de la actividad docente o educativa de cualquier clase o grado en Centros que no dependan directamente del Estado y cuyo personal no sea retribuido con cargo al presupuesto del mismo”.

*guerra les monges ens van tornar a venir a buscar per tornar al lloc on estàvem, al carrer Fonthonrada 8-10. I vam estar allà molt de temps fins que em vaig casar amb el Sr. Jové, el pare de les criatures...*³⁹⁸

Al cap dels anys, MRM (1923) va assumir la direcció de l'escola. En aquell moment, la va convertir en un centre laic i català, augmentant el nombre d'aules amb locals al carrer Ricart –edifici que es va construir expressament per a l'escola- i a l'Avinguda Paral·lel. A l'any 1972 van haver d'abandonar el primer local del carrer Vallhonrat, quan les monges els van fer fora de la finca. El testimoni de MRM (1923) és interessant perquè va poder anar a la Universitat per estudiar magisteri i va heretar l'escola,³⁹⁹ motiu pel qual en va ser la directora fins que es va jubilar. El fet d'estudiar Magisteri no va ser una decisió imposada pel seu pare, doncs en les diferents entrevistes que se li ha realitzat, sempre ha manifestat que li agraden els nens i que l'ofici li agrada. Tot i això, on els seus pares sí van tenir molta incidència va ser en la qüestió personal. Quan la van obligar a casar-se amb el que va ser el pare de ls seus fills i co-director del centre educatiu, ella va haver d'acceptar. Al cap d'un temps, i per desavinences personals, MRM (1923) es va separar de fet quan encara no era legal i es va divorciar així que es va aprovar la llei de 1981.⁴⁰⁰

El professorat de l'Esclat eren tant homes com dones,⁴⁰¹ i estaven assegurats i amb contracte de treball. En aquest sentit, l'article 35 de l'*Orden de 20 de septiembre de 1943, por el que se aprueba la Reglamentación Nacional de Trabajo en la Enseñanza Privada*⁴⁰² obligava a la direcció de les escoles a assegurar i contractar el professorat:

³⁹⁸ Entrevista realitzada a MRM el 19 de setembre de 2010.

³⁹⁹ Era filla única, de no haver-ho sigut i tenir un germà, hom es pot preguntar si l'escola l'hagués heretat ella o no o hagués existit alguna discriminació per raó de sexe.

⁴⁰⁰ *Ley 30/1981, de 7 de julio, por la que se modifica la regulación del matrimonio en el Código Civil y se determina el procedimiento a seguir en las causas de nulidad, separación y divorcio.* (BOE número 172, de 20 de julio de 1981).

⁴⁰¹ L'article 2 de la reglamentació de 1961 preveia l'aplicació de l'àmbit personal de la norma "*Tanto a los Profesores masculinos como femeninos que perciban sus honorarios de la entidad...*". L'única distinció per raó de sexe que existeix en les reglamentacions estudiades és en la categoria professional de "*Mujeres de la limpieza*", que en l'ordenança laboral de 1970 es passa a anomenar "*Personal de limpieza*".

⁴⁰² BOE número 266, de 23 de septiembre de 1943.

“Se establece como régimen de previsión la obligación de contratar nominalmente a cada individuo del personal docente con el Instituto Nacional de Previsión para la percepción de una renta vitalicia a partir de los sesenta años de edad. Independientemente de lo que ingresen voluntariamente los asegurados, se establece la aportación obligatoria de un 4 por 100 de la retribución a cargo del beneficiario y otro 4 por 100 abonado por la Dirección del Centro de Enseñanza.”

En el mateix sentit, l'article 14 de la reglamentació de 1961,⁴⁰³ assenyalava el següent: *“El contrato con el profesorado se hará constar por escrito (...)”*. Per tant, a diferència d'altres sectors, en els que no s'especificava una forma contractual obligatòria, pel professorat sí que s'exigeix que se celebri per escrit, del que s'havia de remetre còpia a l'*Organización Sindical (Grupo de Enseñanza del Sindicato de Actividades Diversas)* i al *Colegio Oficial de Licenciados y Doctores* o organismes similars. Aquesta exigència també s'inclou a l'article 13 de l'*Orden de 30 de septiembre de 1970, por el que se aprueba la Ordenanza Laboral para la Enseñanza no estatal*,⁴⁰⁴ el qual exigeix còpia del contracte de treball del professorat al *Sindicato Provincial de Enseñanza*, el qual depenia del *Sindicato Vertical*.

L'escola era mixta abans de la reforma de 1970.⁴⁰⁵ Tot i ser un centre progressista, en l'educació de l'alumnat masculí i femení existien certes diferències. Com anunciava l'article 17.2, relativa a l'educació bàsica, anuncia: *“Los programas y orientaciones pedagógicas serán establecidos por el Ministerio de Educación y Ciencia con la flexibilidad suficiente para su adaptación a las diferentes zonas geográficas y serán matizados de acuerdo con el sexo. En la elaboración de los programas se cuidará la armonización entre las distintas materias de cada curso y la coherencia de contenidos entre todos los cursos que integren este nivel.”* A la pràctica, aquesta “adaptació” per raó de sexe implicava que nois i noies cursessin algunes assignatures separatament:

---

⁴⁰³ BOE número 224, de 19 de septiembre de 1961.

⁴⁰⁴ BOE número 251, de 20 de octubre de 1970.

⁴⁰⁵ És a partir d'aquesta norma quan no s'especifica l'existència de centres dividits per raó de sexe, o centres específics per a alumnes de sexe masculí i de sexe femení, respectivament.

“Normalment les assignatures més matemàtiques i les més dures, eren homes, i la llengua, la literatura... I feien fins a COU, fins a PREU una temporada, el que era el PREU, que hi havia igual noies que nois eren potser... no, Déu n’hi do, era l’època que les noies també volien estudiar i no... Però era mixta, sempre va ser mixta. (...) conta 59, 69, 72 ens van treure les monges...”⁴⁰⁶

Encara que L’Esclat tenia una línia ideològica pròpia, pel que fa el currículum educatiu no podia sortir de les normes aprovades pel règim. És per aquest motiu que, encara que fos mixta, l’educació que es donava es regia per la política de gènere del règim. Segons els plantejaments educatius de l’època, les dones es dedicaven a les lletres i els homes a les ciències, tenint molt més prestigi professional aquesta última disciplina. Per tant, tot i l’existència de certes reformes orientades a garantir la igualtat d’oportunitats (Exposició de motius de la llei de 1970), l’educació encara dirigia a les dones a dedicar-se a professions secundàries o feminitzades, com el magisteri. Encara que es garantís que les dones adquirien formació i cultura, l’orientació cap a estudis amb menys prestigi no les ajudava a buscar feines amb un salari més elevat, o que poguessin estudiar segons la seva vocació, si aquesta era científica, sense que suposés una dificultat o desviar-se del camí marcat per les normes. Aquesta realitat també es donava en centres on la direcció era obertament antifranquista, com és el cas de l’Esclat, doncs el currículum el marcava el Ministeri d’Educació i s’havia de seguir.

Assumint la personalitat de la directora, L’Esclat era una escola catalanista, laica i progressista, on l’alumnat tutejava els i les mestres i només es parlava en català:

“Si, jo si era una escola que era molt maca, i no sé com li deien allavors a aquestes escoles, escola única que era catalana del tot, només es parlava català. (...) O sigui, totes les persones que anaven a l’escola, que manaven, deien que ho feien molt bé i que estava molt bé i era catalana (...) Es feia tot en català i era una escola laica i quan venia la policia havíem de dissimular.”⁴⁰⁷

---

⁴⁰⁶ Entrevista realitzada a MRM el 19 de setembre de 2010.

⁴⁰⁷ Entrevista realitzada a MRM el 19 de setembre de 2010.

El fet de ser una escola tan catalana va tenir les seves conseqüències. D'una banda, gràcies als contactes de MRM (1923), l'alumnat va poder gaudir de les visites de Lluís Maria Xirinacs, ferm defensor de l'amnistia dels presos polítics del franquisme i independentista, i de l'il·lustre escriptor Joan Oliver, Pere Quart. Tant l'un com l'altre van visitar l'escola algunes vegades per fer xerrades a l'alumnat, i fins i tot l'escriptor sabadellenc en va escriure l'himne.

“A més tots ens dèiem de tu, agnòstica, saps allò que no s'explicava, s'explicava religió si tocava perquè no hi havia més nassos, però vull dir que sí, sí. I teníem un himne que va fer el Pere Quart, el Joan (...) que llavors també va venir el Xirinacs, que estava al carrer, va venir tres o quatre vegades el Xirinacs a casa meva i els nens li deien el que els hi semblava, com ara 'A vegades sembla que no estiguis bé del cap', perquè li deien les coses a la cara, i ell deia que era veritat. (...)Va anar molt bé perquè jo era molt amiga del Xirinacs i anàvem a reunions al carrer de la gent... aquells que eren gent catalana que estaven agafats allà (a la presó Model, a favor dels presos polítics) i anava amb el Xirinacs i alumnes meus s'hi van presentar també a ajudar-lo.”⁴⁰⁸

La contrapartida a les vivències que podien tenir els alumnes entorn a la resistència política que es respirava a l'Esclat en la dècada dels setanta, es traduïen en amenaces i atacs als locals del centre. Com explicava MRM (1923) en la seva entrevista, els problemes amb els quals es van haver d'enfrontar van ser força greus i repetits en el temps. Segons el seu parer, la gent que els atacava sabia moltes coses de l'escola, doncs era una de les primeres de Barcelona en ser lliure i catalanista. Els atacs que descrivia MRM (1923) a la seva entrevista reflecteixen el malestar amb el que la gent que recolzava el franquisme viva el naixement i resistència d'escoles amb tarannà catalanista, allunyades de la praxis que ordenava el règim de s de l *Ministerio de Educación*:

“L'Escola sabien que era catalana, ho sabia tothom. Quan estàvem a la classe allà al carrer Ricart, a L'Esclat (això va ser després) va venir aquesta merda de gent i el

---

⁴⁰⁸ Entrevista realitzada a MRM el 19 de setembre de 2010.

lloc que teníem per rebre a la gent, un lloc molt maco, i llavors van tenir la barra de pixar-se i cagar-se di ntre la classe. Aleshore s tota aque sta gent que e ren independents... bé, molt catalans, eren molt catalans, no es parlava mai e spanyol, doncs ens van arribar a amenaçar ‘Te mataremos’ i hi va haver un temps que vam tenir molts de problemes i que no volia estar sola perquè teníem por d’aquesta gent (...) Sí, sí, van obrir... i dos o tres vegades vam tenir que treure tots els nanos de classe perquè ens van amenaçar que hi havia una bomba dins. Te’n recordes? Que amenaçaven de bomba...’’⁴⁰⁹

El caràcter de MRM (1923) no la va permetre a rronsar-se, ja que tot i patir atacs personals va seguir al front de l’escola tots els anys que va poder.

La difusió de l’escola la feien a partir d’Escola Privada Catalana Independent i seguien la pedagogia de Rosa Sensat,⁴¹⁰ molt implantada entre l’escola catalana progressista. Una de les avantatges de ser un centre privat era que, sí més no, podien escollir la metodologia d’ensenyament. La metodologia Sensat, basada en l’aprenentatge significatiu a partir de l’ensenyament del quotidià, s’allunyava del plantejament de l’ensenyament franquista. MRM (1923) explicava a la seva entrevista quines eren algunes de les activitats que realitzaven a l’escola:

“Sí, havia estat a Rosa Sensat. Em va anar molt bé però a última hora hi va haver problema perquè jo era de Rosa Sensat i era de tot arreu (el FPEC) i llavors no se sap el que vol dir, els mestres el que volien era estar-hi ells i allà al carrer Ricart teníem un pati molt gran i teníem tauletes i tot i cada dia fèiem exposicions i escrivíem. Llavors els alumnes, doncs teníem allà les bestioletes i els nens es miraven les bestioletes i teníem moltes gallinetes, feien els ous i ells els acabaven de... (no va acabar la frase)’’⁴¹¹

---

⁴⁰⁹ Entrevista realitzada a MRM el 19 de setembre de 2010.

⁴¹⁰ Rosa Sensat i Vilà (1873 – 1961) va ser la primera directora de la secció de nenes de l’Escola de Bosc de Montjuïc. Fundada el dia 8 de maig de 1914, també pertany al Poble Sec.

⁴¹¹ Entrevista realitzada a MRM el 19 de setembre de 2010.

La relació amb el professorat del centre no s'empren va ser bona, ja que, per diferents motius que no han sorgit a l'entrevista, van organitzar diverses protestes i la van arribar a denunciar. Així ho explicava a la seva entrevista:

*“Tots els mestres tenien contracte de treball i cotitzaven, tot i que la van portar a Magistratura. Ens van denunciar i de política com que sabien que era del Xirinacs doncs... encara és així ara. Tots són uns hipòcrites.”*⁴¹²

La qüestió de gènere no era un assumpte que preocupés a MRM (1923). Preguntada per l'opinió que tenia la gent sobre el fet que la directora de l'escola fos una dona, deia que a alguns els agradava i a altres no, tot i que fa referència a la seva persona. De caràcter fort, durant la seva vida ha sigut el que es coneix com “abella reina”. Aquest concepte s'utilitza en el feminisme per definir a les dones que ocupen càrrecs importants i no es preocupen perquè altres dones puguin arribar al seu mateix nivell. D'aquesta manera, tot i tenir una opinió contrària a què les dones es quedin a casa i no treballin, i malgrat estar molt vinculada a moviments antifranquistes, concretament els de caràcter independentista, la lluita feminista no li va interessar gaire.

Com passava en altres casos de negoci familiar, MRM (1923) va donar feina a la seva filla quan aquesta tenia 14 anys. Així va ser com AJ (1959) va començar a fer de mestra molt aviat i així ho recordava a l'entrevista realitzada per aquest doctorat:

“Amb els anys una mica injust. Penses ‘Jolín, hagués pogut fer altres coses als 14 i als 15 anys, no que em possessis amb una escola’. Coneguent el meu pare dius ‘Pues vale’. Es va estalviar mig salari... però mira, és lo que hay. És passat, no ho faria jo a una persona de 14 anys sense cap mena de formació prèvia, saps. Però bueno, lo que hay. Em vaig passar els primers dies que em moria, què feia jo amb 20 anys, totalment insegura? ‘I això què és?’ Clar, passaven de mi, no tens diguéssim la metodologia o els estris com per dir... després ja vas agafant tu sola no de dir ‘Ep!’

---

⁴¹² Entrevista realitzada a MRM el 19 de setembre de 2010.

però clar, no si aquesta 'Jolín' encara li dic al meu pare 'És que noi' 'Oh, és que com que t'agradaven els nens' Sí, però no per estar tots els dematins de... saps?''⁴¹³

Una altra de les desavantatges que va haver de patir pel fet de ser la filla dels directors de l'escola, va ser que, mentre el professorat estava contractat i donat d'alta a la seguretat social pública, a ella no la van assegurar fins que tenia 17 o 18 anys. Hi va treballar fins el 1983, quan tenia 24 anys.

L'experiència d'AJ (1959) va començar a l'escola dels seus pares, quan no tenia preparació acadèmica, ni segurament edat, per fer-se càrrec d'un grup de nens i nenes. Tot i que en les normes de 1943 i 1961 no s'estableix una edat mínima per a exercir de docent, el que sí que es requereix és disposar del títol corresponent per a poder ser professora; des de doctorat a llicenciatura o estar en disposició del títol de Mestre, segons el nivell educatiu. En aquest sentit, la direcció de l'escola no va observar aquest requisit perquè la seva filla pogués fer classes al centre. Pel que fa a la seva carrera professional, es va seguir formant i a la Universitat va estudiar Psicologia. Amb els anys, es va desvincular de l'escola dels seus pares i es va ocupar en diferents empreses, a més de l'Administració Pública, treballant per a l'Ajuntament de Barcelona i l'INEM. Per tant, la seva experiència com a mestra de nens i nenes va ser breu, tot i que per tradició familiar sempre ha estat vinculada a aquesta professió.

El que fa interessant el punt de vista d'AJ (1959) és la seva triple vessant de filla de la directora, alumna i mestra. Pel que fa a la seva circumstància de filla dels directors i néta del fundador de L'Esclat, la convertia en una persona molt popular a l'escola i al barri, amb les seves avantatges i inconvenients. En la seva entrevista també es va tractar aquest aspecte de la seva vida, el que recordava d'aquesta manera:

"Pensa clar, que nosaltres érem els fills de la directora i això imprime caràcter. D'alguna forma, hi havia profes que et feien la pilota, perquè sabien que eres la filla de la directora, no tenies un rol de normalitat, o sigui érem molt coneguts la família al barri, tothom ens coneixia... perquè pensa que el meu avi, ja gran, així com potser

---

⁴¹³ Entrevista realitzada a AJ el 20 de gener de 2013.

més jove que ma mare, el paraven pel carrer 'Hombre senyor Mestres, ¿se acuerda de mí?' No sé quantos... ai, i el meu avi sempre els hi deia 'Què com va? Què feu? La família bé?' i aleshores quan se n'anaves deies: 'Qui era?' 'No en tinc ni idea' perquè havia vist molta gent durant tota la vida, i el paraven molt. Era més conegut la família, o sigui gent que ens coneixia que nosaltres ens poguéssim enrecordar de tots, i ara m'estava mirant llibres dic 'Tots aquests van passar per aquí? Doncs ja no me'n recordo...' »⁴¹⁴

Pel que fa el barri, la participació de l'Esclat era força activa. Segons recordava AJ (1959) a l'entrevista, s'organitzaven activitats als carrers del Poble Sec per estrènyer llaços entre el centre i els veïns i veïnes, sobretot els nens i nenes. Tanmateix, la majoria de l'alumnat de l'Esclat era originària de fora del barri, doncs la matrícula de l'escola era força elevada i se la podien permetre famílies amb alt poder adquisitiu. Per tant, com recordava la mare d'AJ (1959) en la seva entrevista, la majoria d'alumnes venien de fora del Poble Sec. Aquest fet no impedia que L'Esclat es vinculés amb el barri, com explicava AJ (1959):

"Bueno, vam participar de l'escola però una mica... hauria de pensar-ho. Però l'escola com a tal ja era molt Poble Sec, anàvem a la Plaça de les Navas a fer cagar el tió, o sigui l'escola i el barri estaven molt imbricades, cantàvem l'Arbre Sant i anava tot molt de bracet, anaves a jugar amb els nens de la placeta i era tot bastant... anàvem a treure els nens els dijous i els portàvem allà a Montjuïc, davant el Mercat de les Flors que hi havia una placeta i anàvem a jugar allà perquè el barri i l'escola era una cosa de molt... tu vius aquí i jo visc allà, venien a classe caminant i sabies on vivia tothom." »⁴¹⁵

L'Esclat va esdevenir una institució del barri, que s'hi implicava a pesar que fos privada i la seva matrícula fos prohibitiva pel nivell econòmic mitjà de les famílies del Poble Sec. Aquesta realitat no impedia que amb l'arribada de la democràcia organitzessin activitats a la Biblioteca del carrer Blai. en forma de xerrada informativa. Aquest tipus

---

⁴¹⁴ Entrevista realitzada a AJ el 20 de gener de 2013.

⁴¹⁵ Entrevista realitzada a AJ el 20 de gener de 2013.

d'esdeveniments també reflectien el tarannà de l'escola, tot i que segons el que recorda AJ (1959), la implicació política del centre no anava més enllà del que feia la seva mare, qui sí participava en política activament:

“És que nosaltres no ho vam viure això, estàvem molt tancats molt una escola, una sensació de com érem escola no ens podíem ficar massa amb aquestes coses, més enllà de lo de ma mare, però no ens podíem ficar molt amb aquestes coses. És la sensació que tinc eh. No ho sé.”⁴¹⁶

L'Esclat va ser una institució del barri i un centre educatiu peculiar, dirigit des del personalisme de la seva directora i enfocat cap a un tarannà independentista i antifranquista. Pel que fa la qüestió de gènere, no va ser una escola especialment feminista ni feminitzada, però bé que entre el professorat també hi havia homes i la directora tampoc tenia interès per aquestes qüestions. No s'han detectat indicis de discriminació vers les dones, ja que segons el contingut de les entrevistes, s'interpreta que els homes i les dones de la plantilla rebien el mateix tracte.

En l'àmbit de l'educació pública, JC (1948) va començar a treballar a una escola a l'any 1973, un després de finalitzar els estudis de magisteri a l'Escola Normal. En la seva entrevista va explicar com va accedir al sistema públic, en el qual la situació legal (contractació i inscripció a l'assegurança mèdica obligatòria) va estar regulada des del primer dia. En el seu cas, el règim laboral és, en primer lloc, de contracte laboral interí i posteriorment de funcionària, el que implicava una relació contractual especial. El règim jurídic del professorat estatal, pel que fa l'accés a la plaça i les seves competències i obligacions, es regulaven al Títol III de la *Ley 14/1970, de 4 de agosto, General de Educación y Financiamiento de la Reforma Educativa*.⁴¹⁷

Com es pot comprovar, durant els primers anys de mestra els seus destins van ser itinerants:

---

⁴¹⁶ Entrevista realitzada a AJ el 20 de gener de 2013.

⁴¹⁷ BOE número 187, de 6 de agosto de 1970.

“Vaig entrar... quan vaig fer magisteri hi havia una cosa que es deia Accés Directe que per notes et donaven la plaça, o sigui que vaig acabar de mestra el 72 i pràcticament em sembla que a l'any següent ja ens van donar la plaça. El que passa és que era una plaça provisional i no estaves fixa. Vaig estar 7 o 8 anys fins que no estàs fixa. La primera que em van donar va ser en una mena de parvulari molt atrotinat de Ciutat Vella. I després ja vaig anar a Molins de Rei, quan em vaig casar i vaig voler agafar uns anys una plaça allà.”⁴¹⁸

El sistema d'accés i selecció del professorat estatal (el dels centres estatals, el que avui dia s'anomenen “públics”) es regulava a l'article 107.2 de la norma de 1970:

“Para el ingreso definitivo en la docencia oficial existirá un sistema de selección que permita apreciar los antecedentes académicos de los candidatos, su preparación científica y pedagógica, datos personales y caracterológicos y aptitudes didácticas, apreciadas estas últimas en un periodo de prueba de duración razonable y variable, según los distintos niveles y modalidades de la función educativa.”

Sempre va treballar a l'ensenyament públic, en els primers anys com a mestra de primària. Pel fet que eren centres públics, el tipus d'ensenyament que es donava era d'acord amb el currículum ordenat pel *Ministerio de Educación*, se n'esperava que es impartís les matèries segons altres criteris i seguint una metodologia concreta.

“Normal, els ensenyaments de primària tots són més o menys... llegir, escriure, una mica de geografia... (...) Com que era primària ho donava tot, després en una segona etapa, quan hi va haver l'EGB em vaig treure l'especialitat i també havia donat català, naturals... no sé, havia donat de tot. (...) Sí, més o menys se seguia. (...) No, el que passa és que hi havia religió i cosa política així una mica, però no era una cosa... no crec que ningú s'ho prengués molt seriosament això.”⁴¹⁹

En els primers temps, JC (1946) va estar destinada a escoles on es començaven a agrupar a nens i nenes a les mateixes aules.

---

⁴¹⁸ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

⁴¹⁹ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

“El... quan jo vaig començar a treballar encara estaven separades, però a la primera escola que vaig estar ja estaven junts perquè era un grup escolar petit i no tenien per separar nens i nenes. I d'un altre poble més gran que encara estaven separats i al cap de poc ja els van ajuntar tots i ja està.”⁴²⁰

A més a més d'impartir diverses matèries, les obligacions del professorat d'Educació General Bàsica (l'antiga Educació Primària), no eren poques. Les competències de l personal docent abastaven a les relacions amb tot a la comunitat educativa, des de l'alumnat als mares i pares d'aquests. La seva regulació s'indicava a l'article 109 de la llei de 1970:

“Al profesorado de Educación General Básica compete:

1. Dirigir la formación integral y armónica de la personalidad del niño y de l adolescente en las respectivas etapas en que se le confían, de acuerdo con el espíritu y normas que para el desarrollo de las mismas se establecen en la presente ley.

2. Adaptar a las condiciones peculiares de su clase el desarrollo de los programas escolares y utilizar los métodos que consideren más útiles y aceptables para sus alumnos, así como los textos y el material de enseñanza, dentro de las normas generales dictadas por el Ministerio de Educación y Ciencia.

3. Organizar actividades extraescolares e inbeneficio de los alumnos, así como actividades de promoción cultural en favor de los adultos.

4. Cooperar con la dirección y profesores de la escuela respectiva en la programación y realización de sus actividades.

5. Mantener una estrecha relación con las familias de sus alumnos, informándoles sistemáticamente de su proceso educativo.

6. Participar en los cursos y actividades de perfeccionamiento que organicen para ellos los servicios competentes.”

Una de les altres diferències entre una escola privada com era L'Esclat i els centres públics en els que va treballar JC (1946) és que el català va trigar a tornar a les aules.

---

⁴²⁰ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

“En castellà, això encara va trigar... me'n recordo que a l'any 78 vaig anar a L'Hospitalet que tenia la plaça en propietat i les classes encara eren en castellà. Aleshores els de l'Òmnium ens enviaven algun professor que feia alguna cosa en català i ja no sé quan es va començar a posar el català allà als anys 80...”⁴²¹

En aquest àmbit la qüestió de gènere, en els centres en els que va treballar JC (1946) hi havia tant dones com homes, com a L'Esclat. D'aquesta manera, s'abandonava la idea que magisteri era una qüestió femenina. El plantejament que el magisteri era “cosa de dones” era una qüestió introduïda pel règim franquista, per bé que preferia la influència de les dones en l'educació dels nens i les nenes, sobretot en les primeres etapes educatives. La diferència en l'exercici del magisteri entre dones i homes en el franquisme implicava el següent plantejament: *“Mientras que para la mujer el ejercicio de la profesión de maestra no suponí a ninguna ruptura con sus tradicionales roles, para el hombre, cuyo trampolín social era pensado desde un horizonte más dilatado, no parecía constituir su lugar 'natural'.”* (San Román, 2001:13).

En la primera etapa del franquisme, amb l'objectiu de reconstruir els valors tradicionals de l'Estat, en l'educació de nens i nenes es preferia la intervenció de dones: *“La misión ilustradora, llevada a cabo por estas maestras neofranquistas, se encuentra, de este modo, inspirada por el espíritu del socialcatolicismo que, en tanto las determina como vocadas o destinadas a la regeneración del pueblo, lo sigue haciendo desde valores tradicionales con resonancias integristas.”* (San Román, 2001:11).

L'existència de professors homes tant en centres privats com públics reflexa la superació d'aquests plantejaments, sobretot en la dècada dels 70. En aquests anys, sembla ser que els principis tradicionalistes del règim deixen pas a un tímid procés, que també passa per la inclusió de docents homes a nivells educatius com la primària, quan l'alumnat encara és infant. Poc a poc se supera el model mestra - mare, també en el sistema públic.

---

⁴²¹ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

Pel que fa l'organització de l'escola, JC (1946) explicava a la seva entrevista com es formava l'equip directiu, on encara hi havia divisió de gènere quan els centres encara no eren mixtos:

“De tot sí. Bueno, per entrar al cos de directors havies de fer unes oposicions especials que n’hi havia per homes i per dones, perquè com hi havia escoles de dones i homes, ara al grup escolar el muntàvem nosaltres perquè no hi havia un director d’aquests...”⁴²²

Pel que fa les inspeccions, JC (1946) en va presenciar alguna, tot i que no en guarda cap mal record perquè per a ella era una qüestió rutinària:

“Sí, venia un inspector o inspectora i bueno, jo no he tingut mala sort en això, he sentit històries però els que em venien a mi no venien de mal rotllo. Et demanaven les llibretes a veure què feies o algo, però jo no he tingut problemes en això...”⁴²³

Per últim, una de les grans diferències entre L'Esclat i l'experiència de JC (1946) va ser com es va viure la implicació política del centre en la lluita antifrancquista. Mentre a L'Esclat estava força present per la vinculació de la seva directora i anava dirigida a una única direcció, a una de les escoles en les quals va treballar JC (1936), la qüestió ideològica era més heterodoxa, formada per les múltiples sensibilitats que s'hi congregaven:

“A l'escola ni contrari ni a favor. A Molins jo vaig tenir la sort que hi havia gent una mica gran que havia passat la guerra i t'explicaven històries que havia passat. Més aviat hi havia una senyora que els pares havien sigut molt de dretes i els fills molt comunistes i ella doncs et comentava coses que havia vist i havia passat, però casi no es parlava de tot això ni a contrari ni a favor. Més aviat hi havia una mica de por perquè deien 'Ara si Franco mor i la cosa seguirà igual...' això de part de la gent més gran que havia passat de molts colors. Sí, però bueno no... més aviat s'evitava parlar el que fos de política, fins i tot me'n recordo que una vegada, les

---

⁴²²Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

⁴²³Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

primeres eleccions, una mestra, que em sembla que era aquesta senyora que els fills eren de l PSUC v a venir perquè firméssim a favor de l'Amnistia, allò que es demanava, i em sembla que nom és vam firmar jo i... la por tenia molta por de significar-se en res i de parlar-ne. No... hi ha coses de política que les he sapigut després de la gent, que llavors ni ho sabies... ”⁴²⁴

III.6.5. Cuineres en els últims anys de franquisme.

VC (1944) va arribar a Catalunya l'any 1968. Nascuda a Los Dalmases (Burgos), la primera experiència migratòria la va viure a l'any 1964, quan va marxar a Donosti (Guipuzkoa) amb un germà. Allà va treballar a una fàbrica de plàstics fins que a l'any 1968 va arribar a Barcelona, on hi viva una de les seves germanes. No va ser fins a l'any 1975 que es va instal·lar al Poble Sec, quan va decidir compartir pis amb una de les seves companyes de feina, la qual havia conegut aquell mateix any a l'Hospital de la Vall d'Hebron.

VC (1944) va treballar-hi de cuinera des de 1975 fins a la seva jubilació, a l'any 2009. L'accés a les cuines d'aquest hospital no seguia un procediment habitual, ja que no només s'havia de realitzar l'entrevista pertinent, sinó que per treballar-hi s'havien de complir altres requisits:

“Y para acceder, para entrar allí en Vall d'Hebron... pues mira, yo conocía a una chica, que era amiga de mi hermana, esta chica conocía a la monja y fui a hablar y dice ‘¿Cuándo quieres venir, mañana?’ ‘No, voy a esperar 15 días’, porque yo estaba trabajando... entonces ibas y mañana entrabas a trabajar. Sin nada. Hombre, te hacían, te pedían los papeles de los penales, que no es como ahora. Tenías que pedir los penales a Madrid y todo, no te creas que entrabas así... te hacían una buena revisión médica, de todo, y los penales a Madrid. Yo los tuve que pedir todos los papeles a mi casa y los penales a Madrid, a ver si tenías algún antecendente a ver

---

⁴²⁴ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

*si habías estado en el algún sitio o algo. Ahora no piden nada pero entonces sí nos lo pedían... Pues sí, eran tiempos de Franco...*⁴²⁵

A més d'acreditar aptituds per a treballar, les persones que volien accedir a certes empreses també havien de justificar que estaven netes penalment, com és aquest cas. L'accés a les cuines de l'Hospital de la Vall d'Hebron va ser força fàcil, doncs no li van demanar que tingués estudis sobre aquesta matèria. Al cap del temps, això va començar a canviar, doncs es va començar a demanar estar en possessió de coneixements acadèmics per poder disposar de personal qualificat:

*“A ver, lo que me gustaba porque en el Hospital no te pedían entonces nada, cuando yo entré no pedían nada, ni para hacer auxiliar de clínica que lo podría haber hecho. Nada, al cabo de año y medio de entrar yo ya empezaron a hacer exámenes y a hacer oposiciones, pero en el 75 que yo entré no pedían nada. Yo me podía haber ido de auxiliar de clínica, pero como era una cosa que no me gustaba pues dije ‘Yo no me muevo, no voy’ para hacer una cosa que a mí no me guste, tienes que estar con el enfermo y yo... pues no, yo me voy a la concina, que a mí me gusta la cocina, me gusta eso y no, no...”*⁴²⁶

La cuina és un altre dels oficis relacionats amb les tasques domèstiques. Per tant, hi havia homes en el lloc de treball de VC (1944), tenint en compte que hi va començar a treballar a mitjans de la dècada dels 70? La seva resposta a clareix qualsevol tipus de dubte sobre la feminització de l'ofici de cuinera en aquella època:

“Nosotras en la cocina sólo éramos mujeres, entraron a los ocho, diez años, empezó a entrar un chico minus... bueno, no minusválido, era sordomudo y fue el primer hombre que entró. Y a raíz de entonces ya empezaron a entrar hombres, pero cuando yo entré, solamente de hombres estaban los ‘cuineros’ y nos llevábamos muy bien eh, porque éramos, éramos una familia. Ahora no, ahora es una familia de sorda. Entonces éramos muchos más trabajadores, muchos más ‘malalts’, muchos más... y éramos una familia a nivel de personal sanitario: médicos, enfermeras... éramos una

---

⁴²⁵ Entrevista realitzada a VC el 31 de maig de 2013.

⁴²⁶ Entrevista realitzada a VC el 31 de maig de 2013.

familia, y ahora no. Eh... ahora, ahora, éramos una familia, en la cocina no se trabajaban hombres ninguno, con nosotros ninguno. Empezaron a entrar a raíz de este chico que entró mudo, sordomudo. Que mira que le decíamos 'Prieto', solamente con la boca y a sabiá lo que hacía. Cuando no que ría entender no... Después ya empezaron a entrar hombres y ya había hombres, mujeres, de todo. (...) No, estaba el jefe de personal era hombre pero la jefa eran monjas, eran monjas. (...) Todas éramos mujeres menos el que arreglaba, el de mantenimiento que se llamaba Patxi, que estaba solo, y un jefe, y las demás éramos mujeres también."⁴²⁷

Degut a la llarga durada de la seva trajectòria laboral, un dels canvis que va presenciar VC (1944) va ser que, amb el pas dels anys, a l'Hospital van començar a treballar dones casades. Tot i que ella no es va casar mai, sí que va veure com les companyes que es casaven ja no havien d'abandonar el seu lloc de treball, i les que s'havien acollit a l'excedència per raó de matrimoni, tornaven fent valer l'antiguitat acumulada abans de contraure matrimoni:

"Cuando yo entré ya sí empezaban a trabajar, pero antes, cuando estaban, el 75, antes estaban internas, porque estaba la que entraba, estaba interna en la escuela de enfermería, no allí mismo que había un internao, y al casarse se tenían que ir. Pero después, les valió aquél tiempo, cuando ya empezaban a trabajar las casadas, todo lo que habían trabajado les valía para entrar de antigüedad para entrar."⁴²⁸

El recull de diferents oficis que van ocupar les dones de la mostra estudiada ha permès fer un repàs d'alguns canvis que van existir entorn el salari, la descripció i aplicació de les diferents categories professionals existents, algunes relacionades estretament amb el gènere femení. Com s'ha pogut comprovar, algunes de les ocupacions analitzades responen al que s'ha explicat que són treballs feminitzats; feines en les quals les dones que les realitzen, executen tasques iguals a les que es fan en la cura de la família i el manteniment de la llar, a canvi d'una remuneració econòmica.

---

⁴²⁷ Entrevista realitzada a VC el 31 de maig de 2013.

⁴²⁸ Entrevista realitzada a VC el 31 de maig de 2013.

III.7. El canvi de paradigma: la *Ley 56/1961, de 22 de Julio, sobre de rechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer.*

*Todos los españoles tienen derecho al trabajo
Y al deber de ocuparse en
alguna actividad socialmente útil.*

Article 24 del Fuero de los Españoles de 1945.

Introducció.

En aquest epígraf es tractarà la reforma legislativa de 1961, la qual va significar la primera i incipient obertura de drets de les dones en l'àmbit laboral. S'analitzaran algunes de les causes, els drets reconeguts, les reformes que es van esdevenir en les normes sectorials (*Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* i *Ordenanzas Laborales*) i les seves conseqüències pràctiques.

S'analitzaran els canvis que s'esdevenen en la institució jurídica de l'excedència per raó de matrimoni i la seva aplicació pràctica entre les dones de la mostra d'aquesta recerca.

III.7.1. Context polític i social de la reforma.

A l'any 1961 els drets de les dones feien un pas endavant. Després de la reforma del Codi Civil a l'any 1958, la dècada dels 60 va ampliar el camp de drets per a aquestes.

En aquesta recerca, i a criteri de la investigadora, no s'entenen aquestes normes només com a instruments d'"alliberació", sinó de "restitució". Un concepte d'alliberació és "*Reformas de un régimen autoritario que reconocen los derechos civiles y políticos de reunión, asociación, expresión y manifestación, sin que llegue a alcanzar se el estadio de democratización.*" (Valiente, 1998:46). Sense desvirtuar aquest punt de vista, que és cert en tant que sí que hi ha una reforma en el transcurs d'una dictadura, es planteja que en aquest cas existeix una restitució d'uns drets preexistents.

Encara que en la reforma de 1961 el règim franquista no cita els drets laborals de les dones en el transcurs de la Segona República, sí que cal advertir de l'existència de

certes llibertats preexistents i que el règim va abolir abans de finalitzar la Guerra Civil, en la seua clara intenció de clarificar el *Fuero del Trabajo*. Aquests drets es reconeixien a la Constitució republicana de 9 de desembre de 1931,⁴²⁹ i es comprenien des de la prohibició de la discriminació laboral per raó de sexe, igualtat de drets, protecció del treball de les dones, es va aprovar l'assegurança de maternitat. En altres àmbits, es va aprovar el dret a l'atur i el sufragi actiu i passiu a partir dels 23 anys i es van aprovar el matrimoni civil i el divorci (Díez, 1995).

Tot i que no es va arribar a un desenvolupament normatiu en el que s'assolís una llibertat laboral absoluta, van existir certs avenços que en el primer franquisme s'havien derogat. Per tant, a banda d'un "alliberament", existeix la restitució d'uns drets laborals que, en un temps històric anterior a la llei de 1961, les dones ja havien tingut. Cal considerar que els drets assolits durant el franquisme s'allunyen en esperit als drets laborals que tenien en el període republicà. La conquesta de drets i llibertats en aquest període –la Segona República– va ser la conseqüència de la reivindicació per part d'organitzacions feministes com *Agrupación Unión Republicana Femenina* i d'altres feministes organitzades en partits polítics d'esquerres (Díez, 1995), a més de la implicació de dones significades en la història, com Clara Campoamor. En canvi, la restitució de drets laborals en el període franquista va venir donada per part del Govern i en diferents aspectes, que no de forma completa ni en una sola norma. La restitució de drets laborals retorna a les dones a les llibertats de les quals ja havien sigut subjectes, encara que de manera incompleta i restrictiva.

Cal tenir en compte que a l'any 1958 es va aprovar una reforma en el Codi Civil que també va ser important pels drets de les dones, que es va dur a terme gràcies al treball de l'advocada falangista Mercedes Fórmica. Per tant, tot i l'oposició generalitzada del règim a que les dones assolissin certs drets i llibertats, la feina i la reivindicació constant d'algunes personalitats a títol individual va permetre que les dones tornessin a l'estat jurídic que el franquisme els hi havia pres.

---

⁴²⁹ BOE número 344, de 10 de diciembre de 1931.

Són moltes les teories que s'han exposat per justificar la realització d'aquesta reforma per part del règim, per bé que aboleix una de les mesures més importants del primer franquisme: l'excedència forçosa per raó de matrimoni. En la línia dels altres règims feixistes europeus, l'alemany i l'italià, el franquista també va aprovar mesures per tornar a la dona casada a la llar. I ho va justificar àmpliament.

Un exemple és l'anàlisi segons el qual, abans de la reforma de l'any 1961, no existia cap norma que prohibís el treball de les dones. Segons algunes teories, aquest estava especialment protegit justament per la denegació de l'accés de les dones en certes professions, per la prohibició que treballessin certes hores del dia i la protecció de la maternitat. Fins i tot, s'afirmava que qualsevol quin fos l'estat civil de la dona podia treballar a l'oficina, al taller i a la fàbrica, justificant l'existència de normes restrictives pel seu caràcter de "tutela". S'entén que la legislació laboral neix per protegir a les dones i els nens dels abusos de la indústria (Pérez, 1945).

D'aquesta manera es justifiquen les prohibicions del treball de les dones, a les que s'equiparava jurídicament als menors d'edat, a la seva capacitat per a contractar, restringida en l'àmbit laboral per la *Ley de Contratos de Trabajo de 1944*.

Pel que fa les dones casades, l'opinió del règim entorn la seva ocupació fora de la llar era que la llar i els fills restin desatesos, amb la seva educació desatesa i patint uns danys "irreparables". Segons aquesta teoria, el treball de les dones casades provoca el trencament de la unitat familiar, a més de disminuir l'índex de natalitat. Per últim, si les dones casades treballaven, podia implicar la degeneració racial (Pérez, 1945).

Al·legant motius natalistes i racistes, així com argumentant la necessitat que els menors estiguessin atesos tot el dia per les seves mares, el règim s'oposava al treball de les dones casades. Les raons exposades van incidir en el posicionament social entorn a aquesta qüestió. Els resultats del "*Tercer informe Foessa*" de 1975, 30 anys després de la publicació del citat article, revelaven que el 72% de les persones entrevistades – homes i dones- consideraven que el treball de les dones fora de casa era perjudicial per a l'educació de fills i filles en edat escolar. Així mateix, el treball de les dones solteres era una qüestió més tolerada que el de les dones casades (Valiente, 1998).

A nivell internacional, el règim volia tenir l'aprovació d'altres països, en especial dels Estats Units, amb qui havia firmat tres convenis a l'any 1953⁴³⁰ (Piñero, 2006). Pel que fa als organismes internacionals més importants, va accedir a la UNESCO a l'any 1952, a la OIT a l'any 1953 i a l'ONU a l'any 1955. Pel que fa a aquests dos últims organismes, en la dècada dels 50 ja aprovaven textos contra la discriminació laboral de les dones, com per exemple el *Convenio número 100 de la OIT, firmado a Ginebra el 29 de julio de 1951, sobre igualdad de remuneración de la mano de obra masculina y femenina*. Aquest text va ser adoptat per l'Estat espanyol a través de l'*Instrumento de 26 d'octubre de 1967*⁴³¹ (Valiente, 2003). De la mateixa manera, per l'*Instrumento de 6 de noviembre de 1967, se adoptó el Convenio número 111 de la OIT, firmado a Ginebra el 4 de junio de 1958, relativo a la discriminación en materia de trabajo y ocupación*.⁴³² Una de les prohibicions en la discriminació laboral que assenyalava a aquest conveni, en el seu article 1, és per raó de sexe, entre d'altres.

Pel que fa a l'ONU, per la Resolució de 21 de juny de 1946 va aprovar la constitució d'una Comissió de la Condició de la Dona (*Commission on the Status of Woman*).⁴³³ Aquesta comissió tenia com a funció principal preparar recomanacions al Consell Econòmic i Social per a promoure els drets de les dones en els camps de la política, l'economia, social i l'educació. També tenia competència per a fer recomanacions entorn a qüestions urgents que necessitessin la immediata atenció en el cap dels drets de les dones.⁴³⁴

Des del moment que l'Estat espanyol entrava a formar part de l'ONU, havia d'accedir als textos aprovats per aquest organisme, també en matèria de gènere. Un dels instruments aprovats per l'Assemblea General de les Nacions Unides a l'17 de novembre de 1967 va ser la Resolució 2267 (XXII): Declaració sobre l'eliminació de la

---

⁴³⁰ Aquests convenis van ser un relatiu a l'ajuda per a la mútua defensa d'Espanya i els EUA, un altre d'ajuda econòmica entre Espanya i els EUA i un tercer de defensiu entre els dos països. Per la firma d'aquests convenis, l'Estat espanyol va rebre grans quantitats de diners. (Piñero, 2006).

⁴³¹ BOE número 291, de 4 de diciembre de 1968.

⁴³² BOE número 291, de 4 de diciembre de 1968.

⁴³³ Journal of the Economic and Social Council. First year, N. 29. Saturday, 13th July 1946.

⁴³⁴ En traducció de l'original realitzada per la investigadora.

discriminació contra la dona.⁴³⁵ L'article 2a) estableix que la igualtat de drets entre dones i homes haurà de constar a les constitucions o es garantirà per llei. L'apartat b) indica que els instruments de les Nacions Unides sobre la matèria s'acceptaran per ratificació o adhesió (els instruments habituals) i s'aplicaran el més aviat possible. Aquesta norma reconeixia una sèrie de drets per a les dones, des de la igualtat en l'adquisició, canvi i conservació de la nacionalitat, el dret al sufragi actiu i passiu, així com l'eliminació de perjudicis i pràctiques basades en la inferioritat de la dona, entre d'altres.

L'ONU va declarar el 1975 com a l'Any Internacional de les Dones, que tindria a Mèxic la seva seu principal. D'acord amb l'obertura econòmica iniciada amb el Pla d'Estabilització de 1959, i amb la voluntat que països com els Estats Units d'Amèrica fixessin la seva mirada a l'Estat espanyol, aquest va fer grans esforços per complir amb les corrents de la política internacional, que s'enfocaven en la igualtat de drets de les dones. Les mateixes a les que el règim havia abolit l'autonomia jurídica i el dret a decidir sobre les seves vides.

La tendència iniciada a l'any 1946 per l'ONU obligava a l'Estat espanyol a modificar la seva legislació civil i laboral, el que va materialitzar en els anys 1958, 1961, 1970 i 1975, respectivament. En aquesta tesi s'entén que el motiu principal per la reforma jurídica van ser els canvis que es van donar en l'àmbit internacional, que van forçar al règim a canviar la seva política de gènere.

L'elaboració d'aquesta reforma es va encarregar a la *Sección Femenina*, les quals van aprofitar fragments de la ponència que Mercedes Fórmica havia preparat pel *I Congreso Femenino Hispanoamericano Filipino*, encara que no se'n va reconèixer la procedència. El projecte de la norma es va debatre a la *Comisión de Leyes Constituyentes de las Cortes* el 3 i 4 de juliol de 1961 (Valiente, 1998) i, després d'introduir les modificacions oportunes –moltes de les quals restringien encara més els drets de les dones respecte el projecte presentat- va ser defensat per Pilar Primo de Rivera al Congrés dels Diputats.

---

⁴³⁵ El seu text en castellà es troba a la pàgina web de l'ONU, *Declaraciones y Convenciones que figuran en las Resoluciones de la Asamblea General*, a la secció de Drets Humans: <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/239/40/IMG/NR023940.pdf?OpenElement>

En la seva defensa, va formular un discurs en el qual defensava el dret de les dones a treballar, el qual havia estat negant –tan ella com molts dels dirigents del Govern i la *Falange*- uns anys abans. En el seu discurs, Primo de Rivera va invocar el “sacrifici heroic de la domesticitat de les dones”, és a dir, segons les seves paraules, en entrar al mercat laboral les dones sacrificaven la seva feminitat (Labiny, 2009).

Presentar l'Estat espanyol com un país en el que també es respectaven els drets de les dones, va obligar al règim a recular sobre la seva política de gènere i a canviar els seus discursos en aquesta matèria, els quals havien sigut molt bel·ligerants contra el dret de les dones casades a treballar. En l'arrel ideològica del règim, aquesta va ser una qüestió que no va canviar –les que treballaven es presentaven com a heroïnes que sacrificaven la seva essència femenina i el servei exclusiu a la llar-, ja que hi seguien estant en contra, encara que ho van haver de maquillar per tenir el beneplàcit de la comunitat internacional.

Tot i que les modificacions es poden qualificar com a minses, considerant el punt de partida en el que s'aprovava aquesta norma, són positives tot i insuficients.

III.7.2. El contingut de la llei i els canvis que es van introduir en *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo i Convenios Colectivos Sindicales*.

La *Ley 56/1961, de 22 de julio, sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer*⁴³⁶ va entrar en vigor l'1 de gener de 1962, segons el disposat a la Disposició Final 1a. En aquesta norma es van incloure diferents reformes: polítiques, professionals i de treball. Pel contingut d'aquesta tesi doctoral, s'enfocarà l'atenció a les dues últimes reformes esmentades.

La primera declaració de l'Exposició de Motius, afirma que aquesta reforma “*No tiene por objeto otra finalidad que la de desarrollar y dar aplicación efectiva a tal es principios, suprimiendo restricciones y discriminaciones basadas en situaciones sociológicas que pertenecen al pasado y que no se compaginan ni con la formación y*

---

⁴³⁶ BOE número 175, de 24 de julio de 1961.

capacidad de la mujer española ni con su promoción evidente a puestos y tareas de trabajo y de responsabilidad". Segons la lletra d'aquest paràgraf, la discriminació de les dones "era cosa del passat", quan en aquell moment se seguia acomiadant obligatòriament a les que contraïen matrimoni i, les que treballaven, les normes sectorials les assignaven salaris més baixos o l'enquadrament en categories professionals menys valorades.

El text adjudica el mèrit de la reforma a la *Sección Femenina* amb aquestes paraules: "*La Sección Femenina y de las J.O.N.S. (...) ha podido comprobar cómo encontraba pleno asentimiento en asambleas nacionales de diverso carácter la idea de conseguir el acceso de la mujer a aquellas profesiones y tareas públicas y privadas para las que se halla perfectamente capacitada, sin más limitaciones que las que su condición femenina impone*". Es torna a remarcar el fet que, encara que les dones tinguin més drets en l'àmbit laboral, el seu límit serà, de nou, la "condició femenina", concepte que rau en l'essència de la construcció del gènere. És rellevant tenir en compte que la ideologia franquista no havia canviat, per bé que la idea de la subrogació de les dones respecte els homes era una de les bases de la legislació del règim fins a quell moment. Esmentar el límit de la condició femenina era, en qualsevol cas, una manera de conservar els principis ideològics que havien inspirat l'ordenament jurídic fins a quell moment, més enllà de les reivindicacions puntuals existents. Aquest límit justifica, també, les prohibicions que encara s'establien en aquesta norma.

En el seu article 3.1, la norma assenyalava que les dones podien participar en igualtat de condicions que els homes en oposicions, concursos-oposicions i altres sistemes de provisió de places a qualsevol Administració pública. També en reconeixia el dret a d'accés a tots els graus d'ensenyament. Les excepcions a aquesta igualtat s'assenyalen en l'article 3.2., que són:

- a) Exèrcits de terra, mar i aire, excepte si per alguna condició especial es concedís a la dona l'accés a serveis especials dels mateixos.
- b) Instituts armats i cossos, serveis o carreres que impliquin l'ús habitual de les armes en el desenvolupament de les seves funcions.

- c) En les places de Magistrats, Jutges i Fiscals de l'Administració de Justícia. S'exceptuen les jurisdiccions social i de tutela de menors. S'entén que aquesta última excepció correspon a la proximitat de la matèria d'aquesta jurisdicció en les funcions de "bones mares" que l'Estat franquista atribuïa a les dones. Per la seva especial sensibilitat de les dones en aquesta matèria, en l'entendre del règim, es justificava l'accés d'aquestes en la jurisdicció de qüestions que afectaven a menors.
- d) Personal titulat de la Marina mercant, en excepció de les funcions sanitàries. Aquesta és una altra de les excepcions que s'entenen introduïdes per la concepció de les dones que conformava el règim. D'aquesta manera, les dones no podien ser capitanes de vaixells, però sí podien curar, si fos necessari, als homes que exercien aquesta professió.

Tot i que no hi ha cap dona de la mostra que accedís a una plaça de jutge o fiscal, s'ha considerat pertinent fer una reflexió entorn a les limitacions esgrimides en aquesta norma, per consistir en una discriminació laboral per raó de sexe. La interpretació de la norma que en fa Manuel Alonso Olea, catedràtic de la Universitat de Sevilla: "*Las limitaciones que... se establecen en el principio general están basadas en hechos o circunstancias naturales de tan fácil y obvia comprensión que resulta redundante e inútil su justificación en detalle*" (Alonso, 1961:335). Tant el legislador com el catedràtic que interpreta la norma s'estan a la concepció social del gènere femení, per bé que no s'esforcen a esgrimir prou arguments per mantenir a les dones fora de certes carreres professionals, espais que es van anar conquerint amb els anys.

El catedràtic manifesta la seva incomprensió a què les dones ja poguessin accedir a la carrera de jutge en la jurisdicció laboral. Segons les seves paraules, "*Los procesos de trabajo tienen como una de sus características más señaladas el de la inmediatez o presencia física directa de Juez y partes en los actos fundamentales del proceso, que puede generar situaciones que son las que posiblemente se hayan querido evitar a la mujer*" (Alonso, 1961: 336). La motivació de la incomprensió d'aquesta reforma

s'empara en una justificació clarament masclista, que tal vegada vol evitar el contacte de dones professionals amb homes que formin part del procés. S'ha de tenir en compte que les úniques jurisdiccions a les que les dones podien accedir després d'aquesta reforma eren la laboral i la de menors, que com ja s'ha esmentat anteriorment, s'entenia estretament relacionada amb "l'essència femenina maternal" que pregonava el règim des dels seus inicis.

Aquestes limitacions no se suprimiran fins a la *Ley 96/1966, de 28 de diciembre, suprimiendo la limitación establecida en el apartado c) del número dos del artículo tercero de la Ley de 22 de julio de 1961 sobre derechos de la mujer.*⁴³⁷ Amb aquesta reforma també es deroga la disposició de la *Ley 109/1963, de 20 de julio, de Bases de los funcionarios civiles del Estado,*⁴³⁸ en la que es deia que l'accés a les carreres judicial i fiscal es faria per oposició "entre homes".

Aquesta reforma es va realitzar a partir de l'esmena *in voce* de Reyes Morales i Herández Navarro, tot i que la seva incorporació va ser polèmica: "*La impugnación va más allá al considerar el tema 'muy vidrioso y de gran peligro', provocando 'gran contrariedad en el país'. Cualquier intento para mejorar la posición jurídica de la mujer era calificada de 'feminista' y de 'sufragista'*" (Espuny, et.al.,2010:221). En la defensa que en va fer Primo de Rivera al Congrés dels Diputats, va dir que "*No es ni por asomo una ley feminista –seríamos infieles a José Antonio si así lo hicieramos-, es sólo una ley de justicia para las mujeres que trabajan*". (Espuny, et.al.,2010:219).

Segons l'Exposició de Motius d'aquesta norma, "*Los motivos de la protección que la Ley quiso dispensar a los sentimientos de la mujer deben estimarse superados por la propia realidad social y porque la mujer que se sienta llamada al ejercicio de la función judicial habrá de encontrar en ella ocasiones de satisfacer su vocación, que la compensarán de las aflicciones que pueda depararle*". Fent una referència a la renovació social, deia: "*la expresión de la conciencia de la comunidad en cada momento y desaparecidas por la transformación cada vez más acelerada de la sociedad española.*"

---

⁴³⁷ BOE número 311, de 29 de diciembre de 1966.

⁴³⁸ BOE número 175, de 23 de julio de 1963.

La restauració de drets de les dones va ser una qüestió social i no de l'estat, com reconeix aquesta Exposició de Motius, ja que *“Se quiere poner de manifiesto que es la sociedad española la impulsora de los avances a partir de los años sesenta, entre los cuales está el acceso de las mujeres a las carreras de juez y fiscal, y no el aparato estatal, sumido en un profundo atraso ideológico y antidemocrático”* (Espuny, et.al.,2009:222). Tot i que anteriorment s'ha reflexionat que segons els estudis oficials publicats a l'any 1975, no hi havia una opinió social àmplia sobre la necessitat que les dones treballessin fora de casa, sí cal esmentar la preocupació de dones sobre la seva impossibilitat d'accedir a certs llocs de treball. Uns anys abans a aquestes reformes, el 1956, l'Institut d'Estudis Polítics va rebre un a de legació de dones, les quals van realitzar un estudi sobre la possibilitat de reformar las *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo* perquè les dones poguessin accedir a professions que tenien vetades (Espuny, et.al, 2009). Aquestes mobilitzacions, la realització d'estudis, i la situació internacional, va desembocar en la reforma de 1961 i posteriors.

Seguint amb el contingut de la norma de 1961, pel que fa a la contractació, l'article 4.1 assenyala que la dona “podrà celebrar tota classe de contractes de treball”. S'indica que les reglamentacions de treball, convenis col·lectius i reglamentacions d'empresa no faran cap discriminació per raó de sexe o estat civil, encara que aquest s'alteri en el transcurs de la relació laboral. Per últim, encara inclou limitacions pel treball de les dones, que correspondran als treballs que les reglamentacions disposin com a penosos, perillosos o insalubres.

Per virtut d'aquest article es modifica l'excedència forçosa per raó de matrimoni, una de les institucions jurídiques més importants de la política laboral de gènere del règim franquista. La prohibició de la discriminació empara tant la igualtat per raó de sexe, com per raó d'estat civil (Alonso, 1961), derogant així les desigualtat que existien en l'ordenament. Prohibint l'existència d'aquestes discriminacions a les reglamentacions de treball va implicar la seva modificació quan aquestes es van reformar, passant de l'excedència “forçosa” a una excedència “voluntària”. La interpretació que se'n va fer en aquell moment és que *“La mujer casada tiene un derecho pleno y riguroso a seguir al servicio de la Empresa que contrató sus servicios como soltera; esto no quiere decir*

que las normas actuales, en virtud de las cuales se concede la opción entre continuar trabajando o causar baja o pasar a la situación de excedente con indemnización, no queden en vigor; pero sí, en cambio, mudan completamente su sentido, porque la opción, a partir de 1 de enero de 1962, ha y que entenderla conferida a favor de la mujer que se case y al tiempo que se case, y la Empresa ha de estar y pasar por esta opción, sin que por razón de la misma pueda proceder ni al despido ni a la declaración de excedencia” (Alonso, 1961:340). A partir d'aquesta norma, l'excedència serà voluntària i aquesta situació la triarà la treballadora. És per aquest motiu que la reforma és lleu, per bé que no elimina l'excedència per raó de matrimoni, sinó que la reforma, suavitzant-ne el contingut.

Ningú es podria imaginar que aquesta institució jurídica es regulés per a ús dels homes casats, els caps de família. Sobre el paper, ja no serà l'empresa qui obligui a la treballadora a abandonar el seu lloc de treball, sinó que serà una decisió de lliure de la dona que es casi. Així mateix, l'Exposició de Motius de la norma de 1962 de scriu l'excedència voluntària per raó de matrimoni com una avantatge de les dones sobre els homes, en una clara determinació sexista, natalista, i en pro de la família, un dels eixos de la Pàtria. El Preàmbul de la norma declara el següent: *“Es preciso, en cumplimiento de la Ley de veintidós de julio de mil novecientos sesenta y uno, terminar con tales discriminaciones en cuanto perjudiquen a la trabajadora, concediendo además a ésta un privilegio con respecto al varón que consiste en que al casarse pueda optar entre seguir o cesar, previa indemnización, en su puesto de trabajo o permanecer un tiempo sin reintegrarse a dicho puesto (...) en beneficio no sólo de la mujer trabajadora, sino, y sobre todo, del hogar que funda al casarse”*.

Pel que fa els treballs prohibits, es defensa que es tracta dels que, en la seva execució, impliquin duresa física, indicant que el contracte celebrat per a la realització d'aquest tipus de treballs serà nul (Alonso, 1961). La feblesa física del gènere femení se gueix sent un dels estàndards de la legislació franquista, per bé que la feminitat de les dones no es podia veure sacrificada per una feina fora de casa. Però ningú es planteja, ni es va plantejar en cap moment històric, el desgast físic que patien les dones en la realització de les tasques de la llar. La doble vara de mesura entre el treball fora de casa i el treball

entès com a “cura de la llar” es resolvia prohibint a les dones la realització de tasques penoses o dures fora de casa, segons els paràmetres que s’entenien en la debilitat física de les dones.

L’article 4.2 dictamina que les normes reconeixen el principi d’igualtat de retribució pels treballs d’igual valor. Fins aleshores, nombroses *Reglamentaciones* sectorials indicaven una remuneració per a les dones inferior a la dels homes (Alonso, 1961). Com s’ha assenyalat en comparacions realitzades en aquesta recerca, les taules salarials indicaven que les categories professionals adjudicades a les dones eren inferiors a les dels seus companys homes, fins i tot per a treballs d’igual valor. Altres reglamentacions assenyalaven que la remuneració de les dones havia de ser del 800 per 100 al dels homes (Alonso, 1961).⁴³⁹

L’article 5 indica que, quan la llei exigeixi l’autorització del cònjuge per l’exercici dels drets laborals, haurà de constar expressament. Si el permís es denegué, aquesta oposició i negativa s’entendrà per no eficaç quan un jutge declari que s’ha fet de mala fe o en abús de dret. Es retorna a les dones la seva capacitat jurídica per a contractar laboralment, el que va esdevenir en l’àmbit civil gràcies a la reforma de 1958.

En el mateix sentit que l’excedència per raó de matrimoni, la necessitat de permís marital per a contractar no desapareix, sinó que se suavitza el seu contingut d’acord amb els nous temps. No podem parlar d’una alliberació laboral total mentre existeixen aquestes restriccions normatives, encara que siguin menys restrictives que les que existien anteriorment. Malgrat que suposen un avenç, no són una alliberació. Tot i que a les dones casades se les permet treballar, encara existeixen normes que restringeixen els seus drets i el règim encara les percep com a mestresses de casa que “excepcionalment es veuen obligades a treballar”. No eren subjectes de drets en plena autonomia, sinó que encara veien limitada la seva capacitat per a treballar lliurement si el seu estat civil era el de casades. A més a més, el poder legislatiu es reservava el dret a demanar el permís marital per llei si així ho estimaven convenient. Aquesta potestat és arbitrària, en tant

---

⁴³⁹ Entorn a les diferències salarials en el desenvolupament econòmic franquista: Martín i Sánchez-Sánchez (2007).

que aquest article no estableix cap criteri perquè la petició sigui legítima, sinó que ho és en qualsevol cas, sempre que una norma ho demani.

Pel que fa l'aplicació de la norma de 1961, l'any següent s'aprova el *Decreto 258/1962, de 1 de febrero, por el que se aplica la esfera laboral de la Ley 56/1961, de 22 de julio, que equipara a los trabajadores de uno y otro sexo en sus derechos de orden laboral.*⁴⁴⁰

En aquest decret es concreten les reformes iniciades el 1961, i que donaran sentit a les reformes que es realitzin a les reglamentacions sectorials.

A més de la transcripció i anàlisi dels articles, s'inclouran una mostra d'exemple de com aquesta reforma va canviar el sentit d'algunes reglamentacions sectorials, d'acord amb les aplicables a les dones entrevistades en aquesta recerca.

a) Capacitat per a contractar.

Art.1. La mujer podrá celebrar toda clase de contratos de trabajo, concertar convenios colectivos y ejercer funciones laborales propias o en representación ante las empresas en que e trabaja, sin perjuicio todo ello de las disposiciones legales protectoras de l trabajo femenino y de las que regulan la capacidad de la mujer casada.

Com podem comprovar, la capacitat per a contractar encara no esdevé totalment lliure, tot i que ja no s'exigeix en tots els casos el permís del cònjuge.

b) Canvi d'excedència forçosa a excedència voluntària quan hi ha un canvi d'estat civil.

Art.2. Uno - el cambio de e estado civil no rompe la relación laboral; no obstante, en defensa del hogar familiar se concede a la mujer trabajadora al contraer matrimonio el derecho a optar entre las siguientes situaciones:

Primera.- Continuar su trabajo en la empresa.

---

⁴⁴⁰ BOE número 41, de 16 de febrero de 1962.

Segunda.-Rescindir su contrato con percibo de la indemnización que se ñalen las disposiciones estatales susceptibles de ser mejoradas en convenios colectivos sindicales y Reglamentos de régimen interior de las empresas respectivas.

Tercera.-Quedar en situación de excedencia voluntaria por un periodo no inferior a un año ni superior a cinco.

Dos-Ninguna de las situaciones señaladas en el epígrafe anterior limitan el derecho de la mujer a colocarse en cualquier otra actividad o empresa, pero al hacerlo caduca su derecho a reintegrarse en la anterior.

Tercero-El reingreso de la trabajadora en situación de excedencia voluntaria se efectuará a petición de la interesada, cubriendo la primera vacante de la misma categoría que tuviese en el momento de la baja por matrimonio. De acuerdo con la empresa podrá reingresar en categoría superior o inferior a la indicada.

A continuació s'aporta una mostra de reglamentacions i ordenances laborals per a comprovar els canvis normatius que va implicar aquesta reforma:

Industries químiques

- Article 55. 2) reglamentació de 1946⁴⁴¹: *El personal femenino que entre al servicio de una Empresa a partir de la fecha de promulgación de las presentes Ordenanzas, deberá abandonar el trabajo en el momento que contraiga matrimonio, considerándose desde entonces en situación de excedencia forzosa, con derecho a reingresar si se constituyera en cabeza de familia. Las mujeres casadas que actualmente trabajen en las Empresas de Industrias Químicas, podrán optar entre seguir trabajando o solicitar la excedencia en los mismos derechos establecidos en los párrafos anteriores. Igual derecho tendrán, al casarse, las solteras empleadas antes de la publicación de la Reglamentación.*

---

⁴⁴¹ BOE número 64, de 5 de marzo de 1946.

- En l'Ordenança Laboral de 1974⁴⁴² no es preveu l'excedència per raó de matrimoni, mentre que sí que es preveu l'excedència per altres motius. És per aquest motiu que s'interpreta que aquesta possibilitat ja no existeix en les empreses de la indústria química. L'eliminació d'aquest supòsit implica una igualtat més real entre dones i homes que s'ocupessin en una empresa d'aquesta indústria, per bé que es tracta de la mateixa manera a homes i dones casats/des, impossibilitat qualsevol escletxa legislativa per la qual es forçés (encara que es digués que es feia voluntàriament, la pressió social era un factor important) a una dona a abandonar el seu lloc de treball quan el seu estat civil canviava.

En aquest sector es passa a l'obligatorietat d'abandonar l'empresa al contraure matrimoni, a la impossibilitat de fer-ho a l'ordenança de 1974. En una diferència de 30 anys, en aquest sector es percep l'excedència per raó de matrimoni com un dret per a les dones, mentre a finals del franquisme no és una opció legalment reconeguda. En qualsevol cas, no impedia que una dona que es casés abandonés el seu lloc de treball, ja que en cap cas es prohibeix.

Compañía Telefónica Nacional de España

- Article 94 de la reglamentació de 1947:⁴⁴³ *Dará lugar a la situación de excedencia forzosa cualquiera de las causas siguientes: c) Matrimonio del personal femenino. El personal femenino que contraiga matrimonio quedará en situación de excedencia forzosa en tanto no se constituya en cabeza de familia. Cuando esto ocurra puede pedir su reingreso en el plazo de treinta días y tendrá derecho a ocupar la primera vacante de su categoría. Este personal recibirá, en concepto de dote, una cantidad equivalente a tantas mensualidades del último sueldo que perciba como años de servicios hayan prestado, con el límite máximo de doce mensualidades.*

En aquest article trobem un supòsit en el que les dones tenen dret a tornar a l'empresa, que ja s'indica en l'article analitzat de la reglamentació de la indústria química: el cas

---

⁴⁴² BOE número 182, de 31 de julio de 1974.

⁴⁴³ BOE número 191, de 10 de julio de 1947.

en el que la dona esdevingui cap de família té dret al reingrés a un lloc de treball de similar categoria al que va ocupar en moment anterior abandonar-la. És rellevant tenir en compte que, només en el cas que les dones esdevinguessin vídues, tenien dret a treballar, per bé que s'estima que a partir d'aquell moment són elles les que han de mantenir econòmicament a la família. En cas que no es viudessin, havien de ser els homes els que complissin aquesta missió.

- Article 107 de la reforma de 1958:⁴⁴⁴ en aquesta norma l'excedència per raó de matrimoni del personal femení segueix sent forçosa, per bé que encara no s'havien aprovat les modificacions legislatives que es tracten en el present capítol. Tanmateix, les últimes reformes de la reglamentació de règim intern d'aquesta companyia, aprovades als anys 1971⁴⁴⁵ i 1974,⁴⁴⁶ respectivament, no esmenten aquesta qüestió. Vol dir això que ja no cap aquesta possibilitat o, per la no regulació de l'excedència, aquesta resta igual a la reglamentació de 1958? Per resoldre aquest dubte ens hem de remetre a la disposició derogatòria de la norma de 1970, en la que es declaren derogats els preceptes que obliguin a l'excedència forçosa per raó de matrimoni. D'aquesta manera, encara que l'ordenança de 1974 no es fa ci esment, ens hem d'estar a la llei general per saber quina regulació tenia aquesta institució jurídica. De la mateixa manera, s'entén que l'aplicació a la *Compañía Telefónica* era la disposada en aquesta norma.

Perruqueria

En aquest sector també es regula l'excedència per raó de matrimoni, motiu pel qual les perruqueres havien d'abandonar el seu lloc de treball quan es casaven.

- Article 48 de la reglamentació de 1950⁴⁴⁷: Es regula l'excedència forçosa de les treballadores que contrauen matrimoni. En aquest cas, s'obra la porta a que les treballadores reingressin a la seva empresa si abans dels quaranta-cinc anys

---

⁴⁴⁴ BOE número 283, de 26 de noviembre de 1958.

⁴⁴⁵ BOE número 298, de 14 de diciembre de 1971.

⁴⁴⁶ BOE número 4, de 4 de enero de 1974.

⁴⁴⁷ BOE número 82, de 23 de marzo de 1950.

esdevenen caps de família. És a dir, si es queden vídues o el marit és declarat incapaç per a treballar i han de sostenir econòmicament a la seva família. Per a tenir dret a dot ha d'haver treballat tres anys a l'empresa, de la qual estableix el càlcul de la quantia. L'article 49 estén el "dret" a acollir-se a aquesta excedència a les treballadores ja casades i a les solteres que entressin a treballar abans de l'entrada en vigor d'aquesta norma.

- Article 48 de l'ordenança laboral de 1974⁴⁴⁸: En a questa norma es regula l'excedència per raó de matrimoni com a voluntària, en els mateixos termes que la llei de 1962. En aquest cas, també indica el mètode de càlcul de la dot, que serà d'un mes per any de servei, amb un màxim de sis mensualitats.

Una vegada analitzats dos sectors de treball i un reglament de règim interior d'una empresa concreta, cal assenyalar altres casos en els que l'excedència forçosa per raó de matrimoni no estava prevista. Aquest és el cas de la reglamentació de l'ensenyança privada de 1943,⁴⁴⁹ que tot i regular l'excedència en el seu article 34, no esmenta el supòsit que ens ocupa en aquest epígraf. En l'ordenança de 1970,⁴⁵⁰ que re regula l'excedència en el seu article 40, tampoc esmenta el matrimoni del personal femení com un motiu d'excedència. El motiu de la no inclusió d'aquesta institució jurídica respon al fet que moltes mestres eren dones? Si tenim en compte que la concepció construïda pel règim sobre la figura de la mestra en els nivells bàsics de l'ensenyament –parvulari i primària- era el de mare, la que complia aquest rol i havia de reproduir l'ambient familiar a l'escola, es podria interpretar que les mestres podien treballar encara que es casessin, per bé que la seva realització professional guardava relació amb la funció de mare que les hi atribuïa el règim.

---

⁴⁴⁸ BOE número 63, de 14 de marzo de 1974.

⁴⁴⁹ BOE número 266, de 23 de septiembre de 1943.

⁴⁵⁰ BOE número 251, de 20 de octubre de 1970.

c)Igualtat salarial.

Art.3. Uno -La mujer disfrutará de l mismo salario que e l hombre a traba jo de rendimiento igual . L as Reglamentaciones d e T rabajo, c onvenios c olectivos y Reglamentos Interiores de Empre sa señalarán normas e específicas que ade cuen la retribución al diferente valor o calidad del trabajo femenino. Las diferencias deberán quedar justificadas debidamente en la disposición que las establezca.

Dos-Será nulo todo pacto o ac uerdo que e n los contratos de traba jo v ulnere lo dispuestos en éste artículo.

Art.4.Los salar ios señalados para traba jos específicos femeninos continuarán al régimen establecido hasta la fecha de la presente disposición.

En el cas de la igualtat salarial ja s'han analitzat alguns canvis en les reglamentacions i ordenances sectorials en un a ltre capítol, motiu que pe r no r epetir-ho e s remet a la lectura del mateix. En les re glamentacions i ordenances r edactades després d e la reforma, en la majoria s'hi poden trobar articles que equiparen el salari del personal femení al del personal masculí, sempre i quan realitzin treballs del mateix valor. Però no en totes les reglamentacions la igualtat salarial era complerta. Un exemple és l'article 75 de l'*Orden de 29 de julio de 1970, por el que se aprueba la Ordenanza de Trabajo para la Industria Siderometalúrgica*,⁴⁵¹ que establia el següent: “*El trabajo realizado por e l personal femenino tendrá idé ntica re tribución que e l del personal masc ulino e n los casos que dicho personal realice trabajos de igual clase y rendimiento, presumiéndose esta circunstancia c uando se an de empeñados c orrientemente e n la Empresa por personal masculino. En los demás casos los Delegados provinciales de Trabajo podrán señalar c uáles son los trabajos específicos del personal fem enino, que se rán remunerados aplicando e l coeficiente re ductor del 0,9 al salar io del personal masculino.*” Per tant, en aquest sector no s'aplicava una igualtat absoluta en matèria de retribució salarial.

---

⁴⁵¹ BOE número 203, de 25 de agosto de 1970.

En aquesta tesi doctoral s'ha qüestionat el nombre d'empreses que van complir aquesta clàusula i en quantes empreses es va ocupar a dones en feines del mateix valor que a les realitzades pels homes.

d) Plusos familiars i altres.

Art.5. Las normas reguladoras del aprendizaje, admisión, periodo de prueba, clasificaciones, ascensos, retribución de trabajos especiales, premios, plusos, primas y demás de carácter análogo establecerán un criterio de igualdad entre ambos sexos, de forma que se elimine cualquier discriminación en perjuicio de la mujer sin más excepción que la que imponen las normas protectoras del sexo.

El camí cap a la igualtat es troba amb una nova excepció: les “normes protectores del sexe”. La normativa paternalista segueix sent un impediment perquè les dones desenvolupin la seva trajectòria laboral en les mateixes condicions que els homes.

Art.6. Los trabajos que por su carácter penosos, peligrosos o insalubres están exceptuados para la mujer, serán los señalados reglamentariamente en consonancia con los Convenios internacionales y Leyes específicas dictadas sobre las respectivas materias.

Servint-se d'una presumpta debilitat física de les dones, els treballs penosos, perillosos i d'anàlogues circumstàncies seguien estan prohibits per a les dones.

Art.7. El Régimen de Ayuda a la Familia aplicable a la mujer se atenderá a lo dispuesto en las normas que regulan dicha Institución de la Seguridad Social, en equiparación de derechos y obligaciones con el trabajador varón.

Pel que fa les dones de la mostra, en tots els casos qui percebia l'ajuda familiar, els “punts” –com s'hi referien algunes de les entrevistades- eren els cònjuges. Cap de les dones percebia aquesta ajuda, ni tan sols les que seguien treballant en posterioritat a l'entrada en vigor d'aquesta norma. Els marits de les entrevistades que es van casar abans de l'any 1975 -22 sobre 30- percebien els punts els que treballaven a grans empreses. Per tant, els que treballaven a petites empreses o els que eren autònoms no

percebién a aquests punts, que es van regular per ajudar econòmicament a les famílies, amb l'objectiu que les dones no treballessin.

Per últim, la disposició addicional assenyala els següent:

Lo dispuesto en el artículo segundo del presente Decreto no alcanza a las situaciones laborales de los trabajadores femeninos surgidas o creadas con anterioridad a uno de enero del corriente año. Tampoco podrán reclamarse diferencias correspondientes a períodos anteriores a la indicada fecha en los casos en que –de acuerdo con lo dispuesto en la Ley de 22 de julio de 1961- se reconozcan aumentos de salario por equiparación con los atributos a los varones en los casos de valor igual.

La irretroactivitat de la llei impedeix que les dones que es van casar abans de la promulgació d'aquesta llei, es poguessin atendre a la potestat d'abandonar el lloc de treball o restar a l'empresa. D'aquesta manera, les que van accedir a l'excedència de manera indefinida, no es van poder incorporar al seu lloc de treball. En el mateix sentit, la disposició derogatòria revoca les clàusules sobre excedència forçosa per raó de matrimoni que es continguin en contracte de treball o reglamentació de treball.

Pel que fa el salari, l'equiparació de salaris començava a partir de l'entrada en vigor d'aquesta llei, sense que les dones treballadores poguessin reclamar cap tipus de quantia que equiparés el seu salari en moment anterior a aquesta norma.⁴⁵²

III.7.3.La reforma de 1970: contingut i anàlisi.

L'última reforma important del règim franquista en l'àmbit del treball femení es va aprovar pel *Decreto 2310/1970, de 20 de agosto, por el que se regulan los derechos laborales de la mujer trabajadora en aplicación de la Ley de 22 de julio de 1961.*⁴⁵³

En l'Exposició de Motius d'aquesta norma reconeix la "*creciente participación de la mujer en las actividades laborales reviste extraordinaria importancia en la fase*

---

⁴⁵² Altres articles que tracten la reforma de 1961 i el seu decret d'aplicació són Bou (1961), Almeida (1971), Calvo (1974), Ruiz (1995), Ortiz (2006), Espuny (2007) i López (2014), entre d'altres.

⁴⁵³ BOE número 202, de 24 de agosto de 1970.

presente de desarrollo económico y social (...) evolución de muchos de los conceptos que inspiraron la legislación específica sobre el trabajo femenino, hasta el punto de que es cada día más necesaria y universalmente aceptada la equiparación de la mujer, tanto para conseguir un empleo como para desempeñarlo en igualdad de condiciones con los trabajadores varones". Cal tenir en compte que a aquestes paraules entreveuen que la participació de les dones al mercat de treball és a partir de les reformes legals impulsades pel règim, sense tenir en compte l'economia submergida, els treballs no reconeguts oficialment del que es fa res a aquesta tesi. Aquest text reconeix la necessitat i acceptació social que les dones tinguin els mateixos drets que els homes en l'àmbit laboral. Per tant, l'equiparació de drets no es justifica per motius de justícia, sinó per l'opinió social que esgrimeixen.

Els canvis legislatius que es proposen, però, no deixen anar la principal concepció de les dones que tenia el règim: *"el propósito de armonizar el trabajo por cuenta ajena de la mujer con el cumplimiento de sus deberes familiares, singularmente como esposa y madre, de tal manera que pueda cumplir éstos sin menoscabo en ningún momento de sus derechos laborales"*. A pesar de l'obertura legal, la concepció masculinista del règim no canviava, doncs les dones se seguien percebent com a mestresses de casa encara a les acaballes del règim.

Pel que fa l'articulat, els canvis respecte les normes de 1961 i 1962 són:

Art.1.- Reconeix la capacitat legal de les dones per a contractar laboralment, sense limitacions de cap tipus, que no s'esmenten. Igualment, es reconeix el seu dret a percebre idèntica remuneració salarial que els homes. Elimina la possibilitat que les normes sectorials o d'empresa s'estableixin diferències per raó de sexe, tant en els salaris, com les categories professionals i les condicions de treball. Aquesta que stió implica l'eradicació de la prohibició del treball nocturn per a les dones. La limitació d'ocupació de dones a treballs pesats i insalubres s'esmenta a l'article 8 d'aquesta norma.

Art.2.-S'elimina la necessitat de permís marital perquè la dona casada comparegui en procediments laborals. Pel que fa la contractació laboral, s'entendrà atorgada de forma

tàcita quan la dona ja prestés serveis laborals en anterioritat. En el cas d'existir negativa del marit, no s'entendrà concedida quan, per sentència judicial, s'entengui realitzada de mala fe o en abús de dret.

Pel que fa les menors d'edat, en el permís per a contractar encara s'enumera com a primer el del pare, a bans que el de la mare. És a dir, sempre que sigui possible es demanarà el permís del pare a bans que el de la mare. Pel que fa els avis homes (abuelos), canvia que ja és indistint el patern o el matern, quan a la *Ley de Contratos de Trabajo de 1944* s'enumera preeminent el de l'avi patern abans que el de l'avi matern.

Art. 3.- Segueix vigent el model d'excedència voluntària per raó de matrimoni, regulat a la llei de 1962. En aquest cas s'indica el càlcul de la dot per raó de matrimoni, quan la norma no ho estableixi de forma expressa. Els anys màxims d'excedència temporal es redueixen de cinc a tres.

Art. 5.- Es regula l'excedència per cura de nounat. Aquesta és voluntària i s'assenyala per un període de entre un i tres anys com a màxim, sense que la treballadora tingui dret a remuneració. Reconeix el dret a pròrroga de l'excedència per a successius parts. S'estableix el dret a lactància i l'obligació de les empreses de més de 100 treballadors a habilitar sales per a l'alletament, en cas que sigui necessari.

Art. 6. - S'anuncia la creació d'escoles bressol, guarderies i jardins d'infància, tant municipals com de titularitat privada. L'horari d'aquestes escoles s'indica "*durante las horas de trabajo de las madres o personas con niños menores de seis años*". Tot i que en primer terme s'assenyala a les mares, en tant que responsables dels fills menors, també es fa referència a "persones", més enllà del sentit maternal estricte de la cura de les persones dependents de la família, en aquest cas els fills.

Art. 7. - S'elimina qualsevol tipus de discriminació per raó de sexe en la formació professional, establint la igualtat d'oportunitats per raó de sexe en l'accés a la formació i a la promoció social.

III.7.4. L'excedència per raó de matrimoni entre les dones de la mostra.

En aquest capítol s'ha incidit especialment sobre la reforma de la institució de l'excedència per raó de matrimoni. Cal diferenciar-ne dues etapes: la primera, des del *Fuero del Trabajo de 1938* fins a la Llei de 1961, i una segona etapa des de l'entrada en vigor d'aquesta llei (any 1962) fins les reformes laborals democràtiques. Es li mitarà l'anàlisi a l'any 1975, d'acord amb la cronologia d'aquesta recerca.

Les dues etapes impliquen un plantejament de l'excedència per raó de matrimoni amb una lleugera diferència: mentre en la primera etapa l'excedència era "forçosa", per tant, obligatòria, en la segona etapa es planteja com una potestat que pot escollir la treballadora, sense que l'empresa pogués intervenir en aquesta decisió. Es passa d'una obligatorietat a una decisió personal, que es revesteix d'una competència personal de la treballadora sense que, en principi, no hi intervinguin més elements que la decisió personal de la persona afectada. Tot i aquesta formulació legal, els testimonis recollits per aquesta recerca informen sobre quina era la realitat quotidiana en l'aplicació d'aquesta institució jurídica.

MR (1922) aportava un testimoni molt interessant sobre com s'esquivava l'obligació d'abandonar el lloc de treball quan una dona es casava, transcorregut en la primera etapa de la cronologia exposada anteriorment. En el seu càrrec d'assistenta social va poder conèixer alguns casos en els que les dones que es casaven no ho comunicaven a l'empresa perquè no volien deixar la feina. En els temps que es remunta la història que explicava a l'entrevista, el nivell econòmic de les classes populars era molt baix. Els motius que esgrimien les dones que no volien abandonar el seu lloc de treball responien a aquesta qüestió, per bé que la gana que es passava després de la guerra feia molt difícil que una família pogués mantenir-se econòmicament només amb el salari d'un dels cònjuges. Les necessitats pràctiques –més que la consciència de gènere- comportaven situacions en les que les dones intentaven sortejar els impediments legals existents perquè se guissin treballant. MR (1922) ho explicava en la seva entrevista com una anècdota important viscuda a l'empresa en la qual va treballar:

*“A més també una cosa he de dir-te: aquell temps jo no sé, l’altre dia pensava que no sé si era una cosa del Govern o era una cosa de l’Empresa, però si es casaven no podien continuar a l’empresa. Doncs passava que moltes dones no deien res si es casaven, jo ho sabia però callava, però sempre hi ha aque lla bona amiga que sempre et fa e l favor (ho diu irònicament) i un moment o altre se sabia. Despuès venien a mi els senyors. Cottet, que eren tres germans però amb el que més tractava jo era amb el Don Fernando, que em deia amb accent afrancesat ‘Margarita, ya sabe que fulano es casado?’ ‘Ai no Don Fernando, yo no se nada...’ Ai, que t’ho dic en castellà i em parlava en català; ‘Pues a mi m’han dit Margarita que aquesta dona està casada i si està casada no pot treballar aquí eh!’”.*⁴⁵⁴

En altres casos, quan la dona deixava el seu lloc de treball quan es casava o tenien fills, implicava que el marit hagués de treballar el doble per a mantenir econòmicament a la família. Aquest va ser el cas de la mare de JC (1948), la qual va abandonar la seva feina al contraure matrimoni. En primer lloc, s’exposa l’explicació dels fets que en va fer a l’entrevista, i després la seva opinió sobre els fets, tenint en compte que el seu pare va haver de treballar més fora de casa per a mantenir a tota la família, que era de sis membres.

*“Perquè les dones quan es casaven no... la meva mare havia treballat molt poc temps perquè la va a gafar l a gue rra, va e ntrar e n un tal ler que eren molt explotadors i quan es va casar tenia l’avi a casa, aleshores teníem un tiet solter que això m’ho he deixat, que despuès es va casar i va marxar i el meu pare –segurament volia dir la seva mare- ja hi tenia molta feina a casa perquè tot es feia a mà i així.”*⁴⁵⁵

La seva opinió sobre el fet que les dones no poguessin treballar quan es casaven és força contundent, per bé que el que va viure durant la seva infància va ser que el seu pare treballava molt.

“Avui dia es veu com una inferioritat però jo moltes vegades ho dic, si el meu pare amb tot lo que treballava hagués pogut socialment per canviar i fer el que feia la

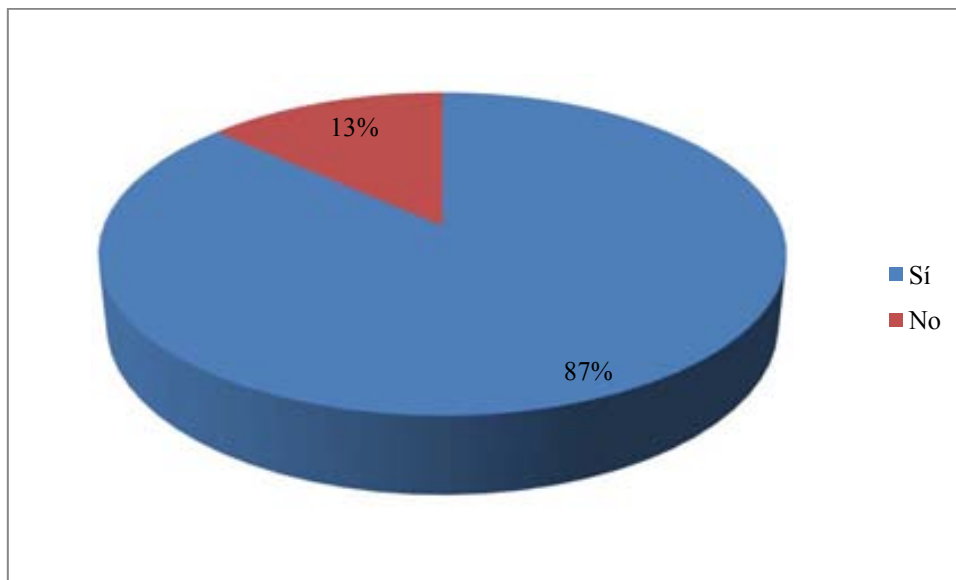
---

⁴⁵⁴ Entrevista realitzada a MR l’1 de setembre de 2010.

⁴⁵⁵ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

meva mare i la meva mare que sortís a treballar, estic segura que hagués firmat. Si és que no hi havia una altra opció per llei, si no t'afectava directament no n'eres conscient, perquè això ho veus amb el temps, que dius "ostres" perquè hi havia unes lleis molt dures..."⁴⁵⁶

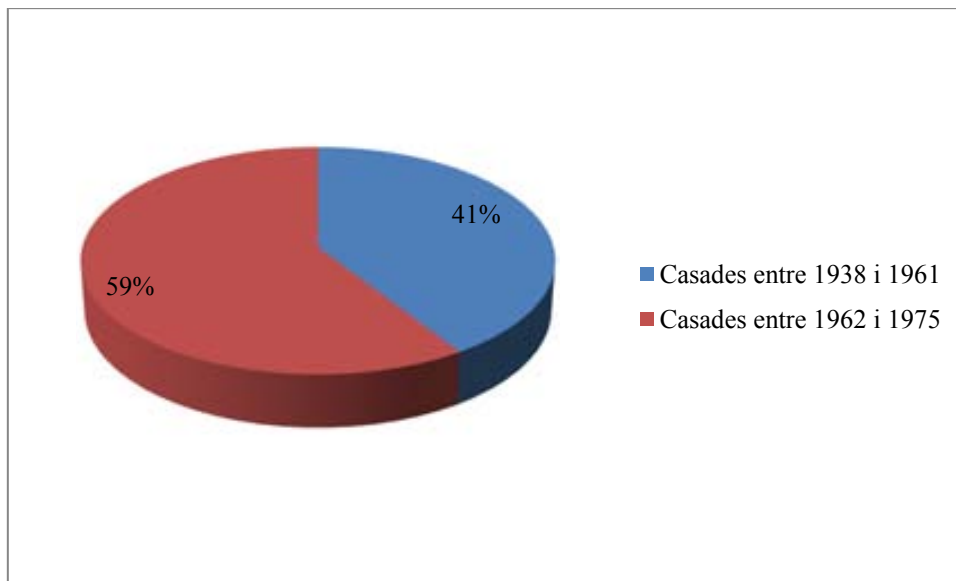
El fet que el legislador modifiqués l'obligatorietat d'abandonar el lloc de treball cap a una "opció", va variar el comportament de les dones treballadores? És a dir, el fet que ja no fos una obligació, va implicar que menys dones abandonessin el seu lloc de treball o la seva feina? I si l'abandonaven, fos per pròpia convicció? Es compararà quantes dones de la mostra no es van casar i quantes ho van fer

Figura III.8. Dones de la mostra que es van casar i que no es van casar.

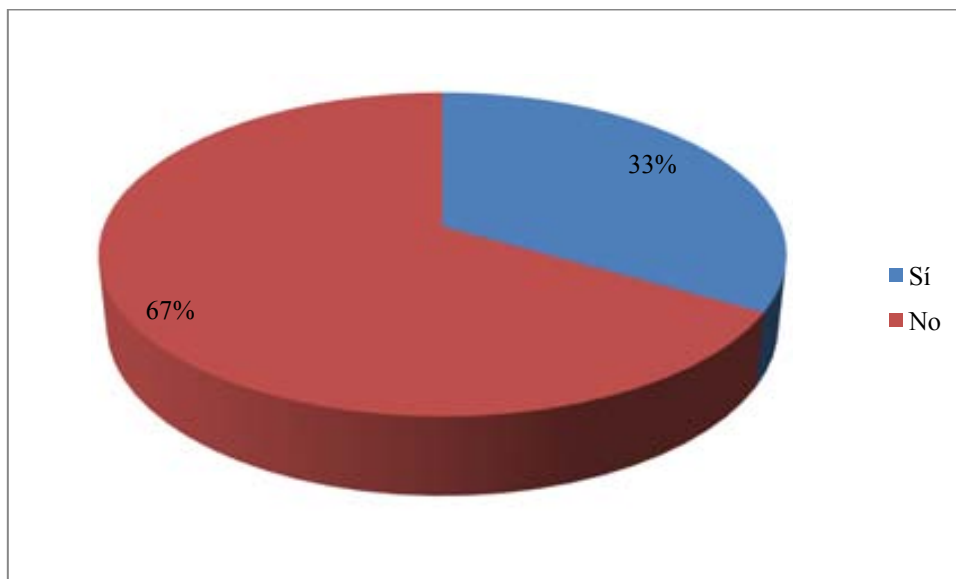
Entre les casades, es diferenciarien les dades de les dones entrevistades que es van casar fins a l'any 1961 i les que ho van fer després d'aquest, amb el límit a l'any 1975, per preservar la coherència cronològica amb aquesta recerca.

⁴⁵⁶ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

Figura III.9. Proporción de casades en les dues cronologies considerades en la mostra.

De les que es van casar entre 1938 i 1961, s'aporten les dades de quantes van deixar la seva feina i quantes no ho van fer.

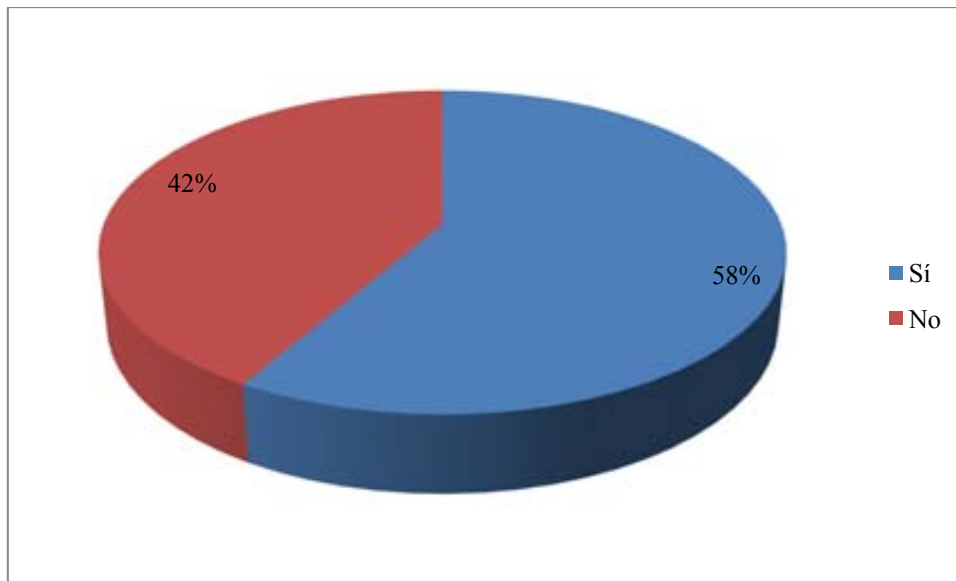

Figura III.10. Índex d'abandó de la feina en les dones casades entre 1938 i 1961.

Per analitzar la Figura III.10, s'ha de tenir en compte que les que no van abandonar la seva feina treballaven a casa -treball a domicili o treball autònom-, en negoci propi o ja ho feien abans de casar-se amb l'home que va ser el seu marit. És a dir, com que

treballaven de forma autònoma a casa, no tenien cap superior que les forçés a plegar. En sentit contrari, entre les que sí van abandonar la seva feina, hi havia una modista a qui el seu marit la va forçar a plegar, doncs ell “*Ja es guanyava prou bé la vida*”. Com que no tenien fills, els diners que entraven a casa ja eren suficients pel matrimoni.

Entre les que es van casar entre 1962 i 1975, les dades d’abandó del lloc de treball són les següents:

Figura III.11. Índex d’abandó de la feina en les dones casades entre 1962 i 1975.

A la Figura III.11, s’ha de tenir en compte que una de les que es van casar després de 1961, ja havia abandonat el seu lloc de treball a bans de fer-ho, degut a obligacions familiars. JB (1944) va haver de deixar la seva feina de secretària quan la seva mare va caure malalta, per ajudar a la bugaderia familiar. Tornant a la Figura III.11., tot i que els resultats són força ajustats, el nombre de dones que van abandonar el seu lloc de treball quan es van casar és superior al de les dones que no el van abandonar, tot i que l’excedència era voluntària. Les dones que es van veure obligades a abandonar la seva feina treballaven en empreses en les que no estava ben vist tenir en plantilla a dones casades. Alguns testimonis així ho corroboren, per bé que en les seves paraules també s’hi entreveu la pressió social perquè quan la dona es casava, es quedés a casa seva cuidant a la família.

Un exemple és el cas de les germanes AR (1932) i MR (1934), les quals treballaven com administratives a una fàbrica de la indústria química. Tot i que es van casar els anys 1963 (MR) i 1967 (AR), respectivament, van haver d'abandonar el seu lloc de treball. Segons les seves paraules, no sembla que ho fessin perquè fos la seva decisió:

“No, ella va plegar per casar-se i jo també vaig plegar per casar-me... és que tenies que plegar!”⁴⁵⁷

Un altre testimoni interessant és el de FP (1938), la qual treballava a Can Jorba. Tot i que es va casar a l'any 1964, quan abandonar la feina era una opció, la va abandonar perquè a l'empresa no es veia bé que hi treballessin dones casades. El prototip de dependenta –la feina que feia FP (1938)- era el de noia jove i soltera, per tant una casada –que amb el temps es feia gran i podia perdre bellesa- no hi tenia cabuda. En la seva entrevista ho explicava d'aquesta manera:

“Quan em vaig casar vaig deixar la feina, que és el que es feia en aquella època. A Jorba, o Preciados, que va acabar sent Preciados, casades no en deien que no però millor que... Quan ens casàvem, Jorba ens donaven una dot i vaig sortir guanyant perquè Preciados en aquell moment hi havia diners.”⁴⁵⁸

MG (1941), qui es va casar a l'any 1962, va deixar la seva feina perquè el seu marit “la va fer plegar”. En la seva entrevista ho recordava d'aquesta manera:

“Quan em vaig casar vai plegar perquè el meu marit és tan espavilat que em va fer plegar (riu), em va fer plegar perquè va començar... bueno, aleshores plegava molta gent. Llavors s'havia de plegar, que va ser una equivocació i grossa perquè clar. Llavors vaig plegar i em vaig quedar a casa perquè la mama, la me va mare, començava a ser més gran i queda't a casa entre pitos i flautes em vaig quedar al carrer Olivo perquè no podíem agafar cap pis, una altra equivocació perquè el casat casa vol, és així la vida i em vaig quedar aquí i bué no vam muntar una habitació entre pitos i flautes et cases perquè el Joan el meu marit va començar a fer el taxi

---

⁴⁵⁷ Entrevista realitzada a AR i MR el 2 de setembre de 2010.

⁴⁵⁸ Entrevista realitzada a FP el 26 d'octubre de 2010.

també.”⁴⁵⁹

Un altre testimoni és el de JM (1937), qui també va haver d’abandonar el seu lloc de treball quan es va casar. En el seu cas, la peculiaritat rau en què el seu marit treballava a la mateixa empresa que ella. En el seu cas, va poder seguir la seva carrera professional fins que es va jubilar. JM (1937) recorda que els seus últims temps a l’*Sindicato Metalúrgico*, on treballava, van ser força curiosos, per bé que va seguir treballant dos mesos més per poder cobrar més, el que va poder ser per recomanació del seu cap directe:

*“Bueno, aviam, al lloc on treballàvem cobràvem un sou normal, molt normal, teníem quatre pagues a l’any i per Nadal, com que a vegades els gremis que havien de fer feines que no volien que no s’interessin els seus empleats o què, ens ho portaven a fer en allà. És clar, no ens ho pagaven, però quan arribava el final d’any per Nadal, donaven una paga: o sigui que per Nadal a vegades cobràvem 4 o 5 pagues, 4 o 5 mensualitats. El sou no era exagerat, era normal i corrent, però és clar, hi havia tot això extra que... aleshores clar, ens vam casar el novembre i jo vaig dir de plegar. Aleshores em van dir ‘Oye’, bueno el meu jefe més directe meu era madrilenyo, deia ‘Oye, te has llevao demasiado noblemente porque otro en tu sitio aguantaria hasta final de año –diu- así que te vamos a querer aguantar hasta final de año’. Diu ‘No vengas porque supongo que tendrás trabajo, lo que no te daremos de baja, ahora sí, cuando hay an juntas –perquè hi havia reunions i tal i jo feia les actas i agafava notes, deia- estos días sí, procura venir porque no les interesa nada a las juntas el que decidim i lo que fem’. I ho vam arreglar així perquè aquell any pogués cobrar totes...”*⁴⁶⁰

Però no totes les dones de la mostra que es van casar després de l’any 1961 van deixar de treballar, encara que ho fessin fora de casa. Un dels exemples és el de CG (1936), qui treballava a la *Compañía Telefónica* i quan es va casar a l’any 1965 no va abandonar el seu lloc de treball. En el seu cas, tot i que el seu marit va suggerir-li que deixés la feina,

⁴⁵⁹ Entrevista realitzada a MG l’1 d’octubre de 2010.

⁴⁶⁰ Entrevista realitzada a JM l’11 de març de 2013.

aconsellada pels seus pares va seguir treballant. CG (1936) va estudiar magisteri i va haver de passar moltes proves per accedir a treballar a aquesta empresa. Per tant, era una llàstima que abandonés la feina que tants esforços li havia costat aconseguir:

“El meu marit era una persona que es guanyava bé la vida i una de les coses que li feien molta gràcia era que em deia ‘Mira, quan ens casem tu ja deixes de treballar, perquè no et farà falta i a més tu pots estar més per la casa’ i a casa meva ja vaig dir sobretot que no, i els meus pares també em van aconsellar que no: que no havia estudiat i havia fet tantes oposicions per després dedicar-me només a la compra i tot això. I ell ho va comprendre molt bé i llavors vaig continuar treballant fins que em vaig jubilar.”⁴⁶¹

Entre les que van abandonar el seu lloc de treball –en nombres absoluts, 7 sobre 13–, totes treballaven fora de casa, i entre les que no ho van fer (5 en total), dues treballaven en un negoci familiar i tres fora de casa.

I què passava quan una dona que treballava s’havia de quedar a casa perquè s’havia casat? No totes ho assumien amb normalitat, per bé que les hores que passaven fora de casa treballant –i per les quals percebien un salari– es convertien en hores mortes a casa, amb l’única obligació de fer la feina i cuidar als fills, si n’hi havia. Un dels testimonis recollits per aquesta recerca explicava que el seu estat d’ànim quan es va veure a casa va empitjorar. CA (1940), qui era una persona activa, no va gestionar gaire bé el fet d’haver de quedar-se a casa, motiu pel qual va tornar a treballar.

“El que passa que aquestes empreses a les noies, com que sabien que ens casaríem, i teníem de marxar perquè, a més a més era molt curiós, perquè quan entraves ja et deien que el dia que et tinguessis de casar l’empresa et donava una dot que, que no era una dot que era la liquidació, però a tu t’ho colaven com una dot i és clar llavors, però és clar després, i per això les noies costava molt més, bueno costava molt, ja et quedaves tallada. Però ella per exemple, la meva germana va arribar a secretària del director i sabia que d’aquí ja no podia passar més enllà, perquè ja

---

⁴⁶¹ Entrevista realitzada a CG l’11 d’octubre de 2010.

casar-te i marxa, ja no, ja no els interessava que aquella persona donar-li cap més càrrec de cap, perquè marxaves quan et casaves i llavors em vaig casar i vaig plegar i al cap com d'un any d'haver-me casat...''⁴⁶²

En el seu cas, el seu marit també va haver de treballar a més d'una empresa per poder mantenir a la família, mentre ella s'havia de quedar a casa per manament de les normes franquistes i les costums socials tan inculcades. Al cap d'un temps, va poder aconseguir una altra feina, de caràcter familiar.

“El meu home treballava a la Phillips al dematí i després a la tarda feia un plomi i els caps de setmana un altre. De fet ell havia de fer tres feines i jo m'havia d'estar a casa aixís (creua els braços)... M'avorria, em deprimia, sempre arribava a quarts de deu de la nit i més d'un dia quan arribava aixins que el veia em posava a plorar de contenta i de... perquè jo vaig dir 'Jo no vull estar anant cada dia a casa de la meva mare allà xerrant passant l'estona, jo haig d'estar a casa meva i tot això'. És clar, si al cap d'un temps ve una criatura allavorens això ja està, però com que no venien criatures, què feia tot el dia a casa? Imagina't, al cap d'una hora d'haver-te llevat ja ho tenies tot fet. Ell no venia a dinar, perquè no venia ni a dinar, jo dinava a la cuina amb la paret de la cuina, aixins i estava bueno, estava feta un d'allò... plorava i teníem un amic, un metge amic de la seva germana i ens coneixíem i un dia em diu 'Anem a veure el Dr. Vendrell, a veure què et passa'. Li vam explicar i ell em va dir 'Immediatament busca't una feina' i això va ser la solució. Allavorens ja va estar. I llavors va ser una feina que era una, un bombó perquè el meu pare com que tenia aquest taller i tot això va dir 'Mira, vine al taller i al despatx i tot això'. I és clar, jo ja entrava a l'hora i sortia a l'hora, però era una feina molt... (esbufega). Bueno, jo treballava i estava tot el dia fora i llavors, com que els meus pares viuen a prop, a l'hora de dinar jo no venia aquí a casa, me n'anava a dinar a casa dels meus pares i escolta'm, això ja per mi ja està, allavorens ja em va passar tot. Fins el dia que, això va durar... va durar doncs quatre anys, fins el dia que va nàixer el primer fill.'''⁴⁶³

---

⁴⁶² Entrevista realitzada a CA el 13 de febrer de 2013.

⁴⁶³ Entrevista realitzada a CA el 13 de febrer de 2013.

CA (1940) va tornar a treballar a partir de 1965 al taller del seu pare fins que va tenir el primer fill. Això només va ser un parèntesi fins que la seva filla petita va ser més gran, quan va entrar a treballar d'administrativa a una escola de Viladecans a l'any 1978.

De les dones que van abandonar la seva feina, algunes van tornar a ocupar en alguna feina amb resultats econòmics, ja fos en una empresa o no. De les que van abandonar el seu lloc de treball, els índex d'ocupació posterior al moment de contraure matrimoni són els que s'aportaran a continuació. També es detalla el tipus d'ocupació que van realitzar en aquell moment, per fer-ne una anàlisi.

a) Casades entre 1938 i 1961.

De les tres dones que deixen la seva feina, el 100% torna a treballar (3 sobre 3). A continuació es relaciona la feina que feien abans de casar-se i l'activitat que ocupen una vegada s'han casat.

- MV (1918): Treballava a un domicili de modista. Quan es casa treballa a la botiga de la que és titular el marit, tot i que ell treballa a una altra empresa. Serà ella qui treballi a la botiga, la qual durà el seu nom.
- TT (1924): Treballava en un taller tèxtil. Una vegada casada, treballa a casa complint diferents encàrrecs, des de cosir camises i corbates a embolicar caramels. Als anys 80 entra a treballar a un taller tèxtil com encarregada, on només cotitza 4 anys dels 20 que hi presta serveis.
- NN (1930): Treballava a una fàbrica tèxtil. Ja de casada, ajuda al seu marit a la botiga que té ell per reparar ràdios i televisors. Ella va a comprar els materials necessaris per a les reparacions, alhora que es fa càrrec de les feines de la llar.

b) Casades entre 1962 i 1975.

De les que van abandonar el seu lloc de treball, 7 sobre 12 en números absoluts, 4 tornen a treballar. JB (1944), casada a l'any 1964 però que havia abandonat la seva feina anteriorment per obligacions familiars, al cap d'un temps també torna a treballar. Tot i que no abandona el seu lloc de treball al casar-se, per tant no està en el supòsit d'excedència per raó de matrimoni, com que ho fa per motius familiars i tampoc té gaire

poder de decisió sobre aquest fet, també se la tindrà en compte, tot i ser un cas diferent. La subordinació de les dones a les seves famílies era una costum força estesa, motiu pel qual a vegades no tenien altra sortida que seguir el que la família mana va o “recomanava” que la filla fes.

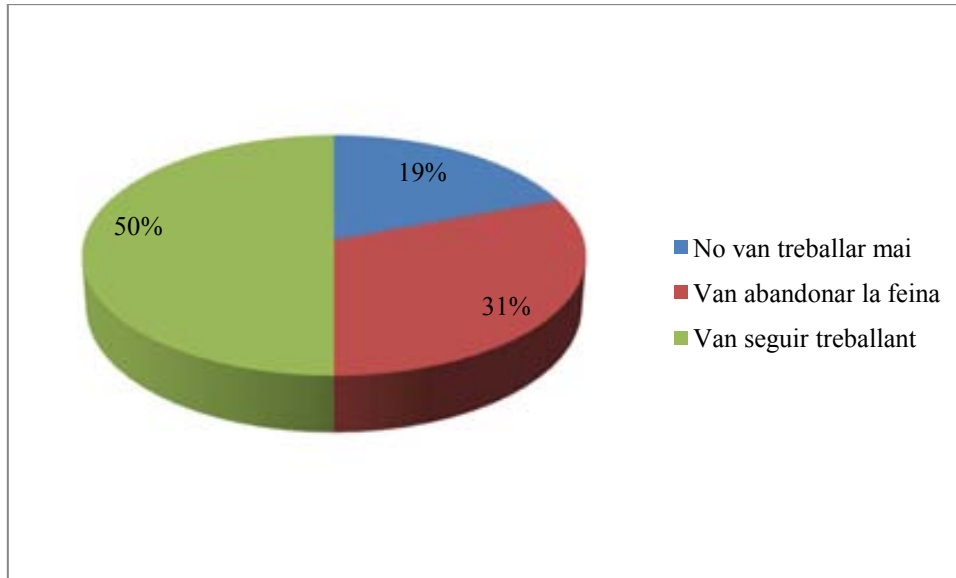
A continuació es farà la mateixa relació de llocs de treball que es van abandonar en el moment de contraure matrimoni i els treballs que es van ocupar més endavant.

- FP (1938): Treballava de dependenta a Can Jorba. Més endavant ven a d'hesius de felicitació a domicili.
- CA (1940): Treballava d'administrativa a una gran empresa. Posteriorment administra el taller mecànic del seu pare i a finals dels 70 treballa d'administrativa a una escola.
- MG (1941): Polia joies a un taller on la tenien assegurada. Posteriorment broda roba per una botiga de l'Avinguda Mistral (barri de Sant Antoni) i treballa a un altre taller polint joies fins que se jubila.
- MTI (1947): Era dependenta a una botiga de queviures del carrer en el que vivia el seu marit, on es guanyava bé la vida. Treballa amb el seu marit, primer a un negoci de banys públics, on només ajuda, i després obren dos negocis junts: el primer de làmpades i reparacions –ella era mecànica- i després una granja. Tanca la granja a finals dels 90 i actualment treballa cuidant gent gran.

Comptant les casades entre 1938 i 1975 que van abandonar els seus llocs de treball i es van ocupar més tard, només el 57% tornen a estar assegurades.

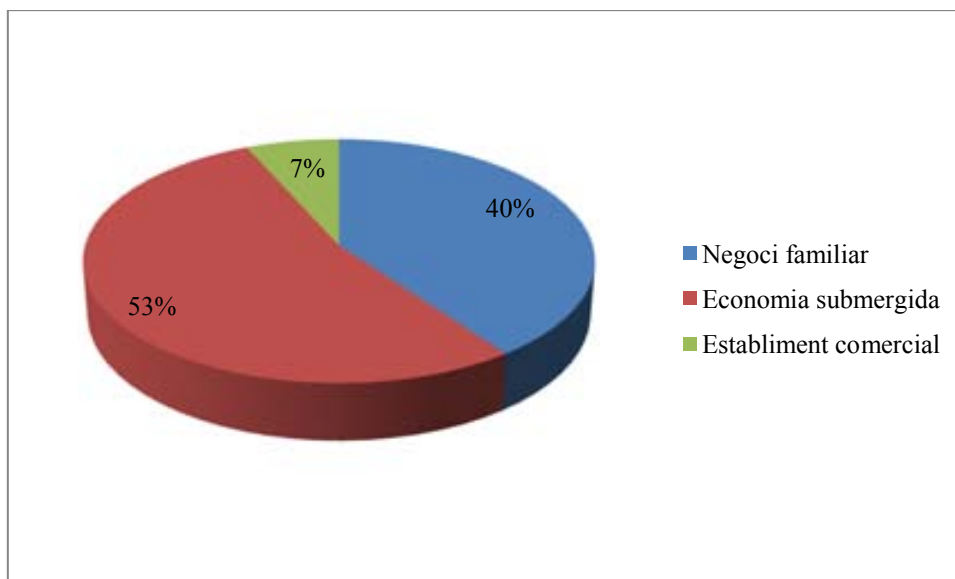
A continuació s'aporten les dades de les mares de les dones entrevistades que van abandonar, o no, el seu lloc de treball. També s'inclouran les que no van treballar en cap moment de la seva vida, el que en les dones de la mostra ja no va ocórrer, doncs el requisit per a ser entrevistades per a aquesta entrevista era que haguessin treballat en algun moment, ja fos a casa o fora d'aquesta.

Pel que fa a les mares de les dones de la mostra, s'ha de tenir en compte que AG (1928) i MG (1941) són germanes, a l'igual que AR (1932) i MR (1934), motiu pel qual només es comptarà una mare per cada parella de germanes.

Figura III.12. Comportament de les mares de les dones de la mostra quan van contraure matrimoni.

Com es pot comprovar a la Figura III.12, el 50% de les mares va seguir treballant quan es va casar. Aquesta és una dada important, si considerem el comportament de les dones de la mostra. D'altra banda, el 19% de mares no va treballar mai, per bé que van ser mestresses de casa a partir del moment que es van casar, dedicant la seva vida a les tasques de manteniment de la llar. De les mares que van seguir treballant, és rellevant el nombre de mares que ho feien en l'economia submergida i quantes ho feien en un negoci propi i/o familiar. Les xifres són les següents:

Figura III.13. Tipus de treball de les mares de les dones de la mostra.

Com es pot comprovar a la Figura III.13, els índex d'economia submergida són molt elevats, per bé que eren feines que es plantejaven com un complement salarial al del marit, com es plantejaven moltes de les dones entrevistades per aquesta tesi. El plantejament com a “suplement” econòmic rau, en ocasions, en la manca d'apoderament laboral. Però, al contrari del que pugui semblar, l'apoderament com a persones està present, perquè tot i que els manca llibertat per treballar en el que volen i quan volen, a l'empresa que volen –el que moltes d'elles reproveixen en les entrevistes que se'ls ha realitzat– són dones que fan feines en negre i que alhora duen el pes de la família i de la casa. Són dones que poden amb tot, a pesar de la llibertat que les hi manca com a dones. Sovint, fins i tot, a pesar que són els marits els que sustenten econòmicament la família, són elles les que l'empenyen a seguir endavant a pesar de les dificultats. Tot i mancar-los-hi l'exercici de les plenes llibertats civils i laborals.

Preguntades sobre si coneixien aquestes reformes legislatives que afectaven a la seva llibertat i igualtat en l'àmbit laboral, totes han manifestat que no. En alguna excepció sí que s'ha recordat vagament haver-ho llegit a la premsa, però en general era un assumpte que no cridava l'atenció de les dones de la mostra, per bé que les seves preocupacions s'enfocaven més en la quotidianitat.

La limitació del nombre de mitjans de comunicació de l'època, així com la desconexió que s'ha interpretat que hi havia entre les dones entrevistades i el funcionament de la política governamental, es van traduir en el desconeixement de l'aprovació de normes que les afectaven com a dones.

Però com s'ha comprovat en aquesta recerca, l'aprovació d'aquestes lleis no va implicar un pas cap a la igualtat de manera ràpida, ja que a algunes dones encara van patir desigualtats en el treball, a més de l'àmbit privat.

III.7.5. Conseqüències econòmiques de l'excedència per raó de matrimoni entre les dones de la mostra.

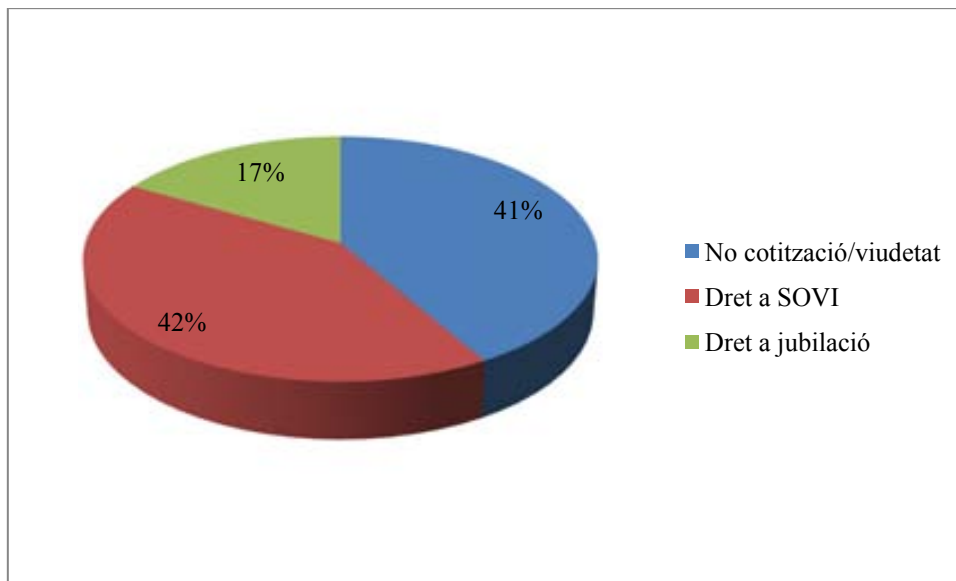
Les conseqüències econòmiques de l'abandó del lloc de treball al contraure matrimoni són, d'una banda, la manca de percepció de salari propi. En el cas de les que van treballar en l'economia submergida, els diners que percebien per la seva feina no eren elevats, motiu pel qual la dependència vers els marits també existia.

L'altra conseqüència era la manca d'inscripció a l'assegurança mèdica obligatòria i la manca de cotització al sistema de Seguretat Social. Aquest fet les va privar de tenir dret a una jubilació pròpia, havent de dependre de la pensió del cònjuge i de la pensió de viduïtat, en el cas que fos pertinent per defunció anterior del marit.

A continuació s'aporten les dades de les dones que van deixar de treballar, les que tenen dret a jubilació, les que tenen dret a SOVI⁴⁶⁴ o les que depenen de les pensions devingudes pels cònjuges, sigui la de jubilació o la de viduïtat, si és el cas.

---

⁴⁶⁴El SOVI (*Pensión Seguro Obligatorio de Vejez e Invalidez*), és una pensió residual que s'aplica a treballadors/es i els seus usuaris que no tinguin dret a percebre la pensió actual de Seguretat Social, en excepció de la pensió de viudetat. Per percebre aquesta pensió s'han d'haver complert entre 60 o 65 anys, no s'ha de tenir dret a la pensió prevista a la Seguretat Social i ha d'haver estat afiliat/da al Règim del "*Retiro Obrero*" o tenir coberts 1.800 dies de cotització al règim del SOVI abans de l'1 de gener de 1967. Font: <http://www.seg-social.es>

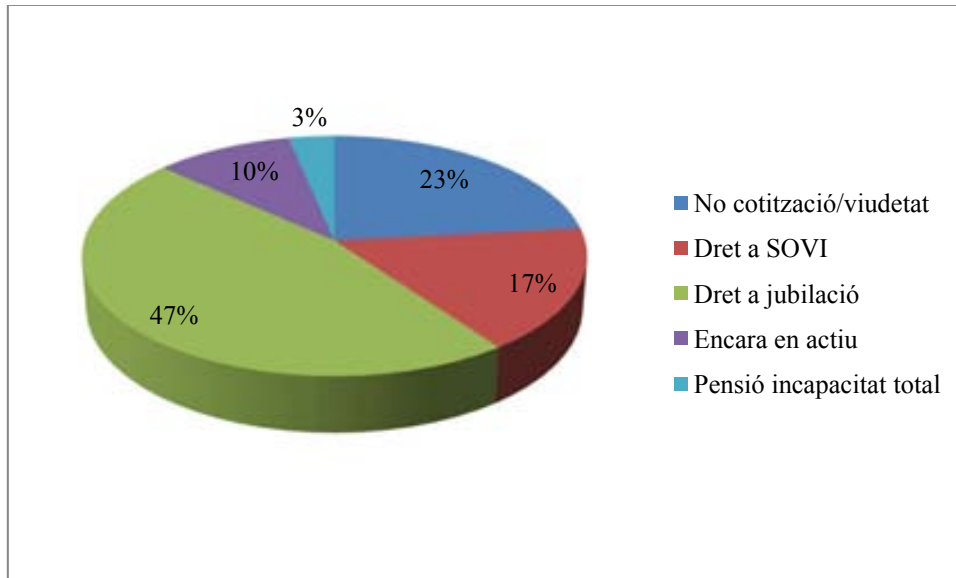
Figura III.14. Conseqüències econòmiques de la trajectòria laboral de les dones de la mostra.

Com es pot comprovar, les dones que no tenen dret a una jubilació sumen el 82%. Les que van contraure matrimoni, quan s'esdevingui el supòsit de fet percebran la pensió de viduïtat. El 42% tenia dret a percebre el SOVI. Pel que fa a les que tenen dret a jubilació, per cotitzar en un temps posterior a 1967, el cas més curiós és el de NA (1926), a qui el seu marit va pagar la cotització a la Seguretat Social per assegurar-li el futur econòmic, ja que ell percebia un salari elevat, no tenien fills i ella no treballava perquè ell no li va permetre.

En la majoria dels casos, l'abandó del lloc de treball va implicar un futur amb dependència econòmica vers el marit. Pel que fa al SOVI, la seva percepció és compatible amb altres pensions, com la de viduïtat. En aquest cas, la quantia del SOVI a l'any 2014 és de 393,20.- euros mensuals, perdent poder adquisitiu propi i subordinant-lo, de nou, al poder adquisitiu del cònjuge.

Per ampliar la mirada entorn a aquesta qüestió, a continuació s'aporten les dades del complet de les dones entrevistades que van cotitzar el suficient per tenir dret a una jubilació, les que perceben el SOVI, les que encara estan en actiu, les que perceben o

percebran la pensió de viduïtat quan així es donés el cas (defunció del cònjuge) i altres supòsits que s'han trobat en l'elaboració de les entrevistes.

Figura III.15. Situació econòmica i laboral actual de les dones de la mostra.

Entre les que van tenir dret a jubilació, es troben les que van restar solteres o es van casar en posterioritat a l'any 1975, les quals van poder seguir treballant normalment sense que se les qüestionés el fet que treballassin fora de casa. Així mateix, també es troben aquelles dones que es van casar després de l'any 1961 i que van seguir treballant, el 41,67% de les dones casades després d'aquest any. Entre les que no van cotitzar mai i, en el seu cas, tindrien dret a percebre la pensió de viduïtat si es donés el supòsit, es troben les dones que van treballar a domicili i les que, a pesar de treballar fora de casa, no estaven inscrites a l'assegurança pertinent o al sistema de Seguretat Social, en el seu cas. L'economia submergida femenina és una tendència que ja existia en l'època estudiada i que avui dia té les seves conseqüències en la pobresa que s'esdevé entre les dones de tercera edat de barris obrers com el Poble Sec.

La manca de jubilació ha implicat, en molts casos, la pobresa entre dones de tercera i quarta edat, per bé que les pensions percebudes són molt minses. Pel que fa el SOVI, en el moment de realitzar algunes de les entrevistes la seva quantitat era de 375.- euros mensuals, quantitat que fa impossible la supervivència d'una persona en relació al nivell

de vida de la ciutat de Barcelona.⁴⁶⁵ Actualment, la seva quantia és de 404,80.- euros mensuals.

El cas de les que no tenen dret a percebre dret a pensió de jubilació o SOVI, reitera la subordinació de les dones casades vers els seus cònjuges. Les que no perceben pensió de viduïtat, perquè no es donava el cas, sobreviuen gràcies a la pensió de jubilació del marit, qui sí va treballar prou anys com per tenir dret a percebre una pensió pel temps treballat, guanyat gràcies al seu esforç. La subordinació és tan econòmica com simbòlica, la qual perpetua el model de família franquista en els nostres dies en els matrimonis de la tercera edat.

---

⁴⁶⁵ En el cas del Poble Sec, el nivell econòmic familiar mitjà a l'any 2012 era del 80,7% respecte la mitjana econòmica de la ciutat de Barcelona. D'aquesta manera, tot i no tenir un nivell de vida especialment baix, no s'assoleix el nivell de vida mitjà a la ciutat. Font: Ajuntament de Barcelona, Departament d'Estadística.

III.8.El final del franquisme: lluita sindical i política al Poble Sec.

*El bien máspreciado es la libertad
hay que defenderla con fe y valor,
alza la bandera revolucionaria
que llevará al pueblo a la emancipación.*

A las barricadas, himne anarquista.

*La nostra lluita com a dones
està molt lligada a tota la lluita del nostre poble
per les llibertats i la democràcia.*

Discurs inaugural Jornades Catalanes de la Dona.
Barcelona, maig de 1976.

En aquest epígraf es farà un repàs dels últims anys del règim franquista, en els que l'oposició política va anar aflorant. S'analitzaran alguns dels fets més rellevants ocorreguts a Catalunya i en concret a Barcelona, a través d'explicacions acadèmiques i de diversos testimonis de les dones entrevistades, les quals van sentir a parlar d'alguns d'aquests fets o els van viure amb més o menys proximitat.

També es comptarà amb el testimoni de la que va ser Secretària de les Jornades Catalanes de la Dona de 1976, la qual ha explicat per aquesta investigació algunes de les qüestions més importants d'aquells dies. La inclusió d'aquestes Jornades, tot i que no es correspon a la cronologia d'aquesta recerca, s'ha pres com a llicència per a poder explicar quins moviments es van esdevenir a Catalunya en favor de les llibertats de les dones. Així mateix, es comprovarà quina va ser la proximitat de les dones entrevistades per aquesta recerca amb unes jornades de treball d'aquelles característiques.

III.8.1. Els fets del Palau de 1960, l'Assemblea de Catalunya i Salvador Puig Antich.

A mesura que passava el temps, l'oposició antifranquista s'organitzava per manifestar el seu descontentament amb el règim. A Catalunya, un grup de catòlics catalanistes van

començar a organitzar-se en la segona etapa de la dècada dels 50. La seva activitat es concentrava en espais catòlics i es tractava d'activistes de classe acomodada. Aquests activistes aconseguiren la restauració de l'Acadèmia de la Llengua Catalana a l'any 1953 i fan visites a l'Abat de Montserrat, el pare Escarré –l'Abadia de Montserrat va ser un de ls epicentres de la lluita catalanista antifranquista-. A partir d'aquí, es crea l'organització Crist Catalunya (CC), de la qual és membre Jordi Pujol i Soley. Pujol seria President de la Generalitat de Catalunya entre els anys 1980 i 2003.

Les accions de CC s'emmarcaven en la reivindicació nacionalista, provocant la dimissió del director del diari La Vanguardia a l'any 1959 per unes declaracions ofensives contra els catalans i les catalanes. El 1960, un grup de membres de CC cantaria *El Cant de la Senyera* al Palau de la Música Catalana (Santacana, 2011). Per aquest fet, Pujol va ser detingut, torturat i empresonat, esdevenint la primera figura significativa de l'antifranquisme catalanista.⁴⁶⁶

Aquesta va ser una de les primeres accions en les que es va entreveure el descontentament d'alguns sectors socials contra el règim, el que havia imposat la llengua espanyola i els símbols estatals per sobre de la llengua i símbols de comunitats històriques com Catalunya. Aquest va ser el primer moviment que va tenir una mica de ressò, però com es va viure des del Poble Sec? Tenint en compte que va ser un moviment comandat des de la burgesia, a les classes populars no els va afectar massa. En l'entrevista realitzada a JM (1937), el seu cònjuge intervenia per donar la seva opinió sobre els fets. En aquell moment, la conversa del matrimoni va desvelar algunes qüestions interessants sobre l'antifranquisme catalanista d'aquell moment:

“JM: Ens hem portat malament nosaltres amb Catalunya (riu).

JB (cònjuge): No és que ens haguem portat malament, el que passa és que tots aquests moviments catalanistes, des d'aquest punt de vista polític, que et fan veure que és el sentiment del poble, a Catalunya sempre l'han portada una burgesia, que és un camp tancat. Són les mateixes famílies, passades de generació en generació.

---

⁴⁶⁶ Altres obres que tracten aquesta matèria són Díaz (1996) i Amat (2013).

Ara, no t'hi fotran un peón de la SEAT, per exemple, dintre d'aquest grupo, i també és català i amb sentiment. Això és de la forma que ho viu Catalunya això. I després hi ha la burgesia des del punt de vista negativa, de pues l'esquerra nostra, l'esquerra catalana, ha sigut tan mal portada diguéssim amb ideals que es converteix amb una espècie de comunisme extrem.

JM: Si bueno, nosaltres l'únic que vam poder fer va ser estudiar català en la clandestinitat. Vam organitzar a Santa Madrona, el rector ens va deixar un despatx i és clar, passava que eren reunions d'Acció Catòlica. I fins i tot els Jocs Florals, els oficials els van fer a la clandestinitat i ara no es fan! Això sí que no hi ha perdó els Jocs Florals! A Santa Madrona en temps franquista es feien els Jocs Florals, que fins i tot els poetes els consideraven els oficials i clar, amagats a una parròquia a l'Espanya catòlica feien els ulls grossos, però eren uns senyors Jocs Florals. Un cop s'ha mort el Franco ja no hi ha Jocs Florals ni a Santa Madrona ni enlloc."⁴⁶⁷

Després del que es van anomenar "Fets del Palau", va ser el torn dels estudiants universitaris. En aquesta ocasió, el que es reivindicava era la transformació cap a una universitat democràtica. Va ser per aquest motiu que en el mes de març de l'any 1966, un grup nombrós d'estudiants (també de classe alta, majoritàriament) es van tancar al convent de les monjes Caputxins de Sarrià, motiu pel qual va rebre el nom de "Caputxinada".

Aquesta tancada es va realitzar amb el suport d'alguns destacats intel·lectuals com Salvador Espriu i Joan Oliver (Pere Quart), els quals van participar de la fundació del Sindicat Democràtic de la Universitat de Barcelona (SDEUB) el 9 de març de 1966 (Crexell, 1987 i 1992). Aquesta tancada va finalitzar amb l'encerclament del convent per part de la policia, que van treure per la força les persones concentrades i va imposar multes. La contestació política de joves universitaris de classe benestant contra la dictadura franquista, que també entrava a les aules de la Universitat, va resultar en un conflicte polític que va implicar a nombrosos estaments, també l'ecclesial degut al suport

---

⁴⁶⁷ Entrevista realitzada a JM l'11 de març de 2013.

dels caputxins a aquesta protesta.⁴⁶⁸ Va ser una altra manifestació política allunyada de les classes més humils, per bé que el sistema universitari seguia sent elitista i els i les joves de barris obrers tenien més difícil a accedir-hi, ja que si volien estudiar a la universitat com el fill d'AG (1928), havien de treballar per poder pagar la matrícula. Degut al caràcter universitari de la protesta, a llunyat dels barris obrers, només AG (1928) va poder rescatar de la memòria alguns records relacionats amb aquest esdeveniment en el transcurs l'entrevista que se li va realitzar.

“Sí que me'n recordo de la Caputxinada... De sentir-ho dir, de sentir-ho això... però d'això sí que ens enrecordem, i el pare (el seu marit) també. Per això llavors quan vam anar a l'Església i vam veure que, vaig veure el pare, el pare Llimona, ja és mort ara, el pare Llimona li vaig dir que el felicitava per, pel llibre que havia fet, però que jo no el tenia, que no havia pogut adquirir, eh. I diu 'Si vas a baix a l'Església encara n'hi ha algun'. Vaig anar-hi i sí, n'hi havia un. I llavors li vaig dir 'Si el trobo, me'l firmarà?' i va dir 'I tant!' i li vaig pujar i me'l va escriure...”⁴⁶⁹

La dècada dels seixanta també presenta canvis en l'obrerisme, per bé que és a l'any 1964 quan es data la primera organització estable del sindicat Comissions Obreres. És a l'any 1966 quan l'organització obté uns molt bons resultats electorals, essent una alternativa real al Sindicato Vertical,⁴⁷⁰ l'única organització legal en l'àmbit del treball. A partir d'aquell moment, la persecució cap a membres del sindicat es fa més habitual,⁴⁷¹ el que obliga als seus membres a reunir-se de forma clandestina. Com ja s'ha explicat en el capítol de l'Església, la parròquia de Sant Domènec del barri de Sant Antoni va ser seu d'alguna d'aquestes reunions, descoberta per AG (1928) mentre netejava una de les sales polivalents de l'església.

Tot i pertànyer a bases obreristes, entre les dones entrevistades no hi ha cap que s'hagués afiliat a un sindicat que en aquells anys fos clandestí. Així mateix, VC (1944)

⁴⁶⁸ Altres articles relacionats amb aquesta matèria: Espinet (2005), Carrillo-Linares (2006) i Clarà (2012).

⁴⁶⁹ Entrevista realitzada a AG el 19 de febrer de 2012.

⁴⁷⁰ El Sindicato Vertical es crea a partir de la Declaració XIII del *Fuero del Trabajo de 1938*. Serà l'únic sindicat legal, organització a través de la qual es controlarà la producció econòmica a través de l'organització per branques de producció o serveis. (BOE número 505, de 10 de marzo de 1938).

⁴⁷¹ Font: http://www.ccoo.es/cscoco/Conoce_CCOO:Breve_historia

sí va parlar dels sindicats durant la seva entrevista, doncs al treballar a una fàbrica al País Basc abans d'arribar al Poble Sec va tenir alguna idea del que potser passava en aquestes organitzacions.

*“Entonces no habían sindicatos, en el País Basco no había sindicatos porque estaba... yo en el País Basco no recuerdo haber tenido sindicatos, porque entonces estaba la dictadura y... y los sindicatos no podían decir ni mus. Aunque la habrían estaban escondidos, no se podía decir nada. Huelgas no había como después, porque no eran legales.”*⁴⁷²

Amb l'arribada de la democràcia les vagues es van començar a normalitzar. VC (1944) explicava que després de 1975, a l'Hospital de la Vall d'Hebron –on va treballar– els sindicats van tenir més presència i els treballadors i treballadores van començar a protestar.

*“Si hombre, las huelgas del trabajo sí que hemos ido a las huelgas claro. Y las de política, a partir del 75 que empezaron a pasar cosas digamos... es que yo con estas cosas no me he metido nunca, siempre he estado al margen de margen y... En el trabajo pues a ver, lo único las huelgas, y allí empezabas a trabajar. (...) Hombre huelgas a ver, a ver, a veces... y también a veces también para pedir algo de tus derechos que también te los tenían que dar, ¿No?”*⁴⁷³

No és d'estranyar que el fenomen sindical només estigui present en una de les trajectòries de les dones de la mostra, ja que el sindicalisme en el tardofranquisme no comptava amb gaires dones entre les seves files, per bé que *“la sindicación femenina, tanto en sindicatos oficiales (Sindicato Vertical) como en las diferentes organizaciones clandestinas, era muy baja, ya que es el sector secundario el que mayor nivel sindical tiene.”* (Díaz, 2005:46). Si el sector secundari, que era la indústria, fins a l'any 1961 havia expulsat de les seves empreses a les dones que es casaven, la poca permanència en

---

⁴⁷² Entrevista realitzada a VC el 31 de maig de 2013.

⁴⁷³ Entrevista realitzada a VC el 31 de maig de 2013.

les fàbriques comportava que hi hagués una presència menor que el nombre d'homes que es trobaven en els moviments sindicals clandestins de l'època.⁴⁷⁴

La formació de sindicats a les fàbriques i centres de treball va començar amb l'Assemblea de Catalunya, la gran organització catalanista que reivindicava els drets nacionals. En aquesta ocasió, tornaven a ser intel·lectuals i professionals de classe benestant contraris al règim els que es reunien amb l'objectiu de treballar pel futur de Catalunya i de la democràcia.

L'Assemblea va néixer el 7 de novembre de 1971 al convent de Sant Agustí de Barcelona –una altra vegada l'Església donava sostre a moviments antifranquistes– agrupant a diferents partits, sindicats i organitzacions civils contràries al règim, sent una organització transversal que tenia com a denominador comú la lluita per la democràcia, reunint des del PSUC fins a Unió Democràtica.⁴⁷⁵ La Parròquia de Sant Domènec del barri de Sant Antoni, al costat del Poble Sec, on MF (1958) anava a l'esplai, també va acollir reunions de l'Assemblea. Quan ho recorda actualment en parla entusiasmada, ja que va ser en aquell emplaçament on hi passava tantes hores de llure, a veïdia desaparegut, on també es va donar suport a aquest moviment polític.

“Bueno, s’hi feien reunions de l’Assemblea de Catalunya, perquè, i això me n’he enterat, bueno me’n vaig enterar en aquell moment i vam saber-ho i després la cosa va ser bueno! Perquè hi havia un grup, hi havia un grup més gran que nosaltres, el grup de joves, nosaltres érem el grup de preadolescents, érem... i els adolescents, però el grup de joves eh... com t’ho diria jo, que en aquell moment doncs devien tenir 20 anys o 18, 20, 22... aquest grup de gent... mmm... també feien reunions clandestines, d’acord? I en allà es feien reunions clandestines de l’Assemblea de Catalunya. La meva mare (AG 1928) era una de les persones que anaven a netejar la Parròquia. Clar, era una Parròquia on hi havia molts locals, perquè havia sigut una escola de monges i nosaltres teníem una sala. A nosaltres ens havien destinat

---

⁴⁷⁴ Algunes obres entorn al sindicalisme clandestí durant el franquisme i la participació de dones en aquest moviment, són Molinero i Ysàs (1992), Brunel, et. al. (1995), Tébar i Borderías (1998 i 1999), Vega i Serrano (1998). Villar (2000 i 2001) Díaz (2005), Varo (2005), Babiano (2007), Vega (1991, 2009 a i b), Ysàs (2009 i 2011) i Borderías, et.al (2012).

⁴⁷⁵ Font: <http://www.sapiens.cat/ca/notices/2011/09/entrevisa-a-miquel-sellares-1415.php>

una sala. (...) Però és que en aquesta local, nosaltres ens en anàvem i l'endemà quan anaven a netejar les senyores es trobaven els cendrers plens i plens de burilles. Que la meva mare, jo en aquell moment tenia 13-14-15, aquesta edat més o menys, la meva mare al final va parlar amb el Sagalà i li va dir que ja estava bé, que nosaltres que fumeessim tant! I aleshores el Sagalà li va haver de dir que no, que no érem nosaltres, que és que per les nits es feien reunions clandestines de l'Assemblea de Catalunya. O sigui: Jordi Pujol, Miquel Roca, els... el Gutiérrez... el del PSUC que ara no recordo com es diu, el marit de la Teresa Pàmies vull dir. Bastantes persones que en aquests moments potser s'han jubilat, però en aquells moments després van sortir doncs... es reunien en allà per les nits. A la Mitjancera... però quan anaven descobrint mmm... quan van descobrir la Mitjancera van, perquè aviam, perquè no els descobrissin el que feien era reunir-se a varies parròquies diferents. O sigui, no sempre en un lloc, es naven reunint en diferents llocs. I la nostra parròquia era una de les que s'hi reunien. També es feien reunions de la OAC, de la OAC que era un moviment obrer, no sé exactament, un moviment comunista obrer o catòlic, és que exactament no sé el que exactament el que volen dir les sigles, però el que sí sé lo que era: que era un moviment catòlic obrer, com si fos un sindicat, com si fos unes Comissions Obreres, però catòlic. Que també es feien reunions allà clandestines, no eren unes coses que es poguessin saber en aquell moment. Érem una parròquia una mica moguda... ”⁴⁷⁶

Dos anys més tard de la seva fundació, el 28 d'octubre de 1973, la policia va detenir un nombre molt important de persones que es reunien a la parròquia de la Mitjancera.⁴⁷⁷ En la seva entrevista, AG (1928) va explicar com es va assabentar d'aquests fets, doncs també participava en reunions:

“Com que era catequista em vaig anar enterant d'altres coses, m'entens? I allavorens eh... també n'altros fèiem reunions a vegades amb altres esglésies, eh. Allavorens, allavorens, a la, com se deia, a la Mitjancera, aquella que hi ha davant

⁴⁷⁶ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

⁴⁷⁷ Font: <http://www.sapiens.cat/ca/notices/2011/09/l-assemblea-de-catalunya-el-primer-grao-de-la-transicio-1424.php>

de la presó, en aquella Església van fer una collita de gent que va ser massa, i eren els de l'Assemblea de Catalunya. I allà el Jordi Pujol no hi era, que es va lliurar de poc, però hi era la Magda Oranich em penso que hi era, i gent aixís. Els van agafar perquè, tu no hi has estat, però jo sí hi he estat, va agafar una, quan vam anar a fer nosaltres una reunió em va agafar un 'cangueli', perquè aquella, hi ha una sala a dalt. I aquesta sala, que per pujar-hi i baixar-hi només hi ha una escala de cargol i no hi ha cap més porta enlloc i estaven fent una reunió els de l'Assemblea de Catalunya i van entrar-hi les forces armades i... i ja hi vam ser-hi."⁴⁷⁸

Tot i la detenció de la cúpula, l'activitat de l'Assemblea va seguir, convocant manifestacions i actes sota el lema "Llibertat, Amnistia, Estatut d'Autonomia", la més important la del 13 de setembre de 1977. Amb la intenció de deixar enrere el règim franquista, la seva legislació retrògrada, la censura i les restriccions que pesaven sobre els símbols i la llengua catalanes, l'Assemblea va prendre el timó de la lluita organitzada, per bé que d'aquesta en van sorgir els dirigents polítics més destacats de la Transició i els primers anys de democràcia constitucional, com per exemple el dirigent del PSUC Antoni Gutiérrez Díaz (1929-2006), Rafael Ribó, actual Síndic de Greuges, Jordi Pujol, qui ja havia sigut detingut pels "Fets del Palau" de 1960, Lluís Maria Xirinacs, Laia Berenguer, Josep Lluís Carod Rovira i Joan Reventós. La poca presència de dones en el gruix de polítics i intel·lectuals és destacable, per bé que hi assistien professionals com l'advocada feminista Magda Oranich, qui també va ser detinguda en la batuda policial explicada anteriorment.

Les aspiracions democràtiques i nacionals dels catalans i les catalanes poc a poc van anar sortint a la llum, per bé que el règim intentava reprimir les seves reivindicacions. L'Assemblea es va autodissoldre en el curs de la Transició.⁴⁷⁹ Per a AG (1928) es van dissoldre massa aviat, com ho manifestava en la seva entrevista:

"Jo em va sapiguer molt de greu de que la desfessin tan aviat. Per mi la van desfer massa aviat. Encara que es va morir Franco i tot lo que tu vulguis, la van desfer

---

⁴⁷⁸ Entrevista realitzada a AG el 10 d'octubre de 2013.

⁴⁷⁹ Sobre l'Assemblea de Catalunya: Colomines (1992), de Borja (1996), Jarne (1997) i Pala (2012).

massa aviat perquè allavorens tothom es va sentir... no sé com explicar-te, eh... prou valent per formar partits i tothom voler manar i això a mi no em va agradar. I de llavorens ençà que s'han fet tants partits i tants d'això... o sigui, la Transició a nosaltres no ens va semblar gens bé com es va fer... i encara no ens ho sembla ara."⁴⁸⁰

Més enllà de l'Assemblea de Catalunya, en aquella època van existir altres mobilitzacions a l'estranger que van fer caure règims dictatorials, com el de Portugal que va fer caure la cúpula militar que governava. MF (1958), qui aleshores era molt jove, en la seva entrevista recordava com va viure a aquest dia, que va coincidir amb l'agitació política que també vivia Catalunya.

"Bueno, jo era... uf... com seguim dient, adolescent, recordo manifestacions, recordo el 25 d'abril del 75 (va ser a l'any 1974) va ser quan va ser la Revolució dels Clavells anant cap al Milà i Fontanals que em van regalar un clavell, que era el dia de la Revolució dels Clavells a Portugal i arribar a l'Institut amb el clavell i... anar a manifestacions... una Revolució molt particular i petita, però era la nostra Revolució."⁴⁸¹

A banda de les grans mobilitzacions, quina implicació existia al Poble Sec en la política antifranquista? MF (1958) explicava com ho veia, ja que tot i que sí que hi havia grups que sí participaven en alguns esdeveniments, més enllà d'aquests el barri no es movia gaire.

"Al barri es va notar molt després: jo no et dic que no n'hi hagués, però estava molt tancat... i després, quan ja va començar després de la mort de Franco van sorgir els partits i ja poden-se posar seus, va ser quan, en el Centre Cívic van vindre els del PSUC em sembla que eren, i van sorgir els de Convergència, van començar a sortir seus, aleshores la gent començava a parlar molt de política... però va ser a partir de la mort de Franco. Fins a la mort de Franco la cosa va esclatar, abans era tot com molt silenciós i lo que hi havia era latent, era una cosa latent, però tothom, o sigui

---

⁴⁸⁰ Entrevista realitzada a AG el 10 d'octubre de 2013.

⁴⁸¹ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

veies, o sigui la imatge era el Bar Gall, que era just el que hi havia davant de casa tots els homes amb el caliquenyo dintre del bar mirant el futbol, això sí: com més es notava la política era en el futbol Barça-Madrid, o Madrid-Barça. Per què? Perquè era una manera de que, quan guanyava el Barça, els diumenges a la tarda feien sardanes a la Plaça Santa Jaume, aleshores anàvem a la Plaça Sant Jaume: o bé ballàvem sardanes o no, jo en ballava perquè m'agradava, i quan s'acabaven les sardanes es tocava la Santa Espina i la cantàvem, es cantaven Els Segadors i aleshores deia 'Visca el Barça, Visca Catalunya Lliure' i apretàvem a córrer perquè aleshores venien els grisos i a qui en xampaven els deixava nou. I vinguéssim d'excursió, vinguéssim d'on vinguéssim acabàvem a la Plaça Sant Jaume, sempre."⁴⁸²

La participació de dones del barri en la política també era singular, per bé que només alguna estava polititzada. MF (1958) recordava a una dona del barri que durant la Guerra Civil havia anat a lluitar amb la CNT-FAI.

"Jo recordo una senyora molt gran, molt gran, molt gran... bueno, poder molt gran no era però estava molt arrugada molt arrugada. Jo recordo la imatge, imagina't la imatge d'adolescent: una dona molt arrugada, molt petita, molt esquifida i sí sí, estava molt polititzada aquesta dona, i recordo que la mare em va explicar que ella quan era, era més gran que la mare eh, aquella senyora ja és morta, recordo que la mare em va explicar que quan ella era, quan va estallar la guerra que ella era petita i vivia al mateix lloc, la va veure, aquella dona en aquell moment era adolescent i la va veure vestida de, amb el mono blau i el mocador vermell de la CNT. Era de la CNT aquella dona. En aquell moment dir que eres de la CNT era com 'Buf!' era una cosa molt... era anarquista, imagina't no! I... però res més, era aquella dona en concret."⁴⁸³

Les mobilitzacions i la policia estaven a tot arreu, fins i tot en els recitals de música. La gent que assistia als concerts en els que es reivindicava la cultura i la llengua catalanes

---

⁴⁸² Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

⁴⁸³ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

passava por. Er en actes polítics encoberts e n e ls quals la policia, a nomenats popularment “grisos” pel color del seu vestuari, vigilava els moviments dels assistents i podia carregar en qualsevol moment si es produïa qualsevol acció que desaproven. CA (1940) va assistir a algun d’aquests concerts al Palau de la Música i explicava que ho vivia amb emoció i por.

“I jo recordo haver anat al Palau a sentir al Raimon i... la meva mare, ‘Tingues coneixement’ perquè... i cantant ‘Diguem no’ i amb tot, tot el Palau, tot el darrere des de l’escenari fins a l’altra punta de l’escenari tot de grisos aixís, si no perquè érem joves allò imposava molt eh. Això ho vivíem bastant, ho vivíem bastant. Ara, me’n recordo una vegada el meu home se’n va anar amb un amic a una manifestació i em va dir ‘Mira noia, jo...’ Van arribar dos grisos i els van començar a apallissar... vull dir, jo ja, ja a la meva edat ja no puc, perquè es van posa a córrer, van entrar a una entrada, saps allò que passava, i va dir ‘Ha de ser gent més jove’, perquè no sé quina edat teníem, ja es considerava pare de família i devia pensar... Vull dir, ho vam viure moltíssim però una mique ta ho vivíem des de... mirant-ho, perquè no... però l’esperit de, de... d’això sí que li teníem molt i altres coses d’aquestes. Jo aquesta vegada del Raimon me’n recordo que va ser molt, estaves tan emocionat que podia més l’emoció que la por, perquè allò imposava molt eh! Tota aquell munt de gent a darrera que, bueno, per què hi eren allà? Hi podien ser pel que calgués, no? Però és que va ser aquella cosa, que també erets més jove i aixís i coses d’aquestes les recordo molt i... sí, això sí.”⁴⁸⁴

Lluís Llach, un de ls membres dels Setze Jutges,⁴⁸⁵ es va ve ure forçat a exiliar-se a França a principis de la dècada dels 70 des del moment que les seves lletres havien estat

⁴⁸⁴ Entrevista realitzada a CA el 8 de febrer de 2013.

⁴⁸⁵ Els Setze Jutges van ser un moviment sorgit dels recitals de Nova Cançó, inspirats en la cançó francesa. Fundat a principis a l’any 1961 per Josep Maria Espinàs, feien recitals de cançó popular arreu del país en col·laboració amb les persones que s’hi aplegaven. L’educació, la llengua i la poesia catalanes eren l’eix central dels seus concerts, el què en altres indrets com el País Basc, Aragó i Galícia, entre d’altres, van tenir les seves expressions particulars. Aquest moviment va ser un focus d’expressió cultural i ideològica, que en repetides ocasions va topar amb la censura del règim franquista (Torrego, 2005). L’estic musical dels seus membres era divers, per bé que tenien en comú l’ús i la reivindicació de la llengua i cultura catalanes. Alguns dels noms més importants, a més a més del propi Espinàs, van ser Delgfí Abella, Quico Pi de la Serra, Enric Barbat, Lluís Llach, Joan Manuel Serrat (fill del Poble Sec, qui també va marxar uns anys a l’exili després de criticar el règim franquista), Guillermina Motta, Maria del

censurades sistemàticament i se li havia prohibit actuar a Catalunya.⁴⁸⁶ A través de la *Ley 14/1966, de 18 de marzo, de prensa e imprenta*,⁴⁸⁷ el *Ministerio de Información y Turismo* de Manuel Fraga Iribarne, va censurar moltes cançons contràries al règim, o sospitoses de se r-ho. Segons el contingut de la norma, les empreses discogràfiques tenien l'obligació d'enviar a aquest Ministeri tres còpies de cada lletra de música perquè fos autoritzada, indicant-ne l'idioma, els autors i el gènere musical. L'objectiu d'aquesta norma i les pràctiques de censura que van dur a terme el règim, eren silenciar qualsevol expressió cultural contrària al règim, encara que aquest moviment, com el moviment ciutadà, va seguir amb més força cada vegada que el censuraven (Fiuza, 2012). La cultura popular es va posar al costat de la mobilització política antifranquista, per bé que cada recital es traduïa en una reivindicació política, com ho fou el de Lluís Llach al mateix Palau de la Música Catalana a l'any 1976, que MF (1958) recorda haver assistit envoltada de policia, com explicava el testimoni de CA (1940).

L'agitació política que vivia el país no era gens fàcil, per bé que d'una banda hi havia els sindicats, de l'altra les organitzacions nacionalistes, la mobilització popular i, finalment, grups de gent jove que practicaven la lluita armada. Una d'aquelles organitzacions va ser el *Movimiento Ibérico de Liberación* (MIL). Nascut a Barcelona, realitzava atracaments a mà armada a seus bancàries per tenir diners per organitzar la seva lluita. D'ideologia anarquista, els seus integrats eren nois i noies que vivien en la clandestinitat per lluitar contra el règim. Una generació que no havia viscut la guerra, però que sí tenien pares que en van patir les conseqüències. Aquest era el cas de Salvador Puig Antich, pare del qual va ser condemnat a mort dues vegades per la seva participació en el conflicte.

Puig Antich va ser detingut sota l'acusació d'haver assassinat un policia en una persecució, quan membres de la *Brigada Política y Social* els van intentar detenir. Per

---

Mar Bonet i Joan Ramón Bonet, entre d'altres. Font: <http://www.enciclopedia.cat> Algunes obres sobre els Setze Jutges: Gámez (2007) i Fraga (2007).

⁴⁸⁶ Cronologies extremes d'un monogràfic entorn a la figura de Lluís Llach, publicat al diari Avui el 6 de juliol de l'any 1985, i d'una entrevista publicada al suplement dominical del mateix diari, publicat el 12 de febrer de l'any 2006. Altres obres entorn a la biografia de Lluís Llach són Espinàs (1986), Baudriller (2000), Jurado i Morales (2006). Sobre Raimon: Batista (2005)

⁴⁸⁷ BOE número 67, de 19 de marzo de 1966.

aquest presumpte assassinat, el qual anys més tard es va demostrar que no n'era culpable, el van condemnar a mort. A partir d'aquell moment, la mobilització als carrers i els despatxos es va accentuar, arribant fins i tot la comunicació del Papa Pau VI a Franco perquè l'indultés. Pel que fa a Catalunya, la resposta més àmplia va ser per part dels propis companys del MIL i altres grups armats com l'OLLA (Escribano, 2011), però bé que es va trobar a faltar una resposta més àmplia de la societat civil i política. Tot i això, algunes de les entrevistades recorden aquelles manifestacions, com MF (1958), qui també va córrer davant dels grisos.

“Sí, hi anàvem el grup d'adolescents de Sant Domènec ens hi acostàvem, sempre molt a prop, a la Rambla sempre pel cantó de muntanya perquè així que sentíem pitos apretàvem a córrer pel carrer del Carme i no paràvem fins el Paral·lel. Perquè clar, això sí: teníem molt ben vist que és el que teníem que seguir i fer i sabíem lo que havíem de fer. Procuràvem no perdre'ns mai de vist, perquè tampoc anàvem tanta gent, i corriem tots amunt. Lo que sí també puc dir-te que molta gent ens ajudava: quan veíem que no podíem més o perquè no sempre... érem molt joves i estàvem en forma i ens havíem conseguit posar a les Rambles al Paral·lel en 5 minuts corrent. Érem joves i estàvem en forma, però també si alguna vegada, pel motiu que sigui, entràvem a qualsvol farmàcia pel camí i ens amagaven. Això se sabia. No calia dir res, vull dir et veien entrar i... tampoc anaves a qualsevol: Sabíem el que hi havia, però bàsicament hi havia solidaritat amb tothom: tots volíem el mateix, volíem acabar amb aquella pesadilla, que allò era una pesadilla. Al cap i a la fi el Puig Antich era estimat perquè era fill de la casa de l'icors Antich, que estava aquí a la Ronda Sant Pau, al costat del meu Institut, i era una persona estimada, era un personatge estimat pel poble, fos del que fos i tothom es va indignar molt.”⁴⁸⁸

Una altra de les dones entrevistades que hi va anar va ser MTI (1947), doncs també va haver de córrer davant la Policia, els “grisos”, moment en el que va passar força por.

---

⁴⁸⁸ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

“Pues m’importava bastant sí, tal com quan era petita passava olímpicament, menys en lo de la Falange del col·legit i el Cara al Sol, als anys 70 i algo, hi havia una mani, jo ja estava casada amb les dues nenes i alguna vegada m’havia escapat a alguna mani eh. Una vegada me’n recordo d’una que hi va haver a la Diagonal amb còctels Molotov que vam haver de córrer que no me’n recordo per què era, em sembla que era per demanar l’Amnistia total, que em sembla que va ser quan van matar l’últim que va matar Franco. El Puig Antich sí... suposo que vaig anar a aquella manifestació per... per... Sí, crec que era l’amnistia, i era a la Diagonal que ens van començar a tirar, que eren els d’allòs... els d’allò, els de la manifestació tirant còctels Molotov i els grisos van vindre, però com érem noies i aixís ens vam posar a la paret com si estiguéssim asustades... No ho re cordo ben bé, però em sembla que del barri no eren... Sí, vam passar com si fossim gent del carrer que te’ls trobes a sobre saps i dèiem ‘No, aquí no!’ Com que no estàvem fixades ni res doncs... Quan vam veure que venien els grisos a cavall, a cavall, ens vam posar a una botiga... però aquelles noies jo no me’n recordo, perquè a tot això que t’estic explicant vaig fer un curs de maquillatge i de massatges, perquè jo era molt inquieta, i suposo que aquelles noies devien ser d’aquell puesto perquè sinó no sé si hi hagués anat, no me’n recordo, perquè és clar això...”⁴⁸⁹

Tot i les protestes, les manifestacions, les peticions internacionals i les maniobres que fins l’últim moment van dur a terme els advocats de Puig Antich, Paco Caminal i Oriol Arau, el van executar el 2 de març de 1974. A la mateixa hora, a la presó de Tarragona executaven el ciutadà polonès Heinz Chez, qui en va ser la torna, amb l’objectiu de manipular l’execució de Puig Antich com la mort d’un delinqüent comú.

La pena de mort tornava a estar a l’ordre del dia, doncs el Procés de Burgos de 1970 també havia tingut un gran ressò entre la militància antifranquista, que havia traslladat la protesta al carrer, tot i que en el cas del procés de Burgos s’indultés a les persones condemnades a la pena màxima. En una de mostració de força, el règim va tornar a executar sentències de mort. En el cas de Puig Antich, segons es teoritza, en venjança

---

⁴⁸⁹ Entrevista realitzada a MTI el 4 de febrer de 2014.

per l'assassinat de l'almirall i vicepresident del Govern espanyol Luis Carrero Blanco a mans d'ETA a l'any 1973. El fet que a l'estat espanyol s'executés la pena de mort despertava un sentiment d'incrèdilitat entre alguna de les dones entrevistades per aquesta recerca, qui en aquella època era molt jove. LV (1959) explicava com va viure el procés de Puig Antich i la pena de mort.⁴⁹⁰

“Això sí que recordo uns cançoners, que es portaven com d'amagat, saps, hi havia uns cançoners clandestinos, pum, Puig Antich esclatat i això sí que ho recordo que es parlava ‘soto voce’, que hi havia unes morts que havien ordenat que jo no sabia a que era realitat o ficció. Com podia ser que el país en el que jo vivia hi hagués algú que ordenara unas muertes i el Puig Antich era un hombre catalán i clar... ‘Com és que no ho diuen a la tele? S’ho estan inventant?’ Ho vivia així perquè a més, ¿Con quién lo hablaba ésto? En mi casa nadie sabia nada, perquè és que no... els meus germans eren petits i no tenia nadie amb qui parlar-ho... això sí que ho recordo perquè em semblava increïble. Yo recuerdo esas muertes, tot lo demás, és com un inmenso puzzle que està tot fuera de sitio y es como si me faltara información y después como si las piezas haguéssin anat encaixant totes, no? Es como si tuviera... no miedo a preguntar, porque no es eso, pero sí que es cierto. Veus, això del Puig Antich sí que ho vaig viure, la mort de Franco pues mira, s’ha mort ‘Adiós muy buenas’, lo del intento del golpe de Estado sí que... no per res; què venen a fer ara a fer tremolar, que estem tan bé y que parece que funciona. A parte lo del señor éste, és que claro, lo del Franco también es lo que te han contado, porque has vivido y no te ha pasado especialmente nada. Que estem en una franja que hem viscut del que ens han explicat, perquè mentre hemos estado ha habido una repercusión y unas cosas pero que no te han afectado...”⁴⁹¹

Els últims anys del règim van comportar agitació política i canvis en la percepció de la censura i la repressió per part de les persones més joves i aquelles que n'eren contràries. Tot i el silenci que encara imperava, cada vegada hi havia més persones que sortien al

⁴⁹⁰ Altres obres entorn al cas de Salvador Puig Antich i el MIL són Tajuelo (1977), Roses (2002), Sanz (2004), Téllez (2006), Domínguez (2007), Lleda (2011) i Panyella (2014), entre d'altres.

⁴⁹¹ Entrevista realitzada a LV el 17 d'abril de 2012.

carrer a pesar de la duresa repressiva policial i l'amenaça de tortures a les comissaries: *“El creixement econòmic i el canvi social foren elements distintius d'aquests anys, però també ho foren l'existència d'una creixent conflictivitat social i d'una progressiva contestació al règim franquista.”* (Molinero i Ysàs, 2010:17)

En el cas del Poble Sec, els dos únics testimonis que han aportat informació sobre la participació de la lluita antifranquista veïnal assenyala el seu epicentre a l'escola L'Esclat, la qual comptava amb una directora força revolucionària. AJ (1959), filla de la directora i eventual mestra del centre, ho explicava en la seva entrevista.

*“Van participar els pares de l'escola, de fet els pares de l'escola d'aquesta o de l'altra eren el nucli de l'Associació de Veïns, fins i tot s'havia deixat el local perquè es reunissin.”*⁴⁹²

JC (1948), corroborava la participació de L'Esclat en les manifestacions que s'organitzaven en la dècada dels 70. L'Associació de Veïns també va començar a estar activa, tot i que JC (1948) no hi va participar perquè en aquella època viva fora del barri.

*“Doncs no ho sé... aixís a tot el barri? No, hi he participat més de gran perquè vaig estar uns anys a fora i quan tenia els fills petits tenia molta feina i no... bueno, un temps hi va haver aquí una escola, aixís activa, l'Esclat, que va acabar com el rosari de l'Aurora, i allà sí que es formaven grups i es feien coses i s'anava a manifestacions junts i aixís... perquè als anys 70 hi va haver bastant moviment social també de l'Associació de Veïns i així. Però jo participar-hi llavors activament en aquella època no.”*⁴⁹³

El règim agonitzava i el silenci cada vegada era menys silenci i més soroll de fons.⁴⁹⁴

---

⁴⁹² Entrevista realitzada a AJ el 20 de gener de 2013.

⁴⁹³ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

⁴⁹⁴ Altres obres sobre el canvi polític de finals del franquisme: Díaz (2008), Domènech (2002 i 2008), Molinero (2004), Díaz (2005), Valdevira (2006), Moreno (2008), Ysàs (2005 i 2009) i Tusell (2012), entre d'altres.

III.8.2. El principi de la fi: la mort de Francisco Franco.

El 20 de novembre de 1975 moria Francisco Franco. El militar gallec havia dirigit la Guerra Civil i que havia esdevingut el Cap d'Estat del règim autoritari i totalitari que amb el pas dels anys s'havia anat transformant, sense abandonar la seva essència dictatorial, masclista i moralista, entre d'altres.

Per fer més interessant a aquest epígraf i incidint en la peculiaritat del material que aporten les entrevistes realitzades, s'ha volgut donar protagonisme a les dones amb les que s'ha conversat, sobre les quals s'han seleccionat algunes de les percepcions més interessants sobre la mort del Franco. Les respostes obtingudes han sigut molt variades, però el denominador comú en el record d'aquell moment històric tan transcendental era el sentiment de por, per la incertesa del que passaria a partir d'aquell moment. Les perspectives entorn a la mort del dictador s'emmarquen entre l'alegria gens amagada i el respecte que suposa la mort d'una persona, com exposava AJ (1959).

“Bueno jo recordo que encara vivia a casa i el meu pare va venir i em va dir ‘No cal que t'aixequis nena, que s'ha mort el Franco’. I vaig pensar ‘Oh que...’ però no sé si l'oh que bé era que què bé que no m'havia d'aixecar perquè feia un fred que pelava o què. Era aquell moment de ‘Oh, m'he d'aixecar’ i el meu pare em va dir que no calia que m'aixeqüés que s'ha mort el Franco i no cal que vagis a treballar perquè era un dia de dol i no sé què... tampoc alegria, perquè que es mori algú doncs francament... una mica com una alliberació de molta gent, no.”⁴⁹⁵

L'alliberació era el sentiment més generalitzat, acompanyat de l'alegria. Aquesta era l'expressió de com ho van viure MF (1958) i AG (1928), mare i filla que van patir les conseqüències del règim en el si de la seva família.

---

⁴⁹⁵ Entrevista realitzada a AJ el 20 de gener de 2013.

*“Ai, amb molta alegria! (riu) Tothom la va viure molt: els que no érem franquistes amb molta alegria, que va sortir ‘Franco ha muerto’ ens va fer riure molt, cada cop que el veiem, ara no surt gaire, però cada vegada que el veiem ens fa riure”*⁴⁹⁶

*“Amb molta alegria. Me’n recordo que me’n vaig enterar anant a classe. Anàvem a l’Institut i estava tancat, i com que està tancat que no es pot entrar? I... s’ha mort Franco i va ser un estall d’alegria.”*⁴⁹⁷

I n’hi va haver, fins i tot, que ho van celebrar al carrer, com EM (1956):

*“Pues... (riu) no ho sé si ho puc dir aquí, la mort o la casi mort estava al Born fent una festa, al novembre em sembla que era, gent de l’assemblea que quedava estàvem fent una festa aixís i tothom es columpiava en el columpio i brindava... això sí que ho recordo molt, que estava al Born.”*⁴⁹⁸

Reflexionant en clau de passat i present, CA (1940) manifesta el que en diverses ocasions s’ha manifestat: va morir al llit sense judici dels crims comesos durant la Guerra Civil i durant el règim franquista, executant a polítics i militants opositors al seu règim, processats en judicis sumaríssims de dubtosa transparència i legalitat. Fent una mirada al present, CA (1940) donava la seva opinió sobre la mort del dictador i algunes de les qüestions que van rodejar aquest esdeveniment.

“La mort del Franco és que va ser, és que hi havia una cosa molt curiosa aquí. La meva mare deia ‘Ai el dia que es morí el Franco! Jo no sé què passarà’, perquè la meva mare era tot el contrari a mi, que era una persona molt pessimista i molt poruga i és clar, com que li havia sentit a dir tant ‘Estem molt malament amb el Franco però ves, a vera que es pot passar quan es morí el Franco!’ I és clar, dius bueno, potser sí, però jo me’n vaig alegrar moltíssim, moltíssim i vaig estar molt feliç jo recordo bueno, tots vam estar molt contents! I bueno, què passarà? Que sigui el que hagi de passar, però de moment que va morir al llit, que això i que encara,

---

⁴⁹⁶ Entrevista realitzada a AG el 10 d’octubre de 2013.

⁴⁹⁷ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

⁴⁹⁸ Entrevista realitzada a EM el 13 de desembre de 2012.

encara encara no s'ha aclarit ni se li ha fet un judici, ni se l'ha condemnat per res i això sí que és el més greu que ha passat en aquest país per mi, perquè aquest senyor, genocida i tot el que vulguis i, bueno encara estem aixís. I per què? És que encara continuem portant a l'esquena tota la, tota la... l'herència, perquè vas veient tots el Partit Popular qui són... són ells."⁴⁹⁹

Aquest esdeveniment no va deixar indiferent a ningú, per bé que a l'estat espanyol s'obria una nova etapa política. Es va preguntar a les entrevistades sobre quines eren les esperances que tenien sobre el que s'esdevindria a l'estat espanyol sobre la igualtat de drets i oportunitats entre dones i homes, una qüestió que les havia afectat tant en l'àmbit educatiu, com social i laboral. A continuació s'exposen algunes de les respostes, enfocades des de diferents punts de vista.

*"Al principi no, però després ja sí, el govern socialista ja van posar dones al poder i va ser una obertura bastant, bastant gran."*⁵⁰⁰

Els primers anys després de la mort de Franco la situació era confusa, però qui ho seguia passant malament eren les persones dissidents, les que després d'una detenció anaven a parar a comissaria. Durant els primers anys, l'esperit del règim seguia ben viu. AG (1928) ho explica d'aquesta manera:

*"Allavorens ja es van quedar els mateixos amb la, amb la cultura que els hi va ensenyar o que van aprendre, del Franco, i de... i de democràcia res. Democràcia res. Perquè tot i així, ara perquè ja ho vaig estripar-ho, tot i aixís després de mort Franco, de sprès de mort Franco, agafaven gent i dintre comissaria deien '¡Que Franco no ha muerto!' M... 'Aquí no se ha muerto'. Ho dic perquè... Sí, el que vaig tenir aquí a casa que no sé d'on em va venir, i no sé per què me'l vaig quedar i després el vaig llençar, era un xicot que era l'ampista, vull dir que no... no, no d'això."*⁵⁰¹

---

⁴⁹⁹ Entrevista realitzada a CA el 9 de febrer de 2013.

⁵⁰⁰ Entrevista realitzada a MTI el 4 de febrer de 2014.

⁵⁰¹ Entrevista realitzada a AG el 10 d'octubre de 2013.

En general, la política seguia sent un tema força tabú, sobretot en algunes famílies que no es volien significar en el seu entorn, ja que volien seguir vivint i treballant tranquil·lament, com explicava VE (1951):

*“Sí sí, això sí; lo que passa és que nosaltros ni a l’escola ni els pares ni tal no ens explicaven ben bé. Hi ha famílies, jo ho sé d’amigues meves, que es parlava més de la política i tal però a casa meva no es parlava... o sigui, van dir ‘Vosaltres no es poseu en lios ni us poseu en res’, però re més... que pràcticament és això. En aquella època ja estava casa i tal, volent dir que... va morir Franco, gràcies a Déu i ja està.”*⁵⁰²

Esperança era el que moltes de les dones entrevistades sentien davant la nova etapa que s’obria. Esperança en la democràcia i la llibertat, el que no sempre es va complir tal i com s’imaginaven, com va ser el cas de JC (1946):

*“Jo crec que n’esperàvem massa, perquè a vegades les coses, de totes les coses quan no les tens n’esperen molt, no? I esperàvem molts canvis, sobretot canvis morals n’esperava més, com la gent amb el comunisme. Sempre s’esperen més canvis morals i després quan veus que gent que a lo millor els tenies molt valorats després s’ha anat a enriquir-se o s’ha corromput, o perquè tenen un càrrec a un ajuntament ja estan a una altra òrbita, això va desenganyar molt a la gent jo crec. Amb la Guerra Civil va passar una mica això, amb la postguerra la gent aguantava el Franco perquè se n’havia desenganyat molt amb gent d’aquesta d’esquerres i així que després havien tocat els dos i els havien deixat... i amb la democràcia, encara que no arribéssim a aquest nivell de violència, però jo crec que n’esperàvem una cosa excessiva.”*⁵⁰³

L’experiència del viscut durant aquells anys va ser un condicionant de la percepció del que la democràcia va aportar a les persones.

---

⁵⁰² Entrevista realitzada a VE l’1 de febrer de 2012.

⁵⁰³ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

“En general jo tenia l’esperança que després de la mort de Franco les coses canviarien amb més llibertat per tothom. Sí, m’ha decepcionat com a ésser humà a mi m’ha decepcionat molt el fet de que no, o sigui per un cantó podria dir-te perquè ho he viscut que els mutilats de guerra republicans van rebre, entre cometes, una part, una part, que això m’afectava directament, però van rebre només una part de tot el que lo que els hi havia robat, perquè es pot dir que se’ls hi havia robat, perquè els hi ha robat la vida i això no els hi poden tornar i per altra banda estic molt decepcionada perquè tots els criminals de guerra que hi va haver en aquell moment no se’ls va portar a judici ni molt menys i encara es moren i diuen que són herois de la democràcia.”⁵⁰⁴

L’època de mítings públics dels partits de l’oposició havia començat i la il·lusió entre les persones que havien patit la dictadura sortia a la llum. El moviment catalanista es manifestava sense complexos... però, a vegades, semblava que a alguna persona no està d’acord amb la situació política actual. D’opinions n’hi ha tantes com persones, com explicava CA (1940) quasi finalitzant la seva entrevista, moment en el que va fer un repàs de la situació passada i l’actual:

“No ho sé, era un no sapiguer què passaria perquè realment, lo que sí que ens va agradar molt, jo recordo que quan vaig anar, vam anar vaja, que va fer en Trias Fargas al Palau d’Esports, que... bueno vam sortir... Vull dir, eh... vèiem que alguna cosa, bueno segur que hi havia hagut, el fet de morir-se ja era lo, lo... la base no i que hi havia tota aquesta resistència que van ser aquesta gent, aquests polítics de la resistència, allò eren polítics, el que tenim ara són una cosa aigualida i no sé. I aquells mítings, que hi havíem anat força, deies bueno, no saps què passarà, perquè no ho sabies, però sabies que al menos allò, allò s’havia acabat i que veies que eren unes persones que eren amb molt, que estaven molt preparades, que eren molt intel·ligents, gent molt catalanista, i que a més a més eren gent que ho vivien, que no anaven allà a fer proselitisme... que no, que que... Jo recordo el Trias Fargas dient ‘De cada pesseta, 60 cèntims se’n van a Madrid’. I això ja ho va dir aquell home, i

---

⁵⁰⁴ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

realment tothom 'Oh!' És que ja passava, bueno havia passat sempre, i això és el que et va, dius 'Bueno, què passarà?' Les eleccions per exemple, tot això dius bueno 'Anem cap alguna cosa' després t'has decepcionat molt de com ha anat la política però aquestes coses són complicades i quan hi ha persones amb moltes maneres de fer i de pensar i al final mires el que, fas una mica de balanç això d'ara, sobretot el problema de l'atur i la corrupció aquesta, estàs és que lo de la dictadura era una cosa... l'altre dia amb una senyora que no coneixia vaig tenir ocasió de parlar i dèiem això, que si els corruptes... i diu 'L'Aznar tindria que tornar' i jo m'ho vaig agafar tan en broma i dic 'Sí, escolti no ho dirà... escolta' i a mi em va preocupar i va dir 'I tan que sí!' i va començar a donar una sèrie de raons perquè 'Hi hauria ordre, i...' Bueno, una dictadura una altra vegada! I jo li vaig dir 'Però escolti senyora, però vostè sap que el Valle de los Caídos el van haver de fer presos polítics' 'Perquè escolti, eren de la manera que eren!' O sigui, justificant-ho tot. Estàvem a un viatge de la IMSERSO i això va ser el segon dia o tercer dia, i a partir d'aquell moment, a vera li deia bon dia i passi-ho bé però m'agafava una esgarrifança de pensar que encara hi ha gent que creuen que la solució és això. I és clar, estem aixís eh... ”⁵⁰⁵

El 22 de novembre de 1975 coronaven el rei Joan Carles I, successor de Franco. A partir d'aquí començava la Transició, que ens deixaria un llegat polític que encara dura avui dia.⁵⁰⁶

II.8.3. L'Any Internacional de les Dones de 1975 i les Jornades Catalanes de la Dona de 1976.

En els últims anys de la dictadura franquista, la qüestió “de la dona” va rebre especial atenció política, a més de l'atenció legislativa que s'ha explicat en altres capítols. En aquest epígraf s'explicaran els dos esdeveniments més importants de l final del franquisme en els quals les dones van ser el subjecte principal. Es comprovarà la

⁵⁰⁵ Entrevista realitzada a CA el 8 de febrer de 2013.

⁵⁰⁶ Sobre la mort de Franco, la final del règim i la proclamació de Joan Carles I: Figueró i Herrero (1985), Herrero (1995), Bernecker (1996), Grimaldos i Feito (2004), Zugasti (2005 i 2008), Preston (2011 a i b), entre altres obres.

diferència entre els esdeveniments de 1975 i 1976, doncs l'organització governamental del primer és absolutament diferent en els plantejaments, organització i tarannà polític de les jornades de l'any 1976.

L'any 1975 va ser declarat per l'ONU com l'Any Internacional de les Dones, mitjançant la Resolució de l'Assemblea General número 3010, en el període de sessions número XXVII, de 18 de desembre de 1972 (Díaz, 2009). Aquesta efemèride que va rebre la seva resposta per part del govern franquista, el qual va aprofitar l'avinentesa per fer més acceptable el seu discurs de gènere per a la comunitat internacional. A través del *Decreto 950/1974, de 26 de marzo, sobre el Año Internacional de la Mujer*,⁵⁰⁷ el Govern adquiria el compromís de celebrar aquella efemèride, amb l'objectiu, segons l'Exposició de Motius de la norma, de *“Lograr, progresivamente, una mayor integración de la mujer en la vida comunitaria, de modo que la vigencia social de las normas responda a la exigencia de que la ‘transformación y el desarrollo de las estructuras económicas, sociales y culturales se ajusten a las exigencias de la justicia social’, que es uno de los fines del Movimiento Nacional.”* Transformació que el Govern ja havia endegat anys abans amb les reformes legislatives de 1958, 1961 i 1970, per citar les més significades.

L'article 1 del decret assignava a la delegada nacional de *Sección Femenina*, Pilar Primo de Rivera, la coordinació d'actes i programes per a la celebració d'aquella efemèride. L'objectiu que es perseguia era *“lograr la igualdad de oportunidades entre hombres y mujeres y la integración de éstas en todos los sectores de la vida nacional.”* El canvi d'orientació de la política de gènere del règim prenia una nova embranzida en la voluntat de mostrar a la comunitat internacional el presumpte nivell d'igualtat i integració de la que gaudien les dones a l'Estat espanyol gràcies al canvi de les reformes legals aprovats en els últims anys. És rellevant tenir en compte que la mateixa *Sección Femenina* havia sigut el principal actiu en el discurs de la desigualtat femenina i la reclusió de les dones a la llar, però que en els últims anys de franquisme pretenia ser protagonista, de nou, de l'evolució de les dones a la societat. Així va ser com el

---

⁵⁰⁷ BOE número 82, de 5 de abril de 1974.

desembre de 1975 va ser el principal actiu –sobretot Pilar Primo de Rivera- de les celebracions d'aquell any dedicat a les dones.

No va ser gràcies a *Sección Femenina* que les dones es van fer un lloc a la societat, sinó que, de forma conscient o inconscient, es van anar fent un lloc en una comunitat social de la qual mai havien desaparegut, sinó que se les havia fet invisibles on encara estaven presents. Tanmateix, la celebració d'aquell esdeveniment es va aprofitar perquè l'organització de dones del règim fes propaganda amb la col·laboració d'entitats públiques i privades, contra “qualsevol norma discriminatòria per raó de sexe”, com dictava l'article 3 del decret analitzat. La mateixa organització i la mateixa delegada nacional, Pilar Primo de Rivera, canviaven el recolzament a les lleis discriminatòries per la denúncia de les mateixes. Un canvi per norma, que no implicava, en cap cas, un canvi profund en els principis de l'organització i del règim.

Tot i la voluntat d'emetre un missatge modernitzat, el cert era que les conclusions d'aquelles jornades eren tant moralitzadores que els discursos d'anys enrere. En les resolucions aprovades s'entenia que eren dones marginades les lesbianes, mares solteres i prostitutes (Díaz, 2009). Tot i que un dels principis de la comissió de la celebració de l'any internacional de les dones era “*Examinar y evaluar los progresos realizados en España en lo que se refiere a la eliminación de la discriminación sexual*” (Díaz, 2009:325), les diagnosis eren totalment conservadores i moralistes: mentre s'acusava el lesbianisme com a conseqüència del poc contacte amb homes –mentre les escoles havien sigut no mixtes per raons morals- s'atribuïa a les mares solteres les conseqüències de l'excés de vida nocturna. Solució del problema: observar la moralitat i limitar l'accés de les dones a centres i locals nocturns.

La prostitució se guia sent un dels mals majors de la falta de la moralitat social, en excepció si aquesta prostitució era exercida en règim de pluriocupació. És a dir, dones que a més d'exercir la prostitució tenien una feina “digna” a ulls de la societat (Díaz, 2009). La doble moralitat del discurs implicava la perpetuació de la ideologia que havia marcat la política de gènere del règim des dels seus orígens.

En l'àmbit del treball, Díaz aporta les conclusions de la comissió: eliminació de la discriminació laboral per raó de sexe, així com el foment de l'assistència a la família amb la creació i guarderies i jardins d'infància. La voluntat de no discriminació de les dones en l'àmbit del treball s'havia materialitzat en l'ordenament jurídic en les reformes, principalment, de 1961 i 1970. Com s'ha comprovat en aquesta recerca, els canvis legislatius no sempre van implicar igualtat total de les dones a les empreses, doncs encara hi havia dones que, a pesar de la "voluntarietat" de l'excedència per raó de matrimoni, decidien abandonar l'empresa en la que treballaven quan es casaven. Ja fos per la pressió social, per la pressió dels cònjuges o perquè a les respectives empreses no aprovaven el fet que les dones casades treballessin, la desigualtat més evident se guia sent una pràctica a les empreses espanyoles. I les que treballaven a domicili, es perpetuaven a una economia submergida que les discriminava i les segueix discriminant econòmicament avui en dia. Encara que s'estimava la necessitat de canviar els rols socials de dones i homes per a abolir la discriminació de les dones, Carmen Llorca, Presidenta de l'Ateneu de Madrid, deia el següent: "*Las funciones que por esencia tiene asignada la mujer, maternidad y cuidado de hijos, no de bese r motivo de discriminación*". (Díaz, 2009:330). És rellevant que a l'any 1975 es formulés una declaració pública d'aquestes característiques, ja que havia sigut precisament el rol d'esposa i mare l'arrel de la discriminació social i laboral de les dones. L'assignació social de rols domèstics havia conduït a les dones, en temps anteriors i sobretot durant el franquisme, a la seva reclusió a la llar, sent el pilar fonamental de la família, institució sagrada de l'estat.

Les conclusions, les anàlisis i les voluntats s'allunyaven de la realitat de les dones en la seva vida quotidiana. Quantes dones entrevistades per a aquesta tesi coneixien la celebració d'aquest esdeveniment? Se les va preguntar sobre aquesta qüestió i les respostes obtingudes van evidenciar que la vida diària d'aquestes dones transcorria a un altre nivell dels esdeveniments governamentals, encara que les afectessin com a dones que eren. I com a subjectes dels estudis i les resolucions que s'hi estaven adoptant.

Algunes de les respostes més interessants que les dones entrevistades van donar sobre el coneixement o no de les celebracions de l'Any Internacional de la Dona de 1975, són les següents.

En el cas d'EM (1956) i JC (1948) són les dues úniques dones del total de la mostra que recorden haver participat en alguna reunió preparatòria de manera puntual. Tanmateix, pel contingut de les respostes es pot entendre que les reunions a les que assistien, sobretot en el cas de JC (1948), eren les de les feministes organitzades opositores del règim. Per tant, a les reunions de l'organització oficial, s'entén que cap de les dones entrevistades hi va assistir, per bé que tampoc existia una aproximació de les dones entrevistades respecte la política de gènere del règim.

“Sí sí, vaig sentir parlar però no ho tinc súper referent. Segurament vaig participar en algo però no et puc dir que vaig anar a alguna cosa concreta, sí que vaig anar a assemblees i reunions, però era puntual, no era amb assiduitat ni...”⁵⁰⁸

“Sí, això algunes coses ens explicaven, i havia anat a algunes reunions... Sí, perquè hi va haver un canvi de mentalitat, passa que hi havia sectors molt radicals, aquí al barri hi havia unes feministes molt radicals que hi anaves i t'espantaven! Estaven en contra de la penetración, no sé unes coses... Sempre surt en aque stes coses no? Fèiem coses i...”⁵⁰⁹

L'opinió sobre l'excessiva radicalitat de les feministes era compartida per MC (1942), qui reconeix que es van aconseguir coses, però no estava d'acord en el seu tarannà polític.

“Sí. Home això sí que ens va... A veure, jo sempre dic que es va aconseguir, tot lo que s'ha aconseguit gràcies a, com es diuen aquestes, les dones que... les feministes,

---

⁵⁰⁸ Entrevista realitzada a EM el 13 de desembre de 2012.

⁵⁰⁹ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

però no he estat mai d'acord amb el sistema. Sí te diré que gràcies a ser tan extremista s'ha aconseguit coses, però jo no estava d'acord.”⁵¹⁰

Una de les qüestions que assenyala Díaz en el seu article, va ser la gran presència de l'esdeveniment a la premsa. 1.872 articles, 699 entrevistes, rodes de premsa... un gran desplegament del que entre les dones entrevistades esdevé un record remot. AG (1928) recordava haver llegit alguna cosa a la premsa:

“Home, ho de via llegir al diari i poder ho de vien dir a la tele però... Home, en general sí, però no s'ha fet mai pas gaire per les dones. I això de les dones i els homes és una cosa... (...) Abans de mort Franco? Les dones eren una merda! No podies anar a la caixa si no anaves amb el teu home.”⁵¹¹

Tanmateix, la resposta generalitzada ha sigut que, o no ho recordaven o no n'estaven al corrent. Aquestes van ser les respostes de MF (1958) i MTI (1947), que marquen la línia general de les respostes rebudes en aquesta recerca.

“No, la veritat és que no n'estava al corrent d'aquestes coses ‘tan feministes’.”⁵¹²

“Pues no crec, no me'n recordo. La veritat és que no me'n recordo.”⁵¹³

Entorn a la popularitat de l'esdeveniment, l'enquesta realitzada per l'*Instituto d'Opini3n P3blica*, les celebracions de l'Any Internacional de la Dona “*pas3 pr3cticamente desapercibido para el com3n de los espa3oles*” (Díaz, 2009:338). Una de les raons, segurament, va ser el que va denunciar el *Movimiento Democr3tico de Mujeres*, qui indicava que “*entre la ‘primera dama*”⁵¹⁴ *y las amas de casa no hay nada en com3n*”, (Díaz, 2009:336) representaven dos m3ns diferents i incomunicats.

Per alguns autors, aquest esdeveniment va ser un punt d'inflexi3n en la pol3tica de g3nere d'aquella 3poca: “*Aport3 una dime nsi3n mundi al a todas las inquietudes que venían*

---

⁵¹⁰ Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

⁵¹¹ Entrevista realitzada a AG el 10 d'octubre de 2013.

⁵¹² Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

⁵¹³ Entrevista realitzada a MTI el 4 de febrer de 2014.

⁵¹⁴ En aquella 3poca la Primera dama espanyola era Carmen Polo, v3dua de Francisco Franco en el moment de les celebracions de l'Any Internacional de la Dona.

sintiendo estas jóvenes españolas, en un momento que resultó muy intenso para el conjunto de la sociedad, por la creciente descomposición del régimen y la muerte del dictador. Para las mujeres fue un punto de inflexión en su capacidad de romper con una invisibilidad milenaria. Se vivió un gran impulso organizativo, en el que los grupos comenzaron a delimitarse mejor y a adquirir una mayor solidez y proyección hacia el conjunto de la sociedad. Todo ello llevaría a la realización de las primeras Jornadas Nacionales por la Liberación de la Mujer, en Madrid, a principios de l mes de diciembre de 1975, pocos días después de la desaparición de Franco.” (Ortiz, 2006:13).⁵¹⁵

Entre les diferents organitzacions feministes, l'Any Internacional de les Dones no va passar inadvertit. Un any més tard, una nova convocatòria situava a les dones en el centre del debat. En aquesta ocasió, l'eix ideològic era l'oposat al que havia conduït les celebracions de l'esdeveniment de l'any 1975 i la seva organització s'allunyava del Govern i la *Sección Femenina*, organització a la que només li restava un any de vida. A Catalunya, algunes intel·lectuals ja s'havien significat sobre la situació de les dones. A l'any 1966, l'escriptora Maria Aurèlia Campmany havia publicat "*La dona a Catalunya*", obra en la que fa un repàs sobre la situació de la dona catalana, des de la seva ubicació en el si de la burgesia, la seva emancipació, la sexualitat, el treball... La perspectiva feminista de Campmany se centra en una investigació sobre diferents qüestions, enquestant a diferents perfils de dones, des d'obreres a burgeses passant per universitàries. El seu punt de vista i el retrat que fa de les dones catalanes als anys 60 la fa degana de l feminisme a casa nostra, participant a les Jornades de 1976. Altres escriptores importants que militaven en el feminisme a través de les seves obres van ser Montserrat Roig i Maria Mercè Marçal. En altres àmbits, la militància feminista també comptava amb noms com les advocades Lidia Falcón i Magda Oranich. Aquesta última a l'any 1976 havia escrit "*La situación de la mujer va íntimamente ligada al contexto político general. La mujer perdió sus derechos como persona al tiempo que el pueblo perdió la democracia y la libertad.*" (Kaplan, 1999:104). El camí de la recuperació de

---

⁵¹⁵ Obres que tracten l'Any Internacional de les Dones de l'any 1975 són Calvera (1982), Fernández (1998) i Felitti (2006), entre d'altres.

la democràcia i la llibertat porta va, gràcies a la lluita feminista, e l camí de la recuperació de les llibertats de les dones.

Les Jornades Catalanes de la Dona de 1976 van tenir el seu impuls en organitzacions antifranquistes com el *Movimiento Democrático de Mujeres*, organització depenent del *Partido Comunista de España* (PCE) i es van celebrar també a Madrid a l'any 1975 sota el títol *Jornadas de Liberación de la mujer* i a Granada a l'any 1979, les *Segundas jornadas estatales de la mujer* (Espuny, et.al, 2011).

L'organització de les Jornades va començar a l'any 1975, en reunions en les que assistiren, en primer terme, 200 dones. La Dra. Maria Dolors Calvet va ser una de les principals impulsores de la política feminista en el si del PSUC (Grup de Redactores, 2010) i Secretària de les Jornades Catalanes de la Dona. Per aquesta recerca es va poder conversar amb ella entorn a la celebració de les Jornades Catalanes de la Dona de 1976, i en les seves observacions es poden trobar algunes de les claus més importants d'aquell esdeveniment. En primer lloc, explica el per què de la celebració d'aquestes Jornades i com van nàixer:

“Va ser una resposta a l'Any Internacional de la Dona que havia organitzat les Nacions Unides i que el govern espanyol franquista va enviar una delegació, i era una delegació que havia redactat els documents sindicats de Barcelona. Jo encara tinc les ponències que va fer el sindicat en aquell moment i que venia a dir que la culpa és de les dones, que les lleis ja estaven bé i que les dones no ac abaven d'utilitzar les lleis i... arrel d'això de la lluita antifranquista es va fer una primera reunió al Col·legi d'Advocats i a partir d'aquí l'Organització de les Nacions Unides va agafar la iniciativa. En aquell moment el secretari era el senyor Noguero, que era molt actiu, i hi havia les germanes Vela, que eren molt actives, i ens van convocar... ens va convocar o ens vam autoconvocar i a partir d'aquí es va acabar muntant el secretariat de les jornades.”⁵¹⁶

---

⁵¹⁶ Entrevista realitzada a Maria Dolors Calvet el 19 d'abril de 2012.

El local de l'Associació d'Amics de les Nacions Unides va albergar aquestes assemblees, que en la segona convocatòria va reunir 350 dones, la majoria polititzades – cinc militants del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC) que hi van assistir a nivell personal- llicenciades i estudiants universitàries (Grup de Redactores, 2010). El PSUC va ser una de les organitzacions polítiques que, de la mà d'algunes de les seves militants, va *“recuperar la tasca política a favor de les dones”* (Grup de Redactores, 2010:34).

Les primeres respostes fe ministres al règim a Catalunya també van tenir la seva escenificació en la creació de l'Associació de Dones Universitàries a l'any 1972. Es tractava d'una associació d'estudiants que organitzava actes culturals, que va unir forces amb les militants del PSUC a l'any 1974 (Grup de Redactores, 2010). La unió de forces i la seva preparació van permetre que entre el 27 i el 30 de maig de 1976 les jornades se celebressin a la seu central de la Universitat de Barcelona.

L'esdeveniment va comptar amb la participació de diferents organitzacions com associacions de veïns i veïnes, associacions de mestresses de casa –entre elles, les del Poble Sec-, però el pes de l'elaboració de textos i la coordinació de les jornades estava en mans de les dones amb més formació acadèmica. Preguntada sobre aquesta qüestió, Calvet reflexionava el següent:

“Qui tenia la sensibilització en temes de feminisme i havia pogut llegir algun llibre i havia fet sessions evidentment entre les dones amb capacitat intel·lectual. L'únic llibre que s'havia publicat en aquell moment eren els de la Maria Aurèlia Capmany i els de la Mireia Bofill i l'Anna Sallés sobre la dona a Catalunya, no hi havia res més en aquells moments. Quan se'n traduïa un de llibre anaves corrents a la biblioteca, a la llibreria a comprar-lo. Es comentava 'Ha sortit un altre llibre', no hi havia res publicat. Ara, sí que des de certes organitzacions, jo parlo de les del PSUC on militava, es va fer un esforç per arribar a les dones de barris, a les dones obreres, a la web que vam muntar de feminisme al PSUC donem dades: abans de les Jornades es va muntar una assemblea de 220 dones de tot Catalunya dient 'Ves que hi ha les Jornades, ves que has de venir...' i moltes nosaltres, organitzades amb el PSUC o no, vam anar a molts pobles explicant que es feien les jornades. Es feien xerrades

públiques que explicaves la situació de les dones... sobre cultura, sobre ensenyament, sobre les lleis, sobre el treball... tenies una jornada tipus sobre la sexualitat que anaves a explicar a molts pobles i animaves a la gent a anar a les Jornades. Les 4.000 dones quan mires d'on eren dius bueno, és que algú va anar abans a explicar... ”⁵¹⁷

Els textos i actes de les jornades es posicionaven sobre l'ordenament jurídic vigent que afectava a les dones, també en l'àmbit laboral. La ponència “Dona i Treball”, on també s'inclou una mirada sobre la política educativa, inicia l'epígraf sobre la legislació dient “*La legislació laboral situa a la dona en condicions de desigualtat respecte de l'home en el món del treball*” (DDAA, 1977:48). El posicionament inequívoc de les jornades respecte les reformes laborals dels últims anys del règim franquista havien servit de ben poc. Com ja s'ha analitzat en altres capítols d'aquesta recerca, el parer de l'anàlisi realitzat a les jornades és que les reformes legals no corregeixen el problema de la desigualtat laboral, per bé que el nombre de treballs considerats perillosos o nocius per a les dones ascendeixen a 47, i les normes sectorials, les *Ordenanzas Laborales*, subsisteixen en les discriminacions en matèria de categories professionals. En l'àmbit de la Seguretat Social, la ponència també assenyala diferències entre dones i homes. En conclusió, es manifesta la participació en el treball social com un dret, que esdevé en la seva assumpció en plenitud en la transformació de les tasques domèstiques, a càrrec – encara avui dia – principalment de les dones. Es reivindica un lloc de treball amb un salari just, i en igualtat de condicions que el dels homes. Són nombroses les reivindicacions que segueixen aquesta ponència, com l'alliberació de les dones de les tasques domèstiques, la creació de guarderies gratuïtes i serveis col·lectius finançat amb serveis públics, entre d'altres. El parer de Maria Dolors Calvet en aquest àmbit, afegeix les observacions següents:

“Totes les ponències tenen el mateix fil conductor, allò de dir ‘Què preveuen les lleis franquistes per les dones, què aspirem nosaltres’. (...) Aleshores el món del treball deia això... i què deia, bueno: fixa't-hi que les reivindicacions de les jornades,

---

⁵¹⁷ Entrevista realitzada a Maria Dolors Calvet el 19 d'abril de 2012.

nosaltres reivindicàvem el dret al treball i minimitzàvem totalment les feines de la casa, i per les feines de la casa no dèiem allò que ara es diu 'conciliació' sinó que nosaltres dèiem 'Socialització de les tasques domèstiques' i ens vam quedar tan amples. Això està escrit a la resolució, t'ho miro i dius 'Què vol dir la socialització?' Volia dir no sé, que no sé, que es faci en llocs col·lectius, en menjadors col·lectius, en no sé què col·lectius, com (?) que cuiden totes les criatures juntes... allò no s'havia teoritzat. Jo diria que amb les Jornades el que aspiràvem les dones era sortir de casa, tenir els mateixos drets, tenir el treball com una font econòmica d'emancipació indispensable i la resta de feines ja les socialitzarem. Ara: no ens facis dir com es socialitzava, com es paria, tot això... tot i que hi havia l'Eleonor Taboada que feia discursos sobre el sistema de parir, però qui cuidava després les criatures... tot això no hi és a les Jornades, el que primava és lo altre. El que es reivindicava era que les dones tinguessin un sou i per lo tant la crítica era que les lleis franquistes no havien arribat aquí. I ja està... »⁵¹⁸

La teorització de la col·lectivització de les tasques domèstiques es va quedar en un concepte acadèmic? Calvet explica com van estendre aquest concepte entre les classes populars, allunyades de teoritzacions intel·lectuals. La tasca realitzada per les militants feministes va ser àmplia, descobrint a les dones de barri que l'organització domèstica podia no implicar la seva esclavitud a casa i que tenien dret a rebre una formació. Concepte que no sempre havia arribat a certs col·lectius de dones. A més d'organitzar les jornades, aquelles dones van realitzar una tasca pedagògica de transformació social molt important, per bé que arribaven a les dones amb l'objectiu d'alliberar-les.

“Jo havia fet xerrades en aquella època que anàvem pels barris per explicar com organitzar la casa per tenir temps lliure per anar per exemple a classes d'alfabetització. Hi havia moltes classes d'alfabetització de 3 a 5 mentre les criatures eren a l'escola. Començaven a les 15.15, deixaven la criatura i anaven a classe una hora i quart i després anaven a recollir les criatures. Aleshores havies de fer classes dient com havies de fer les feines de la casa per tenir aquestes hores

---

⁵¹⁸ Entrevista realitzada a Maria Dolors Calvet el 19 d'abril de 2012.

lliures. Aleshores descobries coses com 'els calçotets no cal planxar-los'. Vull dir això la gent es quedava esgarrifada... el pernil dolç si es compra de 100gr en 100gr a part que et cobren el paper a preu de pernil dolç has d'anar cada dia a buscar-lo, doncs el compres per tres dies que ara tots tenim nevera. En aquell moment no hi havia congelats, no hi havia totes aquestes coses, per tant explicàvem això: que penjar dos dies el mateix menjar no passava res i que un dia el podies fer amb arròs i l'altre sense i no passava res. Explicàvem això perquè a les dones les havien educat per tenir prou feina per estar tot el dia a casa. Tenir aquestes hores lliures primer per fer formació i els egüent pas era anar a treballar i tenir una emancipació econòmica, que això era importantíssim. Es feia molt de labors eh... tots fèiem labors i havíem fet totes el Servei Socials, bueno... i havíem anat a escoles religioses per lo tant aquí hi ha un lastre que no ens hem tret mai més, però bueno... ”⁵¹⁹

Les Jornades van tenir un pes útil per a les dones? Aquesta pregunta va ser contestada per Calvet, fent un exercici de mirar enrere i analitzar, a través del temps, quina incidència van tenir i què va ser la lluita feminista en els últims anys de franquisme i els primers de la Transició, quan el país es trobava en una de les etapes polítiques més interessants de la història recent.

“En aquell moment l'únic objectiu era sapiguer que faltava molt per arribar i sapiguer que les dones teníem una guerra conjunta. Jo penso que el dubte era aquest, o sigui abans d'entrar a les Jornades hi havia molta gent que deia 'Jo sóc feminista però...' El feminisme s'arrenca en un marc polític global i quan vam acabar les Jornades jo diria que el 100% de la gent que hi havia entenia que la lluita de les dones tenia una entitat. Si després volies lluitar a altres camps era el teu problema, però la lluita de les dones tenia una entitat. Que podíem anar juntes gent que teníem criteris diferents, que després ens hem barallat durant anys, la militància i no sé què però eren batalles dins el mateix camp, no eren batalles des de camps contraris, em penso que això és important. ”⁵²⁰

---

⁵¹⁹ Entrevista realitzada a Maria Dolors Calvet el 19 d'abril de 2012.

⁵²⁰ Entrevista realitzada a Maria Dolors Calvet el 19 d'abril de 2012.

Pel que fa l'Associació de Mestresses de Casa del Poble Sec, en la ponència que van presentar assenyalaven la situació de desigualtat de les dones en l'àmbit del treball, per bé que remarcaven el fet que a elles se'ls havia assignat el rol de mestresses de casa. Segons el text, en aquell moment hi havia nou milions de mestresses de casa, dedicades a "*Sus labores*", les quals, observen, són les que viuen entre les quatre parets de la llar i els límits del barri. Per tant, són les que pateixen més directament els problemes del barri. En aquest sentit, en el transcurs de les entrevistes sí que s'ha observat que les dones entrevistades feien més vida al barri, ja fos de joves o grans, per bé que el fet de treballar a casa o no treballar, reduïa el seu espai de moviments i el seu espai comunicatiu.

D'altra banda, el fet que fossin elles les encarregades de realitzar les compres domèstiques, també les relacionava molt més amb els i les comerciants del barri: la botiga de queviures, la del forn, la de la carnisseria, la de la perruqueria, la del bacallà... el que es multiplicava si la mateixa família de naixement –la pròpia o la del marit– també vivien al barri. El petit espai social d'aquestes dones les reduïa en l'entorn quotidià, amb les seves avantatges –l'ambient social– i les seves desavantatges, com enfrontar diàriament als problemes estructurals del barri. Així mateix, posen èmfasi en què les dones són les que en aquell moment històric lluitaven contra la carestia de vida, en especial les dones de les classes populars. Reflexionen sobre el fet que les mestresses de casa eren l'objectiu ideal per a les marques com a consumidoras, però els problemes també s'estenien en altres àmbits, com l'elevat cost de la matrícula de les guarderies i els problemes per a matricular els fills i filles a les escoles públiques. El nivell econòmic de les dones entrevistades és un reflex d'aquestes observacions, per bé que totes van haver de cuidar els seus fills i filles fins començar el primer grau d'ensenyament gratuït, si no els deixaven a càrrec de les àvies de les criatures. Per últim, lamenten la inexistència d'organitzacions pròpies no mixtes (sense la presència d'homes) per a lluitar pels seus drets, que no sigui un "apèndix de la lluita dels homes". El seu plantejament rau en la conveniència de lluitar independentment per a plantejar com combatre els seus problemes com a dones.

Tot i que van ser uns dies importants per a la lluita feminista i l'assimilació de drets de les dones com a col·lectiu, la majoria de les entrevistades no en recorda la celebració de les Jornades Catalanes de la Dona ni recorden l'existència de l'Associació de Mestresses de Casa del Poble Sec, tot i ser una organització que, en principi, defensava els seus interessos. Existia una separació entre les dones de les classes populars i les intel·lectuals? Entre les respostes més interessants, hi ha observacions sobre el que entenen l'"extremisme feminista". MC (1942) manifestava el seu desacord amb algunes maneres de fer de les feministes, tot i que reconeix que gràcies a elles es van assolir moltes fites:

*“Sí, les van portar a terme i van estar bastant bé, van estar, van aconseguir coses però sempre hi havia l'extremista i jo, amb... a veure 'Homes no volem' i jo deia 'Pues estem fent igual que els homes'. (...) No, jo no hi vaig participar, però clar, tu deies: 'No volem homes'; pues estem fent igual que, que els homes, que les dones entraven en segon terme; no, se té que participar tothom. I els homes que estan d'acord amb nosaltres tenen que participar. Per això jo moltes coses de les feministes i reconec que se van aconseguir coses gràcies a elles, per ser extremistes, eh.”*⁵²¹

CA (1940) ho recordava com alguna cosa que havia llegit a la premsa:

*“Jo ho recordo, però intervenir-hi i tot això no. De llegir el diari i de que estava a l'ambient.”*⁵²²

JC (1946) s'expressava en uns paràmetres similars:

“Sí, però aquesta època del 75 que tenia els fills petits és com si hagués estat en vida latent, perquè estava per lo meu. De més jove i després més gran sí ... Sí, perquè

---

⁵²¹ Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

⁵²² Entrevista realitzada a CA el 8 de febrer de 2013.

sortien més revistes que ara no surten, com el Triunfo... bones revistes, i les ràdios també van fer un salt endavant. ⁵²³

Com admetia Maria Dolors Calvet en la seva entrevista, qui tenia sensibilitat per llegir llibres feministes eren les que tenien certa capacitat intel·lectual. En aquella època, el feminisme era un assumpte molt concret i molt reduït en certs col·lectius, que potser sí tenien més “temps” per dedicar a les lectures intel·lectuals, per bé que les dones de les classes populars el seu temps productiu es dedicava a treballar –si és que treballaven-, a cuidar els fills i filles –fins i tot néts i nétes-, mantenir la llar, comprar per omplir la nevera, etc. Aquestes dones suportaven un gran pes a les seves espatlles, però amb la seva lluita discreta, digna i constant dignificaven el paper de les dones com a participants de la societat. Potser no sortien als carrers, no cridaven i els semblava una mala idea veure sense sostenidors, però la seva lluita incansable les reconeix com les veritables caps de família, les que han empès a les seves famílies a arribar lluny. Gràcies a les quals, moltes de nosaltres hem pogut estudiar el que hem desitjat i tenir un futur molt millor que la vida que elles van arribar a imaginar alguna vegada.

Les Jornades Catalanes de la Dona de 1976 ⁵²⁴ van implicar la posada en escena de la lluita feminista antifranquista, per bé que va reunir a col·lectius feministes, les militants feministes de partits polítics com el PSUC, a intel·lectuals, professionals, a dones de diversos barris de Barcelona i poblacions d’arreu de Catalunya... i, fins i tot, hi van assistir col·lectius que no estaven d’acord amb les directrius adoptades pel Secretariat de les Jornades. Qui no hi va assistir va ser *Sección Femenina*, com explicava Maria Dolors Calvet en la seva entrevista:

“Jo penso que la Sección Femenina a Catalunya tenia un pes zero, un pes zero. Jo vaig anar a buscar les ponències i encara les dec tenir de les jornades que havien fet i tenien un pes zero. Ni van intentar venir a les jornades ni van fer de contrapès en

---

⁵²³ Entrevista realitzada a JC el 22 de febrer de 2012.

⁵²⁴ Altres publicacions que tracten les Jornades Catalanes de la Dona de 1976: Roig i Aymerich (1976), Jose i Arias (1981), Sanahuja (1998), Fernández (1999), Bodelón (2002), Fernández (2008), Frances (2010), Bofill (2011) i Borràs (2012), entre d’altres. Publicacions entorn a la resistència antifranquista de dones i el moviment feminista: Martín-Gamero (1975), Moreno (1977), Di Febo (1979, 1997), Folguera (1988), Falcón (1996), Amorós (1994 i 1997), Larumbre (2005) i Moreno (2008), entre d’altres.

absolut, jo penso que en aquells moments algú que era intel·ligent ja veia que no tenia res que fer-hi i no podia combatre.”⁵²⁵

En conclusió, les Jornades es podrien definir en unes paraules de la mateixa Dra. Calvet, que subratllen el canvi dels temps polítics en el que es van celebrar:

*“Les jornades anaven del franquisme i la dictadura a la democràcia.”*⁵²⁶

III.8.4. El feminisme entre les dones del Poble Sec.

Per feminisme que és un *“Movimiento social y político que se inicia formalmente a finales del siglo XVIII y que supone la toma de conciencia de las mujeres como grupo o colectivo humano, de la opresión, dominación y explotación de que han sido y son objeto por parte del colectivo de varones en el seno del patriarcado bajo sus distintas fases históricas de modelo de producción, lo cual las mueve a la acción para la liberación de su sexo con todas las transformaciones de la sociedad que aquella requiera”*(Sau, 1990:109).

Ja fos com a pensament filosòfic i polític o com a moviment social reivindicatiu, el feminisme (els feminismes⁵²⁷) han esdevingut la columna vertebral de la conquesta dels drets de les dones. La població femenina representa la meitat de la humanitat, però tot i això les pàgines de la història estan plenes de marginacions, desigualtats i altres perjudicis pel sexe femení que han implicat la reivindicació constant d’uns drets que no sempre han sigut reconeguts i respectats.

Un clar exemple és el període estudiat en aquesta recerca, en el que en el punt final s’ha fet un apunt sobre el moviment feminista de l’època i les jornades que es van celebrar amb un marcat caràcter reivindicatiu. Reivindicar sortir d’un període clarament sexista, per entrar en un altre en el que, tot i que sembla que la igualtat avanci, la bretxa salarial

---

⁵²⁵ Entrevista realitzada a Maria Dolors Calvet 19 d’abril de 2012.

⁵²⁶ Entrevista realitzada a Maria Dolors Calvet 19 d’abril de 2012.

⁵²⁷ En el si del feminisme conviuen diferents corrents de pensament que es divideixen, a grans trets, en les famílies del feminisme de la igualtat i el feminisme de la diferència. Es poden consultar autors com Dolors Monserdà, Fina Birulés, Teresa Claramunt... Un repàs del pensament feminista a la Catalunya del segle XX es troba a les obres de G. Luna (1997) i de Montserrat Palau, Sunyer, Pujadas i Poy (eds.) (2004).

anual a Catalunya entre dones i homes a l'any 2011 era del 19,8%,⁵²⁸ la majoria del treball professional encara està dividit per raó de sexe, entre d'altres qüestions que perpetuen el sistema androcèntric tan evident durant el règim franquista. I encara hi ha moltes dones que moren assassinades a causa de la violència masculina latent en la societat.

El punt de partida del pensament feminista s'apunta en Christine de Pizan i la seva "*Querelle des femmes*" del segle XIV. Fins arribar els nostres dies, han sigut moltes les intel·lectuals que han teoritzat sobre els diferents feminismes i moltes les activistes que han sortit als carrers per reivindicar els nostres drets com a dones (Romero, 2006).

I les dones entrevistades per aquesta recerca, se senten feministes? Tenint en compte que més enllà de teories, elles van viure la desigualtat per raó de sexe en primera persona, és interessant veure quin és el seu punt de vista en relació al moviment que ha lluitat pels drets del col·lectiu al que pertanyen des del moment que es van reconèixer com a dones. S'hi senten implicades? Què en pensen?

A la pregunta de si es consideren feministes, algunes de les respostes són ben interessants. A vegades, la mala pressió que ha tingut aquest moviment polític ha comportat que algunes dones es desmarquin d'aquest, tot i que en essència en comparteixen les idees. Tal vegada, la lluita d'aquestes dones ha recaigut en l'educació quotidiana dels fills, com MC (1942). En el seu cas, la seva manera de participar en la lluita per la igualtat era educar als seus fills, dos nois, perquè es fessin responsables de les feines de la llar.

"No. Jo lluito i he lluitat pels drets de la dona, començant per casa, que tenia tres homes. Clar, perquè si jo a casa no deixo, tot m'ho carrego jo i sóc feminista, no. Tens que començar per casa. Llavons això, els meus fills pues bueno, ells han ajudat, m'han ajudat amb tot, el meu marit també, que la paraula d'ajudar diuen que no,

---

⁵²⁸ Font: <http://www.idescat.cat>

però bueno és igual, tots hem fet, clar. Però si tu comences que a casa teva tens tres homes i tu t'ho carregues tot, llavons de què serveix que siguis feminista?”⁵²⁹

El denominador comú de les respostes radiquen en la igualtat de drets entre dones i homes. Pel fet d’haver patit la desigualtat de drets, és la qüestió en la que més han incidit. AG (1928) recordava a l’guna de les actituds masculistes que l’home del matrimoni veí tenia vers la seva dona, el que el seu cònjuge mai va fer. El viscut en la seva vida també la va fer reflexionar sobre aquesta qüestió.

*“Feministes d’aquestes que es mengen els homes, no. Jo considero que no s’ha de ser feminista ni maxista, que totes les persones tenim els mateixos drets. I tenim els mateixos drets de discutir, de discutir una cosa. Jo ja no tinc ganes de discutir res, sí, no sé com explicar-te. Jo me’n recordo molt de quan vivíem, bueno nosaltres encara hi vivim, que vivien els Calvo, el Rafael i la Ramona, que nosaltres entràvem, encara que a al meu marit no li agradés gaire, però bueno... sí, i... i li deia i li deia, discutien alguna cosa i la Ramona deia això o allò altre i jo també deia, això allà perquè aquí no havien vingut mai, i li deia ‘Y tu qué sabes, ¡Las mujeres a la cocina, a la cocina!’ i a mi això me sentava...”*⁵³⁰

Una altra percepció del feminisme és la seva equiparació amb el moviment humanista. En una percepció des del feminisme de la igualtat, MF (1958) manifesta que les dones ja han demostrat que saben fer moltes coses a la vegada: estudiar, treballar, portar una casa, criar fills... per a ella, el que hauria d’ocórrer és que els homes demostrin que també saben fer el que han fet les dones al llarg de tants segles: realitzar-se personalment sense descuidar les obligacions que la societat i l’entorn les imposava pel fet de ser dones.

“Que és un humanisme. Aviam, el feminisme o sigui jo em considero humanista perquè crec realment que el feminisme és un humanisme. O sigui, a mi això del feminisme de la igualtat de la dona, si realment som igual, si som iguals, no tenim que demostrar que som iguals, el que en tot cas tenen que aprendre a ser iguals és

---

⁵²⁹ Entrevista realitzada a MC el 18 de febrer de 2013.

⁵³⁰ Entrevista realitzada a AG el 10 d’octubre de 2013.

els homes! Les dones està demostrat que som capaces de portar una casa, de criar uns fills, d'estudiar, de tirar la casa endavant i de treballar. Som capaces de fer tot això i si és necessari treballar a dos llocs diferents. Els que tenen que demostrar que són capaços de fer-ho són els homes."⁵³¹

La justícia és una de les qüestions que es plantejaven quan es parlava de feminisme. L'adscripció al moviment feminista és, com raona AJ (1959), una qüestió d'igualtat d'oportunitats. Aquesta era la reflexió que en feia en la seva entrevista:

"Que és un tema d'igualtat d'oportunitats, que és un tema de justícia social, és un tema de justícia... bàsicament. De ser home o dona és una cosa que surts nen o nena. Aquelles coses que surts a l'Índia i dius... però bueno, que no cal anar a l'Índia eh... pots anar per aquí a la cantonada. És molt bèstia."⁵³²

Per últim, es va preguntar a les entrevistades quina és la seva opinió entorn a les organitzacions feministes de les dècades dels 60 i 70. Organitzacions més o menys revolucionàries i més o menys radicals, de les quals van sorgir les Jornades Catalanes de la Dona de 1976 i que, fins el dia d'avui, són la referència de la lluita feminista a Catalunya. Tot i que no són organitzacions conegudes per la majoria de la societat, sense aquestes dones els assumptes que ens afecten com a comunitat pertanyent al gènere femení no estarien a l'agenda política. Des de la igualtat d'oportunitats en l'accés al món laboral pel que es va haver de lluitar a finals del franquisme, fins la lluita contra la reforma de la llei de l'avortament que avui dia, a 2014, pretén sotraure a les dones el dret a decidir sobre els nostres propis cossos, la lluita ha sigut, i és, constant.

Alguns dels posicionaments són interessants i reflecteixen la diversitat d'opinions sobre una qüestió tan controvertida com és la lluita organitzada, que a vegades, tot i compartir-ne les idees, no és massa ben rebuda per tothom. Fins i tot, n'hi ha d'altres que no van tenir notícia de l'existència de la lluita feminista que hi havia en aquell moment, com és el cas de VC (1944).

---

⁵³¹ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

⁵³² Entrevista realitzada a AJ el 20 de gener de 2013.

*“Yo creo que entonces no pensábamos eso cariño... al menos yo no, vivíamos en otro mundo, quizás en ese momento, a lo mejor si nos pillaran ahora pero en esos tiempos...”*⁵³³

Entre les dones que sí van estar al corrent de l'existència de la lluita feminista, hi ha diverses opinions, com el respecte que li mereixen a MF (1958).

*“Molt respecte, això sí, perquè en aquell moment lluitar per això s'havia de tenir... Sabia que existien, també sé que les dones que hi participaven eren molt extremistes. S'ha de tindre, en aquell moment lluitar per aquestes coses, s'han de tindre molt ben posats els nassos... (...) El que s'ha aconseguit real, no sobre el paper ha sigut el fet que s'ha anat lluitant, però crec que s'ha aconseguit més en la lluita diària de cada dona que no en grans organitzacions.”*⁵³⁴

Altres opinions versen des de l'acceptació a l'adscripció al moviment, reconeixent que en la història sempre hi ha hagut dones lluitadores. AJ (1959) feia aquest reconeixement a una de les grans figures històriques que va lluitar pels drets de les dones en l'àmbit jurídic: Clara Campoamor.

*“Buena, van obrir moltes coses, sort d'elles, sort d'aquestes dones que van... i abans! Vull dir, la Campoamor, sempre hi ha hagut dones lluitadores, pel que sigui els homes les han fet callar.. ves a saber perquè.”*⁵³⁵

El reconeixement a la feina de les organitzacions feministes també ha sorgit en alguna entrevista, com la d'EM (1956). El seu parer entorn a aquesta lluita és ben positiva:

“Van fer molta feina i que gràcies a això s'han aconseguit... això, que van iniciar... després hi ha hagut també moltes lluites individuals, gent a casa seva, però amb aquestes lluites van aconseguir que es canviessin moltes coses, també la mentalitat.

---

⁵³³ Entrevista realitzada a VC el 31 de maig de 2013.

⁵³⁴ Entrevista realitzada a MF el 22 de gener de 2012.

⁵³⁵ Entrevista realitzada a AJ el 20 de gener de 2013.

(van ser positives?) Jo crec que sí, però després també quan sents a les notícies que hi ha hagut tants morts com és possible que passi això!”⁵³⁶

Per a concloure aquest capítol, s’ha considerat pertinent exposar la reflexió que feia LV (1959) al final de la seva entrevista. Ella, que ja és àvia, parlava de les dones de la seva família i feia una mirada al futur, desitjava que la seva néta “ho tingui més fàcil”, és a dir, que no tingui els obstacles que hi ha hagut al llarg de la història i que en les diferents generacions de la seva família van patir. Les seves paraules són el compendi d’un desig que s’estén entre moltes de les entrevistades per aquesta recerca, doncs moltes de les que van haver de patir tot tipus de discriminacions per la seva condició de dones, desitgen que aquesta situació no es torni a repetir en el futur.

*“Jo el que expresaria un deseo. No sé si t’hi has fixat que mi familia es eminente ya no digo fem enista ni v inculada al fem inismo, sino eminentemente femenina. Mi abuela fue el motor de su casa, tuvo ocho varones. Era una gran mujer i muy ferma, una gran dona i tothom la recorda com una dona molt carinyosa. La meva mare va ser fantàstica, va tenir dos filles, jo he tingut dos filles i una de les meves filles ja té una nena. Vull dir que és curiós, abans que vinguessis ho he mirat i curiosament totes les fotos són de dones... jo espero que les meves filles i sobretot la meva néta tinguin una vida com a dona, que se lo pongan más fácil que nos lo han puesto a nosotras, que no hagi de competir amb cap home, sino que tenga simplemente que colaborar con ellos y que sea un tema paritario y de igualdad. Es un deseo. Que si hi ha la madre tierra tiene que haber un padre sol, una compensación no, digo yo, que tenga que ser todo igualitario. Que mi nieta lo tenga más fácil. Que jo no he tingut mai un fill o un nét, i si el tinc em serà més difícil educar-lo. En algún sitio habrá madres que sepan educar a sus hijos... y que si los hay que los encontremos.”*⁵³⁷

---

⁵³⁶ Entrevista realitzada a EM el 13 de desembre de 2012.

⁵³⁷ Entrevista realitzada a LV el 17 d’abril de 2012.

Capítol IV. Conclusions.

En aquest últim capítol es presentaran les conclusions seguint les hipòtesis plantejades en aquesta tesi doctoral. Les matèries estudiades han permès conèixer quins són els resultats de les dades que s'han analitzat, a partir de l'estudi de les trajectòries personals i laborals de les dones de la mostra principal o directa i, quan ha sigut pertinent, de l'anàlisi de les dades aportades en relació a altres membres de la família: mares, pares, germanes, germans i, en el cas de les que van contraure matrimoni, els seus cònjuges. L'elaboració de 30 entrevistes i la seva transcripció, ha construït un *corpus* de més de 600 pàgines, sobre les que s'han analitzat les experiències recollides.

Com s'ha esmentat en el capítol I.3. Metodologia, a més de les dades extretes de la transcripció de les entrevistes que s'han realitzat, s'han analitzat les normes aplicables en cada matèria tractada i reflexions aportades en la bibliografia existent entorn al tema d'aquesta tesi doctoral.

La superació de l'enumeració de les hipòtesis realitzada al principi del treball, ha comportat que les conclusions responguin a una classificació diferent, per bé que s'han analitzat moltes més qüestions que les plantejades inicialment. Les conclusions se separen en els següents blocs: metodologia (punt 1), ocupacions laborals de les dones de la mostra (punts 3 a 9), anàlisi legislativa (punts 10 a 13) i anàlisi social, cultural, política i religiosa dels resultats obtinguts (punts 14 a 19). En el punt 20 s'aporten unes reflexions s'aporten unes reflexions entorn a una possible extrapolació dels resultats en altres punts del territori català i a l'Estat espanyol. Per finalitzar, s'anuncien les possibilitats d'investigació que es poden realitzar a partir de les hipòtesis i resultats plantejats en aquesta tesi doctoral.

1. **Metodologia, la cerca del "jo" de les entrevistades.** En l'elaboració de les entrevistes realitzades per aquesta tesi doctoral, s'ha detectat l'existència d'una supeditació generalitzada del "jo" (ego) de les entrevistades casades respecte a la dels seus marits. Pel que fa a les solteres, aquest fenomen no es dona. Es conclou que entre les dones més grans de la mostra, existia una tendència de subordinació al cònjuge, el que no implica que ocorregués en tots els casos. S'entenen com a causes

diversos factors, entre els que es destaquen la subordinació de les dones en l'àmbit legal, social, polític i religiós. L'adoctrinament polític del règim franquista i el retorn a la llar de les dones van facilitar la subordinació del "jo" d'aquestes. La superació de la seva invisibilitat, sobretot les de classe treballadora, és una tasca que la metodologia feminista ha endegat i que cal seguir per constituir una ciència alternativa i que se centri en les quotidianitats que, encara avui dia, resten al marge de les ciències socials convencionals.

2. *Circumstàncies de la incorporació al mercat de treball* . Les condicions econòmiques del nucli familiar de les dones de la mostra és un condicionant evident que va implicar la incorporació precoç al mercat de treball. Les dones de la mostra que es van incorporar al mercat de treball en edat anterior als 14 anys, es van veure condicionades per l'escassa renda familiar i l'obligatorietat de col·laborar en el negoci de la família. Les que es van poder incorporar a partir dels 14 anys, són dones de família amb una renda mitjana, tenen possibilitats d'estudiar i triar una ocupació. A més a més, s'ha detectat que la costum social generalitzada era que les noies tenien la seva primera feina als voltants d'aquesta edat. En una època d'autarquia econòmica i manca d'ajudes socials que arribessin a les famílies i a les noies en edat d'estudiar de famílies amb renda més baixa –sí més no les estudiades en aquesta recerca- marcava un determinisme social que en aquesta recerca es fa evident. El treball a nivell individual d'aquestes dones, com també el de les seves famílies, va impulsar l'ascens familiar tant social com econòmic. Existeix una correlació entre les dones que es van incorporar al mercat de treball abans dels 14 anys i l'escàs nivell formatiu de les mateixes, que no tenien possibilitat de prosperar. La manca econòmica i les necessitats familiars van truncar les possibilitats d'aquestes dones. Un altre dels factors que apareixen tant per decidir el moment de la incorporació al mercat de treball, com en la tria d'ocupació, és l'autoritat paterna i materna, ja que en algunes ocasions el pare o la mare decidia per la filla. S'ha detectat l'existència de desigualtats en l'exigència de la participació en l'economia familiar, ja que les filles dones en participaven més que els fills homes, a vegades per decisió de ls propis pares i mares.

3. **Ocupacions fe minitzades, e studis feminitzats.** Com s'ha vist en el capítol III, la majoria de treballs que van ocupar a les dones de la mostra, responen al que s'entén per "treball feminitzat". Això es tradueix en una professionalització de les tasques realitzades per les dones a la llar, com per exemple cosir roba o administrar l'economia domèstica, així com cuidar infants, tot i que en aquest àmbit rebien una contraprestació econòmica a canvi de realitzar aquests serveis. En el mateix sentit, observant la formació professional i els estudis superiors (e laboració de roba, secretariat, assistència social, mestres...) cursats per les dones de la mostra, tal i com s'anuncia en el capítol II, es pot concloure que es tracta de professions que es corresponen amb les tasques assignades a les dones, segons la societat masculista de l'època. D'aquesta manera, es relacionaven estudis feminitzats amb professions feminitzades.
4. **Discriminacions en l'àmbit laboral.** S'ha detectat un alt índex de desigualtat en les ocupacions laborals descrites per les dones entrevistades per aquesta tesi. Aquestes discriminacions prenen diferents formes, com per exemple en el treball a domicili. És en aquest tipus de treball, regulat en el *Libro II del Texto Refundido de la Ley de Contrato de Trabajo de 1944*, és on l'economia submergida té més presència. El treball a casa implicava la no contractació, la manca d'inscripció al sistema públic de salut i la percepció d'una contraprestació econòmica molt més baixa, amb la que ajudaven a completar el salari del cònjuge, considerat el més important per ser de més quantia. El treball a casa disminuïa la seva llibertat personal, ja que treballaven a casa alhora que s'ocupaven de les tasques domèstiques. Una altra discriminació detectada és la divisió de tasques en el treball d'oficina. Les normes sectorials no establien diferències per raó de sexe en el personal administratiu, motiu pel qual la divisió que es realitzava a les empreses era *de facto*. En les pràctiques els homes que també treballaven en la categoria professional d'administratius cobraven més i tenien feines de major responsabilitat. Es conclou que el sector de treball en el que s'ha detectat un índex de discriminació més reduït és en les mestres d'escola que van treballar en les dècades dels 60 i 70 i en el nivell educatiu en el que van treballar les informants, els graus de primària i secundària. Les diferents formes de discriminació

que van patir les dones entrevistades es troben explicades en el capítol III d'aquesta tesi doctoral.

5. ***Aprenents al barri***. En l'aprenentatge d'un ofici, la formació acadèmica no era l'única via, sinó que en els establiments de barri i en els domicilis de modistes hi assistien noies per a prendre. Aqu esta formació era a c anví del treball de les aprenents, les quals potser s'establien pel seu compte o abandonaven l'ofici es casaven. Per a aquestes noies era una situació equivalent a estudiar a una acadèmia, de la que els pares no en podien pagar la matrícula. No es tenia la costum d'assegurar ni contractar a les aprenents.

6. ***L'excedència per raó de matrimoni abans de la reforma de 1961***. Aquesta institució jurídica va representar la fi de la independència laboral i econòmica de les dones. Quan abandonaven el seu lloc de treball, un percentatge important de dones de la mostra es quedava a casa ocupant-se de les tasques domèstiques. En el cas que el marit tenia negoci propi, es veien obligades a incorporar-s'hi ajudant-lo, sense que tinguessin opció a triar una alternativa més favorable a la seva independència econòmica i personal. En aquest últim supòsit, era el cònjuge qui desenvolupa l'activitat principal del negoci i la dona qui l'assistia en qüestions complementàries. És un fenomen que s'ha descobert com a peculiar i que s'entén com a conseqüència directa de la legislació laboral discriminatòria contra les dones i la subordinació social i cultural existent. La frontera entre treball productiu i reproductiu reafirmava la doble presència de les dones. Aquest supòsit d'excedència estava àmpliament regulada a les *Reglamentaciones Nacionales de Trabajo*, en excepció de les normes relatives a les mestres d'escola, on no es regula. S'estima que aquesta excepció responia a l'alta ocupació femenina de les mestres, tot i que no s'ha pogut demostrar que fos per aquesta raó, per no existir una exposició de motius a la llei que així ho confirmi.

7. ***Millora entre generacions en el treball***. A partir de les dones nascudes a la dècada dels anys 40, s'observa una tendència d'ascens entre les ocupacions de les filles comparades amb les de les seves mares. Les ocupacions de les filles s'estimen d'un

nivell superior perquè requerien més formació acadèmica, gaudien de més prestigi social i la remuneració econòmica era més elevada. La millora generacional comporta una tendència que ha implicat l'ascens del nivell social i econòmic de les famílies, en el que l'esforç personal ha estat un factor decisiu. En els casos que les dones de la mostra han repetit la professió de les seves mares (només hi ha una que repeteixi la professió del pare), és per la seva influència a l'hora de començar a treballar, ja que la seva primera feina va ser ajudant-la en el seu negoci/professió.

8. **Comparació de l'ocupació en relació als cònjuges.** Les diferències detectades entre l'ocupació laboral de les dones de la mostra i els seus cònjuges, constaten que el treball dels homes tenia més importància. Una de les discriminacions més rellevants, segons les entrevistes i les dades analitzades, era que les dones havien d'abandonar el seu lloc de treball quan es casaven. En canvi, els homes eren actius laborals de llarga durada fins a la seva jubilació. Altres discriminacions detectades són la preeminència laboral dels homes, que es constata en el nivell del compliment dels requisits legals per a contractar i el fet que es donessin d'alta al sistema públic de salut, el que no es complia en tots els supòsits analitzats entorn a l'experiència de les dones. El salari percebut pels cònjuges era més elevat, el que va implicar una dependència econòmica de les dones vers els seus cònjuges encara avui dia, amb la pensió de jubilació del cònjuge o el de viudetat, en el moment de la seva defunció. L'escalada dels homes a nivells més importants en el si de les diferents empreses, implicava més prestigi social i més salari, el que moltes dones van perdre quan es van casar. Pel que fa el matrimoni, en el cas que els dos cònjuges fossin treballadors autònoms, es considerava més important el pagament de la quota del marit, sent ell el que s'inscrivia en el *Seguro Médico Obligatorio* o *Seguridad Social*, segons correspongués.

9. **Comparació situació laboral entre dones solteres i casades.** S'ha detectat l'existència de desigualtats entre dones casades i solteres, les quals podien seguir la seva trajectòria laboral sense veure's condicionades pel fet de contraure matrimoni. Entre algunes de les dones casades, van existir supòsits en els que van decidir voluntàriament no abandonar el seu lloc de treball tot i que van rebre a algunes

pressions. Aquesta decisió va perpetuar la seva independència personal i econòmica, el que no va passar entre les dones que sí van abandonar el seu lloc de treball. D'aquesta manera, les dones que no van abandonar la seva feina al casar-se i les que van restar solteres, van tenir més oportunitats per a prosperar a l'empresa que treballaven. De la mateixa manera, van gaudir d'independència laboral, personal i econòmica, essent elements que conformen una desigualtat entre les dones casades i les solteres, així com les que es van casar després de 1975 o van tenir l'oportunitat de no abandonar el seu lloc de treball al contraure matrimoni. L'estat civil de les dones seguia sent un factor important que determinava la seva trajectòria laboral i personal. Entre les dones que van reprendre la seva activitat laboral, l'economia familiar va ser un factor bàsic, i les feines que van desenvolupar obeïen a les característiques de l'economia submergida. La realització personal és un altre dels factors que s'han detectat en la decisió d'algunes dones per a tornar a treballar.

10. ***Compliment de les obligacions laborals de les empreses.*** El compliment de les normes laborals i de sanitat pública era una qüestió més vinculada a empreses de mitjanes o de grans dimensions. Contràriament, les empreses petites (tallers o comerços de venda al menor) no complien les obligacions de contractació i assegurança, i la manca d'inspeccions en aquesta matèria impedia assegurar el compliment de les normes vigents en aquesta matèria. En general, les empreses petites no complien les normes entorn a la contractació, higiene i salut laboral, i inscripció al sistema públic d'assegurança mèdica.
11. ***Estudi de les discriminacions en les Reglamentaciones Nacionales de Trabajo i els Convenios Colectivos Sindicales.*** Les discriminacions per raó de sexe que s'han detectat en un major índex de normes analitzades, són: (i) descripció de les categories professionals, sent més importants les ocupades pels homes, (ii) prohibició de treballs durs i penosos a les dones, segons criteris de debilitat física, (iii) la desigualtat salarial, (iv) l'excedència per raó de matrimoni i (v) descans del personal femení, entre d'altres. Pel que fa la desigualtat salarial, ha sigut una qüestió llargament tractada i que ha implicat molts esforços per superar-la, tot i que

actualment la bretxa salarial per raó de sexe segueix existint. L'excedència per raó de matrimoni és una institució jurídica que es regula àmpliament, tractada a les conclusions 6 i 12 d'aquest capítol. Les normes dels sectors de treball en el que s'han detectat un major grau de discriminació són les relacionades amb el treball a fàbrica o taller, com per exemple la indústria tèxtil i la del vidre.

12. *Les reformes de 1961 i 1970, obertura de ls drets laborals de les dones?* Les reformes més importants en l'àmbit laboral introduïdes en la *Ley 56/1961, de 22 de julio, sobre derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer*, són: (i) abolició de la discriminació de les dones per a contractar; (ii) canvi d'excedència per raó de matrimoni de "forçosa" a "voluntària", (iii) abolició de la discriminació salarial patida per les dones. Les desigualtats que se gueixen vigents són la contractació de dones en certs tipus d'ocupacions per motius de salubritat i de protecció de les dones s'establien per llei, a més de l'accés a l'Exèrcit i l'Administració de Justícia, entre d'altres. Tot i la reforma sobre l'excedència per raó de matrimoni, les dades detectades en l'alt índex d'abandó del lloc de treball fan preveure que aquesta reforma no va ser efectiva, ja que no va implicar un canvi real en el dret a decidir de les dones en relació al seu futur laboral. Les resistències individuals, com també la manca de conformitat per part de les dones, van ser més importants per a l'assoliment de la igualtat laboral que les lleis que es van aprovar per part del mateix règim franquista. Els testimonis recollits indiquen que els homes segueixen percebent un salari superior al de les dones a pesar de la reforma salarial, sobretot en les empreses privades. Aquesta discriminació també es manté perquè les dones seguien ocupant en feines de menys valor que les dels homes, motiu pel qual seguien percebent salaris de menor quantia. Aquesta situació va seguir a pesar de les reformes legals que es van anar aprovant, com la de 1970. L'excepció es troba a l'Administració Pública, la igualtat salarial i en la contractació sí que va ser efectiva.

13. *Impacte social de les normes restrictives i la incidència de les reformes de 1961 i 1970.* L'impacte de les normes restrictives dels primers anys de franquisme entorn

als drets laborals de les dones, i les creences socials entorn a la conveniència o no que aquestes treballassin, van dificultar el procés cap a la igualtat de les dones en aquesta matèria. Aquesta afirmació es recolza en la percepció que l'aprovació de lleis que perjudicaven a la igualtat de les dones en el treball, va implicar un pas enrere molt important que va ser difícil corregir per tornar a una situació de no discriminació. Es conclou que l'aprovació de les normes de 1961 i 1970 va ser un instrument de millorar la imatge del règim en la comunitat internacional, sense que les reformes s'establissin a les empreses de manera efectiva ni tinguessin incidència real en una millora de les condicions laborals de les dones treballadores. Pel que fa el coneixement de les reformes legislatives per part de les dones de la mostra, el resultat és negatiu. Es conclou que aquest fet es deu als següents factors: (i) la no aplicació de les reformes a les empreses, (ii) les poques oportunitats que existien per tornar al mercat de treball, (iii) manca d'informació sobre la matèria en mitjans que les dones de la mostra poguessin accedir i (iv) el poc interès per part de les dones de la mostra sobre la política del Govern franquista. Es destaca que aquestes reformes no van implicar que les dones entrevistades percebessin canvis en la seva vida laboral, en excepció de les que van poder seguir treballant quan van contraure matrimoni.

14. ***L'educació de les dones; comparació amb mares, germans i cònjuges.*** A mesura que els temps canviaven, la situació de l'educació en les dones de la mostra millorava progressivament. En la primera etapa del règim franquista, les necessitats econòmiques eren preeminents sobre les necessitats educatives de les noies, ja que era més important la contribució econòmica que podien aportar que la seva educació –la taxa d'analfabetisme en aquesta recerca és inexistent-. L'ascens general del nivell formatiu de les dones entrevistades respecte les seves pròpies mares, sobretot entre les més joves, es relaciona amb l'ascens econòmic de les famílies i la superació de les barreres legislatives perquè les dones poguessin estudiar. S'apunta a una major obertura de mentalitat de les famílies de les dones que van assolir un nivell acadèmic superior, el que no va passar –generalment– entre les famílies de les dones que van restar en un nivell educatiu inferior. S'han detectat situacions de discriminació en algunes de les famílies de les dones

entrevistades que tenien germans homes. En aquestes, l'esforç s'invertia en els estudis dels fills homes, alhora que les filles dones s'havien d'esforçar més per obtenir un cert nivell d'estudis, que es traduïa en estudiar i treballar a la vegada, sobretot si el nivell de renda familiar era baix. Pel que fa la comparació del nivell d'estudis respecte el dels cònjuges, es conclou que el fet de tenir un nivell d'estudis igual o superior al respectiu marit, no es traduïa en una trajectòria laboral similar o millor que la d'aquest. La relació entre el nivell d'estudis superior del cònjuge sí que es traduïa en una ocupació laboral amb més prestigi social i un salari més elevat. Pel que fa les reformes legals en matèria educativa, es conclou que l'obligatorietat de cursar els estudis bàsics que s'introdueix a la reforma de 1970 és un progrés positiu per l'educació, la cultura i la dignitat personal de l'alumnat, com també és important assenyalar un incipient tracte igual entre l'alumnat d'un sexe i l'altre. Tanmateix, la divisió de les assignatures que estudiaven els alumnes encara responia al criteri de la formació dels gèneres segons la ideologia franquista. L'assignatura de *Labores del Hogar* és l'exemple de la divisió de l'educació per raó de sexe, que s'ha descrit en el capítol II d'aquesta tesi doctoral.

15. ***Sección Femenina i Servicio Social, la seva presència al Poble Sec.*** La tendència política de les dones entrevistades no va incidir decisivament en el compliment o no de l'obligació de realitzar el *Servicio Social*. En la majoria de testimonis recollits que sí van fer el *Servicio Social*, s'entreveia una conformitat d'una experiència més o menys útil per qüestions pràctiques, no ideològiques. El baix índex de compliment de les dones de la mostra, es conclou que va ser diversos motius; (i) no ho necessitaven, (ii) no volien –o no es podien permetre– el permís de conducció, (iii) no necessitaven passaport per no viatjar a l'estranger, (iv) no havien d'accedir a la universitat (v) l'accés precoç al mercat de treball, (vi) van contraure matrimoni molt joves, (vii) es negaven a complir aquesta obligació. S'han detectat elements que tendeixen cap a una passivitat en relació a la *Sección Femenina* i a les seves dirigents. En els casos de les dones que van realitzar el *Servicio Social*, aquesta qüestió obeïa a necessitats pràctiques, ja fos per (i) accedir a certes empreses (Telefònica, per exemple) o (ii) estudiar a la Universitat o Escola Normal. Es conclou que l'incipient alliberament polític, personal i professional de les dones no

va ser gràcies a *Sección Femenina*, sinó que es va donar per altres factors que la transcendien. En aquesta tesi s'estimen com a més importants per a l'alliberament de les dones les pràctiques personals, la irrupció de la política antifranquista i les estratègies per esquivar les prohibicions laborals i poder percebre una remuneració econòmica que, en alguns casos, era necessària per a la supervivència familiar.

16. ***L'Església Catòlica com agent de la política franquista i la seva presència al Poble Sec.*** Les parròquies del barri van ser un emplaçament important per la majoria de les dones de la mostra, ja fos perquè formaven part de la comunitat o perquè hi anaven a oir missa. Tot i que no s'ha observat una religiositat molt profunda entre les dones entrevistades, sí que existeix una crítica al funcionament de l'Església oficial i el seu recolzament al règim. La posició de les dones que formaven part de les comunitats s'inclina molt més cap al funcionament de les parròquies del barri, en general més implicades amb la vida del Poble Sec i les necessitats dels seus veïns i veïnes. L'Església Catòlica va incidir en la regulació de la sexualitat de les dones, el que les assistents socials entrevistades per aquesta tesi van viure en primera persona. Les situacions que van haver d'atendre responien a les conseqüències que les normes moralitzadores de l'època revertien sobre les dones, així com la desprotecció que patien front abusos sexuals i la prohibició dels mètodes anticonceptius i de l'avortament, el que implicava el naixement de fills no desitjats degut a aquest tipus de situacions.
17. ***Percepció de la dona domèstica.*** La percepció de la dona domèstica es manifesta com una qüestió sobre la qual existeixen dues circumstàncies: disconformitat i resignació, perquè no hi havia alternativa possible. Es conclou que el pes de les tasques domèstiques recau sobre les dones, sobretot en les mares de família. Pel que fa les que tenien una persona que els hi feia les feines de casa, totes eren dones. S'ha observat que l'administració de l'economia domèstica era una de les tasques que s'afegia a les responsabilitats de les dones com a mestresses de casa, sobretot en les famílies de renda més baixa. Encara que no percebessin cap remuneració econòmica o aquesta fos ínfima, el fet d'administrar l'economia quotidiana i distribuir l'ús dels diners era competència seva. En aquest sentit, es distingeix de la

gran economia familiar, que les dones no podien administrar per sí mateixes, ni tan sols del patrimoni del que eren titulars.

18. *Estratègies d'empoderament femení per la superació de l'"Status quo"*. Les dones eren el motor que impulsava el funcionament de les seves famílies. Aquesta afirmació es recolza en diversos factors, com el fet que eren les que formulaven estratègies de resistència per sobre viure a situacions d'escassetat econòmica. D'aquesta manera, superaven les relacions de poder que les sotmetien a una subordinació doble: l'Estat i el marit o el pare quan eren solteres. Si hi sumem l'administració de la cura domèstica i el fet que eren les que treballaven més, ja que les tasques de la llar requereixen una atenció més intensa i de més durada en el temps que una feina professional amb un horari assenyalat, es fa palesa la necessitat de reconèixer l'empoderament que implicava el fet de ser l'impuls de la comunitat familiar. Superar la perspectiva paternalista en la que s'ha enfocat la subordinació i desigualtat de les dones, ha de servir per fer visibles les seves estratègies d'empoderament i supervivència contra els elements socials, legislatius i fins i tot culturals que s'ordenaven contra la seva llibertat personal i de col·lectiu. La lluita per la seva supervivència i la seva llibertat no només es trobava a les organitzacions polítiques, sinó que també eren les estratègies per desobeir els impediments legals que les obligaven a no treballar, encara que fos per necessitat econòmica i sense una intencionalitat política explícita. Com també s'entén que és resistència la insistència per a treballar fora de casa tot i la disconformitat de l'cònjuge. Estratègies quotidianes que també formen part de la història de l'alliberació del col·lectiu femení.

19. *Feminisme i dones del Poble Sec*. En les entrevistes realitzades, s'ha percebut un índex baix de coneixement del moviment feminista de finals dels seixanta, així com esdeveniments com l'Any Internacional de les Dones de 1975 i les Jornades Catalanes de la Dona de 1976. El distanciament existent en aquella època entre els moviments feministes i les dones del Poble Sec, es pot deduir que va ser degut al poc interès que despertava aquesta qüestió, malgrat la situació de desigualtat que patien, i el distanciament entre la realitat quotidiana i un moviment en el que les

implicades responien a un nivell sociocultural generalment més elevat. Contràriament, a altres moviments polítics com l'Assemblea de Catalunya i esdeveniments com l'assassinat del jove anarquista Salvador Puig Antich van tenir més reconeixement social entre les dones entrevistades. En aquest sentit, s'estima que la qüestió feminista era secundària davant de moviments nacionalistes opositors al règim franquista.

20. **Extrapolació dels resultats.** Els resultats obtinguts en aquesta tesi doctoral s'estima que es podrien extrapol·lar en dones de la mateixa edat que van néixer i/o treballar en barris de les mateixes característiques del Poble Sec. D'aquesta manera, es podrien comparar els resultats que es poguessin obtenir en barris obrers de ciutats grans, com per exemple Madrid, Bilbao o València. Les condicions socioculturals, econòmiques i de classe es poden estimar de terminants per obtenir uns resultats similars als obtinguts, fins i tot en la similitud del tipus d'ocupacions que van realitzar les dones entrevistades. De la mateixa manera, una hipotètica recerca que s'estudiés la trajectòria laboral de dones nascudes i/o que treballessin en un medi rural, els resultats obtinguts podrien diferir, per no reunir les mateixes condicions que les d'aquesta recerca.

Investigació futura.

Amb l'objectiu de reparar les conseqüències de la discriminació patides per les dones en l'època franquista, que avui dia perduren segons s'ha afirmat en el capítol III d'aquesta tesi doctoral, s'estima convenient realitzar un estudi d'impacte sobre l'empobriment que van implicar les lleis restrictives en l'àmbit laboral, amb l'objectiu de dissenyar un pla de dignificació econòmica de les dones que el van patir.

Per a realitzar un treball més ampli i complet de la incidència que van tenir les normes franquistes en dones de diferents zones de Barcelona i en el mateix període històric, seria convenient realitzar un estudi en altres barris de la Ciutat Comtal seguint el mateix patró que l'encetat en aquesta recerca, cercant una mostra de dones i realitzant-los-hi una entrevista similar a l'adjunta en els annexos d'aquest treball.

Degut a la multiplicitat de situacions socials, econòmiques i culturals que alberga la capital catalana, es proposa realitzar un treball específic a cada barri, per a comprovar quin va ser l'impacte en aquell moment, i les implicacions socials i econòmiques que ha implicat en l'actualitat. En una segona fase, seria interessant ampliar el camp de recerca a tot Catalunya i, en una tercera, ampliar la recerca a l'Estat espanyol. Un estudi comparant situacions a territoris urbans i rurals, així com a diferents zones de treball seria una recerca interessant per a posar en valor quines van ser les estratègies de supervivència de les dones que van viure en un període històric en el que les normes, la societat i la tradició es giraven en contra de la seva independència professional, econòmica i personal.

V. Bibliografia.

La classificació de la bibliografia s'ha realitzat a partir de les cites contingudes en cada capítol, amb l'objectiu de dividir-la segons la matèria tractada en cadascun d'aquests. Les obres s'inclouen en cada apartat a partir de la seva primera referència en el cos de la tesi doctoral, sens perjudici que es repeteixin en ulteriors capítols. Amb l'objectiu de classificar exactament les obres en l'ubicació corresponent, s'exceptuaran aquelles recollides a l'epígraf "Estat de la qüestió", quan aquestes es tornin a citar posteriorment.

A cada apartat se citaran les obres incloses, segons l'ordre alfabètic del seu autor o autora o del primer dels o les firmants, quan sigui col·lectiva.

a) Capítol 1. Contextualització de la tesi doctoral.

- Abad, I. (2009). Las dimensiones de la "represión sexual" durante la dictadura franquista. Dins Rodrigo, J. i Ruiz, M.A. (coords.) *Dossier: Guerra Civil, las representaciones de la violencia*. Jerónimo Zurita, 84, 65-86.
- Agós, A. (2012). Christine de Pizán: un nuevo modelo de mujer medieval a través de las imágenes miniadas. *Trabajo fin de estudios, Máster en Patrimonio (Historia, Cultura y Territorio)*. Logroño: Universidad de La Rioja, Servicio de Publicaciones.
- Aguado, A. (2008). Identidades de género y culturas políticas en la Segunda República. *Pasado y Memoria. Revista de Historia Contemporánea*, 7, 123-141.
- Aguilar, P. (2002). Justicia, política y memoria: los legados del franquismo en la transición española. Dins A. Barabrona de Brito, et.al. (eds.) *Las políticas hacia el pasado: Juicios, depuraciones, perdón y olvido en las nuevas democracias* (pp. 135-194). Madrid: Ediciones Istmo.
- Alcalde, C. (1996). *Mujeres en el franquismo: exiliadas, nacionalistas y opositoras*. Barcelona: Flor del Viento.
- Alonso, M. (1957). Problemas de capacidad en el contrato de trabajo (los menores, la mujer casada ante el contrato laboral). *Revista de Derecho Privado, Tomo XXI*, 163-179.
- Anderson, P. (1981). The Culture on Counterflow. *New Left Review*. 181.

- Bellucci, M. (1992). De los estudios de la mujer a los estudios de género: han recorrido un largo camino. Dins Ana María Fernández (comp.). *Las mujeres en la imaginación colectiva. Una historia de discriminación y resistencias* (p.27-50). Argentina: Paidós Saicf.
- Babiano, J. (ed.) (2007). *Del hogar a la huelga. Trabajo, género y movimiento obrero durante el franquismo*. Madrid: Fundación 1º de Mayo.
- Benadiba, L. (2010). Reflexiones acerca de la historia oral. Dins L. Benadiba (comp.). *Historia Oral: Fundamentos Metodológicos para reconstruir el pasado desde la diversidad* (p.15-20). Rosario: Suramérica Ediciones.
- Benadiba, L. (2011). Asociación Otras Memorias. Crear espacios... construir memorias... difundir la historia. *Historia 2.0, Conocimiento histórico en clave digital, Vol. 1*.
- Benedí, L. (2012). La lucha por la escuela mixta, la coeducación en la Segunda República. Dins Vicente, G. (edit). *Estudios sobre la historia de la enseñanza secundaria en Aragón* (p.319-328). Zaragoza: Diputación de Zaragoza.
- Bernabéu, J. (2002). Madres y enfermeras: Demografía y salud en la política poblacionista del primer franquismo (1939-1950). *Revista de Demografía Histórica. Vol. 20, n.1*, 123-143.
- Bertaux, D. (1981). El enfoque biográfico: su validez metodológica, sus potencialidades. *Proposiciones, Vol.29*, Santiago de Chile: Ediciones Sur. Recuperat a l'any 2013, de: <http://www.sitiosur.cl/r.php?id=436>
- Bertaux-Wiame, I., Borderías, C., & Pesce, A. (1988). Trabajo e identidad femenina: una comparación internacional sobre la producción de las trayectorias sociales de las mujeres en España, Francia e Italia. *Sociología del Trabajo: Revista Cuatrimestral*. 71-90.
- Beteta, Y. (2012). La feminidad normativa y la violencia sexual del III Reich. La deconstrucción de las identidades femeninas y la explotación sexual de las mujeres en los campos de concentración y exterminio. *El futuro del pasado*, 3, 107-135.
- Birulés, F. (2004). Notes sobre subjectivitat i experiència. Dins Fina Birulés i M^aIsabel Peña (Eds.). *La passió per la llibertat: acció, passió i política, controvèrsies feministes. Homenatge a M^aAurèlia Capmany*. (441 a 444). Barcelona: Universitat de Barcelona.

- Bock, G. (1991). La historia de las mujeres y la historia del género: aspectos de un debate internacional. *Historia social*, 9, 55-77.
- Bodelón, E. (2008). Igualtat i diferència en el teories jurídiques feministes. Dins Encarna Bodelón i Pilar Giménez (coords). *Construint els drets de les dones: dels conceptes a les polítiques locals* (99-126). Barcelona: Diputació de Barcelona,
- Borderías, C. (1991). Las mujeres, autoras de sus trayectorias personales y familiares: a través del servicio doméstico. *Historia y fuente oral*, 6, 105-121.
- Borderías, C. (1993). Emigración y trayectorias sociales femeninas. *Historia Social*, 17, 75-94.
- Borderías, C., Carrasco, C., i Alemany, C. (1994). Las mujeres y el trabajo: Rupturas conceptuales. Barcelona: Icària.
- Borderías, C. (1995). La historia oral en España a mediados de los noventa. *Historia y fuente oral*, 13, 113-129.
- Borderías, C. (1996). Identidad femenina y recomposición de l trabajo. Dins Rodríguez, A., et. al. (eds.) *El futuro del trabajo. Reorganizar y repartir desde la perspectiva de las mujeres* (47-65). Bilbao: Editorial Bakeaz.
- Borderías, C. (1997). Subjectividad y cambio social en las historias de la vida de las mujeres: notas sobre el método biográfico, a *Arenal: Revista de Historia de las Mujeres*, Vol. 4, num. 2, 117-195.
- Borderías, C. (1999). La feminització dels estudis sobre el treball de les dones (1969-1999). *Afers: fulls de recerca i pensaments*, Vol.14, 33-34, 459-491.
- Borderías, C. (2002). El trabajo de las mujeres en la Cataluña contemporánea desde la perspectiva de los hogares: balance y perspectivas. *Arenal: Revista de historia de mujeres*, Vol. 9, 2, 269-300.
- Borderías, C. (2003 a). La feminización de los estudios sobre el trabajo de las mujeres: España en el contexto internacional (1969-2002). *Sociología del Trabajo: Revista Cuatrimestral de Empleo, Trabajo y Sociedad*, (48). 57-124.
- Borderías, C. (2003 b). La transición de la actividad femenina en el mercado de trabajo barcelonés (1856-1930): teoría social y realidad histórica en el sistema estadístico moderno. Dins Gálvez, L. i Sarasúa, C. *¿Privilegios o eficiencia?: mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (241-276). Alicante: Publicaciones de la Universidad.

- Borderías, C. (2007). Introducción: Instituciones y género en la formación de los mercados de trabajo. Dins C. Borderías (ed.) *Género y políticas del trabajo en la España Contemporánea, 1836-1936*, (p.9-37). Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, Servei de Publicacions. Icària.
- Borderías, C. (2008). El papel de las instituciones en la segmentación sexual del mercado de trabajo en España (1836-1936). *Equidad en el Trabajo*, 4(6). 15-35.
- Borderías, C., i Hernández, P. P. F. (2009). Mujeres, trabajos y economías familiares en España (sig los XIX y XX). Dins *La historia de las mujeres: perspectivas actuales* (p.269-308). Barcelona: Icària.
- Borderías, C. B., González-Bagaria, R., i Villar, C. (2011). El trabajo femenino en la Cataluña industrial (1919 -1930): una propuesta de reconstrucción. *Revista de Demografía Histórica*, 29(1), 55-88.
- Borderías, C., Carrasco, C. i Torns, T. (eds.) (2011), *El trabajo de cuidados: historia, teoría y políticas*. Madrid: Libros de la Catarata.
- Bosch, E., Ferrer, V.A. i Alzamora, A. (2006), *El laberinto patriarcal: reflexiones teórico-prácticas sobre la violencia contra las mujeres*. Rubí (Barcelona): Anthropos Editorial.
- Butler, J. (1990). *Gender trouble. Feminism and the subversion of identity*. New York et Londres: Routledge.
- Cáceres, M. G., i Mayo, A. R. P. (2007). Las Epistemologías Feministas y la Teoría de Género Cuestionando su carga ideológica y política versus resolución de problemas concretos de la investigación científica. *Cinta Moebio*, 30, 283-295. Recuperat de <http://www.facso.uchile.cl/publicaciones/moebio/30/guzman.pdf>
- Campmany, M.A. (1966) *La Dona a Catalunya*. Barcelona: Edicions 62.
- Campoamor, C. (1935), *El voto femenino y yo: mi pecado mortal*, de l'edició de 2010: Colección Biblioteca Pensamiento Crítico. Madrid: Diario Público.
- Camps, V. (2004). La autoestima, condición de libertad. Dins Fina Birulés i M^aIsabel Peña (Eds.). *La passi ó per la llibertat: acció, passi ó i política, c ontrovèrsies feministes. Hom enatge a M^aAurèlia Campmany*. (29-39). Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Capel, R.M.(1982), *El trabajo y la educación de la mujer en España (1900-1930)*, Madrid: Ministerio de Educación.

- Carasa, P. (1997). La revolución nacional-asistencial durante el primer franquismo (1936-1940) a *Historia Contemporánea*, 16, 89-140.
- Carrasco, C. (1988), *El trabajo doméstico: un análisis económico*, Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Carrasco, C. (1991), *El trabajo doméstico y la reproducción social*, Madrid: Instituto de la Mujer.
- Carrasco, C. (1992). El trabajo de las mujeres: producción y reproducción (algunas notas para su reconceptualización. *Cuadernos de economía: Spanish Journal of Economics and Finance*, Vol.20, nº57-58, 95-109.
- Carrasco, C. (2006), La paradoja del cuidado: necesario pero invisible. *Revista de economía crítica*, 5, 39-64.
- Carrasco, C. (2013). El cuidado como eje vertebral de una nueva economía, a *Cuadernos de relaciones laborales*, Vol.31, nº1, 39-56.
- Carrasquer, P., Torns, T, Tejero, E. i Romero, A. (1998), El trabajo reproductivo, *Papers: Revista de Sociologia*, 55, 95-114.
- Carrasquer, P. i Torns, T. (2002), La doble presencia femenina i les necessitats de conciliació. *Diàlegs: revista d'estudis polítics i socials*, Vol. 5, 15, 23-32.
- Carrasquer, P. (2005), El temps en masculí i plural: a punts sobre la temporalitat sexuada de la vida quotidiana i la problemàtica de la conciliació. *Àmbits de política i societat*, 32, Número dedicat a usos socials del temps, 22-26.
- Carrasquer, P., (2009). *La doble presencia. El trabajo y el empleo femenino en las sociedades contemporáneas*. Tesi doctoral recuperada a <http://www.tdx.cat/handle/10803/5147>
- Carrasquer, P. (2013). El redescubrimiento del trabajo de cuidados: algunas reflexiones desde la sociología. *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 31(1), 91-113.
- Cayuela, S. (2009) El nacimiento de la biopolítica franquista. La invención del 'homo patiens'. *ISEGORÍA, Revista de Filosofía, Moral y Política*, 40, 273-288.
- Cervera, M. (2004). Fent història. Materials guia per a la investigació de la història local de les dones. *Col·lecció guies metodològiques*, 6. Barcelona: Diputació de Barcelona.
- Chacartegui, C. (2010a), Retirement pensions and gender: the Spanish case from the European perspective, *US-China Law Review*, David Publishing Company, Vol.7,

nº6.

- Chacartegui, C . (2010b), Gender and sexual orientation in women: the double discrimination, a *US-China Lay Review*, David Publishing Company, Vol.7, nº11.
- Clara, J . (2002). Militarismo político y gobiernos civiles durante el franquismo. *Anales de Historia Contemporánea*, 18, 451-468.
- Colàs, J. (coord), (1995), *Guía Escolar VOX – Biografías II*, Barcelona: Biblograf, S.A.
- Conway, J ., Bourque, S ., i Scott, J . (1996). El concepto de género. *El género: la construcción cultural de la diferencia sexual*, 21-33.
- Coronado, C. (2010), Mujeres en uniforme. Las organizaciones fascistas femeninas en los noticiarios cinematográficos LUCE (1928-1943). *Feminismo/s*, 16, 181-206.
- Cushman, C. (2001). Supreme Court Decisions and Women's Rights, a *Milestone to Equality*. Washington, DC: Congressional Quarterly. 17–18.
- Daza, J . (199 2). La Ley de Divorcio de 1932: presupuestos ideológicos y significación política. *Alternativas: cuadernos de trabajo social*, 1, 163-175.
- DDAA (2000). *El Poble Sec, retalls d'història*, 1. Barcelona: CERHISEC.
- DDAA (2001). *El Poble Sec, retalls d'història*, 2. Barcelona: CERHISEC.
- DDAA (2003). La mujer en la Iglesia. *Documentos de trabajo*. Conferencia de Religiosas y Religiosos de Chile. Recuperat a http://www.conferre.cl/archivos/otros-dptos/Doctrina_magisterial.pdf
- DDAA (2005). *El Poble Sec, retalls d'història*, 4, Barcelona: CERHISEC.
- DDAA (2006). *El Poble Sec, retalls d'història*, 6, Barcelona: CERHISEC.
- DDAA (2008). *El Poble Sec (1936-1939) Un barrio en guerra*. Barcelona: CERHISEC.
- DDAA (2009). *La Biblia de Montserrat, en la versió dels textos originals compilats pels Monjos de Montserrat*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- De Barbieri, T. (1996). Certezas y malos entendidos sobre la categoría de género. Dins L.Guzmán i G. Pacheco (eds.) *Estudios Básicos de Derechos Humanos IV. IIDH. Costa Rica*. 1-30.
- De Beauvoir, S . (1949), *Le deuxième sexe*. De l'edició de 2008 en castellà: *El segundo sexo*, Colección Feminismos, Madrid: Ediciones Cátedra.

- De Dios, E. (2013). Las que tienen que servir y las servidas. La evolución de l servicio doméstico en el franquismo y la construcción de la subjetividad femenina a *Revista Història Autònoma*, 3, 97-110.
- De Ga ray, G. (1995), Las fue ntes orales. Din s *Reflexiones sob re e l oficio de historiador* (145-158). México: Universidad Nacional Autónoma de México.
- De Lauretis, T. (1996). La tecnología del género. *Revista Mora*, 2, 6-34.
- Denzin, N. K (1970). *The Research Act*. Chicago: Aldine.
- Denzin, N. K. (1981). The interactionist stud y of social o rganization: A note on method. Dins Bertaux, D.(Comp.), *Biography and Society* (149-167). Beverly Hills (California), Sage.
- Di F ebo, G. (2006). Resistencias femeninas a l franquismo. Para un e stado de la cuestión. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 28, 153-168.
- Díaz, P. i Gago, J. (2006), La construcción y utilización de las fuentes orales para el estudio de la represión franquista. Dossier *Generaciones y memoria de la represión franquista: un balance de los movimientos por la memoria*. 7. *La construcción de las fuentes orales para el estudio de la represión franquista*, *Hispania Nova, Revista de Historia Contemporánea*, 6, 793-818.
- Díaz, P. (2007). Las fuentes orales y su contribución a la renovación de la historia de España. Dins Leoné, S. i Mendiola, F. (c oords.) *Voces e imágenes en la historia: fuentes orales y visuales: investigación histórica y renovación pedagógica: Actas del Congreso Internacional de Historia “Fuentes Orales y Visuales”* (p.37-52). Iruñea-Pamplona.
- Duby, G., i Perrot, M. (1991). *Historia de las mujeres en O ccidente*. Ta urus Ediciones.
- Erice, F. M. (2006). Combates por el pasado y apologías de la memoria, a propósito de la represión franquista. *Hispania Nova: Revista de historia contemporánea*, 6, s/n.
- Espuny, M. J. (2006a). Los antecedentes históricos al permiso de lactancia. *Iuslabor*, (2). Recuperat de <http://www.raco.cat/index.php/IUSLabor/article/view/58043/68111>
- Espuny, M.J. (2006 b). Aproximación hist órica al principio de igualdad de género: Propósitos y realidades en la II República española (I). *Iuslabor*, (3), 17. Recuperat de <http://www.upf.edu/iuslabor/032006/Historia.pdf>
- Espuny Tomás, M.J. (2007a). Aproximación histórica a l principio de i gualdad de

- gènere: el femení de pués de la guerra (II). *Iuslabor*, (1) , 27 -7. Recuperat de <http://www.upf.edu/iuslabor/012007/Historia2.pdf>
- Espuny, M.J. (2007b). Aproximación histórica al principio de igualdad de género (y III): las Reglamentaciones de Trabajo, observatorios de la desigualdad. *Iuslabor*, (2), 12. Recuperat de <http://www.upf.edu/iuslabor/022007/Historia.pdf>
  - Espuny, M. J. (2008). Aproximación histórica al principio de igualdad de género (IV): de la Ley de Contrato de Trabajo de 1944 a las últimas disposiciones franquistas. *Iuslabor*. Recuperat a <http://www.upf.edu/iuslabor/012008/historiaMariaJesus.pdf>
  - Fabra, J. (2007). Lurdes, la Parròquia de la França Xica. 1867-1991. *Barcelona: CERHISEC*.
  - Falcón, L. (1993). La razón feminista de mi vida. *DUODA Revista d'Estudis Feministes*, 4, 53-81.
  - Fincardi, M. (2007). Italia: primer caso de disciplinamiento juvenil de masas, a *Hispania*, 67, 43-72.
  - Firestone, S. (1976), *La dialéctica del sexo*, Barcelona, Kairós.
  - Fontana, J. (2000), *España bajo el franquismo*, Barcelona: Crítica.
  - Francés, M. À. (2010). La llengua sóc jo: identitat nacional i de gènere en Montserrat Roig. *Agrupació Borriana de Cultura*, 21, 47-62.
  - Friedan, B. (1983). *The Feminine Mystique*. 1963. Reprint. New York: DeU.
  - Fuller, N. (2001). *Masculinidades: Cambios y permanencias: Varones de Cuzco, Iquitos y Lima*. Fondo Editorial de la Pontificia Univ. Católica del Perú.
  - Fuster, F. (2007). Dos propuestas de la ilustración para la educación de la mujer: Rousseau versus Mary Wollstonecraft. *A Parte Rei. Revista de Filosofía*, 50, 1-10.
  - García-Nieto, M.C. (1988), Fuentes orales e historia, a *Studia historica. Historia contemporánea*, 6-7, 105-111.
  - García-Rodeja, C. (1996), Los testimonios orales. Cómo trabajar con las fuentes, a Trujillano. Dins J.M. i Díaz, P. (coord.) *Testimonios orales y escritos. España 1936-1996: actas V Jornadas Historia y Fuentes Orales* (p.427-430). Ávila.
  - García, M. (2013). El feminismo contemporáneo: una mirada desde México. Dins Guardia, S. (Ed.). *Historia de las mujeres en América Latina. CEMHAL* (p.247-262), Perú: Centro de Estudios La Mujer en América Latina.

- Gómez, P. (1989). Los Juegos Olímpicos de 1992 y su impacto sobre la ciudad de Barcelona. Proyecto de creación de fuentes orales. *Historia y Fuente Oral*, 2, 153-156.
- Gómez, G., i Pérez, J. (2011). El rol laboral de la mujer en la génesis del Estado totalitario español (1938-1945): una contribución a su estudio. *Trocadero*, 1(1), 133-146.
- González, E. E. i Naranjo, C. (1986). La historia oral, instrumento de análisis social. Algunas aportaciones recientes. *Revista de Indias*, 66 (177), 290-309.
- González, J. R. (2008). Represión, esclavitud y exclusión: un análisis a escala de la violencia franquista. *Entelequia: revista interdisciplinar*, 7, 153-171.
- Grau, E. (2007). Grups i associacions de dones. Dins Bodelón, E. i De la Fuente (coords.). *Diccionari - Mapa de Recursos Dona i Àmbit Local*, Pub. Electrònica, Projecte CIP, ICPS. Recuperat de <http://www.icps.cat/diccionari.asp>
- Guzmán, M., i Pérez, A. (2005), Las epistemologías feministas y la teoría del género. Cuestionando su carga ideológica y política versus resolución de problemas concretos de la investigación científica. Recuperat a <http://www.robertexto.com>
- Harding, S. (1998). ¿Existe un método feminista?. Dins E. Bartra (comp.) *Debates en torno a una metodología feminista* (p.9-34). Traducció de Gloria Elena Bernal. México: Universidad Autónoma Metropolitana-Xochimilco.
- Haraway, D. (1991). A cyborg manifesto: Science, technology, and socialist-feminism in the late twentieth century. *Simians, cyborgs and women: the reinvention of nature*. Recuperat a <http://www.egs.edu/faculty/donna-haraway/articles/donna-haraway-a-cyborg-manifesto/>
- Harding, S. (1991). *Whose science? Whose knowledge?: Thinking from women's lives*. Cornell University Press.
- Hartsock, N. C. (1983). *The feminist standpoint: Developing the ground for a specifically feminist historical materialism* (p.283-310). Springer Netherlands.
- Hernández, A. (2006). Acerca de las comunidades femeninas. El lesbianismo como metáfora. Dins Luce Irigaray y Luisa Muraro (eds.) *XII IA Ph Symposium. International Association of Woman Philosophers*.

- Hernández, C., i del Arco, M. Á. (2011). Más allá de las tapias de los cementerios: la represión cultural y socioeconómica en la España franquista (1936-1951). *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 33, 71-93.
- Hierro, G. (1998). *Ética y feminismo* (Vol. 1). Universidad Nacional Autónoma de México.
- Irigaray, L. (1985). *El cuerpo a cuerpo con la madre. El otro género de la naturaleza. Otro modo de sentir*. Barcelona: Lasal.
- Izquierdo, M.J. (1991), Un marco teórico para las relaciones de sexo y género. Dins Luna, L. (comp.), *Mujeres y sociedad. Nuevos enfoques teóricos y metodológicos*. Seminario 1 Interdisciplinario Mujeres y Sociedad. Barcelona: Universitat de Barcelona.
- Jornadas de Estudios Monográficos (III) (1989). *Las mujeres y la Guerra Civil española*. Salamanca: Instituto de la Mujer.
- Lagarde, M. (1996). *Género y feminismo, desarrollo humano y democracia*. Madrid: Horas y Horas.
- Larrañaga, I., Arregi, B., i Arpal, J. (2004). El trabajo reproductivo o doméstico. *Gac Sanit*, 18(Supl 1), 31-37.
- León, M. (2001). El empoderamiento de las mujeres: encuentro del primer y tercer mundos en los estudios de género. *La ventana*, 13, 94-106.
- Llona, M. (2007), “La historia oral, una puerta abierta al pasado de las mujeres”, a *Centro de documentación digital* <http://cdd.emakumeak.org/recursos/1264>
- Lovibond, S. (1989). Feminismo y postmodernismo. *Revista Debate Feminista*, 3, 129-164.
- Magnolia (pseudònim). (2012). Olympe de Gouges, la ilustrada feminista. *Blog Mujeres y Leyenda*. Recuperat de <http://mujeresdeleyenda.blogspot.com.es/2012/08/olympede-gouges-la-ilustrada-feminista.html>
- Mallimaci, F., i Béliveau, V. G. (2006). Historias de vida y método biográfico. *Estrategias de investigación cualitativa*, 175-212.
- Marías, S. (2011). Defensa de la domesticidad y políticas de empleo en los regímenes nazi y fascista. Relaciones y similitudes en el primer franquismo (1936-1957). Dins Frías, C., Ledesma, J.L. i Rodrigo, J. (eds.). *Reevaluaciones. Historias*

- locales y miradas globales. Actas del VII Congreso de Historia local de Aragón* (p.433-443). Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- Martín, M.T. (2008), Los cuidados y las mujeres en las familias, a *Política y sociedad*, v. 45, n. 2, 29-47.
  - Martín, M.T. (2008), Domesticar el trabajo: una reflexión a partir de los cuidados, a *Cuadernos de relaciones laborales*, V.26, n°2, 13-44.
  - Martínez, U. (2003). *Mujer, trabajo y domicilio. Los orígenes de la discriminación*. Barcelona: Icària.
  - Martínez, A. M., i Román, M. (2005). Las cadenas globales de cuidados: un análisis sociodemográfico. *Sociedad y Utopía: Revista de Ciencias Sociales*, 26, 261-278.
  - Martino, M. (2003), Género y clases sociales. Debates feministas entorno a E.M. Thomson, *Revista Herramienta*, 23. Recuperat a <http://www.herramienta.com.ar/revista-herramienta-n-23>
  - Maruani, M. (2002), *Trabajo y empleo de las mujeres*, Madrid: Editorial Fundamentos.
  - Mendiola, F. (2010). Un abanico de voces y silencios: las fuentes orales y los trabajos forzados en la España de Franco. Dins Benadiba, L. (comp.) *Historia Oral. Fundamentos Metodológicos para reconstruir el pasado desde la diversidad* (p.75-102). Rosario: Sur América Ediciones,
  - Millett, K. (1969), *Sexual Politics*, New York City, USA: Knopf Doubleday Publishing.
  - Mitchell, J. (1973). *Woman's Estate*. Nueva York: Vintage Books Edition.
  - Miyares, A. (1999). 1848, La Declaración de Séneca Falls. *Leviatán*, 75, 135-158.
  - Molero, J. (1994). Enfermedad y previsión social en España durante el primer franquismo (1936 -1951). El frustrado seguro obligatorio contra la tuberculosis. *Dynamis: Acta Hispanica ad Medicinæ Scientiarumque Historiam Illustrandam*, 14, 199-226.
  - Molina, I. (1996), De la historia local a la historia social: algunas notas metodológicas. *Revista Reflexiones*, 51(1), 19-27.
  - Molinero, C. i Ysàs, P. (1994), *El règim franquista. Feixisme, modernització i consens*. Universitat de Girona: Eumo Editorial.

- Molinero, C. (1998), Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un “mundo pequeño”. *Historia Social*, 30, 97-117.
- Molinero, C., i Ysàs, P. (1998). La historia social de la época franquista. Una aproximación. *Historia social*, 30, 133-154.
- Molinero, C. (1999), Silencio e invisibilidad: la mujer durante el primer franquismo, a *Revista de Occidente*, 223, 63-82.
- Molinero, C. i Ysàs, P. (1999), *Catalunya durant el franquisme*, Barcelona: Empúries.
- Molinero, C. (2003). La política social del régimen franquista. Una asignatura pendiente de la historiografía. *Ayer*, 50, 319-331.
- Molinero, C. (2005). *La captación de las masas. Política social y propagnada en el Régimen franquista*. Madrid: Cátedra.
- Moore, H. L. (1991). *Antropología y feminismo* (Vol. 3). Universitat de València.
- Morcillo, A. (2012). Españolas con, contra, bajo, (d)el franquismo. *Desacuerdos*, 7, 42-67.
- Moreno, A. (1986). *El arquetipo viril, protagonista de la historia: ejercicios de lectura no andocéntrica*. Col·lecció Cuadernos inacabados, 6. Barcelona: La Sal.
- Moreno, A. (2008). Las primeras réplicas feministas al franquismo. Recuperat de <http://www.amparomorenosarda.es/>
- Muñoz, M. J. (2009). Único destino: perfecta mujer casada. Dins Alejandro, J. (coord). *Estudios jurídicos sobre el franquismo. La familia ideal y otras cuestiones*. (p.17-64). Madrid: Editorial Dykinson.
- Nash, M. (1983), *Mujer, familia y trabajo en España. 1875 -1936*, Barcelona: Anthropos.
- Nash, M. (1994). Género y ciudadanía. *Ayer*, 20, 241-258.
- Nash, M. (1996), Pronatalismo y maternidad en la España franquista, Dins Bock, G. I Thane, P. (eds.), *Maternidad y políticas de género. La mujer en los estados de bienestar europeos, 1880-1950* (p.279-308). València: Ed. Cátedra, Instituto de la Mujer.
- Nash, M. (1988). Conceptualización y desarrollo de los estudios entorno a las mujeres: un panorama internacional. *Papers Revista de Sociologia*, 30, 13-32.

- Nash, M. (2010). *Treballadores: un segle de treball femení a Catalunya (1900-2000)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya.
- Navarro, V. (2009). Franquismo o fascismo. *Claves de razón práctica*, 115, 70.
- Nielfa, G. (1999). ¿El siglo de las mujeres?. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 12, 63-81.
- Nielfa, G. (2001). Trabajo, legislación y género en la España contemporánea: los orígenes de la legislación laboral. Dins L. Gálvez i C. Sarasúa *¿Privilegios o eficiencia? Mujeres y hombres en los mercados de trabajo* (p.39-53). Alicante: Universidad de Alicante. Servicio de Publicaciones.
- Núñez, C. E. (2003). El capital humano en el primer franquismo. *Autarquía y mercado negro. El fracaso económico del primer franquismo*. Barcelona: Crítica.
- Ortega, T. M., (2008), Conservadurismo, catolicismo y antifeminismo: la mujer en los discursos del autoritarismo y el fascismo (1914-1936), a *Ayer*, Vol. 3, 1, 53-83.
- Ortiz, M. (2003). *Memoria e historia de l franquismo*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla – La Mancha.
- Ortiz, M. (2006). Mujer y dictadura franquista. *Aposta, Revista de Ciencias Sociales*, 28, 1-26.
- Otegui, R. (1999). La construcción social de las masculinidades. *Política y sociedad*, 32, 151-160.
- Otero, M. (1994). Autoritat femenina i participació política. *DUODA Revista d'Estudis Feministes*, 7, 101-117.
- Otero Navas, A. (2012). *La evolución de la maternidad a lo largo del siglo XX*. Universidad de Valladolid.
- Padilla, L. (1999), Debates entorno a una metodología feminista, Eli Bartra (Comp.), a *Sociológica*, any 14, 39.
- Page, S. (2002). El participante invisible. El papel de la transcriptor. *Historia, Antropología y Ciencias Sociales*, 28, 153-164.
- Pagès, P. (dir.) (2004), *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans*, València: Universitat de València.
- Palacio, I. (1992), *Mujer, trabajo y educación*, València: Universitat de València.

- Palau, M. (2004). *Identitat de gènere de les dones catalanes a l'inici del segle XX*. Dins Sunyer, M, Pujadas, R. i Poy, P. (e ds.) *Literatura i identitats*. Universitat Rovira i Virgili. Departament de Filologia Catalana. Valls: Cossetània Edicions.
- Pérez-Sánchez, G. (2004). El franquismo, ¿Un regimen homosexual? (Translation, adaptation, and revision of Franco's Spain, Queer Nation?). *Orientaciones*, 7, 29-48.
- Poblet, F. (2005). *Els bombardejos a Barcelona durant la Guerra Civil*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona.
- Pons, J. P. (2009). Los inicios del seguro social de salud en España, 1923-1949: del seguro de maternidad al Seguro Obligatorio de Enfermedad. *XVI En cuenta de Economía Pública: 5 y 6 de febrero de 2009: Palacio de Congresos de Granada*, 1-30.
- Prieto, C. (2007), *Trabajo, género y tiempo social*, Madrid: Editorial Complutense.
- Ramos, M. D. (1995). Historia social: un espacio de encuentro entre género y clase. *Ayer*, 17, 85-102.
- Ribas, M. V. (2004). Rememoración y fuentes orales. Dins *Actas del IV Simposio de Historia Actual: Logroño, 17-19 de octubre de 2002* (p.19-40). Instituto de Estudios Riojanos.
- Richard, N. (1996). Feminismo, experiencia y representación. *Revista Iberoamericana*, 62, 176, 733-744.
- Rivera, M.M. (2005). La historia de las mujeres que nombra el mundo en femenino. *Acta historica et archaeologica medievale*, 26, 1155-1164.
- Rivera, E. (2013). Los estudios de género y su relación con la historia. La historiografía reciente 1990-2000. Dins Guardia, S. (Ed.). *Historia de las mujeres en América Latina*. CEMHAL (p.501-522). Perú: Centro de Estudios La Mujer en América Latina.
- Rodríguez, R. i Bravo, M.J. (e ds.) (2010), *Experiencias jurídicas e identidades femeninas*, Madrid: Editorial Dykinson.
- Romera, J. (2009). La memoria histórica de algunas mujeres antifranquistas. *Anales de Literatura Española*, 21, 175-188.
- Rose, H. (1983). Hand, brain, and heart: A feminist epistemology for the natural sciences. *Signs*, 73-90.

- Rubio, F. (1977), Introducción y estudio previo, a DDAA, *Marxismo y liberación de la mujer*, Madrid, Dédalo Ediciones.
- Ruiz, R. (1997). *Mercedes Fórmica (1916-)*, Madrid: Ediciones del Orto.
- Ruiz, R. (2003). La situación legal: discriminación y reforma. Dins Nielfa, G. (edit). *Mujeres y hombres en la España franquista: sociedad, economía, política, cultura* (p.117-143). Madrid: Editorial Complutense.
- Sánchez, R. (1990), *Mujer española, una sombra en el destino de lo universal. Trayectoria histórica de Sección Femenina de Falange (1934 – 1977)*, Murcia: Universidad de Murcia.
- Sánchez, R. (1995). Mussolini, los jóvenes y las mujeres: la lisonja como estratagema. *Historia Social*, 22, 19-41.
- Sau, V. (1990). *Diccionario ideológico feminista* (Vol. 1). Icaria Editorial.
- Scanlon, G. (1986), *La polémica feminista en la España Contemporánea, 1868-1974*, Madrid: Ediciones Akal.
- Segarra, M., i Carabí, À. (Eds.). (2000). *Nuevas masculinidades*. Barcelona: Icària.
- Smith, D. (1974). Women's Perspective as a Radical Critique of Sociology. *Sociological Inquiry*, 44(1), 7-13.
- Soto, A. (2003). Rupturas y continuidades en las relaciones laborales del primer franquismo, 1938-1958. Dins Barciela, C. (coord). *Autarquía y mercado negro: el fracaso económico del primer franquismo* (p.217-246). Barcelona: Editorial Crítica,
- Suárez, F. (1967). *Menores y mujeres ante el contrato de trabajo*. Editorial Instituto de Estudios Políticos. Madrid, España.
- Sullerot, E., (1970). *Historia y sociología del trabajo femenino*. Madrid: Península.
- Talero, M. (2007). La deconstrucción del género: un derecho, a *Revista Javeriana*, 735, 40-47.
- Tavera, S. (2005). *Frederica Montseny: la indomable*. Barcelona: Temas de Hoy.
- Tébar, J. i Borderías, C. (coord) (1998): *Biografías Obreras. Fuentes Orales y Militancia Sindical (1939-1978): diseño y desarrollo de la producción de fondos orales del 'Arxiu Històric de CCOO en Catalunya*. Barcelona: Fundació Cipriano García. VOL I.
- Tébar, J. i Borderías, C. (coord) (1999): *Biografías Obreras. Fuentes Orales y Militancia Sindical (1939-1978): diseño y desarrollo de la producción de fondos*

orales del'Arxiu Històric de CCOO en Catalunya. Barcelona: Fundació Cipriano García. VOL II.

- Thébaud, F. (1991). La Primera Guerra Mundial: ¿la era de la mujer o el triunfo de la diferencia sexual? Dins Duby, G., i Perrot, M., *Historia de las mujeres en Occidente. El siglo XX* (p.31-90). Madrid: Taurus Ediciones.
- Thomson, E. (1963), *The Making of the English Working Class*, London: Victor Gollancz; 2nd edition with new postscript, Harmondsworth: Penguin, 1968, third edition with new preface 1980.
- Tilly, L. A., & Scott, J. W. (1987). *Women, work, and family*. Psychology Press. Per a les cites s'ha usat la traducció de Vilà, C. (2008) de la compilació Scott, J.W., (1999), *Género e Historia*, México: Universidad Autónoma de la Ciudad de México.
- Torns, T. (1995), Mercado de trabajo y de sigualdades de género. *Cuadernos de Relaciones Laborales*, 6, 81-92.
- Torns, T. (2003), El trabajo de las mujeres: balance y perspectivas desde la sociología del trabajo. *Seminario "Balance y perspectivas de los estudios de las mujeres y del género*, 210-220.
- Torns, T. (2006), La conciliació de la vida laboral familiar, una solució possible?. *Escola catalana*, Vol.41, n°434.
- Torns, T. (2008). El trabajo y el cuidado: cuestiones teóricometodológicas desde la perspectiva de género. *EMPIRIA. Revista de Metodología de las Ciencias Sociales*, 15, 53-73.
- Townson, N. (2009). *España e n cambio. El segundo franquismo, 1959-1975.*, Madrid: Siglo XXI de España Editores, S.A.
- Valcárcel, A. (2008). *Feminismo en el mundo global*. Madrid: Cátedra.
- Vande Castele, S., i Voldman, D. (1988). Fuentes orales para la historia de mujeres., Serie Historia, Flora Tristán, 1. <http://www.isis.cl/jspui/handle/123456789/27557>
- Varela, N. (2005). *Feminismo para principiantes*. Barcelona: Ediciones B.
- Varela, N. (2013). La política sexual de Kate Millet. <http://nuriavarela.com/la-politica-sexual-de-kate-millett/>
- Vega, R. (1991), *La Corriente Sindical de Izquierda. Un sindicalismo de movilización*. Gijón: Ediciones de la Torre.

- Vega, R. i Serrano, B. (1998), *Clandestinidad, represión y lucha política. El movimiento obrero en Gijón bajo el Franquismo (1937-1962)*, Gijón: Ayuntamiento de Gijón.
- Vega, R. (2009), Las fuerzas del trabajo: los comunistas en el movimiento obrero durante el Franquismo, en Bueno, M. i Gálvez, S., *Nosotros los comunistas. Memoria, identidad e historia social* (p.309-363), Sevilla: FIM/Atrapasueños.
- Vega, R. i Díaz, I. (2009) “Reelaborando el trauma: entre el recuerdo individual y la memoria colectiva. Motivos temáticos en los testimonios de la represión, a *VIII Jornadas Historia y Fuentes Orales: Las Fuentes Orales entre la memoria y la Historia. La complementariedad con otras fuentes*, Ávila: Seminario de Fuentes Orales de la Universidad Complutense de Madrid y Fundación Cultural Santa Teresa, 425-443. En l’edició escrita en bable: Vega, R. i Díaz, I. (2008), Reelaborando’l trauma: ente’l recuerdu individual y la memoria colectiva. Motivos temáticos nos testimonios de la represión, en *Erada*, 2, 9-32.
- Vega, R. (2011), *Historia de la UGT. La reconstrucción del sindicalismo en democracia, 1976-1994*, Madrid: Siglo XXI.
- Vilanova, M. (1995), *Les majories invisibles. Explotació fabril, revolució i repressió*. Barcelona: Icària Editorial.
- Vilanova, M. (1998). La historia presente y la historia oral. Relaciones, balance y perspectivas. *Cuadernos de historia contemporánea*, 20, 61-70.
- Vilanova, M. (2003), Rememoración en la historia. *Memoria Rerum*, 30, 23-40.
- Vilanova, M. (2004), Rememoración y fuentes orales. Dins Navajas, C. (ed.), *Actas de IV Simposio de Historia Actual, Logroño, 17-19 de octubre de 2002* (p.19-40) Logroño, Gobierno de La Rioja, Instituto de Estudios Riojanos,
- Vilanova, M. (2005), *Voces sin letras: analfabetos en Baltimore*, Rubí: Anthropos.
- Villar, C. (2000), Don es, treball i sindicalisme a Catalunya 1939 -1978: perfils biogràfics del projecte “Fonts orals i militància sindical”. Barcelona: Fundació Cipriano García, Vol. III, p.61.
- Villar, C. (2001), Mujeres y militancia sindical. El fondo oral del Archivo Histórico de las CCOO de Cataluña, a *Arenal, Revista de Historia de las mujeres*, Vol.8,1, .155-175.

- Viver Pi-Sunyer, C. (1980). *Aproximació a la ideologia del franquisme en l'etapa fundacional del règim*. Papers. Revista de Sociologia, 14, 13-47.
- Wittig, M. (1993). One is not born a woman. *The lesbian and gay studies reader*, 103-109.
- Wollstonecraft, M. (1792), *Vindication of the rights of woman*, de la 3a edició: 1979, London: J. Johnson, n°72, St Paul's Church Yard.
- Woloch, N. (1996). Muller v. Or egon: A Brief History with Documents. Boston: Bedford Books of St. Martin's Press.
- Wouters, M. (1990). El Proyecto Historga: historia oral de galicia. *Historia y Fuente Oral*, 3, 179-183.
- Ysàs, P. (2005). Una nota sobre la crisi del franquisme i la transició a la democràcia. *Revista HMiC: història moderna i contemporània*, 3, 101-109.
- Yusta, M. (2002). Historia oral, historia vivida: El uso de fuentes orales en la investigación histórica. *Pandora: revue d'etudes hispaniques*, 2, 235-244.
- Yusta, M. (2004). Rebeldía individual, compromiso familiar, acción colectiva. Las mujeres en la resistencia al franquismo durante los años cuarenta. *Historia de l presente*, 4, 36-93.

b) Capítol II. El Poble Sec, un barri entre bohemí i obrer.

- Agulló, M. (1999), “Azul y rosa”, franquismo y educación femenina, a Mayordomo, A. (coord.), *Estudios sobre la política e educativa durant e el franquismo*, València: Universitat de València.
- Ajuntament de Granollers (2006). *Roca Umbert, Fàbrica de les Arts. Llista d'oficis de l'antiga fàbrica textil Roca Umbert*. Ajuntament de Granollers.
- Alfonso, J. M. i Sánchez, L. (2009). Las mujeres del nacional-sindicalismo. Poder y rivalidad entre Pilar Primo de Rivera y Mercedes Sanz Bachiller. *Historia de la Educación*, 27, 433-455.
- Álvarez, E. (1970), *Historia de Falange*, Barcelona: Dopesa.
- Amador, P. (2003). La mujer es el mensaje. Los coros y danzas de Sección Femenina en Hispanoamérica, a *Feminismo/s*, 2, 101-120.
- Andrés, J. (2004). Los «movimientos» en la historia religiosa reciente. *L'histoire*

- religieuse en France et en Espagne: colloque international*, 2-5, 321-330.
- Arbiza, M. (2000). La cuestión social como cuestión de género. Feminidad y trabajo en España, a *História Contemporánea*, 21, 395-458.
  - Arce, R. (2005). De la mujer social a la mujer azul: la reconstrucción de la feminidad por las derechas españolas durante el primer tercio del S. XX a *Ayer*, 57, 247-272.
  - Ballarín, P. (2004). Género y políticas educativas. *Revista de Educación*, 6, 35-42.
  - Borderías, C. (1993). *Entre líneas: trabajo e identidad femenina en la España contemporánea: la Compañía Telefónica, 1924-1980*. Barcelona: Icària.
  - Bosch, E. i Ferrer, V.E., (1997) *El model de dona a la Secció Femenina. Implantació a les Illes Balears (1939-1975)*, Palma: Universitat de les Illes Balears.
  - Bravo, F. (1940), *Historia de Falange y de las J.O.N.S.*, Madrid: Editora Nacional.
  - Cantero, M.A. (2007). De “perfecta casada” a “ángel del hogar” o la construcción del arquetipo femenino en el siglo XIX a *Tonos Digital. Revista de estudios filológicos*, 14. Recuperat a <http://www.um.es/tonosdigital/znum14/secciones/estudios-2-casada.htm>
  - Carbayo, M.(2000). Configurando a las mujeres: identidad femenina y el uso de la lengua en la España franquista. In *Actas del XI II Congreso de la Asociación Internacional de Hispanistas: Madrid, 6-11 de julio de 1998. Historia y sociedad comparada y otros estudios* (Vol. 4, p. 59). Editorial Castalia.
  - Casas, J. L., (1987), *La participación laboral de la mujer en España*, Madrid: Instituto de la Mujer.
  - Castro, A. (2013). Ontología de lo temporal y teología política en José Pemartín. Notas y precisiones de una tesis en marcha, a *Revista Electrónica de Investigación en Filosofía y Antropología*, 1. UNED, Decanato de Filosofía.
  - Centro Feminista de Estudios y Documentación (1985). *El trabajo de las mujeres a través de la historia*. Madrid: Ministerio de Cultura.
  - Chirone, V. (dir) (1958 1a ed.). *Moderna Enciclopedia Femenina*. Vol I. Barcelona: Editorial Luis Miracle, S.A.
  - Chueca, R ., (1987), Las juventudes franquistas. *Studia historica. Historia contemporánea*, 5, 87-104.
  - Claret, J. (2006). Cuando las cátedras eran trincheras. La depuración política e ideológica de la Universidad española durante el primer franquismo. *Hispania Nova*:

Revista de historia contemporánea, 6, s/n.

- Constenla, T. (2009, 10 de maig). Con un pequeño gemido, basta. *El País*. Extret de http://elpais.com/diario/2009/05/10/cultura/1241906403_850215.html
- Coronado, C. i Paz, M. A. (2005). Mujer y formación profesional durante el franquismo. NO-DO, 1943-1075. *Pandora: revue d'études hispaniques*, 5, 133-145.
- De Fuenmayor, A. (1967). Estado y religión (El artículo 6º del Fuero de los Españoles). *Revista de Estudios Políticos*, 152, 99-120.
- Del Rincón, MªF (2010). Mujeres azules de la Sección Femenina: formación, libros y bibliotecas para el adoctrinamiento político en España (1939-1945), a *Métodos de información, II Época, Vol. I*, 59-81.
- Enciso, E. (1967) *La muchacha en el noviazgo*. Madrid, Stadium.
- Falange Española Tradicionalista y de las JONS, (1939). *Los 26 puntos de la revolución nacional*. Editorial Nacional.
- Fernández, J. M. (2002). Fuentes documentales para estudio de la política de juventud durante el franquismo: las Delegaciones Provinciales del Frente de Juventudes, a *Aabadom: Boletín de la Asociación Asturiana de Bibliotecarios, Archiveros, Documentalistas y Museólogos*, 13(1), 29-40.
- Flecha, C. (2010). Algunos aspectos sobre la mujer en la política educativa durante el régimen de Franco. *Historia de la Educación*, 8, 77-98.
- Fórmica, M. (7 de noviembre de 1953). El domicilio conyugal. *ABC de Madrid*. Recuperat de http://www.abc.es/hemeroteca/historico-07-11-2003/abc/Sociedad/la-reformica-de-mercedes_218921.html
- Fórmica, M. (1954). Situación jurídica de la mujer española. *Argensola: Revista de Ciencias Sociales del Instituto de Estudios Altoaragoneses*, 18, 165-172.
- Gallego, M.T. (1983), *Mujer, Falange y Franquismo*, Madrid: Taurus.
- García de Tuñón, J. M. (2011). Mercedes Sanz-Bachiller, fundadora del Auxilio Social. *El Catoblepas, revista crítica del presente*, 107, 9, s/n.
- García, M. (2012). «Nuestro puesto está en el hogar». Los campamentos femeninos en Asturias durante el primer franquismo (1938-1945). *El Futuro del Pasado*, 3, 137-159.
- Giménez, M.C. (2009). La Asistencia Social en Sevilla: del Auxilio de Invierno al Auxilio Social (1936-1939). *Hispania Nova*, 9, s/n.

- Gómez, C . (2009). Entre la flecha y el altar: e l adocrinamiento femenino de l franquismo. Va lladolid como modelo, 1939 -1959, a *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 31, 297-317.
- Gordon, M. (2005), Una lectura política de la transición religiosa en España, a *Cuenta y razón*, 137, 97-108.
- Grana, I . (2007). Las mujeres y la segunda enseñanza durante el franquismo. *Historia de la educación*,, 26, 257-278.
- Jiménez, E. (1981). La mujer en el franquismo. Doctrina y acción de la Sección Femenina. *Tiempo de historia. Año VII*, 83, 4-15. Recuperat a <http://hdl.handle.net/10366/24790>
- Labanyi, J. (2009) La apropiación estratégica de la entrega femenina: identificaciones transgenéricas en la obra de algunas militantes falangistas femeninas. *Revista Científica de Información y Comunicación*, 6, 489-426.
- Landrove, G. (1985). El aborto y el futuro Código penal. *Anales de Derecho*, 7, 115-130.
- Manrique, J.C. (2003). La Educación Física femenina y el ideal de mujer en la etapa franquista. *Revista Internacional de Medicina y Ciencias de la Actividad Física y el Deporte*, 3 (10), 83-100.
- March, M. i Sureda, B. (2003 -2004), La renovación del método educativo en las asociaciones juveniles católicas en los años sesenta del siglo XX. *Historia de la educación: Revista Interuniversitaria*, 22-23, 123-138.
- Martín Gaité, C . (1987). *Usos amorosos de la posguerra española*. Barcelona: Anagrama.
- Martins, M.V. (2011), Un modelo de propaganda nacional-sindicalista: la Sección Femenina de Falange, a Barrio, A., et.al. (coords.), *Nuevos horizontes del pasado: culturas políticas, identidades y formas de representación*, p.36.
- Martorell, J. (2009), La Federació Catalana d'Escoltisme i Guiatge, *Sopa de Lletres*, 8, de MEiGC.
- McCann, J. (2013). IV, Imágenes Imaginarias: La Ficción de España Bajo Francisco Franco a *CMC Senior Theses*. Paper 637. http://scholarship.claremont.edu/cmc_theses/637

- Molinero, C., i Sarasúa, C. (2008). Trabajo y niveles de vida en el Franquismo. Un estado de la cuestión desde una perspectiva de género. Dins Borderías, C. (ed.) *La Historia de las Mujeres; perspectivas actuales*. Barcelona: Editorial Icària. <http://hdl.handle.net/2072/41530>
- Montero, F. (1987). Juventudes y política: los movimientos juveniles de inspiración católica en España: 1920- 1970. *Studia Historica. Historia Contemporánea, Vol. 5* 105-121. Recuperat a <http://hdl.handle.net/10366/79992>
- Moradiellos, E. (2003). La intervención extranjera en la guerra civil: un ejercicio de crítica historiográfica. *La Guerra Civil. Ayer, 50*, 199-232.
- Moraga, M^aA. (2008). Notas sobre la situación jurídica de la mujer en el franquismo. *Feminismo/s, 12*, 229-252.
- Moreno, M. (2003). La política religiosa y la educación laica en la Segunda República, a Pasado y Memoria. *Revista de Historia Contemporánea, 2*, 83-106.
- Morente, F. (2001). La depuración franquista del magisterio público. Un estado de la cuestión. *Hispania, 61(208)*, 661-688.
- Muñoz, E. (2004). La Sección Femenina en la Transición española. historia de una organización “invisible”. Dins *La transición a la democracia en España: actas de las VI Jornadas de Castilla-La Mancha sobre Investigación en Archivos: Guadalajara, 4-7 de noviembre 2003*. Asociación de Amigos del Archivo Histórico Provincial.
- Nicolás, M. E. (1988). Los expedientes de depuración: una fuente para historiar la violencia política del franquismo. *Areas. Revista Internacional de Ciencias Sociales, 9*, 103-124.
- Orduña, M. (1996). *El Auxilio Social (1936-1940). La etapa fundacional y los primeros años*. Madrid: Escuela Libre Editorial.
- Palacio, S. (1981). La Historia nos ha traicionado. Entre vista con Lula de Lara. *Tiempo de Historia, 83*, 16-23.
- Primo de Rivera, P. (1942). *Escritos. Discursos, circulares, e escritos*. Madrid: Gráficas Afrodisio Aguado.
- Pinilla, H. (1992). El consultorio radial: ese viejo de sconocido. *Dialogos de la Comunicación, 58-66*.
- Primo de Rivera, P. (1983). *Recuerdos de una vida*. Madrid: Dyrsa.

- Rabazas, T. (2000). La educación física del Magisterio femenino en el Franquismo. *Revista complutense de educación*, 11(2),167-198.
- Rabazas, T. i Ramos, S. (2006). La construcción del género en el franquismo y los discursos educativos de la Sección Femenina. *Encounters on Education*, 7, 43-70.
- Rebollo, M. J. i Núñez, M. (2007). Tradicionales, rebeldes, precursoras: instrucción y educación de las mujeres españolas a través de la prensa femenina (1900-1975). *Historia de la Educación*, 26, 181-219.
- Richmond, K. (2004), *Las mujeres en el fascismo español. La Sección Femenina de la Falange, 1934-1959*, Madrid, Alianza Editorial.
- Roca, J. (1996), *De la pureza a la maternidad. La construcción del género femenino en la posguerra española*, Madrid: Ministerio de Educación y Cultura.
- Rodríguez, S. (2009). La Falange Femenina y construcción de la identidad de género durante el franquismo. *Actas del IV Simposio de Historia Actual: Logroño, 17-19 2002*, 483-504.
- Ruiz, R . (2004). Pequeña historia del ayer: la memoria histórica a través del testimonio de Mercedes Fórmica. *Trocadero*, 16, 19-34.
- Ruiz, R. (2006). María Telo y la participación de mujeres juristas en la Comisión General de Codificación. *Asparkia*, 17, 165-180.
- Ruiz, R. (2007). *¿Eternas menores? Mujeres en el franquismo*. Madrid: Biblioteca Nueva.
- Sánchez, L. (2008). Auxilio Social y la educación de los pobres: del franquismo a la democracia, a *Foro de Educación*, 10, 133-166.
- Sánchez, J. i Ramón, A., (2007). La educación durante el franquismo. Conferència col·loqui celebrat el 20 de juny de 2007 a Madrid, a *Cuadernos Caum*, número temàtic “La Educación, víctima del franquismo”.
- Sánchez, L. i Hernández, J.L. (2012). La educación femenina en el sistema educativo español (1857-2007), a *El futuro del pasado*, 3, 255-281.
- Serrano, R. (1941), *De la victoria y la posguerra (Discursos)*, Madrid, Ediciones Fe.
- Simón, A. I. (2005). Discurso de género en la doctrina de la Falange y su vigencia en los primeros años de la transición. *Actes del Congrés la transició de la dictadura franquista a la democràcia : Barcelona, 20, 21 i 22 d'octubre de 2005*, 233-241.

- Solé, B. (1994). *Església i cultura popular a Lleida sota el franquisme*. Lleida: Servei de Publicacions de la Universitat de Lleida. Tesi doctoral dipositada a: <http://hdl.handle.net/10803/8194>
- Soler, M. S. (2011) Hurgando en el ‘desván de los malditos’: unas notas sobre Mercedes Formica. *Perífrasis, Vol. 2*. 40-55.
- Suárez, L. (1993), Crónica de la Sección Femenina y su tiempo. Madrid: Asociación Nueva Andadura.
- Tavera, S. (2011), las mujeres de la sección de Falange: una afirmación entre el activismo político y la sumisión patriarcal, 1934-1939. Dins Aguado, A., Orteja, T.M. (eds), *Feminismos y antifeminismos. Culturas políticas e identidades de género en la España del siglo XX* (p.207-228). Valencia: Guada Impresores,
- Valero, F. M. (2001). La muerte de una ilusión: el Magisterio español en la Guerra Civil y el primer franquismo. *Historia y comunicación social, 6*, 187-201.

c)Capítol III.El treball professional de les dones del Poble Sec: una anàlisi social, legal i política.

- Almeida, C. (1971). Un nuevo Decreto ¿Una nueva frustración?. *Gaceta de Derecho Social, 6*, 14-15.
- Alonso, M. (1961). La Ley de 24 de julio de 1961 sobre Derechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer. *Revista de Administración Pública, 36*, 327-354.
- Amat, J. (2013). La «Campanya Jordi Pujol» de Josep Benet (1960). *Via. Valors, idees, actituds: revista del Centre d'Estudis Jordi Pujol, 22*, 169-191.
- Amich, C. (2008). El trabajo de los menores de edad en la dictadura franquista. *Historia Contemporánea, 36*, 163-192.
- Amorós, C. (1994). *Feminismo: igualdad y diferencia*. Universidad Nacional Autónoma de México.
- Amorós, C. (1997). *Tiempo de feminismo: sobre feminismo, proyecto ilustrado y posmodernidad*, Madrid: Cátedra.
- Balcells, A. (1972), Condicions laborals de l'obraera a la indústria catalana. *Recerques: història, economia, cultura, 2*, 141-159.

- Batista, A. (2005). *Raimon: la construcció de un canto*. RBA.
- Baudriller, B. (2000). *Lluís Llach* (Vol. 58). Anaya-Spain.
- Bernecker, W. L. (1996). El papel político de l rey Juan Carlos e n la transició, a *Revista de estudios políticos*, 92, 113-137.
- Bodelón, E. (2002). Dos metàforas para la libertad: igualdad y diferencia. *Anales de la cátedra Francisco Suárez*. Vol. 36, 237-263.
- Bofill, M. (2011). Les J ornades Catalanes de la Dona. Recuperat el 2012, de <http://www.icps.cat/>
- Borderías, C., Borrell, M., Ibarz, J., i Villar, C. (2012). Los eslabones perdidos del sindicalismo democrático: la militancia femenina en las CCOO de Catalunya durante el Franquismo. *Historia Contemporánea*, 26, 161-206.
- Borràs, M. R. Sobre los orígenes del Moviment Democràtic de Dones. Recuperat el 2012, de <http://fcim.cat/historiapsuc/pdfs/maria%20rosa%20borras.pdf>
- Bou, M. (1961), Sobre la igualdad de de rechos de la mujer. *Revista de Política Social*, 50, 67-84.
- Brunel, S, et. al, (1995), *La participación de la mujer en los sindicatos de España*, Madrid: Secretaría Confederal de la Mujer de CCOO.
- Calvera, L. (1982). *El género mujer*. Buenos Aires: Editorial de Belgrano.
- Calvo, Mª L. (1974). Trabajadoras. Pluriempleo C onstante. *Gaceta de De recho Social*, 32, 11-12.
- Carrillo-Linares, A. (2006). Movimiento estudiantil antifranquista, cultura política y transició política a la democracia. *Pasado y memoria*, 5, 149-170.
- Casanueva, A. i Martínez, A. (2010). La crisis e n fe menino plur al a *Revista de Economía Crítica*, 9.
- Cerdeira, I . (1987). Los servicios sociales d el franquismo a la C onstitución. *Cuadernos de trabajo social*, 135-158.
- Clarà, J. (2012), La caputxinada d'Olot i l'anticlericalisme de dretes (1968). *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca*, 23, 209-228.
- Colomines, J .(1992). De l 'Assemblea de C atalunya. *Afers: ful ls de recerca i pensament*, 7(13), 191-200.
- Crexell, J. (1987). *La Caputxinada*. Barcelona: Edicions 62.
- Crexell, J. (1992). *La "manifestació" de capellans de 1966* (Vol. 117). L'Abadia de

Montserrat.

- DDAA (1977). *Jornades Catalanes de la Dona. Barcelona.maig.1976*. Barcelona: Col·lecció Alternativas.
- de Borja, F. (1996). UDC i l'Assemblea de Catalunya, a *L'Avenç: Revista de història i cultura*, 208, 13-17.
- Di Febo, G. (1979), *Resistencia y movimiento de mujeres en España: 1936-1975*, Barcelona: Icària.
- Di Febo, G. (1997), Memoria de mujeres en la resistencia antifranquista: contexto, identidad, autorepresentación. *Arenal*, 4:2, 234-254.
- Díaz, D. (1996). *L'oposició catalanista al franquisme: el republicanisme liberal i la nova oposició (1939-1960)* (Vol. 164). L'Abadia de Montserrat.
- Díaz, P. (2005) La lucha de las mujeres en el tardofranquismo: los barrios y las fábricas. *Gerónimo de Uztaritz*, 21, 39-54.
- Díaz, P. (2007). El trabajo en la confección-textil: un oficio de mujeres. *Espacio, Tiempo y Forma, Serie V, Historia Contemporánea. T.19*, 371-392.
- Díaz, E. (2008), La reconstrucción del pensamiento democrático bajo (contra) el franquismo, a *Historia del Presente*, 5, 69-84.
- Díaz, E. (2009). El Año Internacional de la Mujer en España: 1975. *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 31, 319-339.
- Díez, J.M. (1995). República y primer franquismo: la mujer española entre el esplendor y la miseria, 1930-1950. *Cuadernos de Trabajo Social*, 3, 23-40.
- Domènech, X. (2002). El cambio político (1962 –1976). Materias para una perspectiva desde abajo. *Historia del presente*, 1, 46-67.
- Domenech, X. (2008). *Clase obrera, antifranquismo y cambio político: pequeños grandes cambios, 1956-1969* (Vol. 27). Los Libros de la Catarata.
- Domínguez, A. (2007). Salvador (Puig Antich) en el Viejo Mundo. Algunas consideraciones históricas respecto a su recuperación mediática. *Hispania Nova*, 7.
- Dominguez, R. i Sánchez, N. (2007). Las diferencias salariales por género en España durante el desarrollismo franquista. *REIS, Revista Española de Investigaciones Sociológicas*, 117, 143-160.
- Escribano, F. (2001). *Compte enrere: la història de Salvador Puig Antich*. Barcelona: Edicions 62.

- Espinàs, J.M.(1986), *Història de les seves cançons*, Barcelona: La Campana.
- Espinet, F. (2012). Memòria de la transició (1966-1979). Paraules introductòries a una cronologia arbitrària a *Revista d'Història Moderna i Contemporània*, núm. III.
- Espuny, M. J., Cañabate, J., García, G., Paz, O. (2009). Mujeres, transición democrática y movimientos sociales: Las Jornadas Catalanas de la Mujer (1976). *IV Congreso Internacional Historia de la Transición en España, Sociedad y Movimientos Sociales*.
- Espuny, M.J. i García, G. (2010). ¿Protección o discriminación? A propósito de la Ley de la Silla a *Universitas. Revista de Filosofía, Derecho y Política*, 11, 43-57.
- Espuny, M.J., Cañabate, J., García, G., Paz, O. (2010). Subiendo al estrado: Mujeres y Administración de Justicia (1961-1966). Dins Rodríguez, R., Bravo, M.J. (comp) *Experiencias jurídicas e identidades femeninas* (p.217-224). Madrid: Dykinson.
- Falcón, L. (1996), *Mujer y sociedad*, Madrid: Vindicación Feminista.
- Felitti, K. (2006). En defensa de la libertad sexual: discursos y acciones de feministas y homosexuales en los 70. *Revista Temas de mujeres. Revista del CEHIM*. 44-64.
- Fernández, A. M. (1998). Estudios sobre las mujeres, el género y el feminismo. *Nueva Antropología. Revista de Ciencias Sociales*, 54, 79-95.
- Fernández, F. (1999). Notas para un balance sobre la evolución y estado actual de los movimientos sociales. *Revista Catalana de Sociologia*, 8, 9-18.
- Fernández, M. E. (2008). Historia de las mujeres en España: historia de una conquista. *La Aljaba, Segunda época, V.XII*, 11-20.
- Figuero, J., i Herrero, L. (1985). *La muerte de Franco jamás contada: diez años después* (Vol. 66). Planeta Publishing Corporation.
- Fiuza, A. F. (2012). La censura musical en las décadas de 1960 y 1970 durante la Dictadura Franquista: un examen de la documentación del MIT. *No es país para jóvenes*. Instituto Valentín Foronda.
- Folguera, P. (comp.) (1988), *El feminismo en España: dos siglos de historia*, Madrid: Fundación Pablo Iglesias.
- Fraga, X. (2007). Voces Ceibes e a censura franquista. *Grial: revista galega de cultura*, 173, 82-99.

- G.Luna, L. (1997). Apuntes històrics del feminisme català: de LA MAR a las Lagunas de Ruidera, pasando por Granada, 1976-1986. *Anuario de Hojas de Warmi*, 8, 95-108.
- Gálvez, L. (2000). *Compañía Arrendataria de Tabacos, 1887-1945. Cambio tecnológico y empleo femenino*. Madrid: LID Editorial Empresarial.
- Gálvez, L. i Sarasúa, C. (2003). *¿Privilegios o eficiencia?: mujeres y hombres en los mercados de trabajo*. Servicio de Publicaciones.
- Gámez, C. (2007). Els Setze Jutges, cronistes de la realitat. *Caràcters: és una revista de llibres*, 40, 11-12.
- Garcia, A. (2002). Indústria i ordre social: una lectura política del treball cotoner a la Barcelona del segle XIX, a *Barcelona quaderns d'història*, 6, 51-73.
- Gough, I. (2007/08). El enfoque de capacidades de M. Nussbaum: un análisis comparado con nuestra teoría de las necesidades humanas, a *Papeles de Relaciones Ecosociales y Cambio Global*, 100, 176-202.
- Grimaldos, A. i Feito, A. G. (2004). *La sombra de Franco en la Transición*. Oberon.
- Grup de Redactors. (2010). *El feminisme al PSUC. Els anys setanta i vuitanta del segle XX*. <http://elfeminismealpsuc.adpc.cat/proleg.html>
- Herrero, L. (1995). *El ocaso del régimen: Del asesinato de Carrero a la muerte de Franco*. Temas de hoy.
- Jarne, A. (1997). L'Assemblea de Catalunya: trajectòria i significació, a *Ressò de Ponent: revista de l'Ateneu Popular de Ponent*, 153, 11-12.
- Jose, M., i Arias, R. (1981). Spain: Feminism in our time. *Women's Studies International Quarterly*, 4(4), 471-476.
- Jurado, O., & Morales, J. M. (2007). *Lluís Llach: siempre más lejos*. Txalaparta.
- Kaplan, T. (1999). *Luchar por la democracia*. Dins Aguado, A. (Ed.). *Mujeres, regulación de conflictos sociales y cultura de la paz (Vol. 5)* (p.89-108). Universitat de València.
- Larumbre, M.A. (2005), Feminismo y transición a la democracia: La rebelión de las mujeres. *Rolde: Revista de cultura aragonesa*, 111-112, 22-25.
- Lleda, C. (2011), El caso Puig Antich en la prensa francesa, a *Historia Actual On Line*, 25, 159-162.

- Llonch, M. (2004), Jornada, salarios y costes laborales en el sector textil catalán (1891-1936), a *Revista de la Historia Industrial*, 26, 101-140.
- López, M. T. (2014). La Formación de las Trabajadoras: una reivindicación sindical (1970-1975). *Cuestiones de género: de la igualdad y la diferencia*, 9, 115-133.
- Moreno (1977), *Mujeres en lucha. El movimiento feminista en España*. Barcelona: Anagrama.
- Moreno, M. (2008), Mujer y culturas políticas en el franquismo y el antifranquismo. *Pasado y Memoria*, 7, 165-185.
- Martín-Gamero, A. (1975). *Antología del feminismo*. Madrid, Alianza.
- Martín, R. D., i Sánchez-Sánchez, N. (2007). Los diferenciales salariales por género en España durante el desarrollismo franquista. *Revista española de investigaciones sociológicas*, 117(1), 143-160.
- Molinero, C., i Ysàs, P. (1992). Movimientos sociales y actitudes políticas en la crisis del franquismo. *Historia contemporánea*, 8, 269-287.
- Molinero, C. (2004), Mujer, represión y antifranquismo, a *Historia del Presente*, 4.
- Molinero, C. i Ysàs, P. (coords.) (2010). *Construint la ciutat democràtica. El moviment veïnal contra el franquisme*. Barcelona: Icària editorial.
- Montellà, A. (2012), *El silenci dels telers*, Barcelona: Ara Llibres.
- Nielfa, G. (1995) (coord.), Los trabajos de las mujeres: el trabajo remunerado. *Arenal*, Vol.2, 2.
- Nussbaum, M. (2002). *Mujeres y desarrollo humano: el enfoque de capacidades*. Barcelona: Herder Editoria.
- Pala, G. (2012). La asamblea de Catalunya ante la represión franquista, 1970-1976. Dins T. Hurtado (coord.) *Resistencia ordinaria: la militancia y el antifranquismo catalán ante el Tribunal de l'Ordre Públic:(1936-1977)* (p.191-200).València: Universitat de València.
- Panyella, J. (2014), *Salvador Puig Antich, cas obert. La revisió definitiva del procés.*, Barcelona: Angle Editorial.
- Pastor, M. I. (1984). *La educación femenina en la posguerra (1939-1945): el caso de Mallorca*. Madrid: Ministerio de Cultura.
- Pedrosa, I. (2000). Apuntes sobre la evolución de la prevención de riesgos laborales. *Proyecto social: Revista de relaciones laborales*, 8, 135-146.

- Pérez, J. (1945). El retorno al hogar de la mujer trabajadora a *Serie A: discursos y conferencias: VIII*. Publicaciones del Patronato de la Escuela Social de Barcelona. 7-23.
- Piñero, M. R. (2006). Los convenios hispano-americanos de 1953. *Revista Electrónica de Historia Actual Online*, 11, 175-181.
- Poveda, M. (2008). Desprovistas de poder pero nunca olvidadas: las desigualdades de género como elemento estructurante de la organización del trabajo. *Arxius de ciències socials*, 19, 115-128.
- Preston, P. (2011a). *Franco, Caudillo de España*. Random House Mondadori.
- Preston, P. (2011b). *Juan Carlos: Rey de un pueblo*. Random House Mondadori.
- Roig, M. i Aymerich, P. (1976), *Les Jornades Catalanes de la Dona*, a Triunfo. Año XXX, 697, 12-13.
- Romero, R. (2006). Hacia una historia del pensamiento feminista en España. *Labrys, études feministes*, 10, 1-34.
- Roses, S. (2002), *El MIL: una historia política*, Barcelona: Alikornio Ediciones.
- Rué, E. (2003), Desarrollo y capacidades: aplicación al microcrédito desde una perspectiva de género, a *Revista CIDOB d'Afers Internacionals*, 60, 161-184.
- Ruiz, R. (1995), Nuevos horizontes para las mujeres de los años 60: la Ley de 22 de julio de 1961. *Arenal, Vol.2, n°2*, 247-268.
- San Román, S. (2001). Género y construcción de identidad profesional: el caso de la maestra en vías de profesionalización (de los años 50 a los 60 en el franquismo intermedio). *Education Policy Analysis Archives*, 9, 19.
http://scholarcommons.usf.edu/coedu_pub/330
- Sanahuja, E. (1998) Veinte años+ 2. *DUODA: estudis de la diferència sexual*, 15, 81-86.
- Sanchis, E. (1984), *El trabajo a domicilio en el País Valenciano*, Madrid: Ministerio de Cultura, Instituto de la Mujer.
- Santacana, C. (2011) Europeísmo y catolicismo en el discurso cultural y político catalán de la posguerra, a *Cercles: revista d'història cultural*, 14, 25-37.
- Sanz, C. (2004). Reflexiones treinta años después del asesinato de Salvador Puig Antich. *Cuaderno de Pensamiento*, (3).

- Smith, A., i Díaz-Andreu, M. (2003). Industria, oficio y género en la industria textil catalana, 1833-1923. *Historia Social*, 45, 79-99.
- Soler, R. (1997), La evolución de l salario en una empresa textil algodonera. La fábrica de la Rambla de Vilanova i la Geltrú (1891–1925). *Revista de Historia Económica / Journal of Iberian and Latin American Economic History (Second Series)*, Volume 15, Issue 02, 399-411.
- Tajuelo, T. (1977), *El Movimiento Ibérico de Liberación: Salvador Puig Antich y los grupos de Acción Revolucionaria Internacionalista: teoría y práctica (1969-1976)*, Madrid: Ruedo Ibérico.
- Téllez, A. (2006), *El MIL i Puig Antich*, Barcelona: Virus Editorial.
- Torrego, L.(2005). La educación a través de la canción de autor. *Revista de Educación*, 338, 229-244.
- Tusell, J. (2012), *La oposición democrática al franquismo*, Barcelona: RBA.
- Valdevira, G. (2006). *La oposición estudiantil al franquismo*. Síntesis.
- Valiente, C. (1998). La liberalización del régimen franquista: la Ley de 22 de julio de 1961 sobre de rechos políticos, profesionales y de trabajo de la mujer. *Historia Social*, 31, 44-65.
- Valiente, C . (2003), Las políticas para las mujeres trabajadoras durante el franquismo. Dins Nielfa, G. (Edit.), *Mujeres y hombres en la España franquista: Sociedad, economía, política, cultura* (p.145-178). Madrid, Instituto de Estudios Feministas.
- Varo, N. (2005). *La conflictividad laboral femenina durante el franquismo en la Provincia de Barcelona*. Documentos de Trabajo de la Fundación 1º de Mayo, nº3. Madrid: Fundación 1º de Mayo.
- Yunus, M. (2006), *El banquero de los pobres: los microcréditos y la batalla de la pobreza en el mundo*, Barcelona: Editorial Paidós.
- Ysàs, P. (2009). El movimiento obrero durante el franquismo. De la resistencia a la movilización (1940-1975). *Cuadernos de Historia Contemporánea*, 30, 165-184.
- Zubiaur, L. I. (2008). La superación de la incapacidad de gestionar el propio patrimonio por parte de la mujer casada. Dins *Mujeres y Derecho, pasado y presente: I Congreso multidisciplinar de Centro-Sección de Bizkaia de la Facultad de Derecho* (p. 69-82). Universidad del País Vasco.

- Zugasti, R. (2005). La prensa de la transición como cómplice de Juan Carlos I: el ejemplo de la legitimidad franquista de la Monarquía. *Espacio Tiempo y Forma. Serie V, Historia Contemporánea*, 18, 299-319.
- Zugasti, R. (2008). El papel de la prensa en la construcción de la democracia española: de la muerte de Franco a la Constitución de 1978, a *Confines de relaciones internacionales y ciencia política*, 4, 7, 53-68.

Fonts audiovisuals:

- <http://www.rtve.es/filmoteca/no-do> Base de dades on s'hi poden trobar els NO-DO (Noticias documentades), els noticiaris oficials del règim.

Fonts digitals:

- Base legislativa històrica. <http://www.boe.es>
- Ajuntament de Barcelona, Departament d'Estadística. <http://www.bcn.cat/estadistica/catala/index.htm>
- Estadística Catalunya: <http://www.idescat.cat>
- Estadística Estat espanyol: <http://www.ine.es>
- Bibliografia digital: <http://scholar.google.es> / <http://www.raco.cat> / <http://www.dialnet.unirioja.es> / <http://www.scopus.com>
- Informació sobre el Poble Sec: <http://www.bdebarna.net>
- Discurs Salvador Seguí: <http://www.estelnegre.org>
- Informació sobre el fotògraf Francesc Boix: <http://www.es.mhcat.cat/content/view/full/597> i <http://www.324.cat/noticia/2154269/catalunya/El-misterios-fotograf-de-la-Guerra-Civil-era-Francesc-Boix>
- Informació sobre l'edifici de l'antic Can Jordà: <http://modernistespuntcom.blogspot.com.es/2011/03/magatzems-can-jorda-manresa.html>
- Textos en castellà de l'ONU en matèria de Drets Humans: http://www.un.org/spanish/documents/instruments/docs_subj_sp.asp?subj=32

- Sentència Müller vs. Oregon – 208 U.S. 412 (1908):
<http://caselaw.lp.findlaw.com/scripts/getcase.pl?court=US&vol=208&invol=412>
- Informació sobre el SOVI: <http://www.seg-social.es>

Notícies digitals:

- Biografia de Mercedes Sanz Bachiller publicada a l'edició digital del diari El Mundo en ocasió del 70è aniversari de l'inici de la Guerra Civil (2006):
http://www.elmundo.es/especiales/2006/07/espana/guerracivil/hist_sanzbachiller.html
- Article de Mercedes Fórmica “*El domicilio conyugal*” de 7 de novembre de 1953:
<http://hemeroteca.abc.es/nav/Navigate.exe/hemeroteca/madrid/abc/1953/11/07/009.html>
- Article sobre el programa de ràdio “*El Consultorio de Elena Francis*”
<http://blogs.cadenaser.com/premios-ondas/mi-querida-dona-elena/>
- Assemblea de Catalunya:
  - o <http://www.sapiens.cat/ca/notices/2011/09/l-assemblea-de-catalunya-el-primer-grao-de-la-transicio-1424.php>
  - o <http://www.sapiens.cat/ca/notices/2011/09/entrevisa-a-miquel-sellares-1415.php>

Per a la correcció ortogràfica:

<http://www.softacatala.com/corrector>

Per a la definició de paraules no jurídiques:

<http://www.enciclopedia.cat>

Relació de fonts orals:

DM (1905-?)

Nascuda a Múrcia. Un temps després de la seva arribada al Poble Sec es va casar amb el forner del carrer Concòrdia, amb qui va treballar fins a la seva jubilació. Per conèixer la seva vida es va entrevistar a MM, la seva filla petita. Entrevista realitzada el 2 de novembre de 2010 a casa seva.

CF (1918)

Nascuda al Poble Sec. Perruquera. Avui dia encara passa les hores en el seu antic negoci, fent companyia a la seva filla. Entrevista realitzada el 4 de novembre de 2010 a la perruqueria.

JM (1922)

Nascuda a Salta (Argentina). Va tenir botiga pròpia fins que va decidir tancar-la. Entrevista realitzada el 13 de novembre de 2010 a casa seva.

MR (1922)

Nascuda a Maó (Menorca). Va ser assistent social fins que es va jubilar. Entrevista realitzada l'1 de setembre de 2010 a la residència geriàtrica on viu.

MRM (1923)

Nascuda al Poble Sec. Mestra, filla del fundador de l'escola de la que en va ser directora. Entrevistes realitzades el 19 d'octubre de 2010 i el 20 de gener de 2013 a casa seva.

TT (1924-2011)

Nascuda al barri de La Font de la Guatlla. Modista, entre d'altres oficis. Entrevista realitzada el 6 de setembre de 2010 a casa seva.

NA (1926)

Nascuda al Poble Sec. Modista de trajectòria intermitent, va aprendre a cosir amb la mare d'AG (1928). Entrevista realitzada el 25 d'agost de 2010 a casa seva.

AG (1928-2013)

Nascuda al Poble Sec. Modista i polidora de joies. Entrevistes realitzades el 10 d'agost de 2010, el 19 de febrer de 2012 i el 10 d'octubre de 2013 a casa seva.

NN (1930)

Nascuda a T ejeda de T iértar (Cá ceres). Treballava a una fàbrica tèxtil fins que va contraure matrimoni. Entrevista realitzada el 3 de novembre de 2010 a casa seva.

RF (1931)

Nascuda al barri de La Ribera. Planxista fins a la seva jubilació l'any 1986. Entrevista realitzada el 9 de novembre de 2010 a casa seva.

MM (1932)

Nascuda al Poble Sec, a la mateixa escala on viu avui dia. Oficial de fabricació de pinzells fins a la seva jubilació. Entrevista realitzada el 7 de novembre de 2013.

AR (1932) i MR (1934)

Aquestes germanes nascudes al Poble Sec van treballar en el mateix ofici (secretàries a una empresa química) fins que van contraure matrimoni a principis de la dècada dels 60. Entrevista realitzada el 2 de setembre de 2010 a casa d'AR.

CG (1936)

Nascuda al Poble Sec. Va treballar a la *Compañía Telefónica Nacional de España* durant tota la seva carrera professional. Entrevista realitzada l'11 d'octubre de 2010 a casa seva.

JM (1937)

Nascuda al Poble Sec. Treballava amb el seu marit al *Sindicato Metalúrgico* fins que va contraure matrimoni. Entrevista realitzada l'11 de març de 2013 a casa seva.

FP (1938)

Nascuda al Poble Sec. L'impediment del seu pare perquè fos perruquera la va portar a treballar als Magatzems Jorba fins que va contraure matrimoni. Entrevista realitzada el 26 d'octubre de 2010 a casa seva.

CA (1940)

Nascuda a Calaf (Alta Segarra). Secretària de professió, va haver d'abandonar la seva feina quan va contraure matrimoni. Anys més tard va començar a treballar. Entrevista realitzada el 8 de febrer de 2013 a casa seva.

MG (1941)

Nascuda al Poble Sec. Polidora de joies i germana d'AG (1928). Entrevista realitzada l'1 d'octubre de 2010 a casa seva.

MC (1942)

Nascuda al barri de la Sagrada Família. Assistent social, va estudiar a Granada i hi va començar la seva carrera professional. Entrevista realitzada el 18 de febrer de 2013 a casa seva.

JB (1944)

Nascuda al Poble Sec, va haver de començar a treballar molt jove. Entrevista realitzada el 11 de desembre de 2013 a casa seva.

VC (1944)

Nascuda a Los Dalmases (Burgos). Va voltar per l'Estat espanyol fins que es va quedar al Poble Sec. Entrevista realitzada el 31 de maig de 2013 a casa d'AG (1928).

MTI (1947)

Nascuda al Poble Sec, filla de TT (1924). Va regentar una de les granges més populars del barri, "L'Olivera". Entrevista realitzada a casa seva el 4 de febrer de 2014.

JC (1948)

Nascuda al Poble Sec. Ha viscut en altres barris, però ha tornat al seu lloc d'origen. Mestra jubilada i escriptora en actiu. Entrevista realitzada el 22 de febrer de 2012 a un bar del Paral·lel.

MF (1950)

Nascuda al Poble Sec. Filla de MV (1918), el seu testimoni ha servit per plasmar les biografies de les dones que van gestionar l'emblemàtica "Joguines Mercè" del carrer Concòrdia. Entrevista realitzada el 16 de novembre de 2010 a la seva antiga casa familiar.

VE (1951)

Nascuda al Poble Sec. Administrativa i cosidora. Entrevista realitzada l'1 de febrer de 2012 a casa seva.

EM (1956)

Nascuda al Poble Sec, avui dia encara treballa d'administrativa. Entrevista realitzada el 13 de desembre de 2012 a casa seva.

MF (1958)

Nascuda al Poble Sec, a la mateixa escala que la seva mare; AG (1928) i la seva tieta, MG (1941). Treballadora amb una trajectòria diversa, avui dia exerceix d'infermera especialista en salut mental. Entrevista realitzada el 22 de gener de 2012 a casa seva.

LV (1959)

Nascuda al Poble Sec i filla de naturals de la Franja de Ponent, d'aquí el seu parlar barrejat. Com a resultat dels seus esforços, va arribar a secretària d'alta direcció. Entrevista realitzada el 17 d'abril de 2012 a casa seva.

AJ (1959)

Nascuda al Poble Sec. Mestra, psicòloga i filla de MRM (1923). Entrevista realitzada el 20 de gener de 2013 a les antigues dependències de l'escola L'Esclat.

Maria Dolors Calvet.

Secretària de les Jornades Catalanes de la Dona. Entrevista realitzada el 19 d'abril de 2012 al seu despatx de la Universitat Politècnica de Catalunya.

VI. Agraïments.

A la meua àvia, inspiració d'aquest treball i motor imprescindible perquè la investigació comencés a rodar. Això va per tu! A l'avi, l'altra peça imprescindible de l'engranatge. Pels cafès que et dec.

A la Montserrat, la meua mare. Gràcies per aquests 30 anys de vida, per estar sempre, i incondicionalment, al meu costat. Sense tu, tot això no hagués sigut possible. A l'Enric, el meu pare. Model a seguir, conseller acadèmic i moltes altres coses. Sense tu, tot això tampoc hagués vist la llum. Al Bernat, el meu germà. Per tots els anys compartits i per tot el que m'ajudes. Per ser-nos incondicionals, per la paciència i la magnífica il·lustració de la portada! I a la Irene, per tot el carinyo, suport i ajuda. Al Floren, per tot el recolzament proper i en la distància, i a la Goya.

Als meus cosins i cosines: Mireia, Fran, Jan, Ares, Juanjo, Sil, Nayra, Alejandro, Carme i Giulia. A la família Hernández Velo, a la Sapena Masip i a la Farré Jorba. Gràcies per les vostres paraules d'ànim, l'interès i suport que m'heu donat en tot moment.

Als meus amics i a les meves amigues, perquè teniu una paciència infinita i sou els i les millors! En especial a l'Andrea, Júlia, Ona, Alae, Tere, Sisqu, Marc, Sofia, Ignasi i als Xerinola: Vane, Samantha, Clara, Aaron, Èlia, Violeta i Blanca. A totes les persones que, d'una o altra manera, m'heu animat a seguir. Tots i totes heu format part d'aquests anys de lluita, gràcies pel vostre suport.

A les mestres de l'Escola del Bosc de Montjuïc, on vaig començar a formar-me fa tants i tants anys.

A la Dra. Olga Paz Torres. Per ajudar-me a donar forma a aquella idea i que avui és una realitat. Pel treball que has fet i pel suport constant.

A l'Anna Estapé del Servei de Llengües de la UAB per l'assessorament lingüístic.

A les dones que han dedicat una estona a atendre'm i han estimat convenient explicar-me les seves vivències. Moltes gràcies per prestar-me-les desinteressadament, espero que aquest treball faci justícia a les vostres vides.

I molt especialment a l'Emili. Per tot, que no és poc. Pel que vindrà.

No voldria acabar sense tenir un record pels abuelos, José Antonio Velo García i Mercedes García del Toro.

VII. Annexos.

1. Model d'entrevista realitzada a les dones de la mostra estudiada. Pàgina 531.
2. Model d'entrevista realitzada a Maria Dolors Calvet, Secretària de les Jornades Catalanes de la Dona de l'any 1976. Pàgina 543.
3. Contracte d'arrendament d'immoble subscrit per Elvira Llauredó amb l'autorització del seu cònjuge, Antonio Gómez. Pàgina 545.
4. Document de naixement de MG (1941). S'hi poden veure els segells de l'*Auxilio Social*, corresponents a les ocasions en les que hi anaven a recollir llet en pols per alimentar-la (explicat per la mateixa MG, 1941). Pàgina 549
5. Contracte d'arrendament del local comercial de "Joguines Mercè", de 28 de juny de 1950. Com es pot comprovar en aquest document, tot i que la botiga la gestionava i hi treballava M V (1918), les qüestions burocràtiques eren a ssumpte del seu cònjuge. Pàgina 551.
- 5.1. Document de la secció d'Hisenda de l'Ajuntament de Barcelona de l'any 1964. De nou, la titularitat d'un document oficial era del cònjuge de MV (1918). Pàgina 552.
- 5.2. Fotografies de "Joguines Mercè". Pàgina 552.
6. Documentació escolar de LV (1959). Pàgina 555.
- 6.1. Resguard de pagament de l'assegurança per malaltia, subscrit per la mare de LV (1959). Pàgina 556.
7. Documentació relativa al compliment de l *Servicio Social*, dipositada a l'Arxiu Municipal de Sants - Montjuïc. Pàgina 557.
8. Anotacions d'AG (1928) relatives als encàrrecs rebuts a la *boutique* Can Tot-Om. Pàgina 559.

8.1. Detall de la llibreta del *Seguro Médico Obligatorio* d'AG (1928), on hi consten inscrites les poques ocasions en les que va poder cotitzar. Pàgina 559.

8.2. Rebut de l'*Instituto de Santa Madrona* d'AG (1928), en ocasió del naixement de la seva filla, MF (1958). Carnet maternal d'AG (1928). Pàgina 560.

8.3. Resguard de la *Parroquia de Nuestra Señora de Lourdes de Barcelona* relativa al bateig de MF (1958). Com a curiositat, s'indica la naturalesa "legítima" de la filla. Pàgina 560.

8.4. Fotografies familiars d'AG (1928) i MF (1958), en les que s'hi poden veure vestits realitzats per la primera. També s'aporta una fotografia de l'enllaç de la *vedette* Maty Mont, del qual la mare d'AG (1928) i ella mateixa van cosir el vestuari de la núvia i les dames d'honor. S'inclou autògraf de la *vedette* dedicat a la mare i el padastre d'AG (1928). Pàgina 561.

8.5. Llibre de família d'AG (1928). La titularitat del llibre correspon al seu cònjuge, Manuel Fabregat. Pàgina 562.

8.6. Carnet de mutilat de guerra de Manuel Fabregat, cònjuge d'AG (1928). Pàgina 562.

9. Carnets professionals de CF (1918) i de la seva mare. Pàgina 563.

10. Carnet d'empresa responsable. Pàgina 565.

11. Fotografies de la fàbrica d'ulleres INDO. Pàgina 567.

12. Comprovants d'estudis de MRM (1923). Pàgina 569.

12.1. Fotografies de l'escola L'Esclat. Pàgina 570.

1. Model d'entrevista realitzada a les dones de la mostra estudiada.

FITXA TÈCNICA

- Nom i cognoms:
- Data de naixement:
- Lloc de naixement (en cas de no ser del Poble Sec, any d'arribada al barri)
- Edat/any en la que va començar a treballar:
- Adreça en la que vivia en els anys 50-70: (ubicació zona)
- Estat civil quan començà a treballar:
- Es casa?
- Sector en el que va treballa:
- Treball a casa o fora de casa:

ENTREVISTA

---

a) CONTEXT FAMILIAR

Família de naixement

1. Quants membres tenia la seva família d'origen?
2. Quina era la situació econòmica familiar? (aproximadament)
3. Algun membre de la seva família (o vostè mateixa) va lluitar a la Guerra Civil? No. Aquest fet va tenir repercussions per a la família?
4. Nivell d'estudis del pare i la mare.
5. Ocupació laboral del pare i la mare..
6. Si la mare no treballava, a què era de gut? Va abandonar el seu lloc de treball al casar-se? Es dedicava exclusivament a les feines de la llar?
7. Té germans homes? Alguna vegada va tenir la sensació que els tractaven diferent pel fet de ser home/dona, respectivament?
8. En les feines de la llar, vostè havia d'ajudar a la seva mare? El seu germà –si n'hi hagués- també?
9. Quin nivell d'estudis va assolir el seu germà? I quina ocupació va tenir? Tenia contracte de treball i estava assegurat?
10. En el cas de tenir germanes dones, també havien d'ajudar a la seva mare en les tasques de la llar? Quin nivell d'estudis va assolir i quina ocupació va tenir?
11. Qui administrava els béns de la seva família? I l'economia domèstica?
12. Recorda si el seu pare percebia algun tipus de complement salarial en concepte "d'ajuda familiar"?

Família pròpia

1. Quin any es va casar? Ho va fer convençuda o pressionada per la família/en contra del que volia la seva família? Es va separar? Si ho va fer, quin any?
2. A partir d'aquell moment es va fer càrrec de les feines de la llar?
3. Va marxar a viure a un altre pis o van viure amb la família d'algun dels dos membres de la parella? Què va comportar aquesta situació?
4. Quants fills/es va tenir? Els ha tractat a tots igual independentment del seu sexe? Els va responsabilitzar per igual respecte les feines de la llar o no? Per què?
5. Quina va ser la situació econòmica de la família?
6. Qui administrava l'economia de la seva família?
7. Quin nivell d'estudis tenia el seu cònjuge?

8. Quina ocupació tenia? Tenia contracte de treball i estava assegurat?
9. Va procurar que els seus fills/es tinguessin uns bons estudis?
10. Qui administrava els béns de la seva família? I l'economia domèstica?
11. Va tenir problemes amb el seu cònjuge pel fet de treballar? Li va demanar que abandonés el seu lloc de treball quan es van casar?
12. El seu cònjuge percebia algun complement salarial d'ajuda familiar?

b) ESTUDIS

1. Quin nivell d'estudis tenia en el moment que va començar a treballar?
2. Primària:
  - A quin tipus de centre va anar? (públic o privat/de monges)
  - Fins a quina edat hi va anar?
  - Per quin motiu va abandonar els estudis? (quan els va deixar, clar...)
  - Estudiava en una escola de nenes? En algun moment va coincidir amb nois en la seva trajectòria com estudiant? Això li va suposar algun inconvenient/perjudici/li va ser igual?
  - Quin era el tipus d'educació que rebia?
  - Feia l'assignatura de "Labores del Hogar" i "Formación del Espíritu Nacional"? Amb el pas del temps, quina opinió li mereix aquest tipus d'instrucció?
  - Els ensenyaven com havien de ser "bones mestresses de casa"? Li ha sigut útil aquesta formació al llarg de la seva vida? Quina opinió li mereix aquesta "domestització" de les noies?
  - Les seves mestres eren de la Sección Femenina o, en el seu cas, adeptes al règim?
  - Els hi inculcaven els valors del Movimiento?
  - Anaven amb uniforme a l'escola? Com era? Li agradava dur uniforme?
  - En el cas de les escoles de monges, eren adeptes al règim?
  - Rebien educació religiosa? Com era? Els inculcaven el valor de la puresa que, segons la religió catòlica, havien de preservar les noies?
  - Es venerava especialment la figura de la Mare de Déu?
3. Secundària:
  - Va estudiar educació secundària?
  - Batxillerat: Expliqui'ns com era. Hi havia més homes que dones? A quina edat el va fer? Li va ser útil per trobar feina o més aviat per avançar els seus estudis?
  - Secretaria i comerç: Com era? Hi havia homes que estudiessin aquests cursos? A quina edat el va fer? Li va ser útil per trobar feina?
4. Universitat:
  - Hi va anar?
  - Quina carrera va estudiar i per què?
  - A quina edat/any?
  - Va aconseguir una feina relacionada amb la seva formació universitària?
  - Tenia companys nois a classe o els homes feien altres carreres?
  - En el seu cas, o el d'alguna companya, van anar a la Universitat "per aconseguir marit"? Ho va sentir dir a alguna noia?
  - Va sentir a parlar del SEU? Va participar en els fets de La Caputxinada de 1966? Quina opinió li van merèixer aquells fets i la voluntat de democratitzar la Universitat?
  - Es va implicar en política en els seus anys universitaris?
  - Venint d'un barri treballador, se sentia envoltada de gent amb més possibilitats econòmiques? Aquest fet la incomodava?

- Es va plantejar alguna vegada seguir els seus estudis fent un doctorat? En cas afirmatiu, per què no ho va fer? Si ho va fer, com ho va compaginar amb les seves obligacions familiars –si en tenia-? Si no s’ho va plantejar mai, per què va ser? Suposava que no ho podria fer?
5. Va haver de realitzar el Servei Social per anar a la Universitat? (o per alguna altra qüestió). Què hi feia? Quins records en té i quina opinió li mereix?
  6. Va abandonar els estudis per tenir fills o quan els va tenir?
  7. Va continuar estudiant posteriorment? Aquest fet la va permetre aconseguir una feina de major categoria a la que ja tenia?
  8. Havia de compaginar feina i estudis? En cas afirmatiu, com s’ho va fer?
  9. En el cas que a l’hora d’estudiar s’hagués de fer càrrec de les feines de la llar/cuidar familiars en situació de dependència, quines eren les estratègies que seguia per compaginar-ho?

c)SERVICIO SOCIAL / SECCIÓN FEMENINA-FALANGE AL BARRI

1. Va haver de fer el Servicio Social per algun motiu?
2. A quina edat el va fer?
3. On el feia? (emplaçament)
4. Coneixia algú que el va fer?
5. Quines activitats feien? Estaven relacionades amb la cura de la llar?
6. Les a doctrinaven políticament? Quina opinió li mereix a aquest adoctrinament? El compartia vostè o algú del seu entorn?
7. Quina opinió li mereix el fet que un dels principis bàsics del règim fos la inferioritat de les dones vers els homes?
8. I el fet que la família fos l’eix central de l’Estat i que el seu manteniment a la llar fos responsabilitat de les dones?
9. Recorda la presència de la Falange al barri?
10. Havia anat mai a alguna de les seves activitats? Què hi feien?
11. Recorda enfrontaments entre la gent de la Falange i la gent del barri? –tenir en compte els enfrontaments entre escoltes- Com se solucionaven aquests conflictes?
12. Hi havia conflictes entre les noies de Sección Femenina i les noies del barri?
13. Tenien molta presència social al barri o només testimonial?
14. En el cas que a casa seva fossin contraris al règim, els molestava la seva presència al barri? Van tenir problemes amb aquesta gent?
15. Coneixia la figura de Pilar Primo de Rivera? Quina opinió li mereixia? Considerava que representava els interessos de les dones?
16. Quina opinió li mereixien les noies que estaven a la Sección Femenina?

d)LA QÜESTIÓ RELIGIOSA

A casa seva eren catòlics? En cas negatiu, professaven alguna altra religió?

PREGUNTES PER A CATÒLICS

1. A quina parròquia anaven a missa?
2. Formaven part de la comunitat de la parròquia?
3. Recorda si el capellà era adepte al règim?
4. En cas negatiu, recorda si era obertament contrari al règim o s’abstenia? Va prendre part de la lluita antifranquista o se’n mantenia al marge?
5. Recorda si va donar assistència a famílies necessitades i/o persones que no tinguessin feina?

6. Quina canvis va suposar el Concili Vaticà II a les pràctiques de la seva parròquia? Va millorar el tracte vers les dones, o ja era correcte abans d'aquest esdeveniment? Va participar activament en la modernització de la seva parròquia? Què va suposar per a vostè aquest canvi en l'Església?
7. Quin era el paper de les dones a la seva parròquia?
8. En el cas d'anar a un esplai d'alguna parròquia catòlica, quin era el paper de les dones en el mateix? Nens i nenes jugàveu junts? Quin tipus d'activitats s'hi realitzaven? Era el primer espai de socialització amb nens, a banda dels veïns que poguéu tenir?
9. Vostè és catòlica per tradició familiar?
10. Quina opinió li mereix l'ús que el règim va fer de l'Església i del recolzament que aquesta –l'oficial- li va donar als principis del franquisme?
11. Sap si els rectors de les parròquies controlaven qui anava a missa de la gent del barri?

ALTRES RELIGIONS

1. Què va comportar per a vostè no poder assistir a cap lloc de culte de la seva religió?
2. Podia confessar obertament la seva religió o tenia por de fer-ho?
3. Van establir alguna estratègia per poder practicar el seu culte de forma clandestina?

ATEES I AGNÒSTIQUES

1. Podien confessar en el seu entorn que era atea o agnòstica?
2. El fet de no coincidir amb la religió oficial li va comportar problemes?
3. Alguna vegada li van cridar l'atenció per no anar a missa, ja fos el rector de la parròquia més propera al seu domicili o l'entorn més immediat?

e) ENTORN SOCIAL – VEÏNAT

1. Quina relació tenia amb les seves veïnes i veïns?
2. S'ajudaven en cas de necessitat?
3. Feien vida de barri? Era costum visitar el veïnat?
4. Sap si hi havia molt control "extraoficial" (és a dir, social) sobre el que feien les dones del barri? (amb qui es relacionaven, on anaven a comprar, si treballaven, amb qui festejaven les noies joves...) Això li va comportar alguna molèstia?
5. Quina era la relació entre veïns i veïnes? Homes i dones es relacionaven amb normalitat? I amb el pas dels anys, com es va viure que nois i noies comencessin a trencar les fronteres imposades en el primer franquisme, sobretot en el camp de les relacions personals?
6. Existien diferències econòmiques i socials entre el veïnat? Es demostrava molt?
7. Havent passat els primers anys de franquisme, a mitjans dels 50 i més enllà encara es notaven les diferències ideològiques del veïnat? Encara hi havia conflictes per aquest motiu?
8. Creu que el fet d'haver passat gana durant el conflicte i la primera post-guerra (la cartilla de racionament s'eliminava el 1952) va marcar el caràcter de la gent del barri i les relacions entre ells i elles?
9. Van crear xarxes de solidaritat entre les dones?
  1. Vostè participava o va participar d'alguna iniciativa que es fes al Poble Sec?
  2. Va participar a l'Associació de Veïns?
  3. I a l'Associació de Mestresses de Casa del Poble Sec? En cas negatiu, la coneixia? En cas afirmatiu, què hi feien? Parlaven sobre el nivell de vida quotidià, de problemes concrets com a dones, com a membres de la societat? Van portar a terme alguna acció contra la carestia de vida o reclamant escoles bressol –per exemple-?

d)EL TREBALL – PREGUNTES GENERALS

1. A quina edat va començar a treballar? / Quin any era?
2. Quina va ser la seva primera feina? Tenia contracte de treball i estava assegurada?
3. Aquesta primera feina estava relacionada amb els seus estudis?
4. Era una feina relacionada amb la de la família o no? En cas afirmatiu, es pot dir que va començar a treballar ajudant a casa?
5. Les necessitats econòmiques de la seva família (si n'hi hagués) l'obligaven a treballar? Aquesta circumstància va marcar la seva vida/joventut?
6. Va presenciar alguna Inspecció de Treball alguna vegada? En cas afirmatiu, recorda per quin motiu va ser? L'empresa va ser sancionada?
7. En el cas de treballar a una gran empresa, aquesta va rebre en alguna ocasió la visita d'algun representant del Govern? Com es va portar a terme? Va aprofitar l'avinentsa per a doctrinar-los sobre els principis que regien la política franquista? D'altra banda, recorda si el patró de la seva empresa va anar a alguna "reunió de productores" que es feien en ocasió de les visites de Franco?
8. Quins records té del seu primer treball? Va pensar mai que la tractaven millor o pitjor pel sol fet de ser dona?
9. Quina relació tenia amb els seus o seves caps?
10. Va patir algun tipus de discriminació per ser dona? O, en el seu cas, va patir algun tipus de situació "desagradable" (assetjament sexual)? Va sentir algun cas a la seva empresa? Sap com es va resoldre?
11. Recorda si l'aspecte físic de les noies era important a l'hora de contractar-les?
12. Com buscava feina? Quins mitjans utilitzava?
13. Recorda si vostè percebia un salari més elevat que el seu marit? Qui considera que mantenia econòmicament la família, vostè o ell?

EXCEDÈNCIA PER RAÓ DE MATRIMONI:

- a) Es va casar? Quin any ho va fer?
- b) En el cas que treballés fora de casa, quan es va casar...
  - Es va veure obligada a abandonar el seu lloc de treball?
  - Va deixar el seu lloc de treball voluntàriament?
- c) En el cas que agafés l'excedència, era temporal o indefinida? Va tornar al seu lloc de treball?
- d) Va rebre una indemnització quan va deixar el seu lloc de treball per haver-se casat? En recorda la quantitat? Recorda si aquella quantitat li va semblar suficient o no?
- e) Recorda si l'empresa no volia o no era partidària de tenir en plantilla a dones casades?
- f) En alguna empresa no la van contractar per estar casada o tenir relacions formals amb un noi? Li ho van preguntar mai a una entrevista de treball?
- g) Recorda si moltes companyes seves van abandonar l'empresa al casar-se?

CONTRACTE DE TREBALL I ASSEGURANÇA/COTITZACIÓ

- a) Quin any va subscriure el primer contracte de treball? Quan ho va fer, es va veure obligada a tenir el permís del pare o el marit?
- b) Va subscriure contracte de treball en totes o algunes de les seves ocupacions? En quines sí i en quines no? Recorda que fos per algun impediment o que estigués en particular?

c) Sap si en el seu lloc de treball estava assegurada i, quan es va crear, va cotitzar a la Seguretat Social? Va estar assegurada/va cotitzar en totes les seves ocupacions? En quines sí i en quines no? Sap si aquest fet es devia a alguna qüestió en especial?

D.1. TREBALL INFORMAL

1. La seva primera ocupació va ser el que es pot dir “treball informal”⁵³⁸? Quin any va començar a realitzar-la?
2. Quin tipus de feina era?
3. Quant cobrava per fer aquesta feina?
4. On aconseguia aquesta feina? Consistia en ajudar en el negoci familiar? En aquest cas, quin tipus de negoci era?
5. Aquests diners els necessitava per viure o eren un complement per vostè o, en el seu cas, casa seva?
6. En el cas que fossin cangurs, els pares/mares de les criatures les coneixia prèviament? Formaven part d’alguna comunitat?
7. Coneixia algun noi de la seva edat que també treballés puntualment en feines informals? De quin tipus eren? Tenien relació amb la cura de criatures? Per quin motiu feien aquestes feines?
8. Si coneixia noies que també feien feines informals, de quin tipus eren?
9. Aquest tipus de feines es realitzaven per compaginar els estudis? –segurament dependrà de la generació de l’entrevistada–.
10. Li agradava aquesta feina o era una càrrega per a vostè?

D.2. TREBALL A BOTIGA

Quin any hi va començar a treballar?

1. La botiga era seva, dels seus pares, o no tenia relació directa amb vostè?
2. Què es comercialitzava/quins serveis s’hi oferien?
3. Quines eren les seves funcions?
4. En cas que fos dels seus pares (negoci familiar) recorda qui n’era el titular? (pare, mare, avi, àvia...) Qui la va heretar i per què? (sobretot posar èmfasi si ho va heretar un germà noi)
5. En cas de tenir germans nois, també hi treballaven? I les germanes noies? Què hi feien? En el cas que els donessin una paga, recorda si la del germà noi (si n’hi hagués) era més alta?
6. En el cas que fos una botiga que no tenia relació amb vostè, tenia companys homes? Recorda quines feines feien? Recorda si cobraven més que vostè?
7. I recorda què cobrava vostè?
8. Tenia contracte de treball i estava assegurada/cotitzava?
9. Va treballar-hi sempre o va marxar? Si va marxar, per quin motiu va ser?
10. A la botiga hi havia cadira per les dependents?
11. Quin tipus de públic tenia la seva botiga? Es trobava al mateix barri o no?
12. Quina relació tenia amb la clientela? En cas que tinguéssis clientes de classe més elevada, com la tractaven? (bé, normal, com si fos una serventa...) Això la revelava?

---

⁵³⁸ Si no entenen el concepte, explicar-lo.

13. La feien vestir d'alguna manera especial? Observaven molt l'aparença física de les dones que treballaven a la botiga? Com era la imatge de les noies/dones treballadores? (sobretot grans magatzems)
14. La botiga estava al barri? En cas negatiu, com hi anava?

D.3. FÀBRICA/TALLER

1. Quina edat tenia quan hi va començar a treballar? Quin any era?
2. Va subscriure contracte de treball? La van assegurar/cotitzar?
3. Què s'hi fabricava?
4. Quantes persones hi havia a la plantilla? (més o menys)
5. La fàbrica es trobava al barri? En cas negatiu, com hi anava?
6. Quina feina hi feia? Estava relacionada amb la mecànica de la fàbrica i/o el procés de fabricació del producte? O era d'administració?
7. Expliquin's com era la feina que hi feia. La considerava molt pesada?
8. En quines condicions higièniques treballava?
9. Les persones que feien la seva funció, també eren dones?
10. Les màquines que utilitzaven funcionaven bé o fallaven sovint? Quin era l'estat de la maquinària que usaven? La renovaven sovint?
11. Considera que la feina que feia era difícil?
12. Recorda quines feines feien els seus companys homes?
13. Recorda si cobraven més? Ho trobava (o ho troba) just/injust?
14. Hi havia metge a l'empresa? El visitava sovint? Quines eren les seves funcions? Tractava millor els homes que les dones o a la inversa?
15. Recorda si hi havia prevenció de riscos laborals i formació en aquesta matèria? Hi havia molt accidents? Qui els patien més, les dones o els homes?
16. Va abandonar la fàbrica? Per quin motiu? Va trobar una feina millor o més adequada a la seva formació?
17. Com era el sistema de torns a la fàbrica? Recorda si hi havia dones treballant al torn de nit?
18. La persona que li donava ordres, era dona o home?

Política a la fàbrica

17. Recorda la presència del Sindicato Vertical a la fàbrica? Què hi feien?
18. Els adoctrinaven entorn a la política franquista?
19. Recorda si amb el pas del temps hi va haver moviment sindical antifranquista? Com es van colar en les estructures sindicals establertes?
20. Recorda qui eren els protagonistes d'aquest moviment? Eren homes o dones? Joves o grans?
21. Hi va haver molt moviment antifranquista a la fàbrica? Es traslladava al carrer? Com van viure aquells anys? S'hi va implicar o s'ho mirava des de la distància?
22. Participava en les assemblees que convocaven els sindicats clandestins?
23. Recorda si es van convocar vagues? En cas afirmatiu, per què? Vostè hi va participar?

D.4. TREBALL A CASA – DOMICILI

1. Per quin motiu treballava a casa?
2. Quin tipus de feina hi feia?
“TRABAJO A DOMICILIO”
3. Com rebia els encàrrecs de la seva empresa? (quina empresa era?)
4. Treballava sola o en grup?

5. Tenien contracte de treball i estaven assegurats/des?
6. Va treballar per una empresa o per vàries?
7. Com buscava aquestes feines?
8. Com rebia els encàrrecs?
9. Hi havia moltes dones fent aquest tipus de feina o també hi havia homes?
10. Pensa que treballar d'aquesta manera la beneficiava per poder atendre millor les seves obligacions familiars o no li agradava treballar a casa?
11. Li agradava la seva feina o hagués preferit fer-ne una altra?
12. Quines circumstàncies la van portar a treballar a casa?
13. Quant cobrava? (aproximadament) Recorda si hi havia homes que feien aquest tipus de feina, cobraven més?
14. Recorda si cobraven més els homes que treballaven a l'empresa que li feia els encàrrecs? I les dones que hi treballaven?
15. Amb quins recursos comptava? Es veia obligada a compartir recursos amb les seves veïnes o companyes de professió?
16. Si compartia recursos, aquest fet va comportar la creació de xarxes de solidaritat entre les dones del barri que treballaven en el mateix sector?

MODISTES

3. Quin tipus de roba feia?
4. Tenia clientes dones i homes, o només dones?
5. Com buscava les clientes? Quin tipus de clientes tenia?
6. Com rebia els encàrrecs? Si eren d'una empresa, la persona que li donava els encàrrecs era dona o home? Quin càrrec tenia a l'empresa?
7. Treballava amb altres modistes o treballava sola a casa seva?
8. Quantes hores treballava?
9. Pensa que treballar d'aquesta manera la beneficiava per poder atendre millor les seves obligacions familiars o no li agradava treballar a casa?
10. Es va assegurar com a treballadora autònoma?
11. Com recorda les hores de treball a casa? Què feien per entretenir-se?
12. Amb quins recursos comptava? Es veia obligada a compartir recursos amb les seves veïnes o companyes de professió?
13. Si compartia recursos, aquest fet va comportar la creació de xarxes de solidaritat entre les dones del barri que treballaven en el mateix sector?
14. Expliqui'ns com entregava les feines que feina. Recorda què li pagaven per cada feina? Expliqui'ns com li pagaven les feines.
15. Com compaginava la feina professional amb la feina de casa?
16. En aquests anys, vostè es va casar? Com va afectar aquest fet a la seva feina?

D.5. TREBALL D'OFICINA

0. A quina edat hi va començar a treballar?
1. A quina empresa treballava? Era gran o petita? A què es dedicava aquesta empresa?
2. Quina feina hi feia?
3. Recorda si les dones realitzaven tasques específiques, com administració?
4. Quin salari percebia? Recorda si els seus companys homes cobraven el mateix per fer la mateixa feina o una de valor semblant?
5. En el cas d'estar de cara al públic, recorda si havia de cuidar la seva imatge?
6. Alguna vegada va patir alguna situació "desagradable" pel fet de ser dona?

7. Considera que la tractaven millor o pitjor per ser dona?
8. Recorda si l'empresa tenia la política de no contractar dones casades?
9. Recorda si hi havia dones en els càrrecs directius de l'empresa?
10. Si es va casar, li van suggerir que abandonés la feina? Finalment ho va fer? (com que ja es pregunta anteriorment, no em repetiré més)
11. Hi havia més dones que homes a la seva empresa? Per quin motiu? Hi havia molta feina d'administració?
12. La persona que li donava ordres, era dona o home?
13. Si va abandonar aquella feina per algun motiu que no fos el matrimoni, per quin va ser? Li va suposar un progrés en la seva vida laboral?

D.6.MESTRES D'ESCOLA

0. A quina edat hi va començar a treballar?
1. Va estudiar magisteri abans de treballar l'Escola? Així, va fer el Servei Social? (com que ja es pregunta abans, també els estudis, no es repeteix).
2. Quin tipus de centre era? (públic o privat)
3. Quin tipus d'ensenyança s'impartia? Se seguia el programa establert pel Govern? En cas afirmatiu, hi estava d'acord o era contrària als seus plantejaments? Ho va manifestar alguna vegada?
4. Era de nenes, de nens, mixta? ...
5. En quin idioma es donaven les classes?
6. Van passar alguna Inspecció alguna vegada? Com va anar?
7. A l'escola hi havia un ambient contrari al règim? Com es vivia?
8. El professorat, eren dones o també hi havia algun home? D'haver-hi a l'gun home, recorda si cobraven més per fer la mateixa feina?
9. A l'equip directiu de la seva escola, la persona que tenia les màximes responsabilitats era dona o home?
10. L'Escola es trobava al barri? En cas negatiu, com hi anava?

E.DONES MIGRADES

1. Quin any va arribar al barri?
2. A què es va dedicar?
3. Per quin motiu va venir a viure a aquest barri i no a un altre?
4. Tenia la seva feina al Poble Sec?
5. Quan va arribar, va trobar una bona acollida? Què va passar?
6. En el cas de venir de fora de Catalunya, la llengua va ser un impediment a l'hora de comunicar-se? O no?
7. El fet de ser dona, pensa que la va perjudicar o la va afavorir a l'hora d'adaptar-se a la vida del barri? Els membres de la seva família homes es van adaptar més ràpid que vostè? O no? Per quin motiu?
8. Pensa que el fet de ser migrada la va perjudicar a l'hora de trobar feina o, en el seu cas, trobava feines pitjors –o en pitjors condicions- que les dones “autòctones”?
9. Recorda quin era el seu salari? C obrava més o menys que el seu marit o germans nois?
10. Pensa que el fet de ser una persona de fora i dona la perjudicava més que a qualsevol altra persona, inclús més que a les seves veïnes?
11. Quin va ser el seu primer espai de socialització amb les persones del seu entorn? Recorda com va ser la seva adaptació al barri?

12. Tot i la situació econòmica i socialment difícil que travessava Catalunya, Barcelona li semblava que era una ciutat plena d'oportunitats? Més que el seu lloc d'origen? Per què?
13. Com a dona, on se sentia més discriminada: en el seu lloc d'origen o al Poble Sec? Per què?
14. Ens pot explicar qui de la seva família va prendre la iniciativa de venir a Barcelona? Si va ser vostè, quins motius la van empènyer a venir?

F. "OBERTURA DRETS DONES" LLEI 1961 – DECRET 1970

1. L'any 1961 s'aprovava una llei que, segons el govern, representava l'obertura dels drets de les dones en l'àmbit polític, a més del laboral... n'estava al corrent?
2. En va rebre notícia en aquella època? Per quin mitjà?
3. En cas afirmatiu, què va pensar sobre l'aprovació d'una llei d'aquestes característiques?
4. Pensava que la Sección Femenina –"impulsora" de la llei- representava els interessos de les dones en el Govern?
5. Va presenciar canvis a la seva empresa? Les dones van adquirir més drets o tot va quedar igual en la posició de les dones en l'organigrama empresarial i en el salari que percebien?
6. La Llei de 1961 seguia prohibint a les dones l'accés a la carrera militar, a la judicatura i a la marina mercant. Li hagués agradat realitzar alguna d'aquestes professions? En cas afirmatiu, la frustrava no poder fer-ho pel sol fet de ser dona?
7. El 1970 s'eliminava la diferència salarial entre dones i homes. Es va notar aquest canvi a la seva empresa, o els homes van seguir cobrant més que les dones per fer feines del mateix valor?
8. Què en pensa de l'obertura de drets que es va donar en aquell moment? Ho va percebre com un progrés positiu o no?
9. Vostè pensa que les dones i els homes han de tenir les mateixes oportunitats en l'àmbit laboral? Per què?

G. "LA DONA DOMÈSTICA" DURANT LA DICTADURA.

1. En els anys de franquisme, sobre tot en les primeres èpoques, a les dones se les educava per ser mestresses de casa, quina opinió li mereixia aquest adoctrinament?
2. Alguna vegada es va replantejar el fet que per ser dona havia de ser mestressa de casa?
3. Fins a quin punt vostè "desobeïa" aquest "manament"? Creia en la família tradicional? Es trobava còmoda complint aquest paper?
4. El fet que el lloc de la dona fos l'àmbit privat, la llar, li suposava algun problema com a persona en la seva consciència?
5. Les dones també havien de seguir unes formes a l'hora de vestir: les va subvertir alguna vegada? (quin any ho va fer?) Quina "acceptació" o "rebuig" social va rebre per part de les seves veïnes –també mestresses de casa-?
6. L'any 1953 la jurista Mercedes Formica va publicar un article al diari ABC condemnant un fet de violència de gènere del que va tenir notícia. Aquest article va provocar molta polèmica i va significar l'inici d'una petita obertura dels drets de les dones en la política franquista oficial. N'estava al corrent, en aquella època?
7. Quina opinió li mereix que s'hagués de denunciar públicament l'agressió d'una dona perquè l'aparell franquista hi parés més atenció (i a la seva manera)?

8.Tenia coneixement d'algun cas de violència de gènere al barri? O d'aquelles coses “no se'n parlava”?

H.OBERTURA ECONÒMICA DE L'ESTAT ESPANYOL

1.A mitjans dels 50 va començar l'obertura econòmica de l'estat espanyol gràcies als pactes amb els americans i la incorporació a l'ONU, entre altres fets... en va estar al corrent?

2.Se'n va beneficiar, de la millora econòmica que va viure l'estat espanyol?

3.Va notar una prosperitat econòmica al barri?

4.Com a dona, com a viure aquella incipient “obertura” de l'estat espanyol? O no ho va percebre?

5.L'afluència del turisme i del mercat comercial internacional també va suposar la importació d'un nou model de dona amb nous estereotips, noves formes de vestir i relacionar-se, nous tipus d'expressió cultural –música, teatre, cinema...- Com a dona, com ho va viure? Què li va semblar aquella nova moda que venia de l'estranger? (s'està pensant l'escurçament dels vestits, la joventut va començar a ser joventut independent de “la gent gran”) Què en pensa de les noves llibertats que va adquirir la gent jove?

I.LLUITA S INDICAL i POLÍTICA – ASSEMBLEA DE CATALUNYA, EXECUCIÓ PUIG ANTICH...

1.Els anys seixanta va començar a fer-se més visible el descontentament de la massa crítica contra el règim franquista. N'estava al corrent? Va participar-hi?

2.Sap si es va començar a despertar una consciència social i política al barri?

3.La participació política de les dones del Poble Sec era notable o més aviat discreta?

4.Va participar activament en algun sindicat o partit polític clandestí?

5.Coneixia l'Assemblea de Catalunya? Hi va participar activament o es trobava en alguna comunitat que hi col·laborés? (com una parroquia per exemple, Sant Domènec hi col·laborava)

6.Quina opinió li mereixia l'Assemblea de Catalunya? Pensa que era necessària per la progressió de Catalunya? Hi va trobar a faltar la lluita feminista pensa que aquest no n'era l'espai?

7.L'any 1974 executen a Salvador Puig Antich, militant anarquista del MIL. Prèviament, es van convocar manifestacions en contra de la seva condemna a mort que van ser multitudinàries i hi va haver una forta oposició, al igual que va passar en el Procés de Burgos el 1970. N'estava al corrent? Va participar en aquestes mobilitzacions? Quina opinió li mereixia la pena de mort contra persones que lluitaven activament contra el règim?

8.Com va viure “Els fets del Palau” de 1960?

9.En general, seguia amb expectació els fets que es donaven a favor de la democràcia? Quina opinió li mereixien?

10.En quin moment es va adonar que l'època del silenci havia acabat i que poc a poc la gent s'oposava de forma més oberta contra el règim?

J.ANY INTERNACIONAL DE LES DONES 1975

1.L'ONU va declarar el 1975 com l'Any Internacional de les Dones. En va estar al corrent? Per quins mitjans?

2.En aquella ocasió, es van celebrar una sèrie d'actes oficials organitzats per la Secció Femenina, al igual que es va portar a terme el llençament de molta propaganda al respecte. Quina opinió li va merèixer aquesta organització i aquests actes?

3. Pensa que van fer alguna cosa positiva per a les dones i la seva llibertat?
4. Pensa que aquells actes van visualitzar els problemes de les dones i la seva manca de llibertat o no?
5. En general, quina opinió li mereix la política del règim entorn a les dones?
6. En va estar al corrent dels actes alternatius que es van convocar en aquell mateix any?

K.LA MORT DE FRANCO, "FI DEL RÈGIM"

1. Com va viure la mort de Franco?
2. Tenia l'esperança que la nova etapa que s'obria comportaria l'assimilació de les dones als drets i a les mateixes oportunitats que tenien els homes?
3. Què n'esperava de la democràcia? Al cap dels anys, l'ha decepcionat com a persona i com a dona? Per què?
4. La supressió de la Sección Femenina li va semblar que suposava que les dones es treien una "llosa" de sobre? O li va ser indiferent?

L.JORNADES CATALANES DE LA DONA 1976

1. L'any 1976 van tenir lloc les Jornades Catalanes de la Dona. N'estava al corrent?
2. L'Associació de Mestresses de Casa del Poble Sec hi va participar. N'estava al corrent? Si hi va estar implicada, com van preparar el comunicat que hi van enviar? Quin rerefons ideològic hi havia a la mateixa?
3. Si no hi va participar per aquesta via, ho va fer a títol individual? Quina opinió li mereix el que s'hi va debatre?
4. Tant si hi va participar com si no, ho va percebre com una oportunitat d'avançar en els drets de les dones en tots els àmbits, no només el laboral?

M.FEMINISME

1. Es considera feminista?
2. Què en pensa del feminisme?
3. Va participar en alguna organització feminista? Per què? (tant si sí com si no)
4. Si va participar en algun partit polític antifranquista, va participar en la lluita feminista que s'hi duia a terme?
5. Pensa que és millor que les dones lluitin soles pels seus drets o conjuntament amb els homes?
6. Quina opinió li mereixien les organitzacions feministes dels seixanta i els setanta?
7. Ha llegit alguna autora feminista? Quines? Quina opinió li mereixen les seves tesis?
8. Com a dona, pensa que la lluita feminista ha sigut favorable o, en el seu cas, decisiva, per a la consecució dels drets per part de les dones?
9. Què en pensa que els homes sempre hagin sigut la vara de mesura de la societat i hagin tingut més drets que les dones?

2. Model d'entrevista realitzada a Maria Dolors Calvet, Secretària de les Jornades Catalanes de la Dona de l'any 1976.

ENTREVISTA ORGANITZADORES/IMPLICADES JORNADES CATALANES DE LA DONA 1976

Maria Dolors Calvet – PSUC i Secretaria de les Jornades.

1. Amb quina voluntat es van organitzar les Jornades Catalanes de la Dona?
2. Quina influència rebien de l'Any Internacional declarat per l'ONU i celebrat a nivell oficial pel govern franquista el 1975?
3. Tot i que hi van participar diverses agrupacions veïnals, pensa que va ser un moviment-trobada més enfocat de cara a les dones intel·lectuals i universitàries?
4. Així, pensa que les Jornades que es van celebrar, tot i parlar sobre “dones” en general, anaven més dirigides cap a una “elit intel·lectual” que no pas adreçades a les dones treballadores?
5. Pensa que en aquell moment es notava molt la diferència social entre les dones universitàries i les dones treballadores (les que no van anar a la universitat perquè havien de treballar)?
6. Quin posicionament tenia l'organització sobre les lleis de 1961 i 1970, les que segons el règim suposaven un alliberament de la dona en el camp laboral? –una atorgava més llibertats, mentre en algunes restriccions i la de 1970 en principi establia la igualtat salarial entre els dos sexes-?
7. Quin posicionament tenia l'organització de les jornades sobre l'apropiació que se'n van fer les dones de la Sección Femenina de l'aprovació d'aquestes lleis, és a dir, d'aquests “avenços” que es van donar sobre el paper?
8. Què en pensa de l'autoanomenat “feminisme falangista”, que segons diuen practicaven les dones falangistes? El considera un feminisme real?
9. Què en pensa dels canvis que va suposar la fi del règim per a les dones? (sobretot en el camp laboral).

3. Contracte d'arrendament d'immoble subscrit per Elvira Llauradó amb l'autorització del seu cònjuge, Antonio Gómez.

DUPLICADO CONTRATO DE INQUILINATO

Extracto de la Legislación civil y fiscal vigentes sobre contratos de arrendamientos de fincas urbanas.

CÓDIGO CIVIL

Las disposiciones generales sobre el contrato de arrendamiento de predios o fincas, se contienen en los artículos 1.512 al 1.524 del citado Código.

DISPOSICIONES ESPECIALES PARA EL ARRENDAMIENTO DE PREDIOS URBANOS

Art. 1.500. En defecto de pacto especial, se estará a la costumbre del pueblo para las reparaciones de los predios urbanos que no son ser de cuenta del propietario. En caso de duda, se entenderá en cargo de éste.
 Art. 1.501. Si no se hubiere fijado plazo al arrendamiento, se entiende hecho por años cuando se ha fijado un alquiler anual; por meses, cuando es mensual; por días, cuando es diario. En todo caso, cesa el arrendamiento, sin necesidad de requerimiento especial, cuando el término.
 Art. 1.502. Cuando el arrendador de una casa o de parte de ella, destinado a la habitación de una familia, o de una tienda, o almacén, o establecimiento industrial, arrienda también los muebles, el arrendamiento de éstos se entenderá por el tiempo que dure el de la finca arrendada.

LEY DE ENJUICIAMIENTO CIVIL DE 3 DE FEBRERO DE 1881

Art. 1.503. Los juicios municipales del lugar a donde se cede está la finca, concurran en 1.ª instancia de los desahucios cuando la demanda se fonde en una de las causas siguientes:
 1.ª En el cumplimiento del término estipulado en el contrato.
 2.ª En haber expirado el plazo del aviso que para la constitución del contrato debe darse, con arreglo a la Ley, a lo pactado o a la costumbre general de cada pueblo.
 3.ª En la falta de pago del precio convenido.

Art. 1.503. Conocidos de estos juicios los jueces de 1.ª instancia que sean competentes, costumbre a la regla 13 del artículo 61.

1.ª Cuando tengan por objeto el desahucio de un establecimiento mercantil o fabrica o el de una finca rústica cuyo precio de arrendamiento exceda de 1.500 pesetas anuales, aunque se fonde la demanda en alguna de las causas señaladas en el artículo anterior.
 2.ª Cuando la demanda, respecto a toda clase de fincas, se fonde en una causa que no sea de las comprendidas en dicho artículo.

Art. 1.504. Procederá el desahucio y podrá dirigirse la demanda:
 1.ª Contra los inquilinos, colonos y demás arrendatarios.
 2.ª Contra los Administradores, enajenados, porteros o guardas puebleros por el propietario en sus fincas.
 3.ª Contra cualquiera otra persona que dilatare o tenga en proceso la finca, sea rústica o urbana, sin pagar arrendo, siempre que se forme requerida con un mes de anticipación para que la desahucie.

Art. 1.506. En ningún caso se admitirá al demandado los recursos de apelación y de casación, cuando procedan, si no acredita al interdicción tener satisfechas las cuotas vencidas y las que con arreglo al contrato debe pagar adelantadas, o si no las consignó en el Juzgado o Tribunal. En este caso se requerirá al demandante para que reciba dichas rentas, dando fianza o a favor del arrendatario, y si no quiere recibirlas, se depositarán en el establecimiento público correspondiente.

El pago de las rentas se acreditará con el recibo del propietario, o de su Administrador o representante.
 Art. 1.507. En el caso de que con arreglo a lo dispuesto en el artículo 1.502 correspondiera a los jueces municipales conocer del desahucio en 1.ª instancia, se sustanciará este juicio por los trámites establecidos para los verbales, con las modificaciones que se establecen en los artículos siguientes:

Art. 1.508. Si no compareciere el demandado que se hallare en el lugar del juicio después de la segunda citación, se el ausente después de la primera, el juez dictará sentencia inmediatamente, declarando haber lugar al desahucio y aprobación de lo arrendamiento al demandado si en desahucio la finca dentro del término correspondiente de los señalados en el artículo 1.506.

Art. 1.509. Se procederá a su ejecución a instancia del actor, mandando el juez se abra de lanzamiento al demandado si no desahucia la finca en los términos siguientes: ocho días, si se trata de una casa-habitación;...; quince, si de un establecimiento....

Art. 1.501. Al ejecutar el lanzamiento se atenderá y constituirán en depósito los bienes más realizable que se encuentren, suficientes a cubrir las costas del juicio y de las diligencias posteriores que sean de cargo del demandado.
 DISPENSA DE PROVAR Y LETRADO en los juicios de desahucio de que conocen los jueces municipales.
 La establecen los artículos 4.ª y 10 de la Ley de Enjuiciamiento civil.

LEY DEL TIMBRE

Escala a que se sujetan estos contratos, siendo la base para el Timbre el importe del alquiler de un año:

CANTÍA DEL CONTRATO	CLASE	TIMBRE
Hasta 50 pesetas	13.ª	0,15
Desde 50,00 hasta 75 00	12.ª	0,25
Desde 75,00 hasta 100 00	11.ª	0,35
Desde 100,00 hasta 150 00	10.ª	0,50
Desde 150,00 hasta 200 00	9.ª	0,75
Desde 200,00 hasta 400 00	8.ª	1,25
Desde 400,00 hasta 700 00	7.ª	2,00
Desde 700,00 hasta 1.000 00	6.ª	3,00
Desde 1.000,00 hasta 1.500 00	5.ª	4,00
Desde 1.500,00 hasta 2.000 00	4.ª	5,00
Desde 2.000,00 hasta 3.000 00	3.ª	7,50
Desde 3.000,00 hasta 5.000 00	2.ª	12,50
Desde 5.000,00 hasta 10.000 00	1.ª	25,00

Los contratos que excedan de 17.500 pesetas se entenderán en papel de la clase 1.ª, debiendo unirse además los timbres móviles, equivalentes al papel timbrado común, necesarios para que satisfaga 15 pesetas por cada 1.000 pesetas o fracción de ellas. Los timbres tributarán con arreglo a lo dispuesto en el artículo 16, número 14, de la Ley del Timbre, y el impuesto será de cuantía del arrendador.

Libro 45 A.O. 126.889*
 Hoja 231
 Casa de la calle
 de OLIVO
 núm. 8 cto. 2ª-2ª

En Barcelona, a 4 OCT. 1947, cuarenta y siete del año mil novecientos cuarenta y siete, reunidos Don Elvira Llauradó Artigas, natural de Barcelona, provincia de id, de 39 años, de estado casada, su profesión sus labores, vecino al presente de Barcelona, con cédula personal de 13.ª clase, núm. 728553, expedida como habitante en la calle de Olivo, núm. 8, cto. 2ª-1ª, a 1 de julio de 1939, en concepto de arrendatario; y Don Juan M.ª Cahisa Orella, de 51 años, de estado casado, vecino de Barcelona, con cédula de 9.ª clase, núm. 656114, expedida en Barcelona, a 20 de octubre de 1942, como administrador, hemos contratado el arrendamiento del cuarto 2ª-2ª de la casa núm. 8 de la calle de Olivo, sita en esta ciudad, por tiempo de un mes y precio de CIENTO SESENTA Y CINCO PESETAS MENSUALES, pagadas meses anticipados por , con las demás condiciones que se estamparán al dorso, escritas o impresas, y en caso de excepcional en pliegos separados, sin sello alguno, unidos al presente.
 Formalizado así este contrato, y para que conste, lo firmamos por duplicado. Fecha ut supra.

EL ARRENDATARIO, Elvira Llauradó
 EL ASESORADO, Antonio Gómez
 Presente en este acto el esposo de la señora arrendataria, Don Antonio Gómez Bulcells, quien le concede para este acto la venia marital tan amplia y bastante como en derecho sea menester y se requiera.-
 Barcelona fecha ut supra,

(1) Expresar el carácter con que interviene, si es Dueño, Apoderado o Administrador.
 (2) Determinar el plazo de arrendamiento, si es por meses o años.

que constar a los efectos pertinentes que la señora arrendataria, en este acto, en calidad de depósito, en la forma acordada, la suma de PESETAS CIENTO SESENTA Y CINCO, que el arrendador deberá invertir en papel de Pimasas, en la forma que en las Leyes reguladoras de la materia
Barcelona, fecha ut supra.-

ARRENDATARIO,

Con mi venia escrita

Olivia Llauredó

EL ARRENDADOR,

J. P. Llauredó

DECLARACION:

Al siguiente día comparecen los esposos, Doña Olivia Llauredó Artigas, esta en su calidad de contratante y arrendataria, y Don Antonio Gómez Ballells, en su carácter de conyuge, asiste a aquella en todo lo menester, quienes se ratifican en todo en el contenido así del contrato, como de las anteriores condiciones anexas al mismo, prometiendo estar todo ello de su plena y cabal conformidad, renunciando a cualquier derecho que contra pudieran ostentar, a todos sus efectos

Barcelona

EL ARRENDATARIO

El esposo acompañante,

Olivia Llauredó

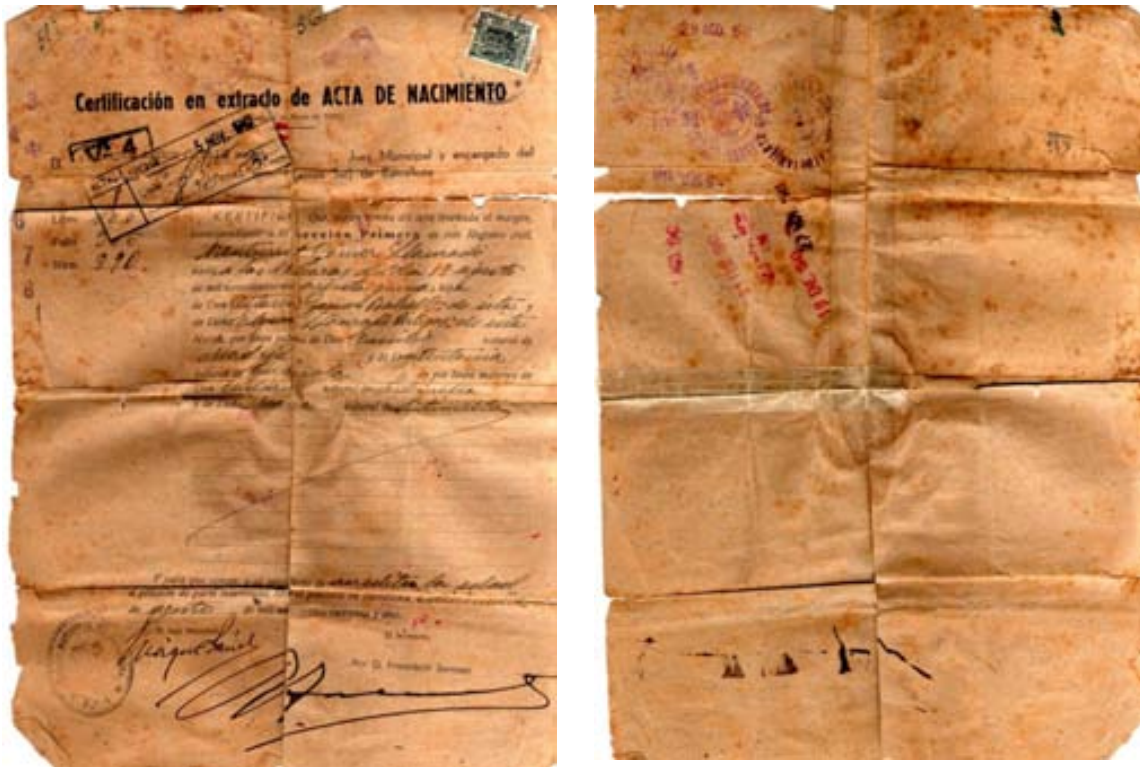
Antonio Gómez

4.Document de naixement de MG (1941). S'hi poden veure els segells de l'*Auxilio Social*, corresponents a les ocasions en les que hi anaven a recollir llet en pols per alimentar-la (explicat per la mateixa MG, 1941).

En el revers del document es poden veure els segells de l'*Auxilio Social*. Document cedit per MG (1941).

5. Contracte d'arrendament del local comercial de "Joguines Mercè", de 28 de juny de 1950. Com es pot comprovar en aquest document, tot i que la botiga la gestionava i hi treballava MV (1918), les qüestions burocràtiques eren assumpte del seu cònjuge.

DUPLICADO   CONTRATO DE INQUILINATO

Extracto de la Legislación civil y fiscal vigentes
sobre contratos de arrendamientos de locales urbanos.

CÓDIGO CIVIL

Las disposiciones generales sobre el contrato de arrendamiento de predios o fincas, se encuentran en los artículos 1.542 al 1.574 del Código Civil.

DISPOSICIONES ESPECIALES PARA EL ARRENDAMIENTO DE PREDIOS URBANOS

Art. 1.540. En defecto de pacto especial, se estará a la contabilidad del predio para las liquidaciones de los predios urbanos que deban ser de cuenta del propietario. En caso de duda, se entenderá de cargo de éste.

Art. 1.541. Si no se hubiere fijado plazo al arrendamiento, se entenderá hecho por años cuando se lo hiciere un alquiler anual, por meses, cuando es mensual; por días, cuando es diario. En todo caso, cesa el arrendamiento, sin necesidad de requerimiento especial, cuando se agota el término.

Art. 1.542. Cuando el arrendador de una casa o de parte de ella, destinada a la habitación de una familia, o de una tienda, o almacén, o establecimiento industrial, artístico también los muebles, el arrendamiento de éstas se entenderá por el tiempo que dure el de la finca arrendada.

LEY DE ENJUICIAMIENTO CIVIL DE 3 DE FEBRERO DE 1881

Art. 1.542. Las Juntas municipales del lugar o distrito en que está sita la finca, convocadas en 1.ª instancia de los desahucios cuando la demanda se funda en una de las causas siguientes:

- 1.ª En el cumplimiento del término estipulado en el contrato.
- 2.ª En haber expirado el plazo del arriendo que para la constitución del contrato o de otro acto se fijó en la Ley, o la pactada o la costumbre general de cada pueblo.
- 3.ª En la falta de pago del precio convenido.

Art. 1.543. Competen en estos juicios las Juntas de 1.ª instancia que sean competentes, cualquiera que sea la regla 13 del artículo 61.

- 1.ª Cuando tengan por objeto el desahucio de un establecimiento mercantil o laboral o el de una finca rústica cuyo precio de arrendamiento exceda de 1.000 pesetas anuales, aunque se fuese la demanda en alguna de las causas señaladas en el artículo anterior.
- 2.ª Cuando la demanda, respecto a toda clase de fincas, se funde en una causa que no sea de las comprendidas en dicho artículo.
- 3.ª Cuando se funde en el desahucio y podrá dirigirse la demanda.

Art. 1.544. Contra los inquilinos, colonos y demás arrendatarios.

2.ª Contra los Administradores, encargados, porteros o guardas puebleros por el propietario en sus fincas.

3.ª Cuando concierne sólo personas que disfruten o tengan en prenda la finca, sea rústica o urbana, sin pagar merced, siempre que fuere requerida con un mes de anticipación para que la desahucien.

Art. 1.545. En ningún caso se admitirá al demandado las razones de aptitud y de capacidad, cuando procedan, ni se retrotraerá al momento de haber subsistido las razones vendidas y las que con arreglo al contrato deban pagarse adelantadas, o si no las denunciara en el momento de comparecer. En todo caso se requerirá el favor del arrendatario, y si no quisiere recibirlas, se depositarán en el Establecimiento judicial correspondiente.

El pago de las costas se acreditará con el recibo del propietario, o de su Administrador o representante.

Art. 1.546. En los casos en que con arreglo a la disposición en el artículo 1.542 correspondiente a las Juntas municipales respecto al desahucio en 1.ª instancia, se sustentará este juicio por los términos establecidos para los juicios, con las modificaciones convenientes en los artículos siguientes.

Art. 1.547. Si en comparecencia el demandado que se hallare en el lugar del juicio después de la segunda citación, ni el agente después de la primera, el juez dictará sentencia inmediatamente, dictándose haber lugar al desahucio y aprobación de las condiciones de arrendamiento si no desahucia la hora oportuna del término correspondiente de los señalados en el artículo 1.546.

Art. 1.548. Se procederá a la ejecución a satisfacción del actor, mandando al juez se aprueben los liquidados al desahucio al ser devuelto la finca en las mismas condiciones, salvo que si se trata de una casa-habitación, queda, si de no es equivalente, el valor de los muebles que se encuentran en ella.

Art. 1.549. Al ejecutarse el lanzamiento se entregará y custodiará en depósito los bienes que se realizaren que se encuentran, suficientes a cubrir las costas del juicio y de las diligencias posteriores que sean de cargo del demandado.

DISPOSICIÓN DE PUNTO FINAL Y LETRADO EN LOS JUICIOS DE DESAHUCIO DE QUE PROMUEVE LAS JUNTAS MUNICIPALES:
La establece los artículos 4.º y 10 de la Ley de Enjuiciamiento civil.

LEY DEL TIMBRE

Esta ley a que se sujetan estos contratos, siendo la base para el Timbre el importe del alquiler de un año:

CUANTÍA DEL CONTRATO	CLASE	TIMBRE
Hasta 30 pesetas.....	1.ª	0,15
Desde 30,01 hasta 75 id.....	2.ª	0,25
Desde 75,01 hasta 120 id.....	3.ª	0,35
Desde 120,01 hasta 150 id.....	4.ª	0,50
Desde 150,01 hasta 200 id.....	5.ª	0,65
Desde 200,01 hasta 400 id.....	6.ª	1,20
Desde 400,01 hasta 700 id.....	7.ª	2,00
Desde 700,01 hasta 1.000 id.....	8.ª	3,00
Desde 1.000,01 hasta 1.500 id.....	9.ª	4,00
Desde 1.500,01 hasta 2.000 id.....	10.ª	5,00
Desde 2.000,01 hasta 3.000 id.....	11.ª	7,50
Desde 3.000,01 hasta 4.000 id.....	12.ª	10,00
Desde 4.000,01 hasta 5.000 id.....	13.ª	12,50
Desde 5.000,01 hasta 6.000 id.....	14.ª	15,00
Desde 6.000,01 hasta 7.000 id.....	15.ª	17,50
Desde 7.000,01 hasta 8.000 id.....	16.ª	20,00
Desde 8.000,01 hasta 10.000 id.....	17.ª	25,00

Los contratos que excedan de 12.500 pesetas se entenderán en papel de la clase 1.ª, debiendo enterar además los timbres móviles, equivalentes al papel timbrado común, necesarios para que conste el contrato por cada 1.000 pesetas o fracción de ellas.

Las Juntas municipales con arreglo a lo dispuesto en el artículo 15, número 14, de la Ley del Timbre, y al impuesto que se cobra en el arrendamiento.

Libro 48 A.O.180.470 *
 Folio 141
 Casa de la calle
 de Concordia
 núm. 30 c/o. Tienda De...

En Barcelona, a Veintiocho
 de junio del año mil novecientos cincuenta,
 reunidos Don EMILIO VERICIGIA LUCIA
 natural de Barcelona
 provincia de idem, de 38 años, de estado
 casado, su profesión empleando, vecino al presente
 de Barcelona, con cédula personal de 9.ª clase,
 núm. 86185, expedida como habitante en la calle de
 Radas, núm. 11-4, 2.ª, 4-2, a 4
 de enero de 1943, en concepto de arrendatario; y
 Don Carmen Albareda y Hered. F. Albareda
 de 70 años, de estado soltero,
 vecino de Barcelona, con cédula de 1.ª
 núm. 129173, expedida en Barcelona
 a 29 de marzo de 1943, como 1.ª propietaria hebre-
 contratada el arrendamiento del cuartotienda derecha casa
 núm. 30 de la calle de Concordia
 sita en Barcelona, por tiempo
 de 2 meses y precio de Mil novecientas
 veinte pesetas cada año, pagadas
 por meses anticipados. Además condiciones que se estamparán
 al dorso, escritas e impresas, y en caso de excepcional extensión
 en pliegos separados, sin sello alguno, unidos al presente.
 Formalizado así este contrato, y para que conste, lo firmamos
 por duplicado. Fecha ut supra.

EL ARRENDATARIO, EL ARRENDADOR,
Carmen Albareda

(1) Expresar el carácter con que interviene, si es Duero, Apoderado o Administrador.
 (2) Determinar el plazo de arrendamiento, si es por meses o años.

2061 7368 8 MAR 1950

5.1.Document de la secció d'Hisenda de l'Ajuntament de Barcelona de l'any 1964. De nou, la titularitat d'un document oficial era del cònjuge de MV (1918).

5.2.Fotografies de “Joguines Mercè”.

“Joguines Mercè” en la dècada dels 60.

“Joguines Mercè” a la dècada dels 60.

MV (1918) a l'aparador de la botiga en la celebració dels 50 anys de l'establiment.

Documentació cedida per la família Ferigla i Ventura.

6.Documentació escolar de LV (1959).

FONDO NACIONAL PARA EL FOMENTO DEL PRINCIPIO DE IGUALDAD DE OPORTUNIDADES
DIRECCION GENERAL DE FORMACION PROFESIONAL Y EXTENSION EDUCATIVA

SERIE 4
NUMERO 089488
CURSO 1974-1975
IMPORTE: Cuatro mil ptas.

TITULO DE BECARIO

APELLIDOS: VEGA TIMONEDA NOMBRE: MARIA LUZ

CON DOCUMENTO NACIONAL DE IDENTIDAD O LIBRO DE ESCOLARIDAD O TARJETA DE IDENTIDAD ESCOLAR Núm. expedido en el de de 19

Para cursar estudios de FORMACION PROFESIONAL DE PRIMER GRADO en Barcelona

V.º B.º
EL DELEGADO PROVINCIAL DE EDUCACION Y CIENCIA, 21.388
FIRMA DEL BENEFICIARIO: MARIA TIMONEDA
EL ADMINISTRADOR DE SERVICIOS: [Signature]

Barcelona a 18 DIC. 1974 de 197

OBSERVACIONES: a) Para hacer efectiva la dotación de esta beca será necesario presentar en el momento del curso la credencial de beca.
b) El pago de los suportes corre a cargo del alumno beneficiario.

Títol que acreditava a LV (1959) del dret d'obtenir una beca.

MINISTERIO DE EDUCACION Y CIENCIA
DIRECCION GENERAL DE ENSEÑANZA PRIMARIA
CENTRO DE DOCUMENTACION Y ORIENTACION DIDACTICA

Forma M. 07-A-A

Pruebas que deben realizar los alumnos del Cuarto curso

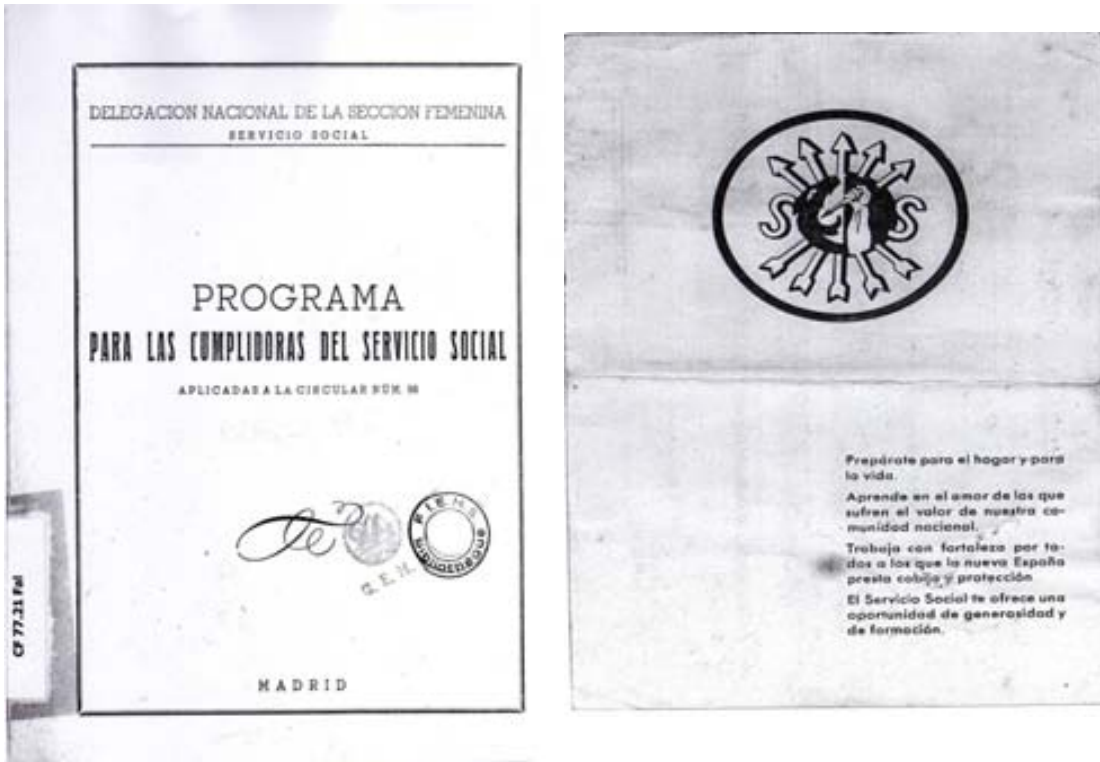
Alumno: Maria Luz Vega Núm. 23
Edad: 10 Curso: 4º Fecha de la prueba: 16-Junio-69
Escuela: Resurreccion de la Fe (C/ur Casanova)
Localidad: Barcelona Provincia: Barcelona

Llibreta de notes de LV (1959), corresponent al quart curs d'Educación Básica.

7.Documentació relativa al compliment de l *Servicio Social*, dipositada a l'Arxiu Municipal de Sants - Montjuïc.

Aquests documents són, per ordre d'esquerra a dreta i de dalt a baix: portada del programa d'activitats del *Servicio Social*, escrit inclòs a l'acta personal de compliment d'activitats i dos certificats que convalidaven el compliment.

8. Anotacions d'AG (1928) relatives als encàrrecs rebuts a la *boutique* Can Tot-Om.

8.1. Detall de la llibreta del *Seguro Médico Obligatorio* d'AG (1928), on hi consten inscrites les poques ocasions en les que va poder cotitzar.

INTERVENCIÓN DE PAGOS					INTERVENCIÓN DE PAGOS				
FECHA	IMPORTE PAGADO POR	FECHA	IMPORTE PAGADO POR		FECHA	IMPORTE PAGADO POR	FECHA	IMPORTE PAGADO POR	
6.6.30	4.100	100							
13. - -	1. -	20							
20. - -	1. -	20							
4.7.30	3. -	26	16						
25. - -	3. -	120	21						
1.8.30	1. -	20	1						
29. - -	4. -	51							

8.2.Rebut de l'Institut de Santa Madrona d'AG (1928), en ocasió del naixement de la seva filla, MF (1958). Carnet maternal d'AG (1928).

8.3.Resguard de la Parroquia de Nuestra Señora de Lourdes de Barcelona relativa al bateig de MF (1958). Com a curiositat, s'indica la naturalesa "legítima" de la filla.

8.4. Fotografies familiars d'AG (1928) i MF (1958), en les que s'hi poden veure vestits realitzats per la primera. També s'aporta una fotografia de l'enllaç de la *vedette* Maty Mont, del qual la mare d'AG (1928) i ella mateixa van cosir el vestuari de la núvia i les dames d'honor. S'inclou autògraf de la *vedette* dedicat a la mare i el padastre d'AG (1928).

8.5. Llibre de família d'AG (1928). La titularitat del llibre correspon al seu cònjuge, Manuel Fabregat.

8.6. Carnet de mutilat de guerra de Manuel Fabregat, cònjuge d'AG (1928).

Documentació cedida per la família Fabregat i Garcia.

9. Carnets professionals de CF (1918) i de la seva mare.

Documentació cedida per CF (1918)

10. Carnet d'empresa responsable.

11. Fotografies de la fàbrica d'ulleres INDO.

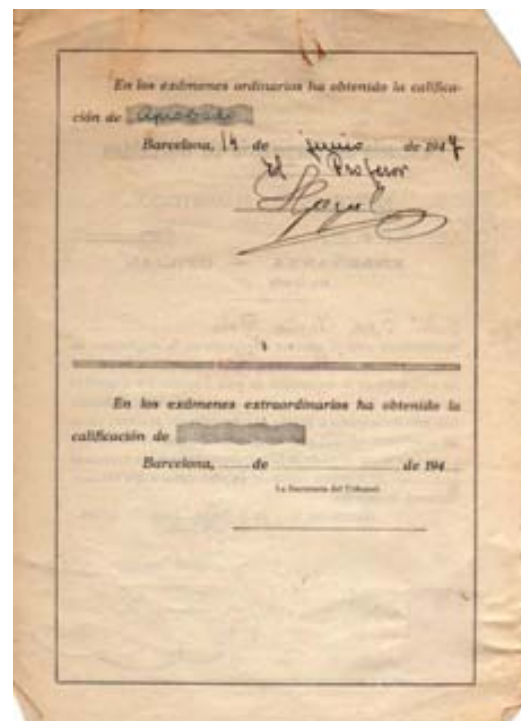
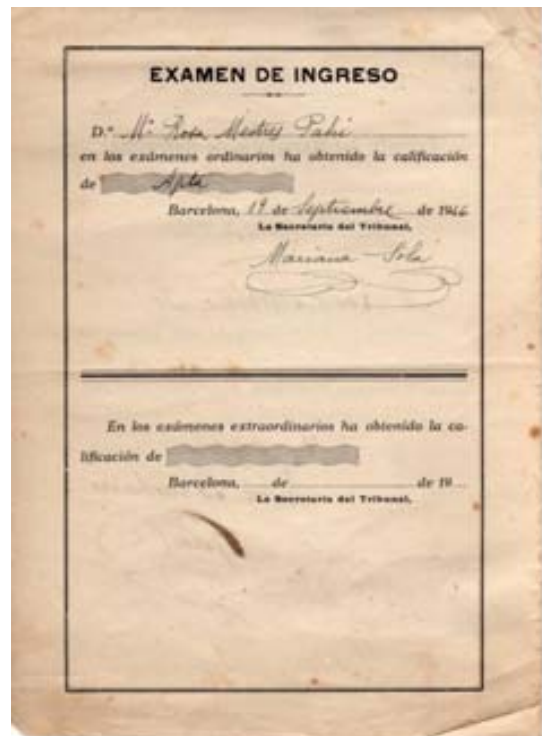

Documentació cedida per INDO.

12. Comprovants d'estudis de MRM (1923).

12.1. Fotografies de l'escola L'Esclat.

Documentació cedida per la família Jové i Mestres.

Façana de l'edifici del carrer Ricart. Foto de l'autora.